ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMURILE 59–60
2008–2009

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62.
E-mail: redactie_iab@yahoo.com
Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343-370.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMURILE 59–60 **2008–2009**

SUMAR

STUDII

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE

NOTE ŞI DISCUŢII

CRONICA

SCIVA, tomurile 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 1-334

TEZE DE DOCTORAT

IN MEMORIAM

VIAŢĂ ŞTIINŢIFICĂ

RECENZII

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOMES 59–60 **2008–2009**

SOMMAIRE

ÉTUDES

DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES

NOTES ET DISCUSSIONS

CRONIQUES

SCIVA, tomurile 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 1-334

THÈSES DE DOCTORAT

IN MEMORIAM

VIE SCIENTIFIQUE

COMPTES RENDUS

ARHEOLOGIE, SOCIETATE ŞI POLITICĂ ÎN ROMÂNIA, ÎNAINTE ŞI DUPĂ 1989

MIRCEA BABEŞ

Profesorului Ion Niculiţă, creator de şcoală arheologică la Chişinău, la împlinirea vârstei de 70 de ani.

Ca şi în alte ţări ale Europei, în România **istoria arheologiei** a fost marcată în secolul al XX-lea de aşa-numita **„comandă socială”**, exprimată în chip direct sau indirect prin presiunea exercitată de **factorul politic**. Înaintea celui de-al II-lea Război Mondial tendinţele naţionaliste au fost moderate, ele manifestându-se mai ales prin **tracomanie**, în rândurile diletanţilor. Presiunea politică a cunoscut forme acute şi sistematice în timpul regimului dictatorial comunist, mai întâi – sub influenţă sovietică – în sens marxist şi „internaţionalist” (anii ’50), apoi în sens „naţional-comunist”, cu manifestări aberante în „epoca Nicolae Ceauşescu” (1965 – 1989). Chiar şi după căderea acestui regim, în 1989, arheologia românească continuă să fie influenţată de factorii politici şi sociali dominanţi în aceeaşi direcţie a **temelor naţionaliste** tradiţionale: *autohtonie – continuitate – unitate*. Fundamental opusă, **tema europeană** reprezintă şi ea, din păcate, o instrumentalizare politică nedorită a arheologiei.

Începuturile arheologiei ca ştiinţă se plasează cu mult timp înaintea noastră, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Ele sunt legate de numele marelui învăţat german Johann Joachim Winkelmann şi de opera sa, marcând debutul studiului sistematic al civilizaţiei clasice greco-romane pe baza monumentelor de arhitectură şi a operelor de artă. Pura curiozitate, admiraţia nelimitată faţă de arta antichităţii şi pasiunea de a colecţiona au stat la originea demersului primilor arheologi clasici. Altfel stau lucrurile în privinţa arheologiei pre- şi protoistorice, care a atins statutul unei ştiinţe abia în al treilea sfert al secolului al XIX-lea. Nu este, desigur, o întâmplare faptul că acest lucru s-a petrecut în epoca de naştere şi afirmare a naţiunilor moderne europene. În acea vreme, la francezi ca şi la englezi, la germani ca şi la polonezi, la unguri ca şi la români, în cercuri largi ale populaţiei s-a răspândit interesul pasionat pentru originile propriei naţiuni, ca sursă identitară. Puţinele izvoare scrise, antice sau medievale timpurii, permiteau, într-adevăr, identificarea „strămoşilor” şi reconstituirea schematică a istoriei lor de început, dar în curând a devenit evident că, pentru o cunoaştere temeinică a culturii şi a istoriei timpurii a acestor popoare, a modului de viaţă, economiei, artei şi religiei lor, contribuţia arheologiei pre- şi protoistorice era absolut indispensabilă. Arheologia a devenit astfel populară, dar totodată, din aceleaşi motive, ea nu a întârziat a fi

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 5-15

supusă influenţei, chiar presiunii factorilor politici – o situaţie care în cursul timpului a avut urmări negative accentuate asupra propriei evoluţii. De la arheologie se aştepta ca ea să documenteze, fără putinţă de contestare, reprezentările contemporane, motivate politic şi adesea de caracter şablonard despre „strămoşii" respectivei societăţi. Originea nobilă, cultura înaltă şi toate celelalte calităţi ale înaintaşilor trebuiau să fie convingător puse în lumină şi popularizate cu ajutorul descoperirilor arheologice[1].

În diferitele ţări ale Europei arheologia a fost atinsă de această maladie la momente diferite. În vremea lui Napoleon III, iniţiatorul marilor săpături de la Alesia, din anii 1861-1865, Franţa a cunoscut o veritabilă *galomanie.* Pentru cel care priveşte astăzi statuia colosală a lui Vercingetorix (înaltă de 14 m !), ridicată la Alesia, este evident că pasiunea împăratului francez pentru arheologia celtică şi galo-romană avea şi o puternică motivaţie politică. S-a observat, de altfel, o asemănare prea puţin întâmplătoare între chipul în bronz al eroului gal şi cel al împăratului[2]. O evoluţie similară se poate observa, aproximativ în aceeaşi vreme, în Germania vecină. În apropiere de Detmold, în Westfalia, acolo unde se presupunea locul bătăliei din *Pădurea Teutoburgică*, la 16 august 1875, în prezenţa împăratului Wilhelm I a fost dezvelit uriaşul monument al lui Arminius (cu o înălţime totală de 53 m, înălţimea statuii până la vârful săbiei 26 m!) – drept simbol al eroismului germanic şi totodată al recentei victorii asupra Franţei. Arminius (Hermann), prinţul cheruscilor, a fost – spre deosebire de Vercingetorix – un învingător. În acel loc, în anul 9 p.Chr., el va fi distrus complet cele trei legiuni romane comandate de Quintilius Varo; noi cunoaştem astăzi adevăratul loc al bătăliei, descoperit de arheologi la Kalkriese, în apropiere de Osnabrück[3], dar acest lucru nu mai importă în discuţia de faţă.

De obicei, statuile sunt comandate de politicieni, îndeobşte cu scopuri politice, şi sunt realizate de artişti pe măsura talentului şi imaginaţiei lor, eventual şi a capacităţii lor de acomodare la „comandamentele" zilei. Adesea ele ilustrează

[1] Pentru istoria arheologiei în general, vezi G. Daniel, *The Origins and Growth of Archaeology,* Harmondsworth, 1967; G. Rachet, *Universul arheologiei.Tehnică/istorie/bilanţ*, Bucureşti, 1977; B.G. Trigger, *A history of archaeological thought*, Cambridge, 1989; A. Schnapp, *La Conquête du passé. Aux origines de l'archéologie*, Paris, 1993; W.H.Stiebing, *Uncovering the Past. A History of Archaeology*, Buffalo, 1993; P. G. Bahn (ed.), *The Cambridge Illustrated History of Archaeology*, Cambridge, 1996; E. Gran-Aymerich, *Naissance de l'archéologie moderne (1798 – 1945)*, Paris, 1998; eadem, *Dictionnaire biographique d'archéologie (1798 – 1945)*, Paris, 2001; P.F. Biehl, A. Gramsch, A. Marciniak (ed.), *Archäologien Europas/ Archaeologies of Europe,* Münster/New York/München/Berlin, 2002.

[2] Numele lui Napoleon III este legat şi de istoria arheologiei din România. Din însărcinarea sa, Gustave Boissière şi Ambroise Baudry au efectuat, în 1865, ample şi fructuoase săpături în situl roman de la Troesmis. Baudry a avut o importantă contribuţie şi la amenajarea pavilionului românesc de la Expoziţia Universală de la Paris, din 1867, între altele prin proiectarea vitrinei securizate care avea să adăpostească tezaurul de la Pietroasa (cf. catalogul expoziţiei *Napoleon al III-lea şi Principatele Române*, Bucureşti, 2008, p. 42-47 şi 143-161).

[3] W. Schlüter, R. Wiegels (ed.), *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese*, Osnabrück, 1999; R. Wiegels, *Die Varusschlacht – Wendepunkt der Geschichte?*, Stuttgart-Darmstadt, 2007.

mituri transmise de izvoarele scrise ale vremurilor îndepărtate, care nu au fost suficient de critic analizate şi interpretate de istorici şi arheologi. Uneori însă este vorba de noi mituri, de scenarii şi teorii false, datorate chiar oamenilor de specialitate. Un caz celebru, înregistrat critic de istoria arheologiei, este acela al lui Gustav Kossinna, cea mai mare autoritate în arheologia preistorică germană la sfârşitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea. Titlul uneia din cărţile sale, apărută în 1912, este concludent: *„Preistoria germană, o ştiinţă eminamente naţională”*, iar un citat din această lucrare poate să ilustreze şi mai clar concepţia autorului: „Nimic nu am fi noi astăzi din ceea ce suntem, nimic din măreţia ce este sădită în noi şi din ceea ce va putea răsări din noi, dacă nu am poseda marea moştenire a strămoşilor noştri”[4]. Kossinna se referea, evident, la populaţiile germanice ale antichităţii, pentru a ajunge la principala sa concluzie practică: „Acela care vrea să cunoască fiinţa noastră cea mai veche şi mai pură, lăsând-o să acţioneze nefalsificat asupra sa, – acela trebuie să se adreseze Preistoriei. Astfel, această tânără ştiinţă dobândeşte remarcabila ei valoare actuală, înalta ei importanţă naţională”[5]. Kossinna este exemplul cel mai des citat de rătăcire naţionalistă în arheologie, dar nu trebuie trecute cu vederea tendinţele la fel de dăunătoare ale altor şcoli arheologice, care într-o vreme sau alta s-au străduit să-i glorifice pe realii sau prespuşii strămoşi ai propriei naţiuni, fie că era vorba de celţi, illiri, traci, daci, slavi, balţi sau chiar de huni şi de avari.

În această privinţă, noi românii nu facem excepţie, ci doar am fost afectaţi mai târziu decât alţii de aceeaşi inevitabilă maladie. Vasile Pârvan, întemeietorul şcolii moderne româneşti de arheologie, nu a fost, desigur, un naţionalist în sensul deplin al cuvântului şi, totuşi, în *Geticele* sale[6] ocazional vom întâlni o prezentare idealizată a virtuţilor strămoşilor, geţii şi dacii: „împotriva tuturor aparenţelor, ei se arată ca un popor sedentar şi liniştit, care nu cere decât să fie lăsat în pace” (p. 171) sau, puţin mai departe „Geto-Dacii au fost *un popor de ţărani*: aşezaţi, statornici, supuşi şi cu frică de Zeul lor, amărâţi de vecini cu nesfârşitele războaie şi prădăciuni şi sălbăticiţi şi ei de multe ori de ticăloşiile lor, totuşi veseli şi glumeţi la vreme de pace, mânioşi şi cruzi numai la războiu, în deobşte însă cu bun simţ şi mereu întorcându-se la străvechea lor credinţă optimistă în zei şi în oameni” (p. 173). Despre acest popor Pârvan mai credea că „iubirea conştientă şi chibzuită de patrie, alăturea cu vitejia tenace şi solidar-disciplinată din războaiele lui Decebal cu romanii, îl ridică mai presus de toţi ceilalţi barbari, fie ei Thraci din Sud, Germani din Nord, ori Celţi din Vest” (p. 172). Exagerarea Magistrului avea o evidentă sursă sentimentală, determinată de sensibilitatea autorului şi de atmosfera

[4] G. Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*, Mannus-Bibl. 9, ediţia a VI-a, Leipzig, 1934, p.4 (prima ediţie Würzburg, 1912)

[5] *Ibidem*, p.5. Despre Kossinna, vezi, mai nou, H. Grünert, *Gustav Kossinna – ein Wegbereiter der nazionalsozialistischer Ideologie*, în A. Leube (ed.), *Prähistorie und Nationalsozialismus*, Heidelberg, 2002, p. 307-320.

[6] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 171-173.

generală a vremii. Ea venea cumva din nevoia de a răspunde aşteptărilor societăţii româneşti, care, după marile sacrificii făcute în anii Primului Război Mondial, trăia euforic unirea cu Transilvania, Basarabia şi Bucovina într-o Românie Mare, dar încerca totodată şi primele dezamăgiri ale speranţelor neîmplinite. Faţă de aberaţiile fondatorului *tracomaniei* în România, Nicolae Densuşianu, Pârvan a luat însă o atitudine hotărât critică; pe bună dreptate, el a calificat opera postumă a acestuia, *Dacia preistorică* (Bucureşti, 1913), drept „romanul său fantastic....plin de mitologie şi de filologie absurdă" care a stârnit „o admiraţie şi un entusiasm nemărginit printre diletanţii români în arheologie"[7]. Într-adevăr, în perioada următoare, între cele două războaie mondiale, *tracomania* a fost respinsă solidar de specialişti, în majoritate elevi ai lui Pârvan, şi a putut găsi aderenţi numai printre diletanţi[8]. În plan ideologic „dacismul" a corespuns în acea vreme orientării naţionaliste şi xenofobe a curentelor de dreapta, în particular legionarismului, a cărui contribuţie la distrugerea democraţiei în România în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial este bine cunoscută[9]. După război „dacismul" – teoria care reduce originea poporului român exclusiv la elementul băştinaş preroman – nu a dispărut însă; el avea să renască, în chip surprinzător, câteva decenii mai târziu, sub regimul naţional-comunist al lui Ceauşescu[10] şi apoi încă odată în vremea de „tranziţie" pe care încă o parcurgem[11].

În cursul primelor două decenii ale regimului comunist condiţiile politice nu au fost deloc favorabile pentru o asemenea teorie exclusivistă, deşi nici romanitatea românilor nu era privită cu simpatie de autorităţile politico-ideologice. Până în

[7] *Ibidem*, p. 1.

[8] Amintim aici pe doctorul N. Lupu, scriitorul Al. Brătescu-Voineşti, poetul Dan Botta, generalul N. Portocală. O analiză critică a fenomenului „tracomaniei" ne-a fost recent oferită de Dan Dana, în excelenta sa carte *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade*, Bucureşti, 2008 (pentru perioada interbelică vezi p. 320-328).

[9] Este interesant de notat că un înalt profesionalism, caracteristic şcolii lui Pârvan, i-a împiedicat chiar şi pe acei arheologi care au aderat fără rezerve la mişcarea legionară, precum Vasile Christescu şi Vladimir Dumitrescu, să susţină excesele „dacismului".

[10] Fl. Constantiniu, *De la Răutu şi Roller la Muşat şi Ardeleanu*, Bucureşti, 2007, p. 388-392; Dana, *op.cit*., p. 336-346, 378-382. Tracomania nu a fost susţinută pe faţă de N. Ceauşescu, a beneficiat în schimb de ocrotirea unor lideri comunişti de rang secund, dar cu mare influenţă în „frontul istoric", precum generalul Ilie Ceauşescu, şeful Direcţiei politice superioare a armatei, sau Ion Popescu-Puţuri, vechi ilegalist, director al Institutului de istorie a partidului (ISISP). Împrejurarea că M. Babeş şi D. Sluşanschi au putut critica aberaţiile tracomane ale unui istoric de partid, N. Copoiu, în paginile revistei oficiale Era socialistă (nr. 12/1978, p. 3-10) arată că teza tradiţională a originii daco-romane a poporului român avea încă aderenţi în sânul conducerii comuniste de la Bucureşti.

[11] De libertatea de exprimare a vremii pe care o trăim profită cu supramăsură tracomanii, care uneori dispun şi de mijloace băneşti considerabile, cum este cazul medicului româno-american Napoleon Săvescu, autorul unui soi de nou manifest al tracomaniei, intitulat simbolic: *Noi nu suntem urmaşii Romei* (Bucureşti, 2002) şi, începând din anul 2000, organizatorul unor aşa-zise „congrese internaţionale de dacologie" (cf. www.dacia.org). Dintre replicile, din păcate foarte rare, pe care le dă lumea ştiinţifică, vezi M. Babeş, *Renaşterea Daciei?*, în Observator cultural 185/9-15 septembrie 2003, p. 12-15; cf. şi Dana, *op.cit.*, p. 382-387.

1958 România a fost ocupată de Armata Roşie, iar consilierii sovietici erau atotputernici. Ideologia dominantă a acelei epoci a fost marxismul şi aşa-zisul „internaţionalism”, care excludea de la sine orice tendinţă naţionalistă. În fapt, în spatele „internaţionalismului” se ascundea hegemonia sovietică, iar aceasta însemna nu numai implantarea forţată a sistemului economic şi social-politic sovietic în România, ci şi rusificarea istoriei şi culturii româneşti. Într-o formă sau alta, acelaşi lucru s-a întâmplat şi în ţările şi regiunile direct anexate de U.R.S.S. (ţările baltice, Basarabia), precum şi în celelalte state ale blocului sovietic. Sub o neiertătoare presiune politică, exercitată prin politruci de felul lui Mihail Roller, arheologii români au trebuit atunci să vorbească despre „superioritatea culturală” a triburilor slave şi să identifice „descoperiri slave” chiar şi acolo unde acestea lipseau[12].

La începutul anilor ’60 liderii comunişti români au decis să se distanţeze de U.R.S.S., iar în 1964, în ultimul an de „domnie” al lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, s-a ajuns la ruptura pe faţă. Urmaşul acestuia, Nicolae Ceauşescu, a continuat „politica de independenţă” şi a ştiut să joace iscusit cartea naţionalismului pentru a câştiga popularitate şi putere personală. Este astăzi evident că aici, înainte de toate, a fost vorba de un calcul politic. În această direcţie, propaganda de partid şi de stat s-a folosit în special de miturile istorice; unele erau vechi, preluate de la romanticii secolului al XIX-lea, altele erau însă noi, inventate la ordin de „istoricii de serviciu” ai partidului unic P.C.R. De mai multe ori au fost organizate masive campanii propagandistice, la care trebuiau să ia parte activ şi oamenii de ştiinţă, inclusiv arheologii. Sunt de amintit aici penibilele manifestări publice ale anului 1980, dedicate dubioasei aniversări a (exact!?) 2050 de ani de la întemeierea „primului stat geto-dac centralizat şi independent” al lui Burebista. Campania a fost cumva provocată de faptul că în Bulgaria, în aceeaşi vreme, se sărbătoreau 1300 de ani de la aşezarea proto-bulgarilor lui Asparuh în actuala patrie şi întemeierea primului ţarat bulgar (în anul 681)[13]. Privită ca o provocare, aniversarea bulgărească a ambiţionat pe liderii şi pe „culturnicii” de la Bucureşti. Românii trebuiau să arate că strămoşii lor, geto-dacii, au fost dintotdeauna aici şi au avut în urmă cu 2050 de ani, cu mult timp deci înaintea bulgarilor, o organizare statală. Câţiva ani mai târziu, în 1985-1986, o nouă campanie propagandistică a fost dedicată oficial aniversării „primelor lupte ale geţilor pentru independenţă”, împotriva regelui persan Darius, în urmă cu 2500 de ani. După cât se vede, o vechime, respectiv aniversare, de 2050 de ani nu mai era suficientă; la nivel de 2500 de ani Ceauşescu se ridica deasupra oricărei concurenţe a vecinilor istorici (Bulgaria, Ungaria). El se putea mândri cu o istorie „multimilenară” a poporului său, aidoma fostului şah al Iranului, Reza Pahlavi, care, în 1971, sărbătorise cu mare fast aniversarea de 2500 de ani a Imperiului Persan. Participant la magnificele

[12] Despre „indicaţiile” date în acest sens de Roller arheologilor de pe şantierul Moreşti, în anul 1952, vezi memoriile lui Kurt Horedt („*Und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten”. Erinnerungen*, Bonn, 1988, p. 105-107).

[13] Constantiniu, *op. cit.*, p. 391-392.

festivităţi din 1971 de la Persepolis, Ceauşescu va fi fost impresionat de lecţia de instrumentare a istoriei pentru consolidarea unui regim autoritar, dar a uitat-o pe cea din 1979, când revoluţia islamică a pus capăt acestui regim. În decembrie 1989, la Timişoara şi la Bucureşti s-a văzut că demagogia istorică, îndelung şi intens practicată în România, nu a putut salva regimul naţional-comunist de la prăbuşire.

Pentru istoricii şi arheologii generaţiei noastre, ca şi pentru profesorii care trebuiau să ne fie modele, se punea atunci întrebarea dacă participarea la astfel de campanii publice, puse în slujba politicii P.C.R., falsificând adevărul istoric şi sfidând bunul gust, erau compatibile cu statutul unui om de ştiinţă. La această întrebare, chiar şi astăzi, la 20 de ani de la Revoluţie, este greu de dat un răspuns. Aceia care, mai mult sau mai puţin, au făcut compromisul afirmă că acesta era necesar, chiar inevitabil, pentru supravieţuirea cercetării arheologice şi a învăţământului de specialitate, ca şi pentru salvarea monumentelor arheologice[14]. Cei mai mulţi specialişti cred şi astăzi că au reuşit să separe în chip net scrierile de propagandă şi temele lor principale obsesive („autohtonie" – „continuitate" – „unitate") de discuţiile şi publicaţiile strict ştiinţifice. Este posibil ca acest lucru să fie adevărat în multe cazuri, dar în multe altele sigur nu! O „contaminare" a fost mereu posibilă şi nu rare ori în publicaţiile de specialitate ale vremii autorii au reluat – conştient sau inconştient – teme, noţiuni şi interpretări şablonarde ale propagandei istorice oficiale, inclusiv, uneori, obligatoriile citate din „operele" lui Ceauşescu.

Am face, pe de altă parte, o greşeală de neiertat dacă i-am uita pe unii dintre cei mai valoroşi reprezentanţi ai ştiinţelor antichităţii care au rezistat acestei tentaţii, chiar şi atunci când au fost supuşi unor puternice presiuni şi nedisimulate ameninţări. Înainte de toate trebuie amintit aici comportamentul curajos, exemplar, al unui grup de colaboratori ai Institutului de Arheologie din Bucureşti, în frunte cu regretatul director de atunci, profesorul Dionisie Pippidi, care în 1979-1980 au refuzat să-şi modifice textele prezentate pentru tratatul de **Istoria României** în funcţie de tezele, părerile şi observaţiile Secţiei de Propagandă a C.C. al P.C.R., transmise printr-o comisie de specialişti aserviţi. În bună măsură, graţie rezistenţei autorilor, această versiune ceauşistă a istoriei României, proiectată în 10 volume, dintre care primele două trebuiau să fie tipărite în cinstea congresului P.C.R. din decembrie 1979, nu a apărut niciodată[15]. S-a putut crede atunci că, în acest fel, va fi

[14] Realitatea anilor '70 – '80 arată că aceste speranţe nu s-au împlinit. Prin decizii politice abuzive, în aceşti ani, expoziţia permanentă a Muzeului Naţional de Antichităţi a fost închisă, iar exponatele sale cele mai valoroase au fost transferate la nou înfiinţatul Muzeu Naţional de Istorie al R.S.R., Institutul de Arheologie a trecut sub controlul noii Academii de Ştiinţe Sociale şi Politice (A.S.S.P.), recte al Secţiei de Propagandă a C.C. al P.C.R., iar Direcţia Monumentelor Istorice (D.M.I.) a fost intempestiv desfiinţată. Nu este mai puţin adevărat că evenimentul „Burebista 2050" a prilejuit apariţia unui număr sporit de publicaţii arheologice, organizarea a trei colocvii arheologice bilaterale (cf. M. Babeş, SCIVA 58, 2007, 3-4, p. 340), precum şi desfăşurarea unor lucrări de conservare-restaurare la cetăţile din Munţii Orăştiei (din păcate imediat întrerupte după eveniment).

[15] A apărut în schimb, ca un un tratat „alternativ", *Istoria militară a poporului român*, vol. I, Bucureşti, 1984, coordonată milităreşte de generalul Ilie Ceauşescu, fratele dictatorului, operă în care

sucombat şi ideea unei asemenea opere monumentale, având pretenţia implicită de a prezenta un adevăr absolut şi imuabil, unicul adevăr despre trecutul poporului român. S-a văzut, însă, că lucrurile nu stau chiar aşa; mai mult chiar, această ambiţie a supravieţuit transformărilor pornite odată cu căderea regimului naţional-comunist. Astfel, după 1989, cel mai important proiect ştiinţific şi editorial al Academiei Române renăscute a fost acela al unui nou tratat de **Istoria românilor**, plănuit a apare în 11 volume. Volumele I–IV au apărut în 2001, urmate în anul 2003 de volumele V–VIII şi la un interval mai mare, în 2008, de volumul IX. Controversele iscate odată cu apariţia primelor volume, mai întâi în mass-media, apoi în reviste de specialitate dintre cele mai serioase, au arătat că nici ideea de bază, nici realizarea concretă a Tratatului nu erau scutite de critici[16]. S-a reproşat editorilor folosirea necritică a unor texte scrise pentru defunctul tratat din 1979-1980 sau chiar mai înainte şi, pe această cale, perpetuarea unor abordări şi idei depăşite ca bază documentară, metodă sau interpretare. Publicarea unor texte scrise de autori demult decedaţi sau semnate de alţii decât cei ce le-au conceput a ridicat dezagreabile obiecţii de natură deontologică. Termenele scurte, chiar graba, au făcut ca „arhitectura” operei să aibă de suferit. Trebuie spus că aceste defecţiuni se explică în bună măsură prin presiunea directă sau indirectă a „comenzii sociale”. Conform unei mai vechi mentalităţi, Academia, institutele, autorii au crezut că este de datoria lor să producă opera istorică pe care „ţara” o aşteaptă de peste patru decenii (de la tratatul *Istoria României*, vol.I, 1960) şi pe care cei ce finanţează cercetarea (evident statul) sunt îndreptăţiţi să o ceară. Este un fapt că după apariţia Tratatului prestigiul Academiei Române şi al institutelor de istorie şi de arheologie în mediile oficiale s-a consolidat, iar starea lor financiară, până la nivelul cercetătorului de rând, s-a îmbunătăţit. În cele din urmă se poate spune că, la fel ca şi societatea românească în ansamblul ei, această operă nu este una fundamental nouă, ci una „de tranziţie”, însumând rezultate din epoca trecută a cercetării şi lăsând doar să se întrezărească unii germeni ai progresului.

Prăbuşirea regimului Ceauşescu a dus totuşi, fără doar şi poate, la schimbări fundamentale în viaţa societăţii româneşti, în toate domeniile sale. Pentru oamenii de ştiinţă ele au însemnat, în primul, rând, o libertate aproape nelimitată de exprimare şi de mişcare – ambele reprezentând condiţii indispensabile pentru dezvoltarea

---

abundă falsurile şi aberaţiile naţionaliste, adesea operate în text fără ştirea autorilor. Nu este de mirare că aici, la comandă, se vorbea despre *trupele de ocupaţie* romane care „au adus daune materiale şi morale mari poporului dac”, popor care, desigur, „nu s-a împăcat nici o clipă cu situaţia în care se găsea şi în tot acest timp a dus o luptă dârză, tenace, permanentă, soldată în cele din urmă cu eliberarea teritoriilor ocupate şi reîntregirea Daciei în hotarele ei fireşti”(p. 195). Tot la comandă, desigur, *poporul român* s-ar fi format dinainte de retragerea armatei şi administraţiei romane şi, încă de la sfârşitul secolului al III-lea, ar fi fost nevoit să-şi organizeze „lupta de rezistenţă” (p. 215), de exemplu „rezistenţa poporului român împotriva invaziilor goţilor, hunilor şi gepizilor” ! (titlu de sub-capitol, p. 229).

[16] Gh. Al. Niculescu, Dacia N.S. 48-49, 2004-2005, p. 99-124; V. Mihailescu-Bîrliba, ArhMold 29, 2006, p.171-178; C. Preda, SCIVA 58, 2007, 3-4, p. 353-364.

cercetării. După mulţi ani de izolare, a urmat o adevărată deschidere în toate direcţiile, încurajată de colegii şi instituţiile partenere din străinătate, în special din Germania şi Franţa. Arheologii români sunt din nou membri ai familiei de *„archéologues sans frontières”*. Ei iau parte la numeroase congrese şi colocvii în străinătate; ei s-au angajat, uneori, cu rezultate notabile, în diferite proiecte ştiinţifice internaţionale, precum *Prähistorische Bronzefunde, Corpus römischer Funde in Barbaricum, Lexikon zur Keltischen Archäologie, Corpus International des Timbres Amphoriques, AREA - Archives of European Archaeology* şi multe altele; ei desfăşoară în ţară săpături în colaborare cu echipe de arheologi străini, fără ca cineva să se mai alarmeze în serios că ne-am vinde ţara; ei îşi publică frecvent rezultatele în limbi străine, adesea în reviste sau cărţi tipărite peste hotare; în câteva ocazii fericite istoria îndepărtată a spaţiului românesc a fost prezentată peste graniţă, prin descoperiri dintre cele mai reprezentative, în cadrul unor expoziţii arheologice de mare succes la publicul şi în presa din ţara respectivă, cum au fost cele de la Frankfurt/Main din 1994, de la Florenţa şi Triest din 1997 sau de la Stockholm din 2004[17].

S-ar putea crede că am depăşit urmările apăsătoarei epoci a naţional-comunismului, că situaţia actuală ar marca un net progres şi că perspectivele de viitor ale ştiinţei ar fi dintre cele mai promiţătoare. În realitate, la o privire mai atentă, anumite imperfecţiuni şi dificultăţi ale arheologiei româneşti, pe care nu le-am fi aşteptat în noile condiţii ale libertăţii şi democraţiei, sunt încă evidente, în special dacă facem o comparaţie cu activitatea şi rezultatele colegilor noştri din vestul, dar chiar şi din centrul Europei, din ţări ale fostului bloc sovietic. Se pot găsi felurite explicaţii ale acestei stări de lucruri, există însă un aspect general care trebuie mereu avut în vedere: relaţia dintre ştiinţă şi societate, în cazul nostru concret dintre arheologie şi politică. Retrospectiv, cum am văzut în cazul Tratatului, o asemenea analiză ne permite să sesizăm erorile trecutului mai îndepărtat sau mai apropiat; ea ne poate ajuta, pe de altă parte, să evităm repetarea lor, oricât de mare ar fi tentaţia.

Experienţa ultimei jumătăţi de secol a arătat clar cât de mare poate fi dependenţa cercetării ştiinţifice, în general, de „bunăvoinţa” administratorilor banului public, lucru valabil nu numai în est (unde statul era singurul patron), ci chiar şi în vest. Aceasta priveşte în special acele ştiinţe, în care nu sunt de aşteptat rezultate aplicabile practic, nemijlocit sau mijlocit aducătoare de profit. Este cazul celor mai multe dintre „ştiinţele spiritului” (*Geisteswissenschaften*) şi, desigur, şi al **arheologiei**, chiar dacă în fapt arheologii sunt producători de piese de patrimoniu care nu au numai o valoare documentar-ştiinţifică, ci şi una intrinsecă, respectiv „de piaţă”, foarte ridicată. Şi în domeniul nostru necesităţile financiare au crescut permanent: cheltuielile de personal, fondurile pentru săpături şi pentru protecţia monumentelor arheologice, întreţinerea şi dezvoltarea muzeelor, cu depozitele lor de valori şi laboratoarele atât de necesare, editarea publicaţiilor de specialitate, organi-

[17] Vezi cataloagele *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit,* Frankfurt a. Main, 1994; *I Daci*, Milano, 1997 (cu recenzie critică de M. Babeş, SCIVA 48, 1997, 2, p. 177-186); *Guldskatter. Rumänien under 7000 år*, Stockholm, 2000.

zarea de congrese şi alte manifestări ştiinţifice, formarea noilor cadre de specialitate. Totul costă bani, în timp ce finanţarea este în continuare nesatisfăcătoare, chiar dacă, sub forma săpăturilor arheologice de salvare şi preventive, instituţiile de specialitate oferă din ce în ce mai des servicii (descărcarea terenurilor de sarcina arheologică), plătite de investitorii din domeniul industriei, mineritului, construcţiilor, transporturilor şi amenajării teritoriului[18]. În fapt, arheologia pare să rămână în continuare un „lux", care ar trebui finanţat din casa de bani a statului, dacă societatea este dispusă să înţeleagă necesitatea salvării şi valorificării patrimoniului său cultural-istoric.

Dar, de obicei, cel care plăteşte este totodată şi cel care stabileşte condiţiile. Am arătat în rândurile de mai sus ce a însemnat acest monopol al mijloacelor şi puterii pentru arheologia românească în ultima jumătate de secol. Din păcate, puterea politică şi societatea în ansamblul ei emit, astăzi încă, semnale care arată că naţionalismul a supravieţuit şi că acesta face apel, în continuare, în primul rând la istorie şi la arheologie. Disputa aprinsă, din 1999, cu privire la conţinutul manualelor alternative de istorie pentru şcoli ilustrează această îngrijorătoare realitate. Ne-am putea aduce aminte şi de o ceremonie desfăşurată în anul 1991, în prezenţa şefului de atunci al statului, în faţa monumentului triumfal de la Adamclisi (*Tropaeum Traiani*), ornat pentru ocazie cu steaguri tricolore; un sobor de preoţi a oficiat atunci o slujbă ortodoxă de pomenire a soldaţilor daci şi romani căzuţi pe câmpul de luptă în iarna anilor 101–102, iar garda militară a prezentat onorul. Amintirea penibilă a unor scene similare din deceniile anterioare (Elena şi Nicolae Ceauşescu în 1977, în faţa aceluiaşi monument decorat cu steagurile de partid şi de stat, străjuite de militari)[19], nu i-a stânjenit, se vede, pe organizatorii evenimentului din 1991, preocupaţi să instrumenteze arheologia şi istoria în folosul unei cauze evident politice.

Trebuie spus că, din păcate, şi în vestul Europei argumentele istorice sunt implicate în discursul politic actual. Mai nou, acolo este vorba nu atât de tradiţiile naţionale, cât de tradiţia şi integrarea europeană. Arheologia a fost şi ea puternic marcată de această evoluţie politică. De o parte, politicienii sunt satisfăcuţi atunci când în slujba ideii europene sunt aduse argumente istorico-arheologice, cu un larg apel la public; pe de altă parte, aceasta este o mare tentaţie pentru arheologi şi în fapt o mare şansă de a dobândi mijloace sporite pentru cercetarea şi protecţia monumentelor de sub pământ. O întreagă serie de expoziţii arheologice internaţionale

[18] Lucrurile se complică atunci când finanţări de acest tip ar trebui să ducă la „descărcări de sarcină" echivalente cu distrugerea unor situri arheologice de o semnificaţie excepţională. Este cazul celui mai important centru minier din Dacia romană, cel de la Roşia Montană (*Alburnus Maior*), pentru care responsabilii colectivului de arheologi angajaţi în acest proiect, Comisia Naţională de Arheologie şi Ministerul Culturii şi Cultelor au oferit în chip iresponsabil o asemenea „descărcare". Opoziţia câtorva arheologi români, a Academiei Române (http://www.academiaromana.ro/rosia_montana), a comunităţii ştiinţifice internaţionale şi a societăţii civile a făcut ca acest sit roman de valoare universală să fie până în prezent salvat. Informaţii relevante privind această opoziţie sunt disponibile la adresa internet http://www.rosiamontana.org/argumente/patrimoniu.

[19] Am inserat fotografia respectivă în expoziţia itinerantă a proiectului AREA (Poznan, Jaen, Bucureşti, Conimbriga, Praga, Mannheim, Nanterre, Valetta, Atena, Paris – 2008); cf. catalogul *The Making of European Archaeology*, Paris, 2008, precum şi http://www.area-archives.org/exhibitions.

şi publicaţiile (cataloagele) corespunzătoate din ultimele două decenii ne arată ce dimensiuni a luat acest discutabil fenomen. Am putea cita aici doar câteva exemple dintre cele adunate de profesorul Svend Hansen, directorul secţiunii *Eurasia* a Institutului Arheologic German[20]. În 1993–1994 la Berlin a fost organizată o expoziţie cu descoperiri paleolitice, intitulată *„First Europeans"* (Primii europeni) . Marea expoziţie de la Veneţia, din 1991, dedicată celţilor, se chema *„I Celti, prima Europa"* (Celţii, originile Europei). La fel, în catalogul expoziţiei *„Das keltische Jahrtausend"* (Mileniul celtic), găzduită în 1993 de oraşul Rosenheim, din sudul Germaniei, celţii sunt desemnaţi drept „primii europeni". Ulterior, în 1996-1997, o mare expoziţie arheologică franco-germană a fost arătată la Mannheim, Berlin şi Paris sub un titlu care poartă un mesaj mai explicit: *„Die Franken – Wegbereiter Europas"* (Francii – deschizători de drumuri ai Europei)! Întâlnim acest mesaj, exprimat ca un veritabil slogan politic, în pliantul de prezentare a expoziţiei: „În chip special datorită compoziţiei sale din diferite populaţii, Imperiului francilor i-a revenit rolul atât de important de intermediar între Antichitate şi Evul Mediu. Altfel, părţi considerabile ale literaturii şi culturii antice nu ne-ar fi parvenit. Astfel, Europa a fost marcată pe termen lung de către franci şi, în cele din urmă a fost făurită baza procesului de unificare europeană – francii au devenit deschizătorii de drumuri ai Europei". Este inutil de a continua lista exemplelor de acest fel, după cum şi un comentariu mai larg ni se pare a fi de prisos. Şi totuşi, trebuie pusă întrebarea: ce ar trebui şi ce poate înţelege publicul larg din aceste contradictorii şi derutante mesaje extra-ştiinţifice transmise de expoziţiile amintite şi de altele asemenea? În fapt, cine au fost primii europeni: oamenii primitivi ai paleoliticului, oamenii din epoca bronzului (cu puţini ani în urmă Consiliul Europei a finanţat campania de popularizare intitulată *Epoca bronzului – prima epocă de aur a Europei*), celţii sau francii? Cu greu cineva îşi poate reprima sentimentul că aici avem de-a face din nou cu instrumentalizarea politică a arheologiei, cu un amestec de politică şi ştiinţă, care, oricât ar fi de „corect politic" (căci tindem, cei mai mulţi dintre noi, spre o unificare a Europei în libertate şi democraţie), din punctul de vedere al unui adevărat om de ştiinţă nu poate fi acceptat. O mai bună finanţare a cercetării arheologice, a protecţiei şi prezentării muzeale a documentelor pământului este desigur importantă în estul, ca şi în centrul sau vestul Europei, deplina libertate a ştiinţei noastre este însă mai importantă. Ea este vitală!

Aceasta nu înseamnă, totuşi, că arheologii ar trebui să ignore aşteptările societăţii şi nici chiar anumite imperative politice întemeiate pe o incontestabilă moralitate. Arheologia, ca disciplină istorică, implică o răspundere morală faţă de oameni şi presupune un demers corespunzător. Prin cercetarea noastră, prin publicaţii, conferinţe publice sau expoziţii, noi trebuie să ne adresăm publicului larg, interesat în cunoaşterea trecutului îndepărtat; la dispoziţia acestuia trebuie puse cunoştinţe corecte şi accesibile privind evoluţia culturală şi istorică a umanităţii la nivel global, continental, naţional şi regional; trăsăturile realmente comune ale culturilor şi populaţiilor timpurii din diferitele părţi ale Europei trebuie să fie puse în evidenţă, fără a ignora în vreun fel

[20] S. Hansen, Dacia N.S. 40–42, 1996–1998, p. 5 şi nota 2.

particularităţile şi posibilul lor substrat etnic; miturile şi falsurile care mai circulă încă, fără a avea o bază documentară, trebuie revizuite critic. Astfel, arheologia poate contribui la promovarea înţelegerii între naţiunile şi statele Europei, respectiv la diminuarea şi chiar eliminarea prejudecăţilor şi a neîncrederii care afectează încă, uneori, relaţiile dintre ele[21].

ARCHAEOLOGY, SOCIETY AND POLITICS IN ROMANIA, BEFORE AND AFTER 1989

ABSTRACT

The beginnings of archaeology in the XVIIIth century are related to the rediscovery and systematic study of the classical Greco-Roman culture. In the particular field of prehistory and protohistory, archaeology has reached the status of an autonomous discipline not earlier than the second half of the XIXth century, coinciding with the birth of modern European nations and the growth of an interest for their origins. In order to identify the "ancestors" and to reconstitute their ancient history it was necessary to appeal to prehistoric and protohistoric archaeology. The noble origin and all the other qualities of these ancestors had to be convincingly emphasised by archaeological findings. In various European countries, archaeology was contaminated by this disease at different times: in France during the reign of Napoleon III, in neighbouring Germany under Kaiser Wilhelm I, in Romania at the beginning of the XX century. Vasile Pârvan (1882-1927) was by no means a nationalist. However, in his major work, *Getica. O protoistorie a Daciei* (1926), we do encounter occasionally an idealised description of the ancestors, Getae and Dacians. In the same time, "Dacianism" – a theory which reduces the origin of the Romanian people to the Daco-Getic element exclusively, was spreading among the dilettantes. Surprisingly, this theory was promoted under the national-communist regime of Nicolae Ceauşescu, and has been reborn more recently once again, in the transition period we are currently going through. Unfortunately, the political power and the society as a whole are still sending out signals which show that nationalism has survived and that it continues to rely on history and archaeology for its survival. In Western Europe as well, historical arguments are used in current political debates. Lately, these debates are not related to national traditions, but to European traditions and integration issues. The titles of such archaeological exhibitions as "*I Celti, prima Europa*" (Venice, 1991), or "*Die Franken – Wegbereiter Europas*" (Mannheim, Berlin, Paris, 1996-1997) reflect a political abuse of archaeology, which is unacceptable even if „politically correct".

[21] Prezentul text reprezinta o versiune revizuită şi dezvoltată a articolului *Die rumänische Archäologie und die Versuchung des Nationalismus vor und nach der Wende*, în vol. *Auf der Suche nach Identitäten: Volk – Stamm – Kultur – Ethnos* (ed. S. Rieckhoff şi U. Sommer), BAR International Series 1705, Oxford, 2007, p. 193-195. În forma iniţială, acest articol a apărut şi în limba bulgară, în ArheologijaSofia 44, 2003, 1, p. 8-12.

L'EXPLOITATION DU SEL À L'EST DE CARPATES ORIENTAUX DANS LA PRÉHISTOIRE ET DANS LA PROTOHISTOIRE*

MUGUR ANDRONIC

Pe **teritoriul Moldovei** oamenii au exploatat încă din preistorie **depozitele de sare** din zona submontană, vechi relicve ale Mării Sarmatice. Astfel, cele mai vechi **vestigii** de utilizare a surselor de sare, sub forma saramurii, la est de Carpați aparțin culturii **Starčevo-Criş** atestate la Solca-*Slatina Mare*, Lunca-*Poiana Slatinii*, Oglinzi – Băi şi Cetățuia, Piatra Şoimului şi recent la Voitinel. Au fost deasemenea atestate **cultura ceramicii lineare** (Lunca şi Oglinzi) şi **Precucuteni** (Țolici, Oglinzi şi Lunca). În ceea ce priveşte locuirea se poate vorbi despre **locuiri temporare**, utilizate în sezonul cald. Practic, sursele de saramură din această zonă au fost exploatate fără intrerupere până în zilele noastre. Piesele litice de la slatina Doroteia-Suceava par să dateze chiar din paleolitic, fiind astfel cele mai vechi vestigii din România.

Sans doute, l'histoire de la civilisation humaine a été directement liée de la préoccupation constante de l'homme de procurer pour sa vie courante (éventuellement pour le commerce) et pour ses animaux domestiques, le sel, un minéral indispensable.

Comme un héritage de l'ancienne mer Sarmatique, dans la Moldavie se trouvent beaucoup de gisements de sel dans un état solide, grâce auxquels à la surface de la terre apparaissent de nombreuses sources salées. Le dépôt de sel solide de la zone prémontagneuse, d'environ 300 km longueur, pénètre petit à petit du sud vers le nord, de manière que, dans les modestes conditions de la préhistoire, les hommes aient employé, d'une manière préférentielle, les sources salées. Actuellement, on connaît en Moldavie contemporaine environ 50 sources salées[1]. Au sud de la Bucovine historique (le département de Suceava), elles sont répandues dans la zone sous-montagneuse de contact entre les rivières Suceava et Moldova. Leur majorité se trouve dans les secteurs Cacica, Soloneț et Solca (14 sur 29). Par exemple, à Cacica, le sédiment de sel mesurant plusieurs km de longueur, se trouve à une profondeur comprise entre 17 et 48 mètres.

En ce qui concerne la concentration, on peut considérer que les meilleures salines du point de vue qualitatif sont celles de Solca-*Slatina Mare* et Cacica-

* Étude presenté avec l'occasion du symposion internațional *L'archéologie pré-et protohistorique du sel*, Piatra Neamț, 21-24 octobre 2004.

[1] N. Ursulescu, *Contribuții privind neoliticul şi eneoliticul din regiunile est-carpatice ale României* I, Iaşi, 2000, p. 34.

Blândeţu, avec une concentration approximative de 260-310‰ NaCl. Mais, les autres sources salées de la Bucovine présentent une concentration sous 200‰ NaCl [2].

Les débuts de l'utilisation des sources d'eau salée (aménagées anthropiquement ou non), comme dans les autres régions de l'Europe, proviennent des époques très anciennes. On peut supposer que les hordes de chasseurs paléolithiques connaissaient dans leurs circulations ininterrompues, de génération en génération, l'emplacement de ces sources-là.

Ultérieurement, une fois réalisée la stabilité des collectivités humaines, on trouve à côté de sources salées (ville Solca-*Slatina Mare* et Cacica/com. de Cacica, dép. de Suceava, Ţolici/com. de Petricani et Lunca/com. de Vânători, dép. de Neamţ), ou tout près d'elles (Prohozeşti-*Silişte*/com. de Poduri, ou Poduri-*Pe Hăineală*, dép. de Bacău), des vestiges archéologiques, qui attestent la présence de l'homme préhistorique, attiré de l'utilisation de ces richesses naturelles[3] (fig. 1). Il est à remarquer le fait que Marius Alexianu, Gheorghe Dumitroaia et Dan Monah aient réalisé une étude synthétique sur l'exploitation des sources d'eau salée de la Moldavie, du point de vue etnoarchéologique[4].

Selon notre avis, une observation intéressante a été émise, les dernières années, aux cours des recherches archéologiques de surface dans le bassin supérieur de la rivière de Suceava. Vers la borne ouest de la localité Straja (com. de Straja), sur la colline *Afiniş*, il y a une petite source d'eau salée. Mais, justement de ce secteur de la vallée supérieure de la rivière de Suceava, vers l'amont, les premières traces de la présence humaine - d'ailleurs les plus anciennes - commencent aussi à apparaître. Il s'agit de plusieurs fragments céramiques et de petits outils réalisés de roches locales, qu'il ne peut pas exactement dater. De toute façon, le premier point néolitique, durable habité, où la céramique du type Cucuteni apparaît, il y a au moins à 12 km distance, en aval, dans la localité voisine, le village Laura[5].

La suivante source salée, celle de Doroteia (ville Frasin, dép. de Suceava), a une concentration réduite en sel, d'environ 148,4 gr/l. Elle se trouve à une distance d'approximativement 3 km de la vallée du ruisseau Suha, en pleine zone forestière (plus de 850 m d'altitude). La source est aménagée, parce que, même aujourd'hui, le sel qu'on en extrait est employé dans l'alimentation. À ses environs, on peut observer des brisures très nombreuses dans la roche locale, dans les petites fissures du terrain ou dans les traces laissées par l'eau pluviale. Parmi elles, les unes gardent de traces du débitage anthropique (fig. 2/2-7):

1. Burin d'angle;
2. Lame à encoche retouchée;

---

[2] I. Şandru, SCŞ Iaşi 3, 1952, 1-4, p. 407-410.

[3] M. Alexianu, Gh. Dumitroaia, D. Monah, TD 13, 1992, 1-2, p. 160.

[4] *Ibidem*, p. 157-167.

[5] M. Andronic, P. V. Batariuc, Fl. Hău, M. Gogu, B. Niculică, I. Mareş, Suceava 29-30, 2004, 1, p. 118-120.

3. Fragment de lame;
4. Quatre noyaux fragmentés ou épuisés;
5. Plusieurs éclats aux traces de lustrage. **

Les pièces ne présentent pas de formes typiques pour une certaine époque, elles pouvant appartenir soit au paléolithique supérieure, soit au néolithique. Mais parce que dans ce point archéologique on n'a pas découvert jusqu'à ce moment en pluisieurs étapes de recherche de ce site aucun fragment céramique, nous considérons que cette découverte remonte au paléolitioque[6]. Plus intéressant c'est le fait qu'à petite distance de cet endroit, derrière l'église de Frasin, nous avons trouvé (par les explorations de surface de 1996 et 1998) des pièces paléolithiques[7].

Une très bonne concentration de sel (environ 270,3 gr/l) contient la source salée Marginea (com. de Marginea, dép. Suceava, approximativement 800 m d'altitude), disposée dans la *Poiana Pleşii*, à droite du ruisseau Hoşca, affluent de droite d'un autre ruisseau, Şoarecul, qui se jette dans la rivière Suceviţa, devant le village Voivodeasa. Bien qu'il soit à présent loin de toute habitation humaine, l'eau continue d'être occasionnellement employé dans l'alimentation, la source étant aménagée dans ce but. Le terrain de la clairière actuelle, de grande surface, en pente, a connu au long des années de nombreux glissements de terrain, qui ont été probablement provoqués par les défrichements massifs. Certainement, le terrain n'a été jamais labouré. Malgré cela, une investigation attentive a trouvé, sur une petite surface manquée de végétation, plusieurs fragments céramiques et de charbons. Les charbons proviennent soit d'un foyer, soit de l'opération d'ébullition de la saumure, pour obtenir le sel recristallisé. La céramique travaillée seulement à main, contient des tessons broyés en pâte. Grâce à un fragment qui a la surface intérieure noire, facilement polie, on peut attribuer - au moins une partie du matériel - à l'Hallstatt[8].

Entre les zones de la Moldavie, qui se sont joui d'investigations archéologiques plus attentives, on peut mentionner les bassins hydrographiques de Soloneţ et de Solca, des petites rivières, des affluents de la partie droite de la rivière Suceava[9]. La présence de sources salées dans la partie prémontagneuse de ces eaux, a donné, sans doute, le nom de ces eaux, qui envoient à l'existence du sel.

On a fait d'importantes découvertes archéologiques autant au perimètre de l'ancienne mine de sel de Cacica (com. de Cacica, dép. Suceava), que dans les jardins voisins.

À l'occasion de l'élaboration du répertoire archéologique de la commune de Cacica, nous avons y trouvé une grande quantité de matériel céramique, surtout des fragments de récipients du type *briquetage*, associés à la céramique Cucuteni B et

**Nous remercions au collègue dr. Vasile Chirica, de l'Institut d'Archéologie de L'Académie Roumaine de Iassy, qui a vérifié encore une fois ce matériel lithique.

[6] M. Andronic, *Cercetări arheologice de teren în Bucovina* (I), mss, p. 3-4.

[7] *Ibidem*, p. 5-6.

[8] *Ibidem*, p. 3; M. Andronic, E. Ursu, CCA (Campania 2002), 2003, p. 341, pct. 218.

[9] Andronic, *Evoluţia habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneţ din paleolitic până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, Iaşi, 1998, p. 9-74; Andronic *et alii*, *op. cit*., p. 135-144.

quelques fragments du type *Cucuteni C* [10]. Le type de récipient *briquetage* est fréquemment rencontré en Europe, d'Angleterre jusqu'à la rive orientale de la mer Noire, étant attesté dans l'intervalle compris entre l'Énéolithique et le La Tène récent. Conformément aux données dont nous disposons, pendant le néolithique moyen et récent de la zone de Cracovie (la culture Lengyel) on a utilisé les plus anciens récipients de ce type[11]. Leur découverte à Solca-*Slatina Mare* (dép. Suceava, 654 m d'hauteur) a déterminé Nicolae Ursulescu à considérer ces récipients (fig. 4/7-14) comme appartenant à la culture Criş, étant donc les plus anciens briquetages européens[12].

Le sondage archéologique entrepris récemment (2003) à Solca (ville, dép. Suceava), a vérifié les conclusions antérieures, mais l'affirmation de Nicolae Ursulescu (qu'ici se trouvaient les plus anciens briquetages d'Europe) n'a pas été confirmée. Les nouvelles fouilles ont constaté qu'à Solca les plus anciens vestiges appartiennent à la phase B de la culture Cucuteni; l'âge du bronze et le Hallstatt étaient moins représentés du point de vue quantitatif et on n'a pas identifié ces types de vases[13].

Les sondages archéologiques modestes effectués à l'ancienne source salée de Cacica aux années 1995-1996 ont identifié les traces d'une habitation temporaire du type foyer à forme ovale, appartenant à la culture Cucuteni (-1,20 m). Sur son plancher, qui n'a pas été spécialement aménagé, à coté de la céramique usuelle, on a découvert de nombreux briquetages et de morceaux de charbons. La coupe exécutée en 1996 a examiné le sédiment archéologique, approximativement 0,5 m d'épaisseur, composé surtout de briquetages et rarement de charbons. Le sédiment est, sans doute, le résultat, au long de plusieurs siècles, du cassage de ces vases afin de récupérer le sel recristallisé[14].

Ces vases, qui ont connu une utilisation unique, ont les mêmes caractéristiques technologiques à Solca et à Cacica: la surface superficiellement lissée, le mélange de balle en pâte insuffisamment homogénéisée, (donc, avec un aspect poreux), la combustion souvent incomplète (l'intérieur gris-noirâtre), avec des nuances de jaunâtre jusqu'à brique.

Leur majorité ont entre 10 et 11 cm de diamètre et assez rarement autour de 8 cm. Très rarement ont apparu des pièces ayant entre 12 et 16 cm de diamètre. Les

[10] Andronic, *Evoluţia habitatului* …, p. 65, pct. 114.

[11] N. Ursulescu, SCIVA 28, 1977, 3, p. 308. Voire les ouvrages de A. Jodłowski, mentionés par N. Ursulescu, et aussi A. Jodłowski, JahresschriftHalle 61, 1977, p. 85-91, avec la bibliographie; idem, Der Anschnitt Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau, 5-6, 1984, p. 158-161; idem, Studia i materiały do dziejow żup solnych w Polsce 4, 1971, p. 1-316; la synthese de A. Jodłowski, Studia i materiały do dziejow żup solnych w Polsce 5, 1976, p. 7-250; W. Matthias, JahresschriftHalle 60, 1976, p. 373-394; M. Andronic, SCIVA 40, 1989, 2, p. 171-177.

[12] Ursulescu, *op. cit*., p. 313.

[13] Gh. Dumitroaia, D. Nicola, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Monah, D. Boghian, S. Ignătescu, CCA (Campania 2003), 2004, p. 314 – 315, pct. 179; voire et Gh. Dumitroaia, MemAntiq 19, 1994, p. 66.

[14] M. Andronic, I. Mareş, CCA (Campania 1996), 1997, p. 8, pct. 15.

profils des bases des briquetages (fig. 4/2-6), avec la semelle plus ou moins étendue afin d'assurer la stabilité, présentent quelques variantes du point de vue de l'angle d'inclinaison du profil (70-80 degré). À leur tour, les fragments de bord ont des inclinaisons différentes (fig. 4/ 19-20, 22-23, 25-26; 5/2-3, 7, 10-12).

En considérant autant les caractéristiques moyens des fonds et des bords, ainsi que l'inclinaison moyenne des murs, on a réussi hypothétiquement à reconstituer un tel récipient, avec une capacité de jusqu'à un litre et demi (fig. 4/1). Tout en tenant compte de la bonne concentration du sel dissout des sources salées de la Bucovine de Sud (260‰ - 310‰ NaCl), on peut considérer que dans le site de Cacica, comme peut-être d'ailleurs à Solca-*Slatina Mare*, l'absence de l'attestation – au moins jusqu'à présent – des vases de grandes dimensions ou des plateaux constitue la preuve que l'eau était bouillie directement en briquetages, avec des remplissages successives. On obtenait de cette manière une forme de sel recristallisé, quasiconique, du moins d'un kilo, un produit supérieur quantitativement à ceux plus anciens de la Pologne de SE, obtenues en vases de petites dimensions (0,5-1 litre)[15]. On peut également mentionner les expériences des sources salées de Lunca, Negriteşti (com. de Podoleni, dép. de Neamț) et Dragomiru (com. de Berzunți, dép. de Bacău), où d'un litre de saumure a résulté entre 337 et 345 g de sel récristalisé mais encore humide[16].

En ce qui concerne le reste du matériel céramique de Cacica, on doit rappeler la présence assez importante de l'espèce *Cucuteni C* (des bords décorés à l'encoche et des formes avec des striations verticales, des coquillages et des calcaires broyés, employées comme ingrédients, appartenant à certains bols dans lesquels on pouvait obtenir – aussi comme à Solca – du sel récristallisé), de quelques fragments ayant des traces de peinture Cucuteni B et isolément des fragments du Hallstatt.

Dans le cas de deux points d'exploitation mentionnés, il ne s'agit pas d'habitations humaines proprement dites, mais on peut seulement parler d'habitations temporaires, utilisées pendant la saison chaude. Pour Cacica, on peut attribuer hypothétiquement cette exploitation à des habitations stables cucuteniènnes; les plus proches sont placées à approximativement 5-6 km de cette source salée (qui n'existe plus à présent).

En ce qui concerne *Slatina Mare* (*La Grande Source Salée*), même aujourd'hui située dans la forêt, à une distance d'environ 2 km de la lisière, on peut attribuer cette exploitation, toujours temporaire, au plus proche site de la vallée de la rivière Solca, dont les vestiges archéologiques se trouvent à peu près à 12 km de la *Grande Source Salée,* au bord ouest de la commune Arbore (tout près de l'ancien cimetière juif)[17].

De riches vestiges archéologiques se trouvent auprès de la source salée de Voitinel (com. de Gălăneşti, dép. de Suceava), dont le volume d'eau disponible

---

[15] Andronic, SCIVA 40, 1989, 2, p 176.
[16] Alexianu, Dumitroaia, Monah, *op. cit.*, p. 162.
[17] Andronic *et alii*, *op. cit.*, p. 139, pct. 105.

était estimé à 16 m^3 à un moment donné[18]. Quoique, sur le terrain d'ici, on n'ait pas exécuté de travaux agricoles, nos explorations de surface ont trouvé de céramique préhistorique. Dans l'année 2002, on y a déjà exécuté un sondage archéologique, qui a mis en évidence l'existence de deux secteurs différents. Dans le premier, on a identifié une céramique mal conservée Starčevo-Criş et quelques morceaux de charbon; dans le second, à - 30 cm, on a trouvé une couche grosse de 10 -15 cm d'argile noire, avec beaucoup de cendre et de charbon, qui contenait de la céramique Cucuteni (probablement B), Noua (bronze tardif), Hallstatt, La Tène, du Haut-Moyen Âge et des XIII[e]-XIV[e] siècles. Certainement, les prochaines recherches apporteront de nouvelles informations[19].

Dans le département de Neamţ on a fait d'importantes découvertes archéologiques concernant l'utilisation du sel à l'est des Carpates Orientaux [20]. On fait référence à celles de Lunca-*Poiana Slatinei* (com. de Vânători) et d'Oglinzi-*Cetăţuia* et -*Băi* (com. de Răuceşti). Ces découvertes se concentrent sur le versant est de *Culmea Pleşului*, une petite ramification des Carpates, où de nombreuses sources salées sortent de la zone d'affleurement du sel aquitanien. À une profondeur superficielle se trouve un gros gisement de 130 m maximum et de 4 km longueur au moins[21]. Grâce à ce fait, on a pu identifier dans cette microzone, six sources d'eau salée, dont trois portent des dénominations qui dérivent du mot *slatină* (source salée).

Dans la zone d'utilisation du groupe de sources salées de Lunca, par exemple, microzone bien examinée du point de vue archéologique, on a remarqué l'existence de trois points habités dès néolithique ancien, cinq de celui moyen, 30 de l'énéolithique, cinq de l'époque de passage vers l'âge du bronze, 25 de l'âge du bronze, six de l'Hallstatt, trois de La Tène, 18 des II[e]-III[e] siècles ap. J.-Chr., sept du IV [e] siècle ap. J.-Chr., deux des X[e]-XII[e] siècles et 35 des XIV[e]-XVII[e] siècles[22].

La source la plus abondante se trouve à Lunca-*Poiana Slatinei* (à approximativement 550 m d'hauteur), où, jusqu'à présent, on a déroulé sept campagnes de fouilles. Les résultats ont été partiellement publiés[23]. Des trois zones d'investigation, la première (A), la plus importante, a la forme d'un mamelon allongé (60 m de longueur, 25 m de large et 3 m de hauteur); elle est la plus proche de la fontaine d'eau salée, utilisée même aujourd'hui. C'est ici qu'on a mis en évidence des dépôts assez riches de matériel Starčevo-Criş, Précucuteni, de l'âge

---

[18] Şandru, *op. cit.*, p. 410.

[19] Andronic, Ursu, *op. cit.*, p. 341.

[20] Voire les rapports Gh. Dumitroaia pour les années 1985 – 1993 en Cronica…; idem, dans *La civilisation de Cucuteni en context europeen*. Sesion scientifique Iaşi-Piatra Neamţ, 1984, Iaşi, 1987, p. 254-255, mème avec des informations en ce qui concerne les découvertes de Ţolici (dép. de Neamţ); idem, *Comunităţi preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra Neamţ, 2000, p. 135, 141-146 et idem, BAI 1, p. 15-29 avec les informations sur les découvertes de Ţolici.

[21] C. Stoica, I. Gherasie, *Sarea şi sărurile de potasiu şi magneziu din România*, Bucureşti, 1981, p. 50.

[22] Alexianu, Dumitroaia, Monah, *op. cit.,* p. 163.

[23] Dumitroaia, *La civilisation de Cucuteni*…, p. 253-258; Alexianu, Dumitroaia, *op. cit.,* p. 125-133.

du bronze et du fer[24]. En plus, on a découvert des vestiges sporadiques, appartenant aux cultures Cucuteni, à celle des Carpes (II^e^-III^e^ siècles ap. J.-Chr.), Sântana de Mureş-Černjahov (IV^e^ siècle ap. J.-Chr.), des V^e^-VII^e^, X^e^-XII^e^, XVI^e^-XVII^e^ et XIX^e^ siècles.

Parmi ceux-ci, les vestiges néolithiques anciens du type Starčevo-Criş sont particulièrement riches; cela leur confère une particularité à part dans le contexte plus général de la Roumanie toute entière. Dans la zone centrale de cette petite hauteur, amplifiée le long du temps, on a découvert une concentration abondante de traces d'âtres (terre brûlée, cendre et charbon), mesurant jusqu'à un mètre comme surface, autant sur l'horizontale que sur la verticale. La terre stérile du point de vue archéologique se trouve à -2,80 m du niveau actuel. L'épaisseur maximale des sédiments est de 2,65 m.

Il est à remarquer le fait qu'ici on n'ait pas découvert que de la céramique fragmentaire à l'exception de deux cuillères en os (fig. 3/11-12)[25]. On a considéré que les quelques fragments d'argile brûlée portant des traces de branches peuvent appartenir à des abris temporaires (saisonniers).

La céramique Starčevo-Criş y découverte présente des caractéristiques communes à celle contemporaine de l'est de la Moldavie ou du sud-est de la Transylvanie (fig. 2/1, 8-22). L'analyse comparative de la céramique Starčevo-Criş des sédiments antérieurs et de ceux plus récents ne met pas une évidence de différences technologiques et typologiques trop évidentes.

Cette céramique a été confectionnée d'une pâte fine, ou grossière. En général, ce qui nous interesse ici sont les formes de vases: des coupes qui ont la forme tronconique ou bitronconiques, des écuelles, des compotiers, des soupières. Certains ont été décorés avec des incisions ou de la peinture, les dernières représentant un pourcentage sous 0,015%. La plus grande quantité de céramique Starčevo-Criş a été réalisée en pâte de type grossier; de celle-ci on a realisé des vases globulaires, mais aussi des soupières semisphèriques ou des compotiers.

En général, la céramique de Lunca appartient à la variante nordique de la culture Starčevo-Criş de Moldavie. Du point de vue chronologique, la céramique Starčevo-Criş de cette région peut être encadrée dans les phases de développement III A et III B (le millénaire 6-5 av. J. Chr.), selon la division en périodes de Gheorghe Lazarovici. Sur les sédiments Starčevo-Criş on a trouvé des vestiges plus récents Precucuteni I, II, III, (4200-3700 av. J. Chr.)[26]. Deux tiers de la céramique sont réalisés en pâte fine polie sur les deux faces, ce qui réduit beaucoup sa porosité (fig. 3). Finalement, dans la zone A ont apparu, aussi, des fragments céramiques Cucuteni, ce matériel étant découvert sporadiquement.

Dans la zone B examiné du point de vue archéologique, situé à seulement quelque dizaines de mètres, on a découvert des vestiges gétiques (V^e^-III^e^ siècles av. J. Chr.), du Hallstatt ancien et de l'époque du bronze (Komariv-Costişa-Bialy Potok et Noua). Le dernier sédiment d'ici, bien représenté, est constitué de la

[24] Dumitroaia, MemAntiq 19, 1994, p. 11-58.
[25] *Ibidem*, p. 50.
[26] Pour certanis datations, voire C. M. Mantu, SCIVA 46, 1995, 3-4, p. 215, 220.

céramique de type Cucuteni (A et surtout B) où on peut remarquer facilement des vases de grandes dimensions, aux murailles grosses, ainsi que des soupières. L'espèce céramique *C*, qui représente un pourcentage d'environ 33% de tout le matériel céramique de type Cucuteni, constitue une couche particulièrement compacte. On considère qu'elle provient de la zone de steppe, ce type de céramique étant plus nombreux dans la phase Cucuteni B 24[27]. On pourrait expliquer la grande quantité de vases céramiques aux dernières phases Cucuteni, par le fait que, ceux qui detenaient ce type de céramique, étaient par excellence des éleveurs d'animaux. Plus importante a été la découverte, dans ce secteur-ci des vases à utilisation unique, de type *briquetages*, découverts à une profondeur de 0,35-1,40 mètres (environ 16% de tout le matérial céramique Cucuteni - fig. 4/15, 18, 21, 24, 27). Ces vestiges sont bien semblables à ceux de Cacica, Solca, Oglinzi, Negriteşti et Răuceşti (com. de Răuceşti)[28].

À son tour, dans le secteur B, on a découvert de la céramique Precucuteni III et une autre espèce appartenant à la culture de la céramique linéaire. Sous la profondeur de 1,90 m se trouve un dernier niveau archéologique, et le plus ancien Starčevo-Criş, caractérisé par une grande densité de la céramique, de charbons et de traces d'âtre. Enfin, dans la zone C, on a découvert seulement de la céramique géto-dace.

On a fait des découvertes Cucuteni et de l'époque du bronze aussi au point Cetăţuia, un sommet de colline fortifiée avec fosse et repli de terrain fortifié, qui se trouve à presque un km distance de ce site deja mentionné. Entre ceux-ci, on remarque les morceaux de quelques briquetages, une preuve que la communauté néolithique de cet endroit-là obtenait déjà le sel récristallisé des sources salées situées aux environs de Poiana Slatinei (de laquelle nous venons de discuter), Slătior et Sărăţuri[29].

A environ 3 km N de Poiana Slatinei se trouve la source salée Băile Oglinzi. La culture la plus représentée est Precucuteni II, dont le matériel céramique se trouve intercalé avec des morceaux d'âtres; à environ 100 m, le sondage exécuté en 1992, a découvert des vestiges céramiques Starčevo-Criş, cendre et charbon[30].

Les recherches récentes de Cucuieţi (com. de Soloneţ, le département Bacău), le point Slatina Veche, à presque 15 km distance de cet endroit-ci, qui ont visé deux buttes ovales avec de nombreux sédiments, ont découvert de la céramique appartenant aux cultures Precucuteni en Cucuteni (phase A), Costişa-Komariv et de La Tène - géto-dace.Toujours dans le département de Bacău, on a réalisé des recherches de surface à Pădureni, Soloneţ et Sărata (com. de Sărata), dans la première localité se trouvant des véstiges archéologiques qui prouvent une utilisation plus longue des sources salées de la région[31].

---

[27] Dumitroaia, MemAntiq 19, 1994, p. 58.
[28] *Ibidem*, p. 66.
[29] *Ibidem*, p. 72-75.
[30] *Ibidem*, p. 78.
[31] Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, D. Nicola, C. Preoteasa, D. Monah, CCA (Campania 2003), 2004, p. 110-111, nr. 65.

Pas très loin, à environ 2 km distance, se trouve le site le plus important Cucuteni de Poduri. En étudiant la distribution des sources salées de la microzone de ce grand établissement (approximatif 26 km^2), on a constaté la présence de six sources salées et de huit sites archéologiques Cucuteni[32].

Un cas spécial a été consigné à Prohozeşti - point Silişte, où un établissement Cucuteni a été construit sur une élévation qui est protégée de trois parties de pentes abruptes et d'une pente sectionnée d'une douve de défense; à peu près de ce point on a enregistré la présence d'une source salée, exploitée encore aujourd'hui[33]. Par conséquence, ces points de l'exploitation du sel, étaient placés comme emplacement à des altitudes premontagneuses et étaient habités temporairement ou même occasionnellement. Tous les établissements qui ont été employés, pour préparer la saumure étaient placés dans une microrégion qui pourrait dépasser 10 km comme diamètre.

Nos recherches extrêmement récentes effectuées dans la région Cernăuţi (dans la zone sous-montagneuse de contact, entre les rivières Suceava et Siret, S-V extreme de l'Ukraine) ont mené à la découverte de vestiges lithiques et céramiques Cucuteni, de l'Age du Bronze et du Hallstatt aux alentours de la source salée Ocna du hameau Slatina, la localité Crasna, le district Hliboka.

Enfin, pour comprendre mieux l'évolution du phénomène de l'exploitation du sel à l'est de Carpates Orientaux, on donne encore quelques informations. Au Moyen Âge, l'une des ressources d'argent pour les monastères a été représentée par la possibilité de vendre l'eau de la source salée. On peut constater, la présence des monastères ou des hermitages aux alentours des sources salées: le Monastère Solca (avec une source à un km distance; le point bien connu *Slatina Mare* – dans la forêt à environ 6 km), le Monastère Pârteşti (aujoud'hui disparu, à Cacica, avec trois sources, qui se trouvent à 1-2,5 km), le Monastère Slatina (com. de Slatina, dép. Suceava, la source salée à un km distance). La concentration de sel de ces sources salées n'a pas été la même.

En fonction de leurs voisinage et de la qualité de la saumure, plusieurs sources salées, aménagées parfois sous forme de fontaine, sont employées jusqu'à nos jours. Des périodes courtes d'interruption ont été enregistrées dans l'époque communiste. D'ailleurs, du Moyen Âge de la Moldavie datent de nombreux documents qui se réfèrent à l'exploitation de ces richesses naturelles. Par exemple, le Monastère Humor (com. de Mănăstirea Humorului, dèp. Suceava), au-délà des sources salées de la localité actuelle Cacica, avait en propriété, „un mont à savoir Ostra et Slatina en Ostra", mentionnés dans les documents émis à l'époque d'Etienne le Grand et de ses succeseurs[34].

---

[32] D. Monah, S. Antonescu, A. Bujor, Materiale, 1980, p. 99.

[33] D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri – Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpaţii Moldovei*, Piatra Neamţ, 2003, hartă, p. 70. Pour la source d'eau salée Valea Şoşii, inedite, informations I. Mareş.

[34] Andronic, *Evoluţia habitatului…*, p. 124, avec la bibliographie (pour plusieurs informations concernant l'exploitation des sources salées dans les époques récentes, voir D. Ciobanu, Istros 13, 2006, p. 119-127).

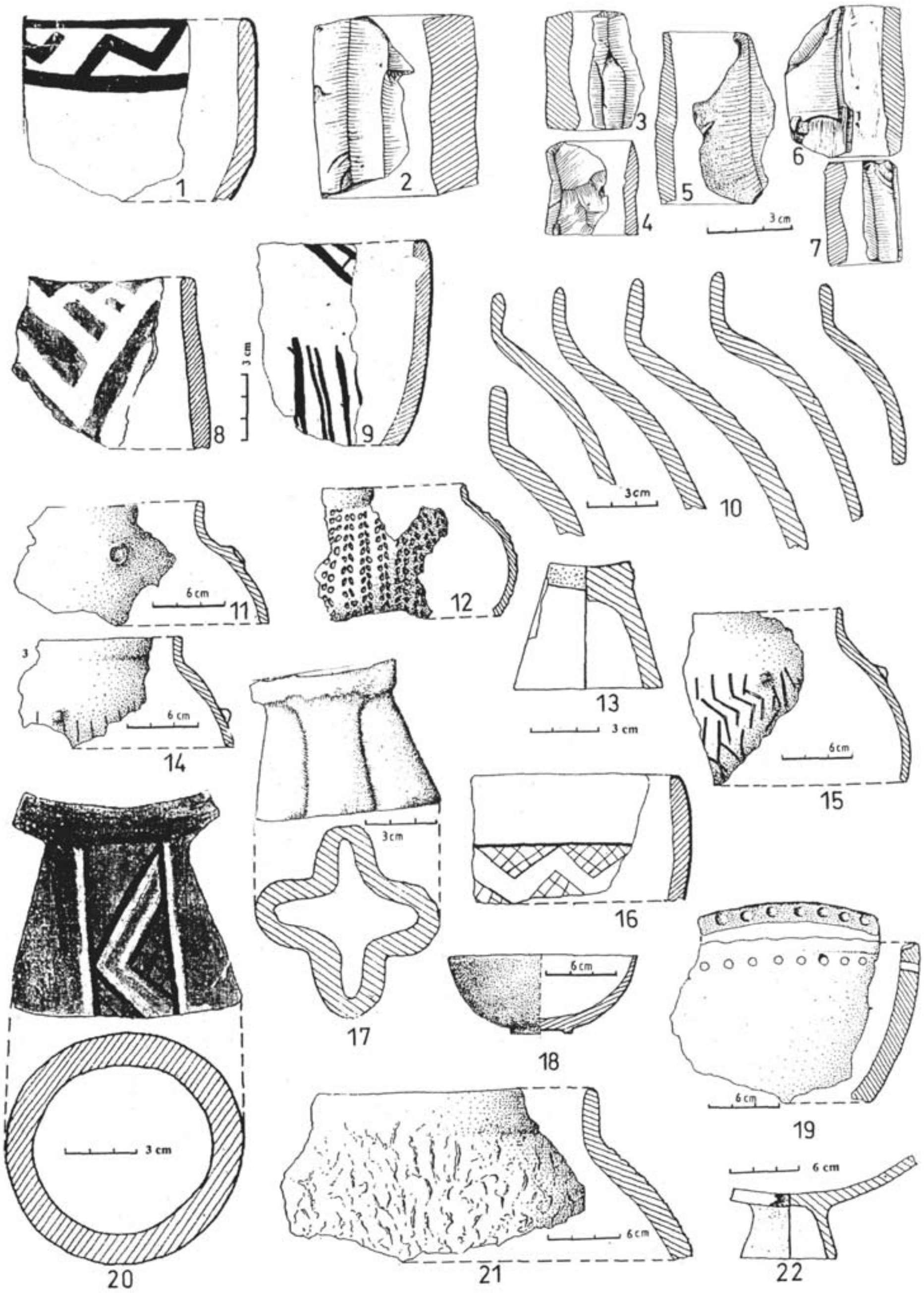


Fig. 1. Les principales sources d'eau salée à l'est des Carpates avec des trouvailles archéologiques: 1. Doroteia; 2. Voitinel; 3. Marginea; 4. Solca; 5. Cacica; 6. Lunca; 7. Oglinzi; 8. Țolici; 9. Poduri-*Pe Hăineală*; 10. Prohozești; 11. Cucuieți.

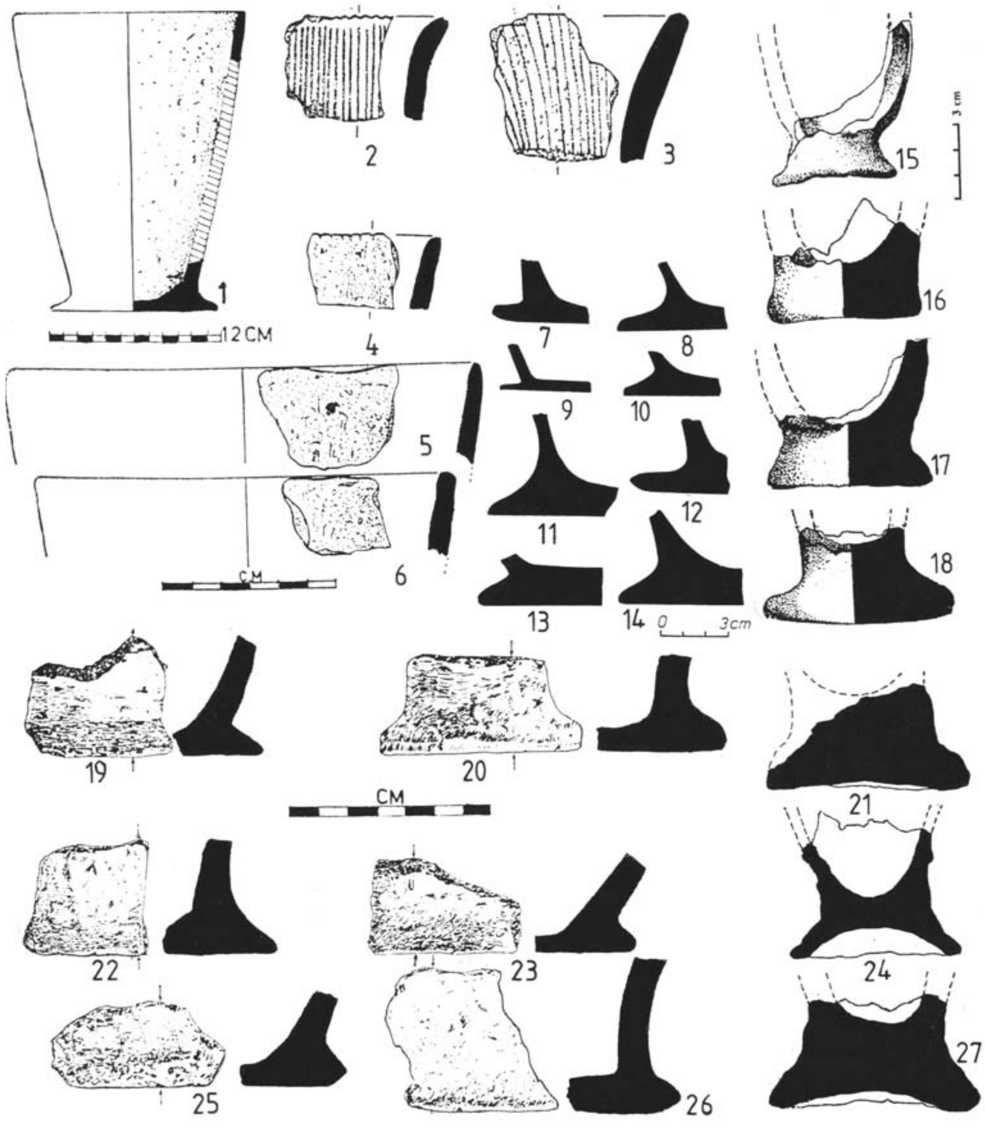


Fig. 2. Pièces lithiques de Doroteia (2-7) et céramique Starčevo-Criş de Lunca-*Poiana Slatinei*.

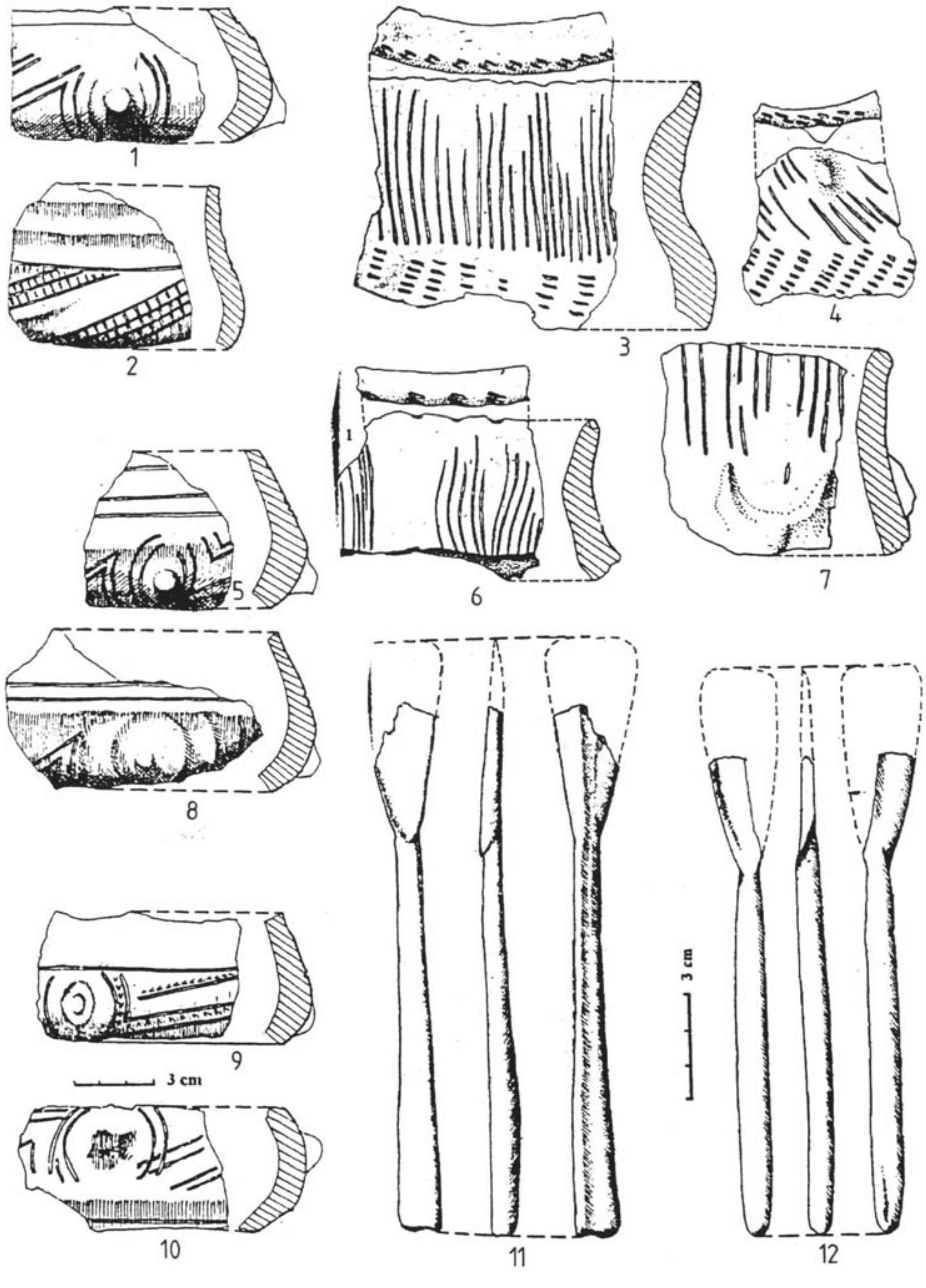


Fig. 3. Céramique Précucuteni, Cucuteni et cuillers en os Starčevo-Criş de Lunca-*Poiana Slatinei*.



Fig. 4. Reconstitution d’un pot *briquetag*e de Cacica (1) et fragments de briquetages de Cacica (2-6, 19-20, 22-23, 25-26), Solca-*Slatina Mare* (7-14) et Lunca-*Poiana Slatinei* (15-18, 21, 24, 27) – selon N. Ursulescu, Gh. Dumitroaia et M. Andronic.

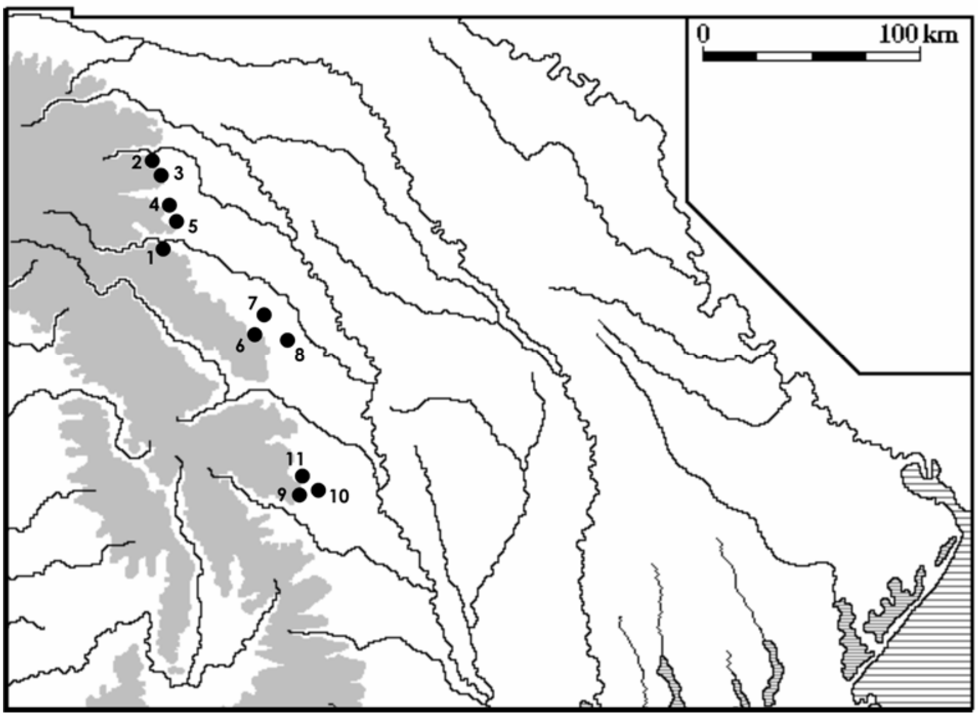


Fig. 5. Cacica: bases de briquetages (2-3, 7, 10-12) et fragments céramiques Cucuteni B (5-6, 8) et Cucuteni C (1, 4, 9).

De telles sources ont été attestées du point de vue documentaire, au bord des domaines des monastères, surtout là où il intervenaient souvent des melentendus de frontière. Grâce à l'exploitation intense des sources salées, qui alimentaient chacune une microzone bien établie on est arrivé à consigner au Moyen Âge, tout comme dans la pré- et la protohistoire l'existence „des routes de la source salée" qui poursuivaient normalement les vallées des eaux de la zone montagneuse et prémontagneuse et qui coulaient vers l'est, vers ceux de plateau. Une telle attestation datée le 6 août 1583, fait référence aux frontières des domaines du Monastère Sucevița et aux "sources salées qui se trouvent dans ces montagnes – là"[35].

En ce qui concerne le Monastère Pârteşti (Cacica), dont la construction comme "metoh" (établissement qui appartient à un monastère soumis administrativement au Monastère Humor) a été réalisée, peut-être, à l'époque d'Etienne le Grand (la deuxième moitié du XV[e] siècle) sous la ramification de Obcina Mare nommée *Călugărița* (805 m alt.), on considère que cette situation s'explique justement par l'administration et l'exploitation des trois sources salées de la localité actuelle Cacica. La plus ancienne attestation documentaire du monastère découverte à la suite de notre

[35] *Ibidem*, p. 125, avec la bibliographie.

recherche est datée dans l'année 1669. Le transport de l'eau salée se faisait en tonneaux placés dans les chariots à traction animale.

D'ailleurs, on peut constater que plusieurs monastères ont été construits parallèlement aux Carpates, sur une longueur d'approximatif 300 km, du monastère Putna, au nord jusqu'au monastère Caşin, au sud, étroitement liés au salifère[36]. Donc, l'importance des sources salées à l'est des Carpates Orientales a été remarquable, en tenant compte du fait que, par rapport à l'Europe Occidentale, à l'est de cette chaîne de montagnes il n'y a pas que deux gisements de salifère: le premier dans le bassin du Moscou, et le second en celui du Donetz. Le dernier pouvait théoriquement approvisionner l'areal habité par les porteurs de la culture Cucuteni-Tripolie, ainsi que des autres cultures plus récentes[37]. C'est pourquoi, le sel sous - carpatique de la région salifère comprise entre la vallée de la rivière Suceava et celle de Buzău a été fortement exploité par les tribus de cette culture archéologique, ainsi que des populations antérieures. Les mêmes réalités ont été consignées de manière archéologique dans la région sous carpatique de l'Ukraine, par exemple à Loeva (région Ivano-Frankovsk), où on a découvert de la céramique Cucuteni - Tripolie, de l'époque de transition vers celle du bronze, et de cette dernière époque (Komariv et Noua)[38]. De tels gisements, comme ceux de Galicie et Pocutie (Soli, Udeci, Colomeea) ont approvisionné la région Kiev, au moins, à partir du XI^{e} siècle[39]. Dans cet ordre d'idées, on considère que probablement, de tels vestiges archéologiques soient découverts dans le voisinage des sources salées de Vijniţa et Crasna (la région Cernăuţi, Roumanie, en U.R.S.S. après 1940, et aujourd'hui en Ukraine), ou des nouvelles même dans l'Ukraine transcarpatique.

Tout en tenant compte de ce qu'on vient de dire, nous pouvons faire maintenant quelques précisions pour cette période de temps. Jusqu'aujourd'hui, pour ces temps on n'a pas des données concrètes en ce qui concerne l'exploitation du sel solide à l'est des Carpates. Quand même, on ne peut pas exclure la possibilité de l'exploitation du sel solide au sud (Târgu-Ocna, Sărata Monteoru), où la couche du sel apparaît à la surface. De là résulte, aussi, l'importance de l'exploitation des sources salées pour le territoire étudié. Jusqu'à l'utilisation du char à traction animale (l'époque du bronze), avec lequel on pouvait transporter une grande quantité de saumure sur des distances grandes, on a cherché la possibilité d'obtenir le sel par recristallisation, réalisée immédiatement à côté de la source.

Des riches sédiments de 2,65 m d'épaisseur, de type Starčevo-Criş, de Lunca-Poiana Slatinii provient une grande quantité de céramique, y compris peinte, ce qui a déterminé Gh. Dumitroaia à considérer qu'ici on faisait aussi, de la céramique, comme une activité complémentaire. Cette hypothèse n'est pas vraisemblable –

---

[36] Şandru, *op. cit.*, p. 409.

[37] Monah, dans *Le paleolitique et le neolitique de la Roumanie en contexte europeen*, BAI 4, Iaşi, 1991, p. 392.

[38] L. I. Krusel'nickaja, dans *Materialy po Arkheologij Severnogov Pricernomorija,* Odessa, II, 1991, p. 41 – 42.

[39] Şandru, *op. cit.*, p. 412.

selon notre avis – parce que tous ceux qui stationnaient ici, ne bénéficiaient pas de conditions optimales de vie; tout le temps ils travaillaient pour un but bien déterminé – obtenir du sel. D'ailleurs, une grande partie de la vaisselle s'est cassé à cause de l'utilisation excessive à l'ébullition de la saumure, elle etant produite en ce but. Les traces du feu de Lunca sont certainement liées de l'ébullition de la saumure en vases de formes diverses (fig. 2/1, 8-22) ; on considère que le liquide n'était pas bouilli jusqu'à la solidification totale du sel, ce qui a imposé le cassage du récipient. Il est probable que la bouille du sel se transportait dans des vases et dans des outres.

Jusque récemment, les plus anciennes traces de l'utilisation des sources salées, dans la zone étudiée, étaient celles appartenant à la culture Starčevo-Criş, attesté en six sites: Solca-Slatina Mare, Lunca-Poiana Slatinii, Oglinzi – Băi et Cetăţuia, Piatra Şoimului et récemment Voitinel. Mais voilà que le matériel lithique de Doroteia (le département de Suceava), peut constituer, dans ce stade de recherche, *la plus ancienne preuve en ce sens, même pour toute la Roumanie valable.* Il suit la culture de la céramique linéaire (Lunca et Oglinzi) et Precucuteni (Ţolici, Oglinzi et Lunca).

Ne parlant plus des époques plus récentes, on doit souligner la présence des vestiges datant des époques du bronze et du fer (d'ailleurs, nous sommes convaincus que les prochaines recherches amèneront de nouvelles informations) quand pratiquement, les sources salées ont été exploitées sans interruption jusqu'aux nos jours.

Traduit par drd. Violeta-Anca Epure

CHARACTERISTICS OF BALKAN-DANUBIAN TREASURES FROM THE END OF THE 1st TO THE MIDDLE OF THE 3rd CENTURY*

IVANA POPOVIĆ

On the territory of Middle Danube and its wider hinterland are registered few **hoards** which contain **silver** and, more rarely, **golden jewelry**, **coins** and, sometimes, **silver vessels** and *emblemata* made of silver. **Monetary parts** of these hoards enable relatively precise determination of time of their deposition, while the analysis of their composition can point to the possible directions of cultural streamings in the smaller chronological and geographical entities. Therefore, we think that it is useful to register the composition of these hoards considering the characteristics of each group of objects.

The monetary part of these hoards consists of the Roman silver coins, whose last minting in each hoard enables us to determine the time of their deposition. In this way are determined the horizons of the origin of the hoards, which correspond with certain historical events – the cause of hiding the valuable objects. According to the structure of the hoards, these horizons could be devided in two entities. The first of them (fig. 1/1) is connected with the conflicts between the Romans and Dacians in the last decades of the 1st century, and the second one (fig. 1/2) with the incursions of the barbarian tribes into the territory of the Empire at the end of the 2nd and in the first half of the 3rd century.

I. The hoards deposited in 81/82 are on the right bank of Danube (fig. 1/1), next to the military camps *Transdierna* (the Tekija hoard)[1] and *Viminacium* (the Bare hoard).[2] The latest coins in both hoards are *denarii* of Domitianus from the end of 81.[3] This fact points to the incursions of the Dacians across the Danube in winter of 81/82, which are not explicitly mentioned in the sources. But, to the serious clash between Romans and Dacians at this time points the hoard of *denarii* from the camp Boljetin (*Smorna*) on the Đerdap limes, whose latest mint is, also, *denarius* of Domitian, from

* This paper was presented by Ivana Popović (Archaeological Institute, Belgrade, Serbia) to the ARCHAEOMET Second International Symposium, held in Bucharest, May 6th - 7th 2008, under the aegis of Rumanian Ministry for Education and Research.

1 D. Mano-Zisi, *Nalaz iz Tekije / Les trouvailles de Tekiya*, Beograd, 1957.

2 I. Popović, B. Borić-Brešković, *Ostava iz Bara / The Bare Hoard,* Beograd*,* 1 994.

3 P. Popović, ZNMB 8, 1975, p. 97-107 (Tekija); Popović, Borić-Brešković, *op. cit.,* p. 107-198 (Bare).

the end of 81.[4] Beside the coins, the composition of the hoards from Tekija[5] and Bare[6] is characterized by the presence of massive silver jewelry, analogous to the specimens from the southern group of the Dacian finds, located between Danube, Târnava and Mureş. While in the Tekija hoard are registered only the bracelets with overlapped and coiled ends, with or without pendants in the form of miniature axes, in Bare, beside these forms, appear the twisted torques, the shield-form pendants, the spiral ring and other forms of Dacian ornaments. Beside the jewelry of Dacian style, in both hoards appear the specimens inspired by Hellenistic motifs and techniques, the objects of Roman provenance and silver emblemata of cultic contents. On this occasion we will observe those objects from these hoards which illustrate in the best way the interweaving of the traditions of Dacian, Hellenistic and Roman toreutic.

a) The golden ring from Tekija[7] (fig. 2/1), and also the massive silver bracelets with overlapped and spirally wrapped up ends[8] (fig. 2/2) form in this find the group of jewelry decorated with the miniature axes. According to the finds from Saeş,[9] Poiana Gorj[10] and Recaş,[11] the pendants in the form of miniature axes appear in the late phase

[4] P. Popović, Numizmatičar 10, 1987, p. 5-23.

[5] The hoard from Tekija contains: jewelry of Dacian style of execution (massive silver bracelets with the spirally twisted overlapped ends and with, or without, pendants in the form of miniature axes, other tools and a human hand), golden ring executed by filigree and granulation, with overlapped and spirally twisted ends, between which there is a miniature axe, jewelry from the Roman artistic circle (golden earrings in the form of a joined semi-calotte, golden rings with the head in the form of a plate with an engraved palmette), silver parade-belt of Roman provenance, silver buttons, silver lunate pendant, silver vessels from Campanian workshops (*simpulum* and two *paterae* on which there are later added rings, with a miniature axe hanging on one of them), silver spoons and a pin of Roman provenance, emblemata made of silver, with the cultic contents and of Eastern Mediterranean origin, 111 Roman republican and imperial *denarii*, cf. Mano-Zisi, *op. cit.*; Popović, ZNMB 8, 1975, p. 97-107.

[6] The hoard from Bare contains: silver jewelry of Dacian style of execution (twisted torqueses with different endings, massive bracelets with overlapped and spirally wrapped up ends with, or without, pendants in the form of the miniature axe, rings with overlapped and spirally wrapped up ends, rings which between spiral coils have a Hercules' knot, rhomboidal and square pendants decorated by engraving and punching, spirally twisted ring with widened ends, decorated by engraving and punching in the form of a stylized palmette, twisted bracelets whose endings are executed in the form of the head and the tail of a snake, cylindric plate with the composite punched ornament), silver bracelet with the widened front part, on which there is an oval bed for a stone or paste, silver bracelet whose hoop ends with the snake-heads holding the hinge connected to the gold-plated central medallion with the representations of the deities from the Eastern Mediterranean cultural circle, circular bronze plates, covered with silver, with punched ornament on the front side, two early Roman fibulae with a profile and the button-like thickenings on the bow, deformed silver emblemata, of which one has a hammered barbarized representation of a female deity, 279 republican and imperial *denarii*, cf., Popović, Borić-Brešković, *op. cit*.

[7] Mano-Zisi, *op. cit*., nr. 7, T. III, 7; Popović, *Rimski nakit u Nrodnom muzeju u Beogradu. I Prstenje / Les bijoux romains du Musée national de Beograd. I Les bagues*, Beograd, 1992, cat. 1.

[8] Mano-Zisi, *op. cit.*, nr. 10, 12, T. VI, VII, IX, 12.

[9] I. Miclea, R. Florescu, *Strămoşii românilor. Geto-Dacii*, Bucureşti, 1980, fig. 430.

[10] D. Popescu, Inventaria Archaeologica 5, 1968, R 23a, 5.

[11] K. Horedt, *Die dakischen Silberfunde*, Dacia N.S. 18, 1973, p. 137.

of the southern group of Dacian finds. But, although the ring from Tekija repeats the shape of massive silver bracelets, in its execution can be noticed some specific qualities. In the first place, it is made of gold, and on its shoulders and around two spiral coils on the head the golden wire is wrapped up, executed in the form of astragalus. In the centre of both coils there is a granule, and one of the spiral coils has a miniature axe, fixed with the wire executed in the form of astragalus. This motif, with the strong apotropaic meaning, appears in the second half of the 1st century among the Dacian finds south from the Carpatian Mountains. Hanged on the rings with the overlapped and spirally wrapped up ends, which hang on the massive silver bracelets from Tekija and Bare, these miniature axes are analogous to the pendants from the group F3 of Dacian jewelry.[12] But, the miniature axe on the ring from Tekija is not executed in the form of the pendant, but is fixed to the head of the ring, which is decorated by granules and wire which imitates the filigree wire. The use of gold and techniques characteristic for the Hellenistic goldsmithing in the execution of the ring decorated by the symbol which had an important apotropaic role among the southern Dacians, bears witness to the strong influences of Hellenistic toreutic on formating of the local production of jewelry.

b) Silver paterae from Tekija represent the specimens of Roman toreutic of the Flavian period, and were made, probably, in the Campanian workshops. Their handles are decorated by floral motifs; on the top of one of them is represented the mask of a Silenus, and on the top of the other, the mask of a Menad.[13] Next to the Dionysiac masks on their top, paterae are perforated and each of them has one ring with overlapped and spirally twisted ends. On the ring next to the mask of the Menad there is a pendant in the form of a miniature axe (fig. 2/3). The presence of the rings and of the miniature axe on the silver vessels from the Italian workshops leads to the conclusion that these luxurious vessels came into the hands of Dacians, who pierced them and decorated them with their characteristic pendants. It is hard to answer if by this act these vessels acquired an exceptional, cultic meaning for the local population, but, surely, they bear witness to the changes which the Roman products underwent in the autochthonous environments. This question is connected to the problem of the character of the hoards from Tekija and Bare, having in mind that the first one contains the silver emblemata of cultic character with the representations of the Hellenistic-Oriental deities,[14] while on one of the deformed silver emblemata from the second hoard can be noticed the barbarized representation of some female deity, possibly of Bendis.[15]

c) The silver rings from Bare with interweaving in the form of Hercules' knot on the head[16] represent the specific form in the group of 19 silver circlets with the

[12] Idem, p. 143, Abb. 7.

[13] Mano-Zisi, *op. cit.*, nr. 12-13, T. XX-XXII; *Antičko srebro u Srbiji* (priredila I. Popović) / *Antique Silver from Serbia* (ed. I. Popović), Beograd, 1994, mai departe *Antičko srebro u Srbiji*, cat. 162, 163.

[14] Mano-Zisi, *op. cit.*, nr. 34-39, T. XXIII-XXVII; *Antičko srebro u Srbiji,* cat. 40-45.

[15] Popović, Borić-Brešković, *op. cit.,* cat. 32-35, T. XIV; *Antičko srebro u Srbiji*, cat. 72.

[16] *Ibidem.,* cat. 4, fig. 8. 3, 4; T. VIII, 2, 3; Popović, Starinar 49, 1999, p. 78, 82-84, fig. 1. a-b, 6.

overlapped or twisted and spirally coiled ends, drawn on the smooth silver torques from this find. Interweaving on the frontage (fig. 3/1) of these two rings is executed in the form of the very important apotropaic symbol (*nodus Herculeus* or *Herculaneus*), which appears on the Greek soil already in the Mycenaean period, and which has reached its greatest popularity on the jewelry from the 4th century B.C. The presence of such interweaving on the rings from Bare bears witness to the influences from the goldsmith centres, most probably from those on the Black Sea coast, which had the great influence on accepting the new forms and techniques of goldsmithing by the local artisans in the workshops on Middle Danube. The bronze ring with the same frontal interweaving is registered in one grave from the last phase of the necropolis of the Iapodes in Ribić (10/20-110)[17] in the Una valley in Bosnia, which can be the consequence of the Roman cultural influences on the material culture of the subjugated Iapodes, because the motif of Hercules knot kept the important role also in the Roman goldsmithing.

d) The silver bracelet from Bare, whose ring ends with the heads of the snakes who hold the hinge in their mouths. This hinge connects the gold-plated central medallion with the representations of the deities from theEast Mediterranean cultural circle,[18] and it represents the most interesting find in this hoard. Because the ring of the bracelet is in the National Museum in Belgrade (fig. 3/2a) and the central medallion is in the National Museum in Požarevac (fig. 3/2b), only later it has been concluded that these two objects are parts of a single object[19] (fig. 4/1), i.e. of a bracelet with the hinge, which represents a form of these decorations in the first centuries A.D. The earliest bracelets of this type come from the site *Petascia* in Sabina. They are dated into the 1st century, and on the central medallions they have the representations of Apollo or of Jupiter[20].

The later specimen from the 3rd century, that one from the site Llandovery in England, today in the Museum in Bonn,[21] on the central medallion, connected by the hinge with the snake-heads on the ends of the bracelet, has a relief-bust of a young man, executed in a semi-precious stone. On few specimens from Egypt,[22] as on one from the Benaki Museum in Athens,[23] the central medallion is solved in the form of the conically shaped, but non carved semi-precious stone. On the specimen from Bare the snake's body is stressed by the use of the deeply carved cell-shaped

[17] Z. Marić, GlasnikSarajevo 23, 1968, pl. XXII, 9.

[18] Popović, Borić-Brešković, *op. cit.,* cat. 15, 36, fig. 111.5, XI, 3, XV; *Antičko srebro u Srbiji,* cat. 47, 71; I. Popović, Starinar 48, 1997, p. 73-79, fig. 1-3.

[19] D. Jacanović, GSAD 12, 1996, p. 163-170; Popović, *op. cit*., p. 73-79.

[20] A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall* I, Berlin, 1970, p. 77-78, T. 57. 11-2.

[21] A. Böhme, *Schmuck der römischen Frau*, Stuttgart, 1974, p. 15-16, Abb. 29.

[22] F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*, London, 1911 (1969), Pl. 61 D; P. Davidson, A. Oliver, A*ncient Greek and Roman Jewelry in the Brooklyn Museum*, New York, 1984, p. 151-153, cat. 207, 208.

[23] B. Segall, *Katalog der Goldschmuckmiede Arbeiten*, Museum Benaki Athens, Athens, 1938, p. 128-129, t. 41, 190, 192.

ornament, while on the bracelet from the site Llandovery it was done by the use of the shallow cuts, and on those from Egypt by the use of the thicker twisted wire. On the central medallion of the bracelet from Bare there are four busts of deities as a hypostasis of Sun-God, i.e. of four seasons,[24] as also the typical Roman military symbols, *signa* and torques. The presence of the Hellenistic-Oriental deities and Roman military signs on a bracelet of East Mediterranean origin, i.e. having in mind the iconographic contents of the medallion and a great number of later typologically related specimens, in all probability of Roman-Egyptian origin, poses new questions about the origins of the decorative forms in the Bare hoard, and places this jewelry among the early specimens of bracelets with the hinge. Realistically represented bodies and heads of the snakes on the ring of the bracelet, as also the gold-plaited central medallion consisting of more segments, in the form of a shallow recipient on whose bottom there is a round plate with the complex iconographic contents, point to the conclusion that the bracelet is the work of a craftsman based on the traditions of toreutic coming from Alexandria.

II. The hoards (fig.1/2) deposited in 182 (Bela Reka), 242 (Aţel and Vâtrop), 254 (Janja and Dvorska) and in 258 (Szalacska I and III) are characterized by the presence of closely related forms of silver jewelry, in the first place by the anchor-like fibulae and chains twisted in the technique «loop in loop» (fig. 4/1). The use of filigree and granulation on some segments of decoration bears witness to the steadiness of the older traditions, coming from the influences from the Greek soil. But, some specific qualities in conceiving these decorations enable grouping of these hoards not only chronologically, but also geographically. We will pick out, on this occasion, the specimens which illustrate in the best way these specific qualities, and also the general character of the hoards from this horizon.

1) The Bela Reka hoard, on the right bank of Sava in ager of the *Sirmium* colony, contains silver and golden jewelry, silver vessels and golden ring of Roman provenance, as also Roman *denarii*, of which the latest one is that of Commodus, from 182. This coin points to the time of its deposition, which can be brought into connection with the end of the war with Marcommani in 180, i.e. with some private reason of the owner of the treasure, connected with the long wars on this territory.[25] The silver anchor-like fibulae and the chain, decorated on the ends by filigree and granulation, connect this find with the hoards deposited in the middle of the 3rd

[24] A. Jovanović, ZFF 18, 1994, p. 53-59.

[25] The Bela Reka hoard contains: two silver anchor-like fibulae, silver twisted chain, ended by tubuli decorated by filigree and granulation, silwer twisted bracelet with the button-like clasp, richly decorated by filigree and granulation, golden twisted bracelet, whose damaged clasp is decorated by filigree and granulation, massive silver necklace with „garlic“-shaped beads and clasp consisting of two parts, richly decorated by filigree and granulation, oval silver money-box, silver patera with the gold inlaid dedication to Juno, two smaller rotund shaped cups, two *denarii* of Marcus Antonius and 320 Roman imperial *denarii*. Cf. I. Popović, B. Borić-Brešković, *Ostava iz Bele Reke / The Bela Reka Hoard,* Beograd, 1994.

century, while the other jewelry from this find bears witness to the reproduction of the models which were in more waves coming from the Greek cultural circle.

a) The massive necklace consisting of 29 silver „garlic“-shaped beads (*Melonenperlen*), decorated by filigree wire, connected on one end by silver twisted chain, and on the other by clasp consisting of two segments, luxuriously decorated by filigree, granulation and inserts made of black glass-paste (fig. 4/3a-b),[26] is the most impressive object in the hoard. On its constructive elements can be noticed the different and multi-leveled cultural influences, whose starting-point is in the Greek-Hellenistic cultural circle. Namely, the garlic-shaped beads made of silver appear in the Balkans already at the end of the Archaic Period,[27] probably as the imitation of the big glass beads of the same shape, which stay in use also in the Roman Period. On the other hand, rich decoration of the clasp consisting of two segments on the necklace bears witness to the Hellenistic models and traditions. The hook on one of its segments, which was pulled through the ring on the other, was executed in the shape of a swan's head. This, on one hand, reminds of the ends of Dacian torques from the group C 1b,[28] and on the other, of the upper corners and changeovers of the handles to the rims on the silver vessels, in the first place of paterae from the 1st – 3rd century.[29] The origin of this motif lies in the works of Hellenistic toreutic, and its use on the clasp of the necklace can be the consequence of long-lasting Hellenistic goldsmith's traditions, but also of their indirect influence through the cultural streamings from the Dacian, or Italic cultural circle.

b) Golden and silver bracelets made of thicker plaited wire, wrapped in grooves by thiner wire, are characteristic because of their system of closing, damaged on the golden specimen.[30] Namely, on the ends of the rings of these bracelets there are tubuli decorated by filigree and granulation. One of them ends with a hook, and the other, saved on the silver bracelet, with the button-like protrusion which on the lower side has a circular depression into which the hook is inserted. The upper side of the button-like part is decorated by stylized floral motifs, executed by filigree wire, in whose centre there is a big granule, set with the smaller ones (fig. 5/1). The decorative systems on the ends of the ring and the clasp of the bracelet, executed by fine goldsmith's techniques, is a testimony to the long-lasting Hellenistic traditions on this soil. The simplified forms of the closing mechanism with hook and loop, but without the filigree decorations, appear in many finds from the Balkan-Danubian region.[31]

---

[26] *Ibidem*, cat. 8, T. III; *Antičko srebro u Srbij*, cat. 84.

[27] D. Srejović, O. Vukadin, Raška baština 3, 1988, 8, T. IV, 4, 5, 6; *Antičko srebro u Srbiji*, cat. 11/5, 6 (find from Kruševica, first half of the 5th century BC).

[28] Horedt, *op. cit*., p. 12, Abb. 5.

[29] F. Baratte, *La vaisselle d´argent en Gaule dans l´antiquité tardive*, Paris, 1993, p. 151-153.

[30] Popović, Borić-Brešković, *op. cit*., cat. 9, 10, T. IV, 2, 3; *Antičko srebro u Srbiji,* cat. 85.

[31] Popović, Borić-Brešković, *op. cit*., p. 24, 53.

2) The hoards from the site Aţel[32] in Transilvania and Vâtrop[33] in Oltenia contain silver anchor-like fibulae, plaited silver chains, jewelry of Roman provenance and Roman *denarii*, of which the latest one is that of Gordian III, from 242. Their deposition is connected with the incursion of Carpi during the same year.We pick out the decoration which shows the most specific characteristics in execution and used goldsmith's techniques.

a) The necklace from the Aţel treasure consists of the triple plaited silver chain, on whose end there is a clasp made of two segments, with a loop and a hook on its ends. On the chains is hanged a circular pendant, set with two rows of small granules and with the diagonally placed reduced peltae, executed by filigree wire, in its centre[34] (fig. 5/2). The clasp on the necklace represents the simplified form of the embossed clasps, consisting of two parts and with the pendants on the chains, from the finds from Juhor,[35] while the motif of radially arranged peltae made of filigree wire appears on the central golden medallion of the silver diadem from the same find.[36] The origin of this motif with the solar symbolics lies in the products of the Hellenistic toreutics, although it stays, more or less, in use also in the Roman-Early Byzantine goldsmithing.

3) The hoards from Janja[37] and Dvorska[38] in the upper part of Drina valley contain the silver anchor-like fibulae, the plaited chains with the small rosettes and tubuli, decorated by filigree and granulation, and with the pendants in the form of the ivy-leaf, as also the Roman *denarii* and *antoniniani*, from which the latest one is that of Galienus, from 254. The deposition of these hoards can be brought in connection with the incursions of Quadi, Iazigi and Marcommani into Pannonia in the same year. The testimony of this are also the monetary hoards from Smederevo, Jablanica and Supska, hidden in the same year.[39] We will pick out the partly saved

[32] The hoard from the site Aţel contains: three anchor-like fibulae, silver plaited chain with the round pendant decorated by filigree and granulation, silver cross-shaped fibula, two silver bracelets with open and thickened ends, two rings with gemmas of Roman provenance, 376 Roman *denarii*. Cf. I. H. Crişan, Dacia N.S. 3, 1959, p. 354-356.

[33] The hoard from the site Vârtop contains: seven anchor-like fibulae, silver plaited chain with the pendant in the form of ivy-leaf, twisted silver torques, two silver bracelets made of plaited wire, 53 Roman imperial *denarii*. Cf. Crişan, *op. cit.,* p. 359-363; G. Popilian, AO 13, 1988, p. 43-54.

[34] Crişan, *op. cit.*, p. 356-358, fig. 2. 5.

[35] Popović, *Nakit sa Juhora. Ostava ili sakralni tezaurus / Jewelry from Juhor. Hoard or Sacred Treasure*, Beograd, 2002, cat. 20, 21.

[36] *Ibidem*, cat. 23.

[37] The hoard from Janja contains: silver anchor-like fibula on which, with the help of the rosette decorated by filigree, is hanged a two-armed plaited chain, silver pendant in the form of the ivy-leaf, parts of another silver fibula, silver tubulus decorated by filigree and granulation, head of a hairpin in the form of a bird made of silver, 26 *antoniniani*. Cf. Popović, Starinar 47, 1996, p. 142, fig. 9-11.

[38] The hoard from Dvorska contains: silver plaited chain with the rosettes decorated by filigree and granulation and with the pendants in the form of the ivy-leaf, silver tubuli and head of a hairpin, decorated by filigree and granulation, fragment of a bracelet made of the bronze plaited wire, 472 imperial *denarii* and *antoniniani*. Cf. Popović, *op. cit.*, p. 142-144, fig. 12-15.

[39] M. Vasić, ArhVestnik 23, 1972, p. 57-66.

chain with pendants in the find from Dvorska, and the fragmented one in the find from Janja, as decorations which, together with the anchor-like fibulae, are characteristic for the silver jewelry from Drina valley.

a) The silver triple plaited chain from Dvorska has more segments; on two ends are tubuli with the small rosettes, decorated by filigree and granulation, and on the rings on each end of tubuli is hanged a pendant made of silver, in the form of the ivy-leaf. From one tubulus starts a two-armed plaited chain, ending, also, by a tubulus with a small rosette, decorated by filigree and granulation[40] (fig. 5/3). This chain was, probably, connecting the anchor-like fibulae, placed on the shoulders and hanged next to the pendants in the form of the ivy-leaf. Such pendants were maybe also hanged on the two-armed part of the chain which was winding a little lower, making on the chests the specific decoration of chains and pendants. The parts of similar pectoral ornaments are registered in the finds from the sites Vâtrop[41] Szalacska III,[42] but silver pectoral jewelry from Dvorska and Janja is specific because of the small rosettes, decorated by filigree and granulation, on the ends of chains. Few silver chains with the same solution, probably from the sites in Drina valley, are in the National Museum in Belgrade.[43]

4) The hoards Szalacska I[44] and III[45] in Pannonia, south from Balaton lake, contain a silver anchor-like fibula and more silver plaited chains with tubuli decorated by filigree an granulation, the jewelry of Roman provenance and Roman coins,of which, in both cases, the latest minting is that of Galienus, from 258. The deposition of these hoards is a consequence of tumultuous events in Pannonia because of the usurpations in 258/59, when first Ingenuus and then Regalianus in Sirmium proclaimed themselves emperors. At this time was hidden, probably, also the hoard Szalacska II, which, beside the characteristic silver jewelry, also contains the Roman coins from the 3rd century.[46] On this occasion we will pick out the specimens of jewelry from the hoard Szalacska I, as an example of decoration with the specific ornamental details.

---

[40] Popović, *op. cit*. (Starinar 47, 1996), *Antičko srebro u Srbiji*, cat. 136; p. 142-143, fig. 12.

[41] Crişan, *op. cit*., 1. 4; Popilian, *op. cit*., fig. 4.15.

[42] S. Járdányi-Paulovics, ArchErt 80, 1953, p. T. XXVII, 2.

[43] *Antičko srebro u Srbiji*, cat. 130-135.

[44] The hoard Szalacska I contains: four silver plaited chains whose ends are executed in the form of miniature vases decorated by filigree, eight fragmented silver plaited chains – two of them having tubuli on the ends, silver anchor-like fibula, silver bracelet made of twisted wire with a tubulus on one end, necklace, earrings and glass beads of Roman provenance, Roman imperial coins. Cf. K. Darnay, ArchErt 31, 1911, p. 311-328, T. I-III.

[45] The Szalacska III hoard contains: two silver plaited chains, on one of which a lunula is hanged, four fragmented chains with tubuli decorated by filigree, bracelet made of silver plaited wire, closed by a hook and a loop on its ends, beads made of golden tin, some of which are in form of miniature vases, earrings and cross-shaped fibulae of Roman provenance, Roman imperial coins. Cf. Járdányi-Paulovics, *op. cit.,* p. 115-129, T. XXVII-XXIX.

[46] The hoard Szalacska II contains: the silver anchor-like fibula, silver chain, material of Roman provenance and Roman coins from the 3rd century. *Ibidem*, p. 115-117, T. XXVIII A, XXX.

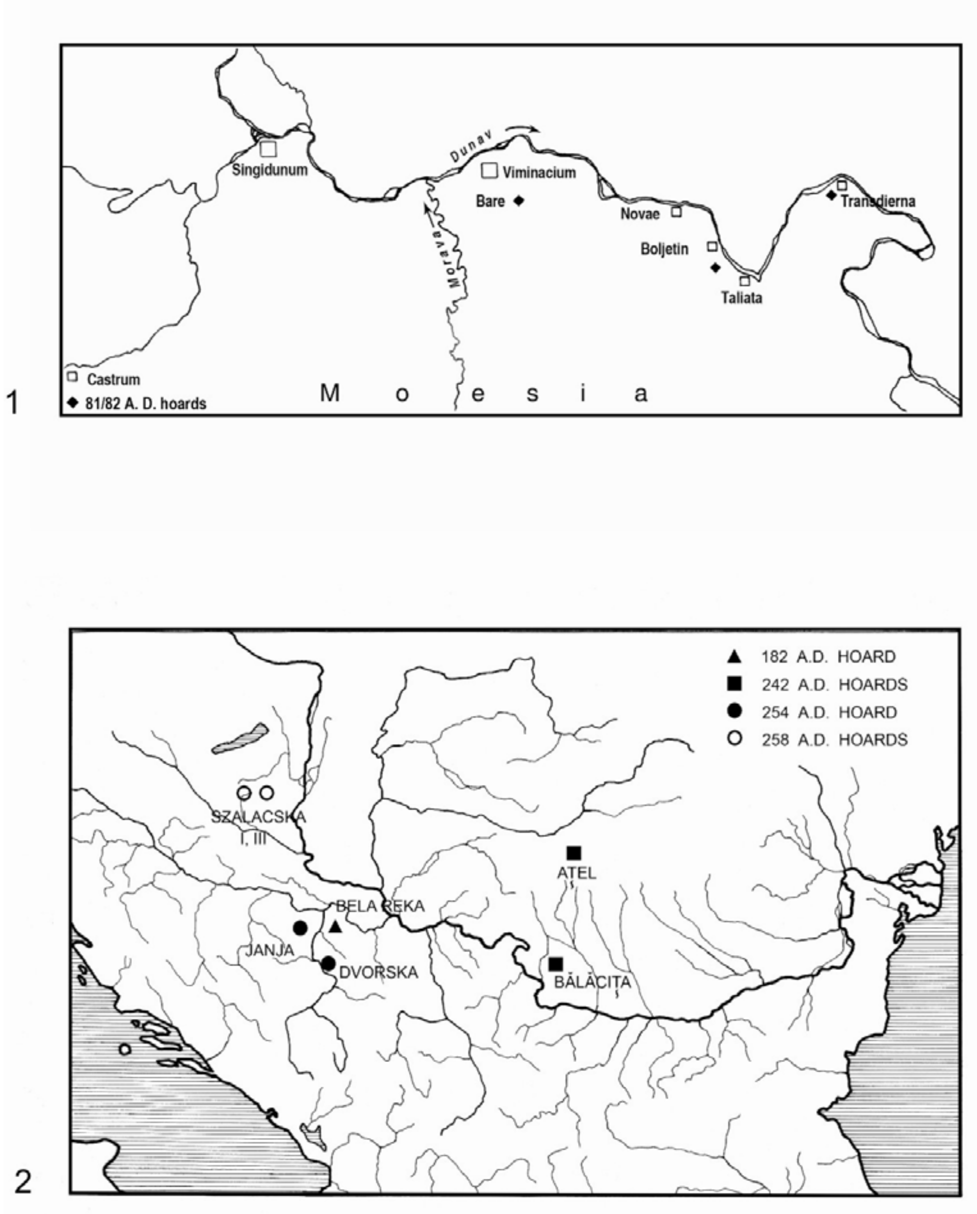


Fig. 1. Hoards of the 1st horizon, deposited in 81/82 A.D.;
2. Hoards of the 2nd horizon, deposited in 182, 242, 254 and 258 A. D.

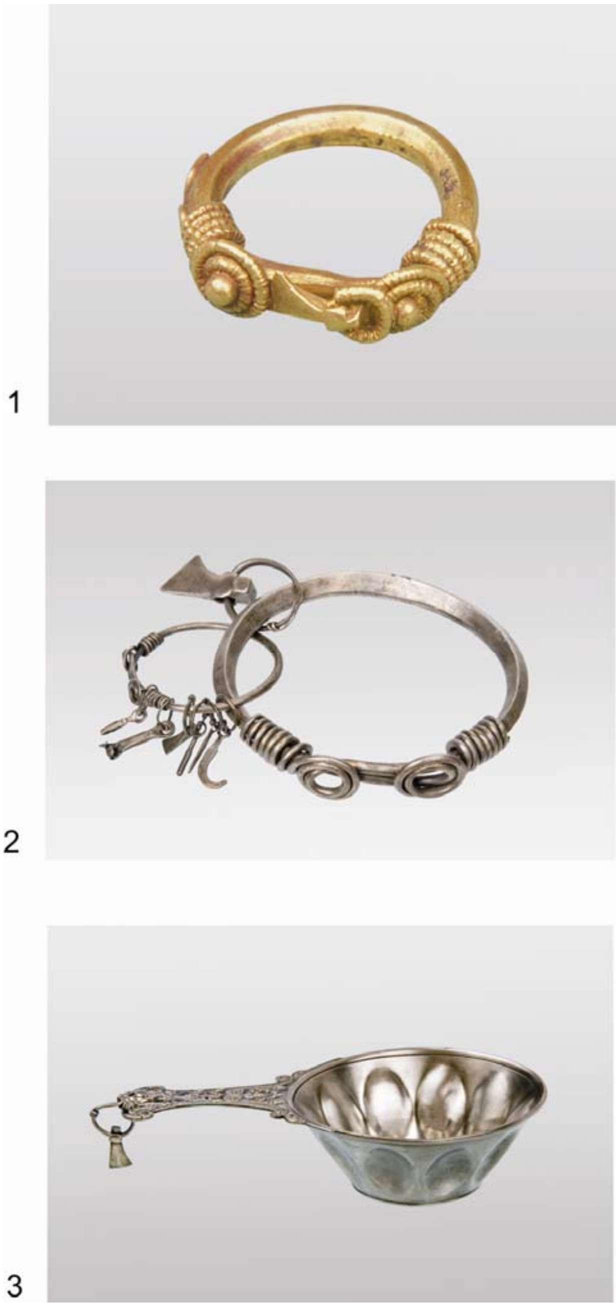


Fig. 2. Hoard of Tekija: 1. Ring; 2. Bracelet; 3. Patera.



Fig. 3. Hoard of Bare: 1. Ring; 2. Parts of the bracelet
a) ring of the bracelet b) central medallion.



Fig. 4. 1. Reconstruction of the bracelet from Bare; 2. Fibula with two-armed chain, Janja; 3. Necklace, Bela Reka: a) general view; b) detail of the clasp.

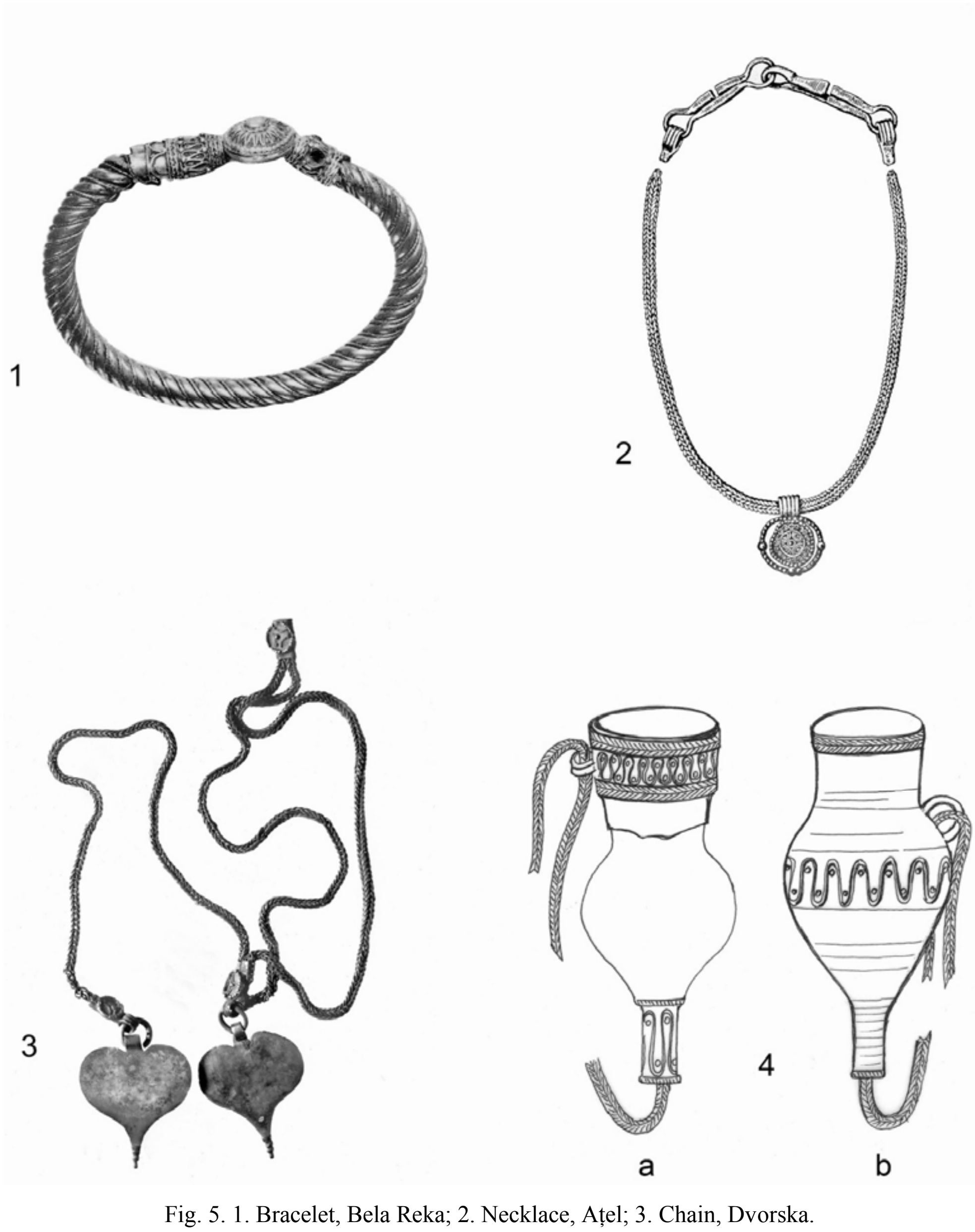


Fig. 5. 1. Bracelet, Bela Reka; 2. Necklace, Aţel; 3. Chain, Dvorska.
4. Miniature vases on the ends of the chains: a) Dvorska; b) Szalacska.



Fig. 6. 1. Fragment of the miniature vase, Dvorska; 2. Relief, Seča Reka.

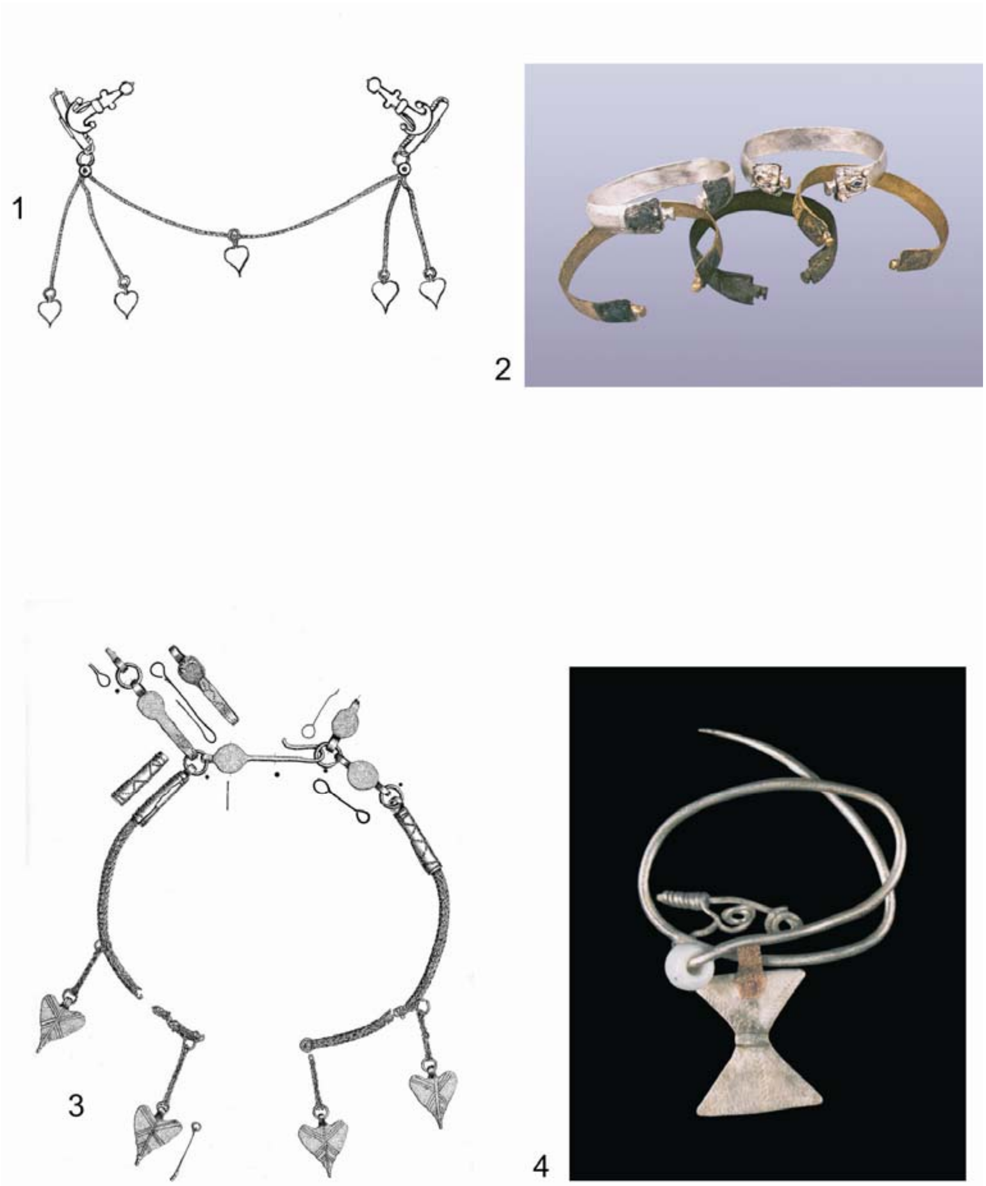
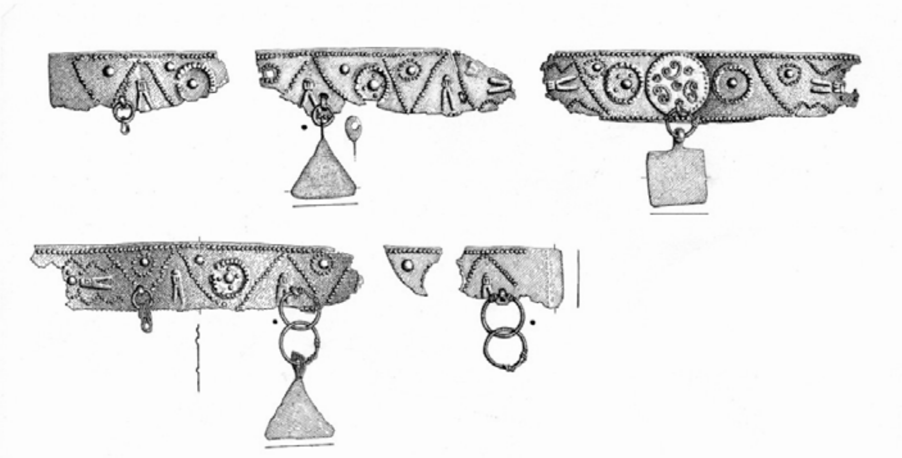


Fig. 7. 1. Silver anchor-like fibulae and chains with pendants, Brigetio; 2. Bracelets, Juhor; 3. Silver chain with pendants, Juhor; 4. Torques, Juhor.



a



b

Fig. 8. a-b Diadem, Juhor.

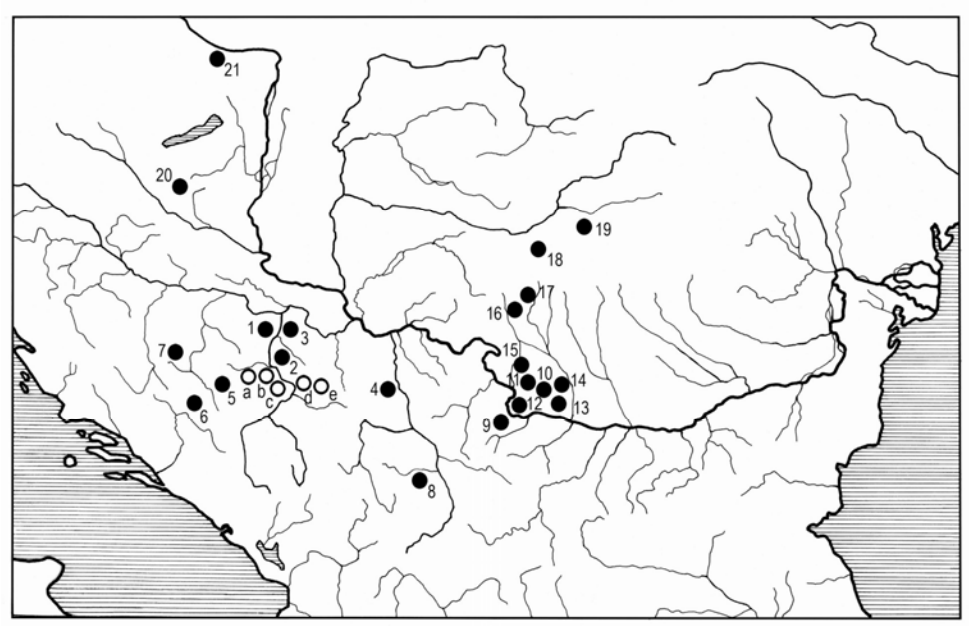


Fig. 9. Balkan-Danubian hoards of silver jewelry from the 2nd – 3rd century and reliefs with representations of decorations: ● – hoards of silver jewelry; ○ – tombstones: 1. Janja; 2. Dvorska; 3. Bela Reka; 4. Juhor; 5. Gornji Vakuf; 6. Bukovica; 7. Bare-Tribovo; 8. Nova Božurna; 9. Arčar; 10. Vârtop; 11. Urdinița; 12. Moțătei; 13. Drănic; 14. Craiova; 15. Bălăcița; 16. Bumbești; 17. Gorj; 18. Ațel; 19. Beia; 20. Szalacska; 21. *Brigetio*; a. Voljevica; b. Crvica; c. Skelani; d. Bajina Bašta; e. Seča Reka.

a) On four plaited silver chains one end is not pulled into the *tubulus* as usual, but into the hollow funnel-shaped bottom of a miniature vase made of silver, decorated by filigree wire and granules. These vases have on the neck a ribbonlike handle, through which is pulled the other end of the chain[47] (fig. 5/4b). A fragment of the analogous decoration was discovered, together with a part of the silver plaited chain, on the site Dvorska in the Drina valley (fig. 5/4a, 6/1), independently from the hoard which was mentioned above. It is decorated by the running spiral made of filigree wire, with the granules in its bends. On one side of the brim of this vessel there is a ribbonlike handle.[48] The miniature vases, decorated by filigree and granulation, on the ends of the chains from these finds, by their shape and ornament represent the continuation of the traditions which came from the Greek soil into Balkan hinterland already in the Archaic Period. In the Hellenistic Period they became widespread. To the long existence of Hellenistic traditions in Pannonia and on the Balkans bear witness the silver beads in the form of miniature vases, registered in the hoard Szalacska III,[49] and also the similar specimens made

[47] Darnay, *op. cit*., p. 313-314, T. I; Popović, *op. cit*., p. 143, fig. 17. 2.
[48] *Ibidem*, p. 143, fig. 16, 17. 1.
[49] Járdányi-Paulovics, *op. cit.,* T. XXIX.

of golden tin, discovered in the necropoles in the mining region on Kosmaj near Belgrade and in Viminacium.[50]

***

The short survey of the Balkan-Danubian hoards shows the connection between the finds from the I and II horizon. But, as the chemical analyses of the coins and jewelry have not been done until now, at this moment we can not draw any conclusions on the possible use of coins for the production of jewelry, first of all among the finds from the I horizon. As both hoards from this horizon, from Tekija and Bare, contain the objects of cultic function, it is possible that these were the valuable objects from the shrines, hidden in the moment of danger during the war. The existence of emblemata with the representations of Hellenistic-Oriental deities in Tekija, i.e. the local adaptations of these objects in Bare, the composite bracelets of East Mediterranean origin in the Bare hoard and the copies of Hellenistic goldsmith's techniques and motifs in both finds point to the existence of strong cultural streamings, which came to the Middle Danubian region through the valley of this river from the centres of goldsmithing on the Black Sea coast. On the other hand, it is characteristic that the hoards of the II horizon are grouped in the regions where the exploitation of silver ore is confirmed (*Domavia* in Drina valley,[51] region *Alburnus Maior* in Dacia[52]). The dependence of the upper part of Drina valley on Pannonia can explain the appearance of these finds in that region. The representations on the great part of tombstones in Drina valley (Bajina Bašta, Voljevica, Crvica, Skelani, Seča Reka)[53] (fig. 6/2) show the specific way of wearing these silver decorations. Archaeologically, this is most clearly confirmed by the find of the set of silver jewelry of this type from Brigetio (fig. 7/1), today in British Museum in London.[54] While the hoards from Janja and Dvorska, which contain only silver jewelry and coins, were discovered on the sites on which were not registered the architectural remains, the Bela Reka hoard, in which there are also the silver vessels of Roman provenance, was found near the ruins of some

---

[50] Popović, *Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu. II Zlatan nakit* /Les bijoux romains du Musée national de Belgrade. II Les bijoux d´or, Beograd, 1996, cat. 119, 122-124.

[51] The settlement *Domavia* on Gradina near Srebrenica was an important mining and administrative centre, maybe common for Dalmatia and Pannonia, and the mines in the upper part of Drina valley, *argentariae Pannonicae*, were under its jurisdiction. Cf. S. Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Upper Moesia*, ANRW 2, 1977, p. 66-67; Idem, Istorijski glasnik 1-2, 1980, p. 19-22.

[52] On the similarity of grave constructions from the vicinity of Domavia with those in this Dacian region as a consequnce of moving of the inhabitants from Drina valley to Dacia for the purpose of working in the mines, cf. Jovanović, *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije* (Summary: *Forms of Burial in the Territory of Yugoslavia in the Time if the Roman Empire*), Beograd, 1984, p. 101-110, with cited bibligraphy.

[53] Popović, *op. cit.*, p. 141-142, fig. 3-7 (with cited literature).

[54] Idem, Starinar 48, 1997, p. 79-80, fig. 7.

Roman object, probably of *villa rustica*.[55] Three hoards from the site Szalacska, south from the Balaton lake, contain also the numerous bronze Roman provincial objects, so it is possible that in this place there was a bigger centre where the metal objects were produced.[56] Beside the hoards which contain coins, in the Balkan-Danubian region appear also the closed finds of silver jewelry of characteristic forms (anchor-like fibulae, plaited chains, bracelets made of twisted wire), deposited, most probably, around the middle of the 3rd century. Interesting is the find of silver and bronze jewelry from Juhor in Morava valley, which contains the forms that connect it with the jewelry from the hoard Bălăcița in Oltenia (the ribbonlike bracelets with widened ends in the form of a fan, on which there are grooved axes for connecting the central part which is missing today (fig. 7/2),[57] but also with the find from Gornji Vakuf in central Bosnia (necklaces in the form of a chain with the pendants in the form of the ivy-leaf, closed by an embossed clasp consisting of two parts, around which different pendants are hanged (fig. 7/3).[58] The presence of Hellenistic forms and motifs on the jewelry from this find (double axe as a pendant on the silver torques (Pl.7/4), a ribbonlike silver diadem with the central medallion made of golden tin, decorated by filigree executed by reduced peltae (fig. 8/a-b)[59] on one hand, and imitation of filigree and granulation by grooving and embossing (tubuli on the ends of silver chains) on the other, opens the questions about the possible directions of the cultural influences under which the local production of jewelry on the Balkan Peninsula was formed. The results so far of the analysis of silver decorations show that the analogous forms and combinations of single jewelry appear in the finds from Drina valley, Panonnia and Oltenia, where were registered more collective finds containing the silver anchor-like fibulae, but not the coins (Gorj, Bălăcița, Urdinița, Bumbeşti).[60] Filigree and granulation are mostly in use on the silver jewelry from Drina valley and Pannonia, which could be considered as a consequnce of the early cultural influences from the Greek world through Drina valley, while the imitations of these techniques and some local adaptations of usual forms appear in the finds from central Bosnia and Morava valley. But, all these finds contain certain forms of decorations in same or similar combinations, which places them into the single horizon of the Balkan-Danubian hoards from the 2nd-3rd century (fig. 9).

[55] Popović, Borić-Brešković, *op. cit.*, p. 44, 70-71, 91, 145.

[56] Járdányi-Paulovics, *op. cit.*, p. 129.

[57] Popović, *Nakit sa Juhora. Ostava ili sakralni tezaurus / Jewelry from Juhor. Hoard or Sacred Treasure*, Beograd, 2002, cat. 7-11; I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p. Ch.*, Bucureşti, 1998, p. 137-139, pl. CIII; Popilian, *op. cit.*, fig. 8-6.

[58] Popović, *op. cit.*, cat. 19-21, fig. 11.

[59] *Ibidem*, cat. 3, 23.

[60] Popilian, *op. cit.*, p. 50-61, fig. 4-7.

ATELIERE DE SCULPTURĂ ÎN MOESIA INFERIOR.
2. RELAȚIILE CU BITHYNIA

MARIA ALEXANDRESCU-VIANU

Acest studiu este al doilea dintr-un ciclu care abordează problema **atelierelor de sculptură** din **Moesia Inferior**. În articolul precedent[1], publicat în aceeași revistă, am propus identificarea unor ateliere de sculptură anexate **trupelor romane** staționate în Moesia Inferior, venite cu propriile lor scheme şi **modele artistice**. După un timp aceste ateliere se autonomizează, se disperseazã şi îşi îmbogățesc repertoriul de motive.

În articolul de față mi-am propus să urmăresc drumul marmurii, din carierele din Asia Mică până la locul său de destinație în Moesia Inferior şi în ce măsură acesta determină circulația meşterilor şi difuziunea modelelor artistice. Este o problemă esențială în înțelegerea artei acestei regiuni şi a modalității prin care ea a fost conectată la arta provinciilor răsăritene ale Imperiului roman.

Am încercat să folosesc toate sursele posibile care mi-au stat la dispoziție: atestările epigrafice, lexicale, analiza combinată izotopică şi petrografică a marmurilor unui număr semnificativ de monumente. Am încercat o analiză stilistică a pieselor de sculptură în marmură şi calcar care mi s-au părut interesante pentru această investigație.

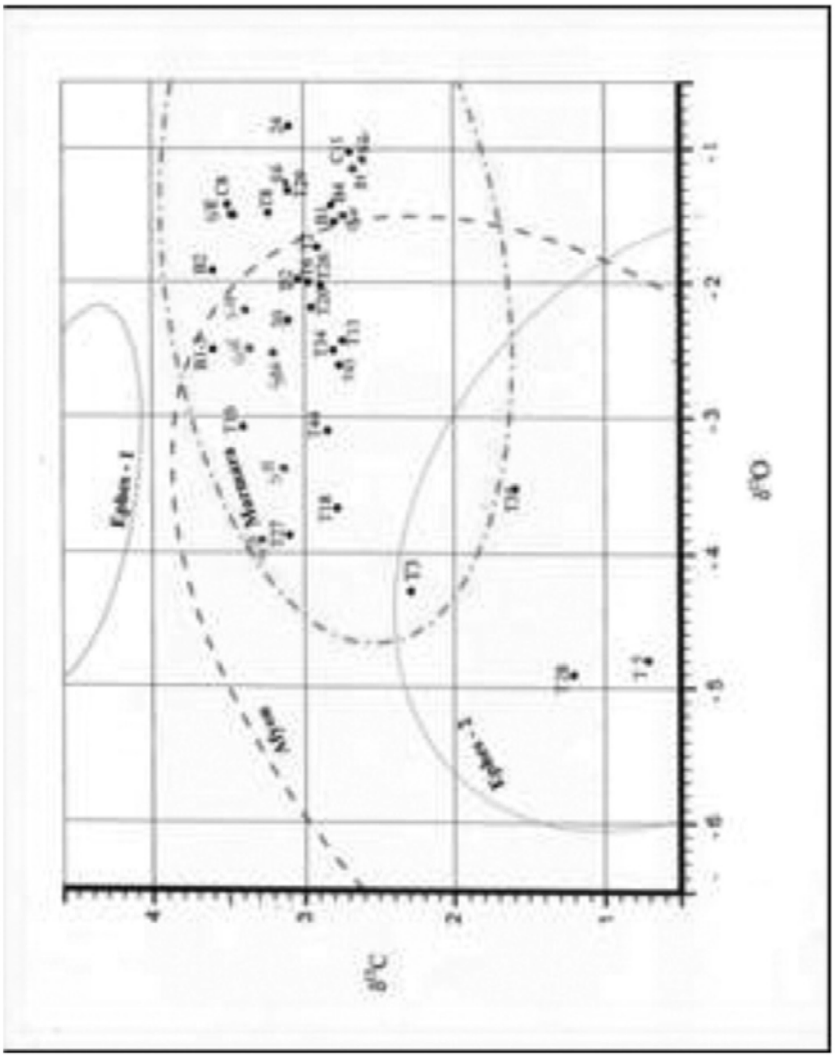
Cu mulți ani în urmă arătam că provinciile romane de la Dunărea de Jos, de margine de imperiu, situate în teritorii ocupate de colonişti greci cu mult înainte de cucerirea romană, prezentau o artă în care interferau influențe puternice ale provinciilor central-dunărene cu cele venite dinspre centrele artistice ale Orientului roman. Constatarea este astăzi întărită prin analiza mecanismului care a condus la această ambivalență. Dependența provinciei Moesia Inferior de anumite cariere de marmură din Asia Mică are un rol determinant.

Proveniența marmurilor

O analiză izotopică a marmurilor din care sunt confecționate cca 130 de piese a condus la concluzia că numărul cel mai mare provine din carierele din Proconnes, dar sunt atestate şi marmuri din carierele de la Dokimeion (Afyon) (fig. 1/1), pentru a nu lua în evidență decât cele care ne interesează în studiul de față.

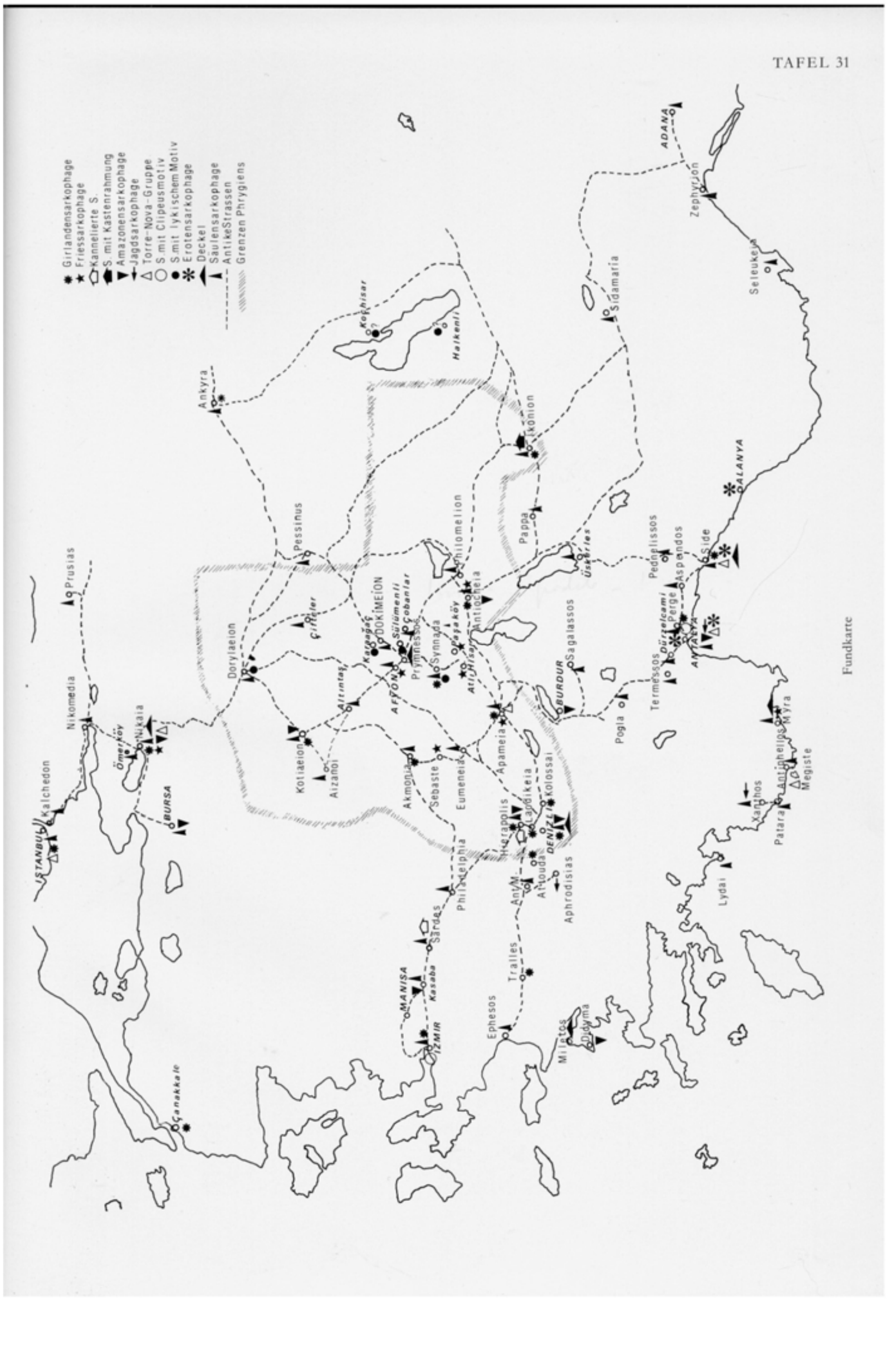
[1] Maria Alexandrescu-Vianu, SCIVA 58, 2007, 1-2, p. 55.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 53-80



1

Fig. 1. 1. Diagrama izotopică a probelor de marmură (după Waelkens).
Fig. 1. 1. Diagrame de répartition isotopique des marbres (d'après Waelkens).



2

Fig. 1. 2. Harta drumurilor din Asia Mică în epoca romană (după Waelkens).
Fig. 1. 2. La charte des routes romaines en Asie Mineure (d'après Waelkens).

Câmpurile celor două cariere se intersectează şi a fost rolul geologului Liviu Nedelcu, cercetător la Institutul Naţional de Geologie, de a decide în favoarea uneia sau alteia dintre cariere. Diferenţa nu este uşor de făcut, amândouă prezentând caracteristici apropiate din punct de vedere al cristalelor şi al culorii. De asemenea a fost folosit şi indicele de confidenţă al probei în raport cu câmpul fiecărei cariere, cu alte cuvinte în ce măsură datele izotopice se apropie de datele cele mai concludente ale carierei. Acest studiu a fost întreprins de Mircea Penţia, cercetător la Institutul de Fizică Nucleară.

Am selectat aici doar probele de marmură care provin din cele două cariere.

Nr. probă	**Provenienţă**	**Descriere**	**Datare**	**Cariere**	**Indice confid.**	**Locaţie**	**Inv.**
A 10-11	Tomis	cetăţeanul din Tomis	II p.Chr.	Proconnes	94,2 %	MNI	
A 12	Tomis	portret femeie		Dokymeion ?		MNA	L 1755
A 5-7	Tomis	pilaştri	II p.Chr.	Proconnes		MNA	L 110-bis
A 8-9	Tomis	arhitravă	II p.Chr.	Proconnes			
B 1-3	Barboşi	cuvă sarcofag		Proconnes			
B 4	Barboşi	capac sarcofag		Proconnes			
C 8	Tomis	rel. funer. femeie cu căţel	II p.Chr.	Proconnes, Aphrodisias		MNI	18849
C 11	Barboşi	relief mitriac cu Sol		Proconnes		IA Iaşi	1819
T 1	Tomis	relief cavaler trac cu rhyton		Proconnes?	94,52%	MINAC	
T 10	Tomis	Tyche tomitană (tezaur)	II p.Chr.	Proconnes? Dokymeion?	33%, 23%	MINAC	2001
T 13	Tomis	st. feminină drapată scară		Proconnes?	94%	MINAC	
T 18	Tomis	st. funer. (Epoca Augustee)	I p.Chr.	Dokymeion? Proconnes?	45%, 44%	MINAC	20618
T2	Tomis	relief Dionysos		Proconnes	96%	MINAC	5432
T 20	Tomis	sarcofag coloane		Proconnes	94%	MINAC	
T 24	Tomis	Cybele		Proconnes	64%	MINAC	6747
T 26	Tomis	Relief Dioscur, cal, coloană		Proconnes	98%	MINAC	
T 27	Tomis	Relief Pluton, Proserpina		Dokymeion? Proconnes?	34% 26%	MINAC	5430

T 28	Tomis	Cap Afrodita	Dokymeion? Efes 2?	97%, 52%	MINAC	5457
T 29	Tomis	relief Heracles	Proconnes	80%	MINAC	1900
T 3	Peştera Adam	relief mitriac	Dokymeion		MINAC	38
T 30	Tomis	relief Heracles	Proconnes	82%	MINAC	5429
T 32	Tomis	cavaler trac la vânat, cu femeie	Proconnes	91%	MINAC	
T 34	Durostorum	bust masculin	Proconnes	92%	MINAC	5216
T 35	Tomis	st.fun.Vibius Severus	Dokymeion	72%	MINAC	15924
T 5	Vadu	portret Antoninus Pius	Dokymeion, Efes 2	97%	MINAC	
T 43	Tomis	Hecate triformis tezaur stânga	Proconnes	89%	MINAC	2007
T 44	Tomis	Dioscur tezaur	Proconnes, Dokymeion	68%, 37%	MINAC	2012
T 6	Tomis	portret Caracalla	Proconnes	95%	MINAC	
T 8	Tomis	portret Constantin ?	Proconnes	95%	MINAC	
S 1-2	Noviodunum	sarcofag	Proconnes		Tulcea	
S 15	Cerna	Cavaler trac	Proconnes		Tulcea	
S 16	Casimcea	Cavaler trac	Proconnes		Tulcea	
S 17	Valea Nucarilor	Cavaler trac	Proconnes		Tulcea	
S 18	Telița	Cavaler trac	Proconnes		Tulcea	
S 19	Halmyris	Cavaler trac	Dokymeion		Tulcea	
S 4-5	Noviodunum	statuie masculină funerară	Proconnes		Tulcea	
S 6-7	Noviodunum	statuie feminină funerară	Proconnes		Tulcea	
S 8	Valea Nucarilor	portret feminin	Proconnes			

Comerțul de marmură al carierelor de la Proconnes şi Dokymeion trecea prin Nicomedia, capitala Bithyniei, care se afla pe drumurile principale care plecau din centrul Asiei Mici către nord-vest şi către mare (fig. 1/2). Un drum important pornea din zona carierelor de la Dokymeion-Sinada, trecea prin Dorylaeion-Nikaia

şi ajungea la Nicomedia. Un alt drum, către est, unea Nicomedia de Prusias, iar către vest de Calchedon şi, peste strâmtoare, de Bizanţ. Nicomedia era poarta către strâmtori şi Marea Neagră, de unde şi rolul ei în comerţul cu regiunile pontice.

Rolul important pe care îl acordă administraţia imperială Nicomediei se vede în desemnarea lui Plinius cel Tânăr ca guvernator al provinciei Bithynia şi din corespondenţa extrem de susţinută între acesta şi împăratul Traian. Avansarea puterii romane către Dunăre, către Dacia, a făcut ca Nicomedia să devină un loc important din punct de vedere economic si strategic. Armatele romane din Asia Mică tranzitau către nord spre regiunile Mării Negre şi către sud, spre Syria[2]. Plinius îl informează pe împărat sistematic despre ceea ce se întâmplă în jurul Mării Negre[3], implicit despre traficul de călători, negustori, meşteşugari care se măreşte până la a satura provincia[4]. Importanţa relaţiilor dintre Asia Mică şi provinciile dunărene, Moesia, dar şi Tracia, se dezvoltă conducând la un flux de populaţie dinspre Asia Mică către aceste regiuni. Această relaţie rămâne o constantă în secolul al II-lea şi în prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* care se referă la expediţia lui Caracalla în est în 213, menţionează plecarea lui Caracalla de la Sirmium, pe Dunăre, apoi prin Tracia şi Bizanţ, prin Bithynia, Nicomedia, Nikaia, Juliopolis, Ancyra, Tyana, Alexandria ad Issum, acelaşi drum circulat şi de mărfurile venite la Dunăre din Asia Mică. Un studiu recent al lui Octavian Bounegru vorbeşte şi despre o linie maritimă probabilă între Nicomedia şi Tomis[5]. Cât priveşte carierele de la Proconnes, administrate de Cyzic, ele se aflau de asemenea sub impactul negustorilor şi marmorarilor bithynieni.

Lexic şi prosopografie

Evidenţa epigrafică din Tracia şi Moesia Inferioară aduce date extrem de importante pentru amploarea prezenţei bithyniene în aceste regiuni. Ea a fost nu odată comentată de savanţi precum L. Robert[6] sau J.B. Ward-Perkins[7]. Vom relua totuşi prezentarea completă a acestor mărturii cu unele comentarii filologice.

Cea mai comentată inscripţie provine de la Nicopolis ad Istrum[8] şi menţionează un colegiu de λιθωξόοι: este un altar cu dedicaţie către Heracles

---

[2] Barbara Levick, *Pliny in Bithynia and what followed*, Greece and Rome 2, 1979, p. 119-131.

[3] Plinius, X, 27, 63, 67, 74.

[4] Plinius X, 77.

[5] O. Bounegru, în *L'Africa Romana. Atti del XVI Convegno di studio, Rabat 2004*, Roma, 2006, p. 1565.

[6] L. Robert, *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, 11-12, Paris, 1960, p. 35.

[7] J. B. Ward-Perkins, PBSR 48, 1980, 23-69.

[8] IGBR II, 674, Nicopolis ad Istrum: ἀγαθῆ τύχη[ι]. / Θεῷ ῾Ηρακλεῖ / Μάξιμος [———]-/σίου κὲ Νεί[κων] / Θεοδῶ̣ρο̣[υ ὑ]πὲ̣[ρ] / τ̣ῆ̣ς συνόδο̣υ Νει-/κομηδέων λιθο-/ξόων τὸν βωμὸν / χαρι[σ]στήριον {χαριστήριον}.

aşezat de către doi meşteri, Maximus şi Neikon din Nicomedia, membri ai unei asociații (*synodos*) de prelucrători ai pietrei (marmură sau un alt material[9]). Această asociație profesională cu personaje cu loc de obârşie comun presupune existența unei comunități nicomediene active în oraş. Aceşti pietrari erau în conexiune cu carierele a căror marmură o prelucrau. L. Robert avansează, într-una din revenirile lui asupra acestei inscripții, ideea că ar putea fi un grup de exportatori de marmură din Bithynia stabiliți la Nicopolis ad Istrum[10].

Prezența pietrarilor bithynieni a lăsat urme în lexicul inscripțiilor de la Philippopolis, ceea ce ne face să presupunem şi pentru acest centru o prezență importantă bithyniană. Cuvântul ἀνεξοδίαστος cu semnificația „a nu fi înstrăinat, inalienabil” este, după Marcus Tod[11], de origine bithyniană, cu precădere folosit la Nicomedia şi Nikaia. El cunoaşte şi utilizarea lui la Philippopolis şi Butovo.

Într-adevăr o cercetare epigrafică mi-a permis să adaug încă trei inscripții de la Philippopolis[12], inclusiv cea cu *lithoxooi* şi trei inscripții de la Prusa ad Olympium din Bithynia[13]. Acest termen nu apare însă în inscripțiile din Scythia Minor. În schimb un alt cuvânt folosit pentru a desemna sarcofagul este πύελος / πύαιλος pe care J. Kubinska[14] îl socoteşte caracteristic pentru Bithynia şi mai ales pentru Nicomedia. El apare de două ori la Sinope şi o dată la Attaleia[15]. Îl regăsim folosit în inscripția unui sarcofag de la Tomis[16].

---

[9] Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 33 dă exemplul părții de sud a propylonului din Agora ateniană lucrată în calcar de către nicomedieni în vremea lui Antoninus Pius.

[10] Robert, *Documents d’Asie Mineure*, Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 239 bis, Paris, 1987, p. 112-114.

[11] M. N. Tod, *Bithynica*, AJPh 62, 1941, 2, p. 191-198.

[12] IGBR III. 1, 992, Philippopolis: Ἐρέννιος Ἡρακλιανὸς γερουσιαστὴς Φιλιπποπολείτης / ἐκ τῶν ἰδίων ἑαυτῷ καὶ τῇ συνβίῳ ἑαυτοῦ Κλεοπάτρᾳ Αθηνο-/δώρου κατεσκεύασε τὴν σορὸν σὺν τῷ γράδῳ. ἀνεξοδίαστον· / ὅς ἂν δὲ πωλήσι, δώσι τῷ φίσκῳ δηνάρια [— — — — — — — —].

IGBR III. 1, 993, Philippopolis: [Πρ]όκλα Ἀνχιάλου ἡ καὶ Δι[- - - κατεσκεύασεν τὴν σορὸν] / [σ]ὺν τῷ γράδῳ ἑαυτῇ καὶ - - - - - - - - - - - - / [κ]αὶ τοῖς ἐγγόνοις. ἀνεξοδ[ίαστον· ὅς ἂν δὲ πωλήσῃ τὴν σορὸν ἢ] / [τ]ὸν γράδον, δώσει εἰς τὸ [ταμεῖον δενάρια - - - - - - - -].

IGBR III. 1, 1007, Philippopolis: Αὐρ(ήλιος) Πύρρος ὁ καὶ Ταῦρος / καὶ Αὐρ(ηλία) Χρυσηΐς Πρόκλου <ἡ σύνβιος αὐτοῦ> Αὐρ(ηλίῳ) Ποσειδωνίῳ / παλαιστρατιώτῃ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ κατε-/σκεύασαν θήκην ἐκ τῶν ἰδίων / μνείας χάριν. ἀνεξοδιαστόν τε εἶναι τούτου, / μὴ ἕτερον καταθέσθαι· ἐὰν δέ τις τολμήσει, / δώσει τῷ ἱερῷ ταμείῳ (δην.) λγ´ καὶ τ̣[ῇ πόλει] ἄλλο τοσοῦτ[ον].

[13] IK Prusa ad Olympum 83: [-]I ΙΟΔΟ[-] ζή-/σ̣α̣ς ἔτη π̣ζ´ Α[—]Ε[—] / [κ]α̣ὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γάιος ζή-/σ̣ας ἔτη μζ´· τὸ μνημ[εῖ]-/ον κατασκεουασάντων / Μαρκέλλας τῆς γυναικὸς / αὐτοῦ καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ / [ ] ἀνεξοδία̣σ̣τ̣ον σ̣[ὺν] τ̣[ῷ] / περικήπῳ. ἐὰν δέ τις θ[ε]-/λ̣ήσει, δώσει τῇ πόλει π̣ροσ-/[τ]ε̣ίμου (δην.) ͵βφ´. · χαίρετε.

IK Prusa ad Olympum 1064: Πολέμων Ον[— — —] / δοῦλος εἰα̣τῷ {ἑαυτῷ} [— —] / καὶ γυνὴ αὐτ[οῦ(?) —] -/ ΕΒ̣ΡΟΥΣ τῷ ἀ̣ν̣-/δρεὶ μνῆμα [ἀν]-/ε̣ξο̣δ̣[ίαστον — —] / Ι.ΝΟΥ τῷ παιδὶ [—?—] / καὶ ΔΟΜΟΣΗΣ̣ [—?—] / ΙΑΥΤΑΛΕ̣Ι̣ [— —]./

IK Prusa ad Olympum 1066: — — — / [ἐ]πὶ τῷ εἶναι αὐ-/[τ]ὸ ἀνεξοδίασ-/[τ]ον σὺν τῷ περι-/[κήπῳ]· ὃς δὲ ἂν ἀ-/[π]α̣λλοτριώσει αὐ-/[τ]ό̣, ἀποδώσει προσ-/[τε]ίμου τῇ πόλει / δηνάρια ͵δφ´. / {vacat} / Ῥουφῖνος Ῥούφ[ου ζή]-/[σα]ς ἔτη νγ´ [— — —] / [—]ΑΣΤΗΣ[{sau vac.?}]

[14] J. Kubinska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l’Asie Mineure*, Varşovia, 1968.

[15] *Ibidem*, p. 48.

[16] ISM II 168.

Un alt termen asupra căruia ne vom opri este γράδος, termen care desemnează trepte, în cazul nostru sarcofag sau stelă cu bază cu trepte[17], prezent în inscripții de la Nicopolis ad Istrum[18] şi Philippopolis[19]. Termenul nu se găseşte decât la Eumeneia, în Phrygia, nu departe de carierele de la Dokimeion şi Synada, unde cuvântul apare asociat cu altarul funerar (*bomos*). La Calchedon sarcofagele descoperite *in situ* erau aşezate fie pe o bază din blocuri de calcar nefasonate, procedeu răspândit în Bithynia, fie pe un soclu format din trei trepte, cum există şi în alte părți ale Asiei Mici sau în Insule[20]. Termenul *grados* trebuie gândit în acest context. Dar în Scythia Minor nu s-au descoperit asemenea construcții care să susțină sarcofagele. Ele erau de cele mai multe ori îngropate în tumuli. Totuşi, avem atestarea unui asemenea tip de construcție într-o inscripție de la Nicopolis ad Istrum[21] pusă pentru un nicomedian, care descrie monumentul cu trepte pe care şi l-a făcut din timpul vieții, ca şi în inscripția de la Philippopolis a unui gerousiast unde se menționează un sarcofag (*soros*) aşezat pe trepte[22].

Concluzia pe care o putem trage este că lexicul legat de sarcofage este de origine bithyniană şi a fost importat odată cu piesele şi cu meşterii bythinieni.

Prosopografia provinciei ne oferă cîteva informații în plus asupra legăturilor cu Bithynia. Este de menționat în primul rând Phoibos din Nicomedia, autorul marelui relief mithriac descoperit în peştera La Adam de la Gura Dobrogei, pe Valea Casimcei[23] (fig. 2).

Despre alți bithynieni, atestați în inscripții, avem mai puține date: Stratokleus Prousieus[24], despre care L. Robert[25] arată că etniconul *prousieus* vine de la Prusias pe Hypios sau eventual Prusias pe Mare, amândouă în Bithynia; *Metrodoros Gaiou Prousieus apo Hypiou*[26] este un alt originar din Prusias, la care localizarea este mai

[17] Kubinska, *op. cit*., p. 92.

[18] IGB II, nr. 688.

[19] IGB III, nr. 992, 993; MAMA 4. nr.343.

[20] N. Asgari, N. Fıratlı, *Die Nekropole von Kalchedon,* în S. Sahin, E. Schwertheim, J. Wagner (ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für F.K. Dörner*, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain 66, Leiden, 1978, p. 1-92.

[21] IGBR II, 688, Nicopolis ad Istrum: Θ(εοῖς) [Κ(αταχθονίοις)]. / Γ(άιος) Κορνήλιος 'Ιου[λιανὸς(?)] / Νεικομηδε[ὺς ζῶν] / καὶ φρονῶν τὴν [πυραμί]-/δαν σὺν τῷ ὑποκ[ειμέῳ] / γράδῳ ἑαυτῷ καὶ [τῷ ἀ]-/δελφῷ ἑαυτοῦ [Γ(αίῳ) Κορ]-/νηλίῳ Ποωλλί[νι ζήσαν]-/τι ἔτη ξ′ καὶ τῇ [συμβίῳ ἑαυ]-/τοῦ Οὐαλερίᾳ [ζησάσῃ ἔτη — —] / καὶ Κορνηλ[ίᾳ τῇ] / συνβιῳ Πω[λλίωνος]. χαῖρε, πα[ροδῖτα].

[22] Vezi nota 12.

[23] Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța inv. 33118; descoperit în 1958; dimensiuni: În. 0,475; l; 0,56; gr. 0,13 m. M.J. Vermaseren, CIMRM II, 1960, p. 365, nr. 2307 a-b; D.M. Pippidi, StCl 13, 1971, p. 145, nr. 15; ISM I, nr. 374.

ISM I, 374: A.῞Ωριμο[ς] / πατὴ-/ρ ἀνέ-/θηκε-/ν.

B. Φλ(άουιος) ῞Ωριμος Φλ(αουίου) Μακέδονος οἰκονόμος, κατ ' ἐπιταγήν, / θεῷ ἀνεικήτῳ Μίτρᾳ ἀνέθηκεν εἰς ἄλσος ἀπόκρυφον. / Εὐφράτῃ εὔχεσθαι ἁγνῶς. Φοῖβος Νικομηδεὺς ἐποίει.

[24] ISM II, 248: [— — —]ν Στρατοκλεῦς Προυσιεὺς ἀπὸ [῾Υπίου] / [— — ἐμ]πορος ETON[— — — —].

[25] Robert, *Etudes Anatoliennes,* 1970, p. 230.

[26] ISM II, nr.462; G. Papuc, Pontica 7, 1974, p. 307-315: Μητρόδος / Γαΐου Προυσι-/εὺς ἀπὸ῾Υπίου / ἔνπορος ζή-/σας κοσμίως / ἔτη νη′ χαίρετε.

precisă şi îl confirmă pe L. Robert; Damostratos, fiul lui Heras din Nicomedia[27], Asclepiades al lui Menophilos Nicomedianul, căruia i se zicea Azanitul (din Aizanoi), Eisidorous Nicomedianul[28], Teimokrates al lui Alexandros născut în Nicomedia şi aparţinând tribului Romailor de la Tomis[29] sau cel din inscriptia ISM II. 259. Un arhitect menţionat în dedicaţia unui *balaneion* construit în vremea lui Septimius Severus şi Caracalla la Olbia[30] era deopotrivă cetăţean al Nicomediei şi al Tomisului.



Fig. 2. Peştera „La Adam". Relief mithriac.
Fig. 2. La grote „La Adam". Relief mithriaque.

[27] ISM II, nr. 281. Maria Alexandrescu Vianu, Em. Popescu, RESEE 8, 1970, 2, p. 282-283, 320-321: Δαμόστρατος / Ἡρᾶ Νεικομεδεὺς {Νικομεδεὺς} ἰδίᾳ μη-/τρὲ {μητρὶ} κατε-/σκεύασεν ζησάσε {ζησάσῃ} / σεμμνῶς {σεμνῶς}· / χαῖρε παροδε͂τα {παροδεῖτα}.

[28] ISM II, 328: Εἰσίδωρος / Νεικομηδε[ὺς] / ἑπτὰ καὶ δ[έκα ἐτῶν] / κοιμᾶται· θνήσκẹ[ιν μὴ λέγε τοὺς ἀγαθούς]· / υἱὸς ἐγὼ πατρὶ μοῦ[νος ἔην καὶ μητρί μου — — — —] / οἷς βα[ρ]ὺ πένθọς [ἔθηκα καταφθίμενος πρὸ γάμοιο]· / καὶ κομμοῖς λ̣[υγροῖς ἀποδύρονται συνόμαιμον]· / Ζμύρνης γὰρ κ[αὶ ἐμοῦ φθιμένων λείπονται ἔρημοι].

[29] ISM II 256: Τειμοκρά-/της Ἀλεξάν-/δρου, γένι Νικ-/ομηδεὺς ὁ κὲ Τ-/ομίτης φυλῆς / Ῥωμέων {Ῥωμαίων}, ζήσας ἐπι-/τείμως ἐν τῇ Τόμι, ζ-/ῶν κὲ φρονῶν ἑαυ-/τῷ κὲ τῇ γυνεκὶ ἑαυ-/τοῦ Ὀλπίạ Κάστạ κὲ / τῷ υείῷ ἑαυτοῦ Οὐλ-/πίῳ Μαρτίνῳ, φυλῆ-/ς Ῥωμέων φιλοτεί-/μον ἐβτόμον πόλε-/ως τὴν στηλεῖδα κ<α>-/τεσκέβασα σὺν τ-/ῳ τόπῳ τῷ περιωρισ-/μένῳ ὅ ἐσ<τ>ί μοι κοινόν / μοι πρὸς Καλείνι-/κον Στροφῆ· χε͂-/ρε χαῖρε παροδῖτα.

[30] IGR I, 854 ; B. Latyschev, IOSPE I, nr. 174.

Analiza pieselor de sculptură

Sarcofagele reprezintă categoria cea mai evident legată de regiunile bithyniene.

Majoritatea exemplarelor descoperite în Dobrogea au pe faţa principală o *tabula ansata* centrată, aproape pătrată, cu anse triunghiulare, caracteristică sarcofagelor din Bithynia[31] produse în carierele din Proconnes.

1. Sarcofagul de la Barboşi[32] (fig. 3/1)

Sarcofag de foarte mari dimensiuni, descoperit neviolat, cu scheletul şi inventarul intacte, ultimul format din arme, printre care o lance lungă, astăzi pierdută, şi vase. Pe cuvă se afla înscrisă cu minium o inscripţie, astăzi complet ştearsă. Tocilescu a făcut un desen după inscripţie, iar C. Moisil un facsimil pe care îl reproducem.

Inscripţia comporta o siglă la început, nedescifrată până astăzi, apoi ἐπὶ Ἀλφίου Μοδέστου Ἀσιάρχου (fig. 3/2). După interpretarea lui L. Robert, acest personaj este unul şi acelaşi cu Alphenus Modestous, strateg la Cyzic în vremea lui Septimius Severus. Un frate sau un fiu al acestuia, care purta numele de Alphenus Arignotus[33], a fost curator la Tropaeum Traiani, ca şi comandat al cohortei I Cilicum, conform unei inscripţii descoperite în Lydia[34]. Cine a fost înmormântat în sarcofag este greu de spus în lipsa inscripţiei. Cu siguranţă nu Alphenus Arignotus, dar poate cineva din aceeaşi familie care îl însoţea în misiunea sa[35]. Inscripţia cu minium este executată în locul în care a fost fabricat sarcofagul[36], explicându-se astfel prezenţa numelui eponim, cizicianul Alphenus Modestous, informaţie care, coroborată cu determinarea marmurii ca provenind din carierele de la Proconnes, aflate sub jurisdicţia Cyzicului[37], ne dă locul de provenienţă al sarcofagului. Tipul de sarcofag de mari dimensiuni, cu capac în două ape, acrotere mari este caracteristic pentru aceste cariere.

Ceea ce ne oferă acest sacofag pentru studiul de faţă este atestarea importului, în Dobrogea, a artefactelor produse în carierele din Proconnes.

2. Sarcofagul agoranomului[38] (fig. 3/3)

Marmură de Proconnes. Sarcofagul este bogat decorat atât pe acrotere, cât şi pe faţa principală a cuvei, cu însemnele meseriei defunctului – un agoranom, după

---

[31] Asgari, Fıratlı, *op. cit.,* p. 37 urm.; G. Koch, H. Sichtermann, *Römische Sarcophage,* München, 1982, p. 339 urm, 486 urm.

[32] Marmură de Proconnes (proba B 4). Dimensiuni: L. :2,34 m.; l. 1,18 m; V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, Bucureşti, 1913, p. 112; SEG I, 331; Maria Alexandrescu Vianu, Em. Popescu, *op. cit.*, p. 296, cat. 29 şi p. 327-328.

[33] IGR IV, 1213.

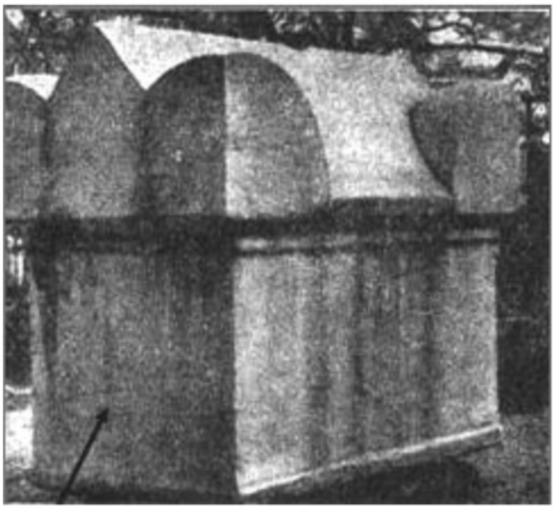
[34] Robert, Istros 1, 1934, p. 216-220; idem, *Etudes Anatoliennes*, 1970, p. 127.

[35] *Ibidem*.

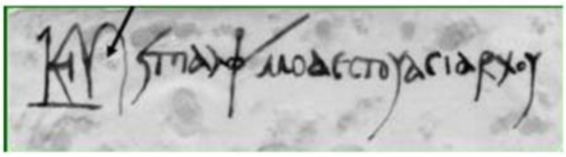
[36] D. Monna, P. Pensabene, *Marmi di Asia Minore*, Roma, 1977, p. 155 se ocupă de modul de inscripţionare a blocurilor de marmură care ies din cariere, luând ca exemplu sarcofagul de la Barboşi.

[37] Carierele devin proprietate a statului din vremea lui Tiberius, cf. N. Asgari, în *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-Izmir 1973*, 1978, I, p. 467 urm.

[38] Koch, Sichtermann, *op. cit*., p. 339.



1



2



3



4

Fig. 3. 1. Barboşi. Sarcofag; 2. Barboşi. Inscripţie cu minium (facsimil C. Moisil);
3. Tomis. Sarcofagul agoranomului; 4. Chalcedonia. Acroteră de sarcofag (după Asgari, Fıratlı).
Fig. 3. 1. Barboşi. Sarcofage; 2. Barboşi. Inscription au minium (facsimil C. Moisil);
3. Tomis. Sarcofage d'un agoranome; 4. Chalcédoine. Acrotère de sarcofage (d'après Asgari, Fıratlı).

interpretarea lui L. Robert[39]. Sarcofagul a fost adus cu siguranță dintr-unul din centrele de prelucrare a marmurii de la Proconnes, mărimea lui nepermițând transportul materiei prime neprelucrate. Are aceeaşi construcție arhitectonică ca şi sarcofagul de la Barboşi. Decorația acroterelor este identică cu cea a unui sarcofag de la Calchedon[40] (fig. 3/4). Personalizarea reprezentării cu însemnele funcției avute de beneficiar conduce, eventual, la ipoteza definitivării sarcofagului în Dobrogea.

3. Sarcofag (marmură?) descoperit la Tomis

Piesa a fost publicată, fără inscripție, de Z. Covacef[41] (fig. 4/1). Are forma primului, cu acroterele decorate cu semipalmete şi acant, într-o versiune simplificată. În *tabula ansata* se află o inscripție. De o parte şi de alta a ei sunt amplasate reprezentări indicând inventarul unei femei: casetă, oglindă, oinochoe, femeie aşezată pe o *kathedra* cu picioarele pe un taburet, un pieptene. Punerea în pagină a reprezentărilor este asemănătoare cu aceea de pe sarcofagul agoranomului. Este o lucrare locală executată după tiparul sarcofagelor importate din Bithynia, decorate deseori cu obiectele definitorii ale statutului defunctului.

Alte sarcofage din aceeaşi categorie:

- Sarcofagul lui Alexandros, fiul lui Zmaragdos[42] (fig. 4/2), din marmură de Proconnes, având în acroteră un portret funerar în cochilie, datând de la sfârşitul sec. II e.n.;
- Sarcofagul lui Damostratos, fiul lui Heras[43] (fig. 4/3), din marmură de Proconnes. Nedecorat, cu *tabula ansata* pentru inscripție;
- Sarcofag cu inventar bogat de la Callatis[44] (fig. 4/4), cu *tabula ansata* fără inscripție. Marmură. Suprafața nu a fost şlefuită;
- Sarcofagul lui Metrodoros de la Tomis[45], originar din Prusias ad Hypium, executat în calcar de dimensiuni ceva mai mici (L. 2,07 m. l. 89,8 cm.In. Totala cca 1,50).

Toate aceste piese sunt produse ale carierelor din Proconnes sau ale unor meşteri care reproduceau în piatră locală sarcofagele de tip proconnesian. Uneori aceste sarcofage aduse din Proconnes gata construite sunt personalizate în atelierele locale. O observație similară a făcut şi H. Gabelmann pe sarcofagele din Italia de nord, dintre care unele provin din carierele din Proconnes, aduse pe mare până la Ravenna şi adaptate gustului comanditarului în ateliere locale. Astfel putem explica asemănarea arhitectonică dintre sarcofage tomitane şi sarcofage de la Modena,

[39] Robert, BullÉp 1962, p. 229; *idem, Hellenica* XII, 1964, p. 209; idem*, Études Anatoliennes. Sur des inscriptions de l'Asie Mineures,* 1937, p. 219, n. 3; idem*, Hellenica* XI, cap. III, p. 26, nota 5.

[40] Asgari, Fıratlı, *op. cit*., catalog SR. 2. p. 41, pl. XIV. fig. 26.

[41] Zaharia Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002, p. 228, pl. 41.3.

[42] Alexandrescu Vianu, *op. cit*., p. 281, cat. 2, fig. 7.

[43] *Eadem*, p. 282, no. 3, fig. 11.

[44] A. Rădulescu *et alii*, Pontica 6, 1973, p. 247 urm, fig. 1.

[45] G. Papuc, Pontica 7, 1974, p. 307 urm., fig. 1.

Ferrara, Verona, care intră în grupa ravennată[46]. În ceea ce priveşte decoraţia acroterelor marelui sarcofag cu simboluri de la Tomis, analogia foarte strânsă pe care o oferă un sarcofag de la Calchedon[47] nu poate să nu ne atragă atenţia asupra identităţii comune a atelierului, care trebuie să se fi aflat de asemenea în zona de iradiere a Proconnesului. Calchedonul se află pe drumul antic ce leagă Nicomedia de Propontida, chiar la strâmtorile care conduc în Marea Neagră. Aspectul general al necropolei de la Calchedon, proporţia dintre sarcofagele de marmură şi cele din piatră locală, simplitatea lor, decorate de cele mai multe ori doar cu o *tabula ansata* aşezată pe faţa lungă a sarcofagului, este foarte apropiat de ceea ce găsim în necropolele din Scythia Minor. *Tabulae ansatae* de aceeaşi formă (tipul 1 şi 2)[48] (fig. 5/1) se găsesc, în afară de Calchedon, cel mai adesea în Bithynia şi la Byzantion[49], de partea cealaltă a Bosforului, în secolul al III-lea. Studiul necropolelor din NV Asiei Mici a condus-o pe N. Asgari la concluzia că locul de origine al acestui tip de sarcofag se află în Bithynia, în atelierele de la Proconnes, unde lucrau meşteri din Nicomedia. Marfa lor se răspândeşte odată cu ei în Macedonia, la Salonic, la Thasos, în Balcani, în Marea Neagră şi în Italia de Nord[50].

Un tip înrudit, dar caracterizat printr-o rozetă care decorează frontonul foarte ascuţit, poate fi întâlnit pe un sarcofag de la Marcianopolis (fig. 4/5) descoperit în 1967 şi pe altul, din Dobrogea[51], cu analogii în necropola de la Tyr[52], (fig. 4/6) pe coasta siriană, unde se află importuri masive din carierele de la Proconnes.

Mai greu de explicat este sarcofagul descoperit în teritoriul Philippoppolis, la Maraša[53], (fig. 5/2) din piatră locală cu o *tabula ansata* care ocupă întreaga latură lungă a cuvei. Sarcofagul (σορός[54]) este destinat unui Hermogenes *beneficiarius,* după o modă care poate fi găsită în mediul italic, în a doua jumătate a secolului I, pe un sarcofag de la Pisa şi pe altul de la Ariccia[55]. Un exemplar care poate intra în aceeaşi categorie este cel descoperit în Dobrogea, aflat la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” – Muzeul Naţional de Antichităţi[56] (fig.5/3), din piatră locală, cu acroterele decorate cu Thanatoi, un motiv care apare relativ des pe sarcofagele dobrogene. Acelaşi motiv poate fi reîntâlnit pe un sarcofag de la Romula, aflat la muzeul din Caracal[57] (fig. 5/4), ceea ce atestă prezenţa unor meşteri dependenţi de

[46] H. Gabelmann, *Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage*, Bonn, 1973, p. 191.
[47] Asgari, Fıratlı, *op. cit*., p. 79, cat. SR 16, fig. 36.
[48] Asgari, Fıratlı, *op. cit*. p 37.
[49] *Ibidem*, p. 49.
[50] *Iibidem,* p. 50.
[51] Alexandrescu Vianu, *op. cit*., p. 287, cat. 11, fig. 43.
[52] Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 44, pl. XII b.
[53] IGB III, 990
[54] Kubinska, *op .cit.,* p. 32. Termenul este folosit în Asia Mică, cu precădere la Hierapolis în Phrygia, pe sarcofage ce provin din carierele de la Dokimeion, *cf.* Gloria Ferrari, *Il Commercio dei sarcofagi asiatici*, Roma, 1966, p. 90 urm. şi Aphrodisias în Caria. În Dobrogea îl găsim folosit pe un sarcofag de la Noviodunum (Alexandrescu Vianu, *op. cit.*, no. 26, fig. 8-9; ISM I, 275) al unui gerusiast de la Histria pe nume Alexandros.
[55] Koch, Sichtermann, *op. cit*., p. 38, fig. 6-7, notele 33, 34.
[56] MNA, inv. L 2028.
[57] Koch, Sichtermann, *op. cit*., fig. 361.

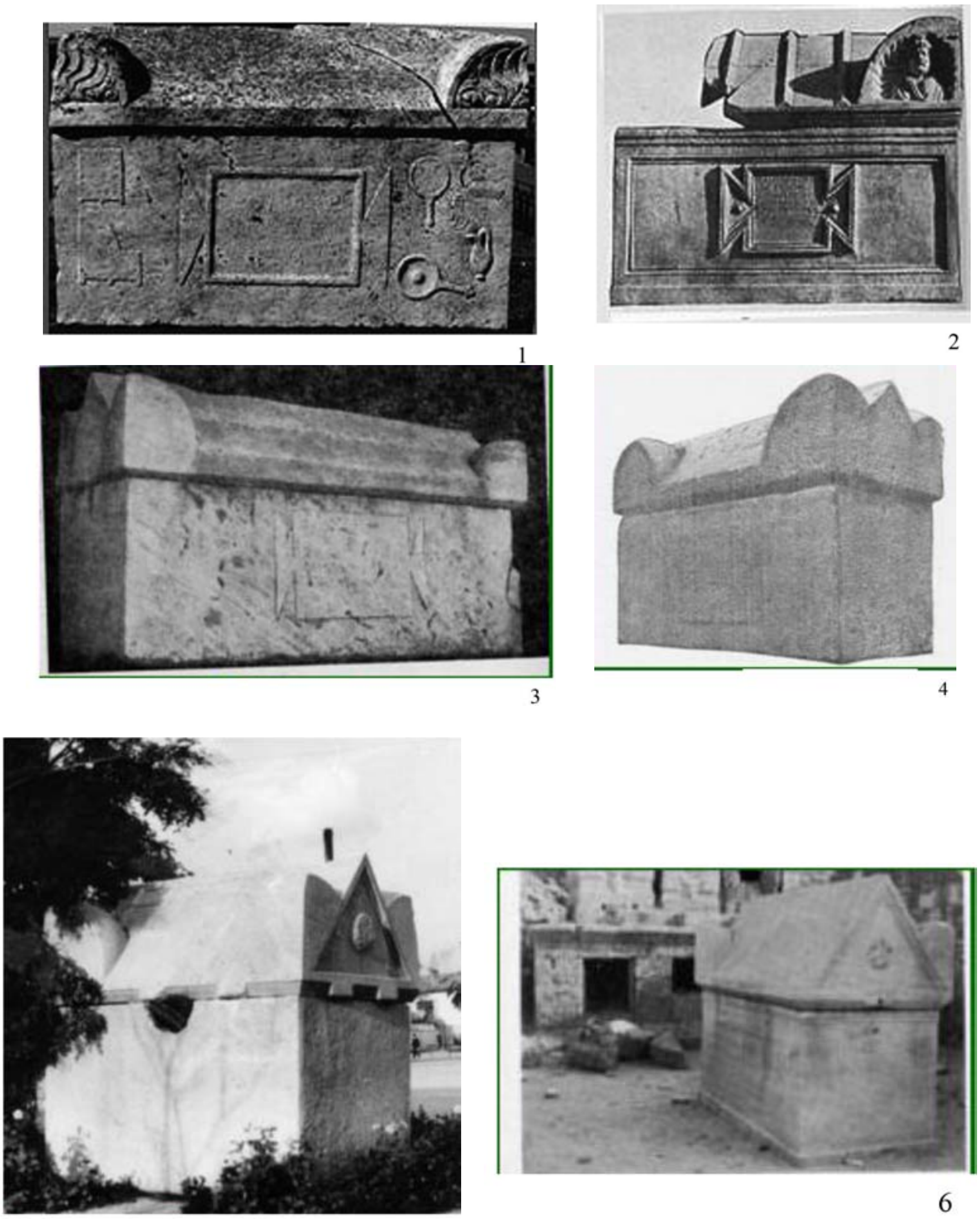
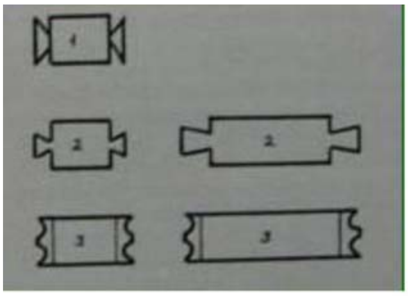
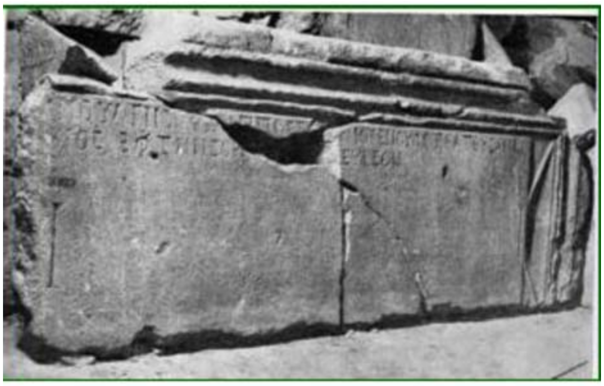


Fig. 4. 1. Tomis. Sarcofag (după Z. Covacef,) ; 2. Tomis. Sarcofagul lui Alexandros, fiul lui Zmaragdos ; 3 Tomis. Sarcofagul lui Damostratos, fiul lui Heras ; 4. Callatis. Sarcofag ; 5. Marcianopolis. Sarcofag; 6. Tyr. Sarcofag (după Ward Perkins).

Fig. 4. 1. Tomis. Sarcofage (d'après Z. Covacef,) ; 2. Tomis. Sarcofage d'Alexandros, le fils de Zmaragdos ; 3. Tomis. Sarcofage de Damostratos, fils de Heras ; 4. Callatis. Sarcofage ; 5. Marcianopolis. Sarcofage; 6. Tyr. Sarcofage (d'après Ward Perkins).



1



2



3



4

Fig. 5. 1. *Tabulae ansatae*. (după Asgari, Fıratlı); 2. Philippopolis. Sarcofag (după IGB III, nr. 990) ; 3. Dobroudja. Sarcofag, MNA L 2 028.
Fig. 5. 1. *Tabulae ansatae*. (d'après Asgari, Fıratlı); 2. Philippopolis. Sarcofage (d'après IGB III, nr. 990) ; 3. Dobroudja. Sarcofage, MNA L 2028.

aceleaşi modele în cele două provincii. *Tabula ansata* împreună cu ansele în formă de trapez ocupă aproape toată suprafaţa laturii lungi. Forma ei este de tipul 2 din clasificarea Asgari, Firatli[58]. Originea lor nu este cunoscută, dar la Roma acest tip nu există. Prezenţa lui la Philippoppolis, o zonă intens influenţată, după cum am văzut, prin atestările epigrafice, cât şi prin forme lexicale, de către Bithynia, ne conduce, de asemenea, către această regiune, ca sursă de influenţă a tectonicii sarcofagului.

Dacă la cazurile luate în discuţie până aici amprenta bithyniană este clară, analiza pieselor de sarcofag decorate cu ghirlande naşte mai multe semne de întrebare. Importuri de sarcofage cu ghirlande semifabricate au existat, de vreme ce ni s-a păstrat unul la Odessos (Varna)[59], dar ele nu par să fi fost numeroase. Sarcofagele cu ghirlande legate de carierele de la Proconnes nu sunt numeroase. Sarcofagele cu amoraşi aşezaţi pe console care poartă ghirlande sunt în conexiune cu carierele de la Proconnes. Şi dacă vorbim de legăturile dintre sarcofagele din Moesia Inferior şi Dacia Inferior, stabilite prin carierele de la Proconnes şi meşterii nicomedieni, putem invoca şi sarcofagul Ghica de la Romula (fig. 6/1), decorat cu amoraşi pe console care cântă din diferite instrumente muzicale, Nike la colţuri, personaje masculine sub arcade, o friză cu vânătoare de animale. Acest sarcofag nu are paralele apropiate nicăieri şi pare a fi o interpretare locală, la comandă, a unor modele din nord-vestul Asiei Mici[60]. Acest sarcofag presupune existenţa unor ateliere locale care aveau un standard calitativ destul de înalt.

Un alt centru de producţie care trebuie luat în consideraţie pentru zona de care ne ocupăm este Dokimeion (Phrygia). Aici se prelucrau marmurile din carierele de la Afyon şi Synnada (Phrygia). Producţia atelierelor de la Dokimeion era transportată pe uscat până la Nicomedia, de unde lua calea maritimă către regiunile cele mai variate ale Imperiului[61]. Alte porturi prin care plecau produsele lor se aflau la Marea Egee, Izmir sau poate Efes şi poate Antalya (Attaleia) sau Perge (?)[62]. Producţia acestor ateliere era la scară industrială. După opinia lui G. Koch, între 140-260 p.Chr. s-au produs între 10.000 şi 25.000 de sarcofage, anual cca 80–200 de exemplare[63].

Fragmentul de sarcofag de la Durostorum[64] (fig. 6/2), cu Nike de colţ, care ocupă întreaga înălţime a cuvei sarcofagului şi ghirlandă de frunze de care atârnă un ciorchine, un Hermes deasupra ghirlandei, este o producţie a unui atelier local după modele din Dokimeion[65] datate în jur de 140–155. Nike este o variantă a tipului 2 de pe sarcofagele cu ghirlande din tipologia lui Waelkens[66], datate traianic târziu - hadrianic timpuriu. În mâna stânga, lăsată în jos, ţine o ramură de palmier. Dreapta pe ghirlandă. La Tomis ghirlanda nu are fructe.

---

[58] Asgari, Fıratlı, *op. cit.*, p. 37.
[59] T. Gerasimov, IzvestijaVarna 5, 1969, p. 62, fig. 8.
[60] Koch, Sichtermann, *op. cit.*, p. 342.
[61] G. Koch, *Sarcophage der Römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1993, p. 12; Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 30; M. Waelkens, *Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleiasiatischen Sarkophage*, Berlin 1982, pl. 31 (harta descoperirilor).
[62] *Ibidem*, p. 12.
[63] *Ibidem*, p. 121.
[64] Alexandrescu Vianu, *op. cit.*, p. 298, cat. 33, fig. 12.
[65] Waelkens, *op. cit.,* p. 26, no. 27- Rom G 3, pl. 4/1.2; 5/1.2. Izmir G 2, p. 28, pl. 7/1-4.
[66] Waelkens, *op. cit.*, p. 11.



Fig. 6. 1. Romula. Sarcofagul „Ghica”; 2. Durostorum. Sarcofag; 3. Tomis. Stela lui Hermogenes; 4. Prusias ad Hypium. Stelă funerară.

Fig. 6. 1. Romula. Sarcofage „Ghica”; 2. Durostorum. Sarcofage; 3. Tomis. Stèle de Hermogenes; 4. Prusias ad Hypium. Stèle funéraire.



5



6



7

Fig. 6. 5. Odessos. Stela lui Noumenios, fiul lui Artemidoros; 6. Bithynia. Stelă funerară; 7. Milet. Stelă funerară.
Fig. 6. 5. Odessos. Stèle de Noumenios, fils d'Artemidoros; 6. Bithynia. Stèle funéraire; 7. Milet. Stèle funéraire.

Concluzia care se poate trage din examinarea sarcofagelor descoperite în spațiul vest-pontic este că există o relație directă a acestei regiuni cu centrele de

marmorari din Proconnes şi de la Dokimeion. Atelierele legate de carierele de marmură adunau meşteri din diverse centre care fie îşi exportau marfa pe uscat şi mare, fie călătoreau cu materialul şi creau ateliere locale unde o prelucrau după modelele aduse cu ei. Astfel se explică uniformitatea producției pe arii întinse şi asemănarea izbitoare între piese din centre depărtate. Faptul că în Dobrogea există câteva sarcofage importate nu poate fi pus sub semnul îndoielii. Sarcofagele din marmură de Proconnes urmează îndeaproape tipurile din nord-vestul Asiei Mici. Necropolele de la Nicomedia, Calchedon, Cyzic oferă acelaşi aspect cu cele de la Tomis sau din Nordul Dobrogei, Barboşi, Noviodunum etc. Sarcofagele din calcar local reproduc şi ele acelaşi tip.

Stele funerare

Un element mai puțin subliniat până acum este aspectul comun al stelelor funerare numite de noi, într-un studiu mai vechi[67], „de tip est grecesc" cu cele din zona Calchedon - Bizanț.

Penetrația modelelor sau chiar a pieselor lucrate în centrele de marmorari din Calchedon şi zonele învecinate începe încă de la sfârşitul epocii elenistice, aşa cum putem deduce din asemănarea izbitoare dintre două reliefuri cu banchet eroic, unul de la Calchedon (fig. 7/1), al doilea de la Callatis (fig. 7/2). Ele au fost datate, după relief, în secolul al III-lea - începutul secolului al II-lea a.Chr.[68]. Înserierea reliefului de la Callatis în seria monumentelor dedicate unor strategi locali[69] coboară această piesă cel mai devreme în secolul al II-lea a.Chr.

Numeroase piese atestă legătura dintre atelierele de stele funerare de la Tomis şi cele din Bithynia. Unele stele funerare par să fi fost importate gata executate, numai inscripția adăugându-se în cetatea de la Marea Neagră. O asemănare izbitoare, dată de forma stelei cu câmpul reliefului foarte plat, arcuit în partea superioară, forma acroterelor şi tipul banchetului funerar, apare între stela lui Hermogenes de la Tomis[70] (fig. 6/3) şi o stelă de la Prusias ad Hypium[71] (fig. 6/4).

Un alt grup unitar este constituit de stela lui Noumenios, fiul lui Artemidoros, probabil de la Odessos[72] (fig. 6/5), care prin forma ei alungită şi îngustă stă alături

[67] Alexandrescu Vianu, Dacia N.S. 29, 1985, p. 5779.

[68] E. Pfuhl, H. Moebius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz, 1977-1979, II, nr. 1549. ISM II, 161.

[69] Alexandrescu Vianu, StCl 24, 1986, p. 104.

[70] MNA, inv. L 1714; Alexandrescu Vianu 1985, no. 106 bis; S.Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior*, Leipzig, 2004, cat. 137, pl. 45.3.

[71] Pfuhl, Moebius, *op. cit.,* nr. 1708. Această asemănare a fost observată şi de Conrad, *op. cit*., p. 67.

[72] MNA inv. L 581. Robert, Revue Philologique 33, 1959, p. 235; *idem*, Berytus 16, 1966, p. 20; Alexandrescu Vianu 1985, no. 154; Colecția Mavros. După Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice şi sculpturali ale Muzeului național de Antichități din bucureşti,* Bucureşti, 1902, p. 411, no. 89 ar proveni din Grecia, după S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, p. 364. 488 provine de la Euxeinograd, iar după I. Stoian, *Tomitana. Contribuții la* istoria *cetății Tomis*, Bucureşti, 1962, p. 207, no. III, 12; poate fi de la Tomis, iar după G. Mihailov, IGB I2 nr. 206 bis de la Odessos; Conrad, *op. cit*., p. 129, no. 6, pl. 24.2.



1



2

Fig. 7. 1. Calchedon. Relief cu banchet eroic; 2. Callatis. Relief cu banchet eroic.
Fig. 7. 1. Calchedon. Relief à banquet héroïque; 2. Callatis. Relief à banquet héroïque.

de stela lui Herakleos al lui Demyleos[73], o stelă din Bithynia[74] (fig. 6/6) şi o stelă de lângă Milet[75] (fig. 6/7). Cum lucrau aceste ateliere pentru oraşe diferite se poate vedea din trei exemple a căror origine comună de atelier este evidentă: stela de la Messembria[76] (fig. 8/1) de la sfârşitul secolului I, cea de la Odessos[77] (fig. 8/2) din aceeaşi vreme şi stela lui Flavius Capito de la Tomis[78] (fig. 8/3) din vremea Flaviilor. Nu voi mai insista asupra acestei *koiné* a artei funerare bithyniano-moesică, atât de evidentă. Problema discutată de nenumărate ori a unor ateliere la Odessos, care au creat un tip de stelă funerară cu banchet, în care banchetantul poartă coroană funerară, schemă repetată pe zeci de piese de-a lungul secolelor, capătă altă anvergură dacă aceste piese sunt inserate în întreaga arie de care am vorbit. Cu siguranță, atelierele de la Odessos au funcționat, dar este probabil că au fost direct sau indirect sub controlul meşterilor bithynieni, care odată cu marmura, au adus şi modelele respective. Ecoul lor s-a făcut simțit şi în oraşele greceşti din Scythia Minor.

Nu voi părăsi domeniul artei funerare înainte de a discuta un fragment de stelă funerară descoperit la Valul lui Traian[79], o producție artizanală, care însă, prin decorația sa cu pilaştri laterali împodobiți cu vrej de acant, semipalmete şi capitel, ne conduce către problematica următoare. Este vorba de tipul de capitele pe care îl regăsim atât în spațiul învecinat, la Odessos, cât şi în cel mai îndepărtat, la Pergam. Acest tip de capitele, descendente ale unor modele asiatice lucrate în umbra carierelor de la Proconnes, cum ar fi capitelul decorativ de pilastru de la Asclepieonul din Pergam, din al doilea sfert al secolului al II-lea p.Chr., sau cel de la Odessos, probabil de epocă severică[80], ar fi – după Ward-Perkins – o interpretare simplificată, provincială, a capiteleleor din secolul I p.Chr.de la Efes[81]. Ajungem astfel la grupul de piese descoperit de V. Pârvan la nord de portul antic al Tomisului, alcătuit din mai multe capitele, o arhitravă, un cap de statuie feminină, statuia masculină a unui personaj purtând togă (fig. 9) şi o altă statuie feminină, acefală. Mai târziu, în 1960, săpăturile arheologice au scos la iveală alte cinci blocuri mari de marmură, parțial lucrate şi un strat gros de aşchii de marmură. Abia schițate, aceste piese urmau să devină arhitrave, cornişe, frontoane. Este probabil că V. Pârvan nu a luat din săpătura lui decât piesele mai importante, lăsând restul pe loc. Ele au fost publicate individual în publicații diferite. În 1992 am procedat la o analiză a întregului ansamblu ajungând la concluzia că piesele datează din aceeaşi vreme şi erau destinate unui ansamblu arhitectonic[82]. Cu acelaşi prilej am arătat, la sugestia arhitectului grec M. Corres, că era vorba probabil de o clădire de tip *scenae*

[73] IGB I, 177bis; Pfuhl, Möbius, nr. 1736; Alexandrescu Vianu, *op. cit.*, nr. 145; Conrad, *op .cit.,* p. 131, nr. 15, pl. 24/1.

[74] Pfuhl, Möbius, *op .cit.,* nr. 1 157.

[75] *Ibidem,* nr. 1681.

[76] *Ibidem,* nr. 1660.

[77] *Ibidem,* nr. 1661.

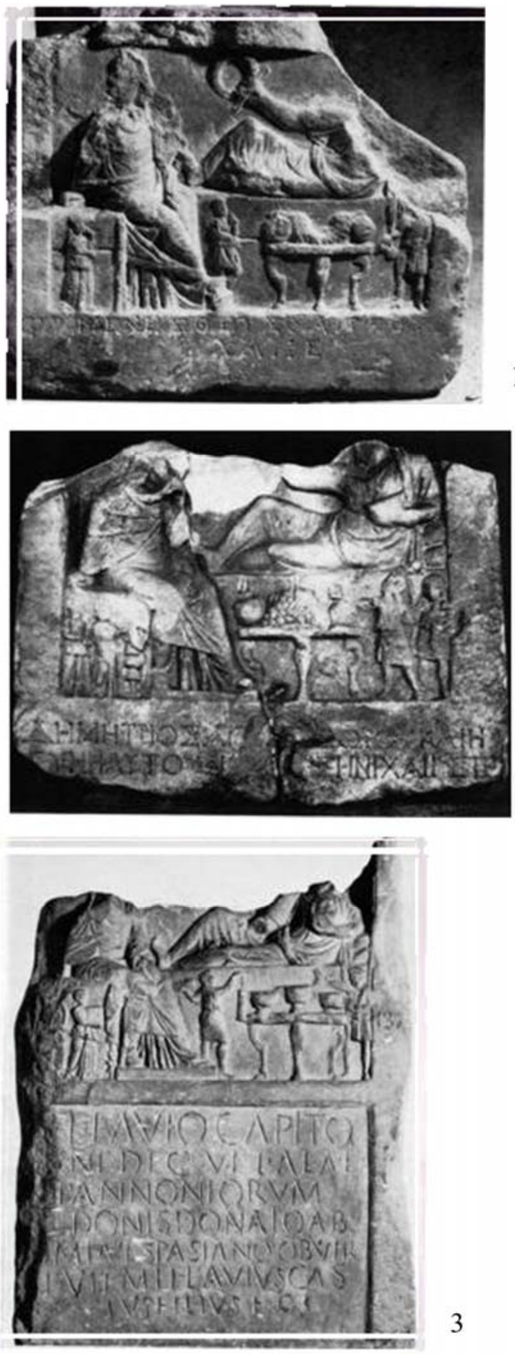
[78] *Ibidem,* nr.1782.

[79] Z. Covacef, Pontica 14, 1981, p. 280 urm.

[80] Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 55, no. 13-14, pl. 18 a-b.

[81] *Ibidem*, p. 55.

[82] Alexandrescu Vianu, ArchAnz 3, 1992, p. 453-467.



1

2

3

Fig. 8. 1. Messembria. Stelă funerară; 2. Odessos. Stelă funerară; 3. Tomis Stela lui Flavius Capito.
Fig. 8. 1. Messembria. Stèle funéraire; 2. Odessos. Stèle funéraire; 3. Tomis. Stèle de Flavius Capito.

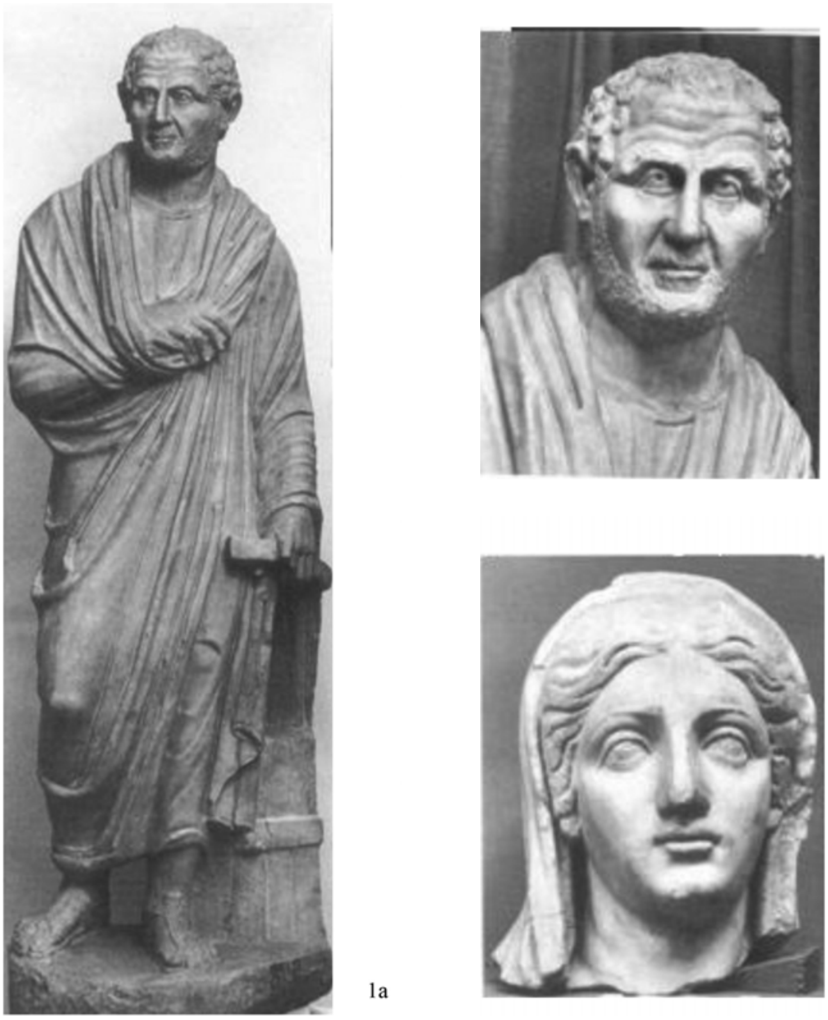


Fig. 9. 1 (a-b). Tomis. Personaj masculin în togă; 2. Tomis. Cap de statuie feminivă.
Fig. 9. 1. Tomis. Personnage en togue ; 2. Tomis. Tête de personnage féminine.

frons. Am analizat, împreună cu echipa de cercetători pomenită anterior[83], marmura acestor piese, inclusiv pe a acelora descoperite în 1960, constatând că toate provin din carierele de la Proconnes. Observațiile arheologilor constănțeni au fost că piesele descoperite în 1960 se aflau într-un atelier de prelucrare a marmurii[84].

Adaug la aceasta şi piesele descoperite de V. Pârvan şi leg acest atelier de prezența apropiată a portului, care a permis descărcarea blocurilor de marmură parțial finisate în apropiere şi prelucrarea lor de către marmorari. După opinia lui

[83] Supra, p. 2.
[84] V. Canarache, *Muzeul de Arheologie din Constanța*, Constanța, 1967, p. 101.

Ward-Perkins, pilaştrii şi capitelele sunt de tip nicomedian. Poate ar fi mai prudent să îi încadrăm într-o *koiné* microasiatică, cu tipuri care aici au putut fi aduse de meşterii nicomedieni care lucrau la faţa locului, în funcţie de comenzi. În acest lot de descoperiri se află şi statuia „cetăţeanului de la Tomis", care după părerea mea datează în jur de 170 p.Chr.[85] O trăsătură caracteristică şi mult comentată a acestui portret este coafura stilizată în bucle rotunde, schematice, de influenţă palmireană[86]. Personal, fără a adera la această opinie, am admis un aport greco-oriental la acest portret, altminteri foarte influenţat de portretistica romană, în care se poate detecta o influenţă siriană. Această componentă a fost adusă aici de meşterii nicomedieni[87]. Un asemenea exemplu este statuia masculină cat. 80[88] de la Nicomedia, de epocă hadrianeică, aflată astăzi la Muzeul din Istanbul. Este vorba de un *palliatus* aşezat pe o plintă, realizat într-un stil provincial, mai sumar şi mai schematic decât statuia tomitană, dar apropiată ca model. Statuia nicomediană are coafura redată în bucle rotunde lipite de cap, barba este executată în aceeaşi tehnică, nasul este proeminent şi coroiat, urechile sunt disproporţionat de mari. Bărbatul poartă sandale. Draperia este stilizată într-o întretăiere de falduri asemănătoare statuii tomitane, inclusiv marginea inferioară, îngroşată, a himationului. Statuia tomitană este de o calitate mult superioară şi este cu siguranţă opera unui meşter mult mai abil, care a vrut să creeze un adevărat portret. Dar tehnici comune apropie cele două statui. În acest orizont poate fi încadrat şi portretul de la Bessapara, lângă Plovdiv, aflat la Muzeul Naţional de Arheologie din Sofia[89]. Elemente de influenţă siriană, trecute prin filiera microasiatică, mi s-a părut că recunosc şi într-o altă sculptură descoperită în acelaşi ansamblu[90], un portret feminin datând din jur de 170 p.Chr.

Statui de cult

Tyche tomitana[91] (fig. 10/1)

Statuia reprezintă o imagine sincretică în care parte dintre atributele zeiţei sunt trecute micului personaj bărbos de la picioarele ei: coroana murală, prora de corabie şi pomişorul. Zeiţa poartă o mantie care îi acoperă capul, umerii şi întreg spatele; pe cap are o diademă dantelată, în mâna stângă poartă *cornucopia*, iar în mâna dreaptă, îndoită din cot către faţă, ţine lancea (?). Personajul masculin de la picioarele ei iese dintr-un caliciu de acant, se sprijină pe o proră de corabie şi are de partea cealaltă un pomişor, imagine sincretică a dualităţii mare-uscat, ceea ce ne

[85] Vezi supra, nota 32; Maria Alexandrescu Vianu, JDAI, 110, 1995, p. 316, cat. 24.

[86] Această coafură l-a determinat pe D. Dimitrov, urmat de G. Bordenache, să presupună prezenţa unor sculptori palmireeni în regiunile dunărene.

[87] Jale Inan, Elisabeth Alföldi-Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Mino*r, Londra, 1966, p. 20.

[88] *Ibidem*, cat. 81.

[89] Rumjana Milčeva, *Rőmische Porträts im Archäologischen Nationalmuseum Sofia*, 2005, p. 49, cat. 23.

[90].Alexandrescu Vianu, *op. cit*., p. 314, cat. 21, fig. 21/k.

[91] G. Bordenache, StCl 6, 1964, p. 167-175; *eadem* StCl 12, 1970, p. 136-138. Alexandrescu Vianu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis: inventarul unui templu*, Dacia N.S. 53, 2009 (sub tipar).

conduce mai de grabă la o reprezentate alegorică a oraşului Tomis, decât spre o imagine a lui Pontos, cum o vedea G. Bordenache. În acelaşi sens explicăm şi coroana murală pe care o poartă pe cap. Asocierea lui Tyche cu Pontos este reprezentată pe monedele de la Tomis[92], ultimul purtând însă cleşti de crab pe cap, aluzie la caracterul lui marin. Această creaţie eclectică pare să fi fost executată pentru metropola pontică. Ea intră într-o serie destul de bogată care începe în epoca elenistică cu Tyche de la Antiochia şi merge până la Tyche de la Prusias ad Hypium (fig. 10/2), la care mă voi opri mai mult, căci oferă indicii pentru statuia tomitană. Produs al atelierelor bythiniene, această sculptură barocă prin contrastul puternic de lumini şi umbre, prin abundenţa simbolurilor, este o capodoperă a genului. Drapajul amplu, cu falduri adânci, grele, în care trepanul curent este folosit din abundenţă, coroana de frunze de deasupra diademei, cornul abundenţei bogat, ca şi micul Plutos, care trimite la statuia Eirenei a lui Kephisodotos, sunt în spiritul baroc al atelierelor microasiatice cu programată conexiune cu sculptura secolului al IV-lea clasic. Creaţia de la Tomis, deşi mai simplă în multe privinţe, urmăreşte acelaşi spirit. Drapajul are ca model statuile greceşti din sec. IV a.Chr., fiind îmbogăţit cu accentul baroc al micului personaj de la picioarele zeiţei. *Cornul abundenţei (cornu copiae)* urmează îndeaproape modelul celei de la Prusias: fructele sunt aceleaşi: ananas, mere aşezate peste frunza de viţă cu frunzele marcate cu găuri de trepan, sub ea ciorchine de strugure. Capul uşor întors, figura rotundă, cărnoasă, cu privirea vagă, sunt asemănătoare. Figura propriu-zisă a Fortunei este foarte aproape de un portret de la Nicomedia[93], poate al Sabinei, soţia lui Hadrian (fig. 10/3), în care regăsim acelaşi contur moale, rotund al feţei, gura cu buze pline, protuberante, coafura cu părul împărţit de o cărare mediană, cu intervenţii superficiale ale trepanului, fruntea triunghiulară, obrajii plaţi, diadema dantelată. Diferenţele vin din cronologia uşor diferită, statuia de la Nicomedia fiind ceva mai timpurie. Cât priveşte personajul masculin (fig. 11/1), aspectul musculos, cu planuri bine delimitate, cu lumini şi umbre puternice, efect al folosirii trepanului, mai ales la caliciul de frunze, aminteşte foarte bine de decoraţia pilaştrilor clădirii monumentale de la Tomis din care s-au păstrat câteva elemente[94]. Figura îndreptată către zeiţă, cu barba despicată în două şuviţe, cu pomeţii osoşi pe o figură plată, cu părul în şuviţe lungi în care se joacă mult pe umbre şi lumini, sunt asemănătoare unui portret al lui Commodus de la Nicomedia (fig. 11/2), aflat la muzeul din Istanbul, ca şi mica figură alegorică de pe un relief provenind şi el de la Nicomedia (fig. 11/3). Figura sincretică creată pentru a întruchipa oraşul Tomis, metropola

[92] B. Pick, K. Regling, *Die Antiken Mûnzen von Dakien und Moesien*, I/1, Berlin, 1910, pl. VII. 22. Pe monedele de la Tomis apar patru scheme iconografice ale lui Tyche: Tyche din profil cu piciorul sprijinit pe o proră de corabie, cu un drapaj lung, desfăşurat de piciorul ridicat. Pe cap poartă *calathos*, cornul abundenţei în mâna stângă, sceptru în dreapta, cf. Pick, Regling, *op. cit.*, pl. VII.15.

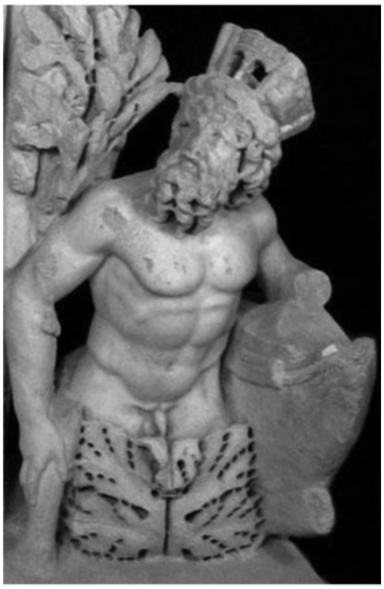
[93] Inan, Alföldi-Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Portätplastik aus der Turkei. Neue Funde*, Mainz, 1979, no. 50, pl. 44, 1-4.

[94] Alexandrescu Vianu, ArchAnz 1992, p. 453-467 cu bibliografia precedentă. Seamănă cu un pilastru de la Cyzic, Metroon. Muzeul din Istanbul, M. Squarciapino, *La Scuola di Aphrodisias*, Roma, 1943, p. 62-63, pl. M.

oraşelor vest pontice, trebuie să fi fost o creaţie locală, la care au lucrat meşteri nicomedieni, grupaţi într-unul din atelierele ce vor fi funcţionat la Tomis.



Fig. 10. 1. Tomis. Tyché avec Tomis; 2. Prusias ad Hypium. Tyche; 3. Capul zeiţei Tyche; 4. Nicomedia. Sabina ? (după J. Inan, E. Alföldi Rosenbaum).
Fig. 10. 1. Tomis. Tyché avec Tomis ; 2. Prusias ad Hypium. Tyché; 3. la Tête de Tyché ; 4. Nicomedia. Sabina ? (d'après J. Inan, E. Alföldi Rosenbaum).



1



2



3

Fig. 11. 1. Tomis. Reprezentarea orașului; 2. Nicomedia. Commodus; 3. Nicomedia. Relief.
Fig. 11. 1. Tomis. Représentation de la ville; 2. Nicomedia. Commodus; 3. Nicomedia. Relief.

Ceea ce am prezentat aici este începutul unei cercetări privind prezența centrelor de sculptură microasiatice în Moesia Inferior, despre care s-a vorbit la modul general, de multă vreme, fără a se încerca o diferențiere între diversele centre. Studiul de față s-a oprit asupra Bithyniei, fără a epuiza subiectul. Multe alte monumente îşi aşteaptă analiza şi pot spune de pe acum că lista pe care am înfățişat-o aici poate fi îmbogățită cu alte piese.

Relațiile cu atelierele bithyniene au început încă din epoca elenistică. Odată cu exploatarea intensivă şi centralizarea administrativă a carierelor de marmură, migrația meşterilor şi exportul atelierelor s-a intensificat. Cu siguranță, putem situa începutul acestui proces cel puțin în epoca lui Traian. El se va dezvolta şi va parcurge întreaga antichitate până în epoca bizantină.

LES ATELIERS DE SCULPTURE DE LA MÉSIE INFÉRIEURE

RÉSUMÉ

L'étude continue les recherches de l'auteur sur les ateliers de sculpture de la Mésie Inférieure et leurs connexions avec des centres de production de l'Asie Mineure, notamment de la Bithynie. Le rôle des carrières de marbre de Proconnes et de Dokimeion sont mises en évidence, ainsi que les connexions avec des centres tels que Nicomédie, Cyzique, Byzance, Calcédoine. L'auteur a utilisé les sources épigraphiques, philologiques et archéologiques.

BASORELIEFURILE DE LA MĂNĂSTIREA BISTRIȚA (JUD. NEAMȚ). CONTRIBUȚII LA CUNOAŞTEREA RELAȚIILOR MOLDOVEI CU IMPERIUL BIZANTIN ÎN VREMEA LUI ALEXANDRU CEL BUN

LIA BĂTRÎNA ŞI ADRIAN BĂTRÎNA

Cercetările arheologice întreprinse în anul 1972 în interiorul bisericii construită de domnitorul Alexandru cel Bun, la **mănăstirea Bistrița**, au dus la descoperirea unor vestigii din primul edificiu de cult. S-a constatat astfel că o parte din dalele ce constituiau pavimentul bisericii erau din marmură, decorate pe partea interioară cu **basoreliefuri** de o mare varietate şi bogăție. S-au reconstituit 13 **motive decorative** şi un fragment dintr-o stelă comemorativă. Tehnica şi motivele decorative confirmă originea constantinopolitană a constructorilor ca şi relațiie culturale directe între Moldova lui **Alexandru cel Bun** şi **Bizanțul Paléologilor**.

Cea dintâi atestare documentară a mănăstirii Bistrița din ținutul Neamțului datează din 7 ianuarie 1407, dată la care mitropolitul Iosif al Moldovei şi domnitorul Alexandru cel Bun dau „în mâinile popii chir Domentian”[1] – călugăr cărturar şi sprijinitor direct al lui Gavril Uric în împlinirea operei sale de copist – egumenia mănăstirilor Neamț şi Bistrița. Acest din urmă ansamblu îşi va fi avut începuturile cu câțiva ani mai înainte, în zorile veacului al XV-lea, la scurt timp după urcarea pe tron a lui Alexandru cel Bun. Chiar dacă tradiția istorică susține că la Bistrița va fi existat un aşezământ monahal încă din vremea lui Petru I, cercetările arheologice efectuate de subsemnații, între anii 1969 – 1977, nu au fost în măsură să probeze această afirmație. Ceea ce s-a putut stabili cu precizie, însă, este faptul că, la începuturile domniei sale, Alexandru cel Bun alege acest loc pentru a ctitori primul său aşezământ monastic menit să adăpostească, în afară de obştea monahală, o reşedință domnească temporară, precum şi o necropolă de familie în cuprinsul lăcaşului de cult. O biserică monumentală prevăzută cu un amplu program de arhitectură, ambele lucrate din zidărie de piatră şi cărămidă, au fost împodobite la interior cu picturi murale, iar la exterior cu discuri smălțuite[2]. La acestea se adaugă două corpuri de chilii, o construcție cu caracter gospodăresc şi o incintă, toate lucrate din lemn, în folosul unei comunități monahale ce la începuturile sale nu a fost prea numeroasă (fig. 1). Toate acestea au putut fi cunoscute exclusiv, datorită cercetărilor arheologice efectuate de autori în contextul

[1] DRH, A. Moldova, vol. I, Bucureşti, 1975, doc. 21, p. 29.
[2] L. Bătrîna şi A. Bătrîna, RMM-MIA 2, 1975, p. 72-80; Iidem, SCIVA 2, 1994, p. 158-160.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 81-114

lucrărilor de restaurare întreprinse de regretata Direcţie a Monumentelor Istorice[3]. Şi ne grăbim să adăugăm că ceea ce se poate vedea astăzi în cuprinsul ansamblului bistriţean sunt construcţii datorate unor alţi mari ctitori medievali ca Ştefan cel Mare, Petru Rareş sau Alexandru Lăpuşneanu, ce şi-au legat numele de istoria aşezământului, precum şi unora de dată mai recentă.

În cele ce urmează ne propunem să zăbovim asupra unei categorii de piese decorative ce vom vedea că au o semnificaţie aparte nu numai pentru trecutul mănăstirii Bistriţa, ci şi pentru istoria tânărului stat întemeiat la răsărit de Carpaţi.

În anul 1975 am avut ocazia să efectuăm cercetări arheologice şi în interiorul bisericii ridicate de Alexandru Lăpuşneanu pe locul, după cum am putut constata, ctitoriei înaintaşului său, Alexandru cel Bun.

Odată cu trasarea secţiunilor arheologice şi ridicarea dalelor de piatră, ce alcătuiau pardoseala lăcaşului de cult, am avut surpriza să constatăm că o parte din acestea erau decorate pe faţa interioară cu basoreliefuri de o mare varietate şi bogăţie. Realizate din marmură, a cărei textură nu putea fi observată la faţa pardoselii din cauza uzurii, aceste dale – cu dimensiunile de 0,30 x 0,50 m sau 0,40 x 0,60 m. – s-au dovedit a fi fost rezultate din tăierea unor piese ce iniţial au avut un rol decorativ şi dimensiuni sensibil mai mari[4]. Prin juxtapunerea unor dale şi reconstituire grafică a decorului[5], acolo unde a fost posibil, am reuşit să individualizăm 13 motive decorative – ce au împodobit tot atâtea piese distincte ca dimensiuni, decoraţie sau destinaţie iniţială – la care se adaugă trei fragmente dintr-o stelă comemorativă.

Dar înainte de prezentarea lor se impun unele precizări cu privire la contextul general arheologic în care au fost descoperite şi la materialul din care au fost lucrate.

Cercetările arheologice au putut stabili că la Bistriţa ne aflăm în faţa unei succesiuni nemijlocite a două lăcaşuri de cult. Cel de-al doilea lăcaş, datând din epoca lui Alexandru Lăpuşneanu, îl va înlocui pe cel ridicat de Alexandru cel Bun în condiţiile în care ultimii constructori vor recupera şi reîntrebuinţa aproape în totalitate materialele de construcţie, inclusiv pe cele aflate la nivelul fundaţiilor. În aceste împrejurări s-a putut constata că cea mai veche pardoseală păstrată este cea ce a conţinut şi plăcile de decorată cu reliefuri şi a fost amenajată în epoca lui Alexandru Lăpuşneanu. Această realitate ne îngăduie să avansăm ipoteza, încă din acest stadiu al cercetărilor, că plăcile decorative descoperite la Bistriţa reprezintă numai o parte dintre cele utilizate în cuprinsul unor pardoseli şi nu abia la mijlocul secolului al XVI-lea, ci chiar din prima fază de existenţă a lăcaşului de cult. Şi vom şi vedea în paginile ce urmează ce argumente pot fi invocate în sprijinul acestei afirmaţii.

---

[3] Şeful proiectului de restaurare a fost regretatul arh. Nicolae Diaconu.

[4] În momentul de faţă o parte a pieselor se află în colecţia Complexului Muzeal Judeţean Neamţ, sub numerele de inv. 6 928-6 930 şi 31F-39F, iar o alta în cea a Muzeului Mănăstirii Bistriţa. În acest ultim caz, ele nu au fost încă inventariate şi sunt depozitate, necorespunzător, sub cerdacul clădirii ce adăposteşte muzeul mănăstirii.

[5] Reconstituirile se datorează autorilor lucrării, iar desenele au fost executate de d-na Georgiana Ducman de la Muzeul Naţional de Istorie a României.

O altă precizare se referă la materialul din care au fost executate reliefurile. Am arătat deja că avem de a face cu marmura, în cele mai multe cazuri de o calitate superioară, material ce în nici un caz nu poate avea o origine locală, ci vine din afara Moldovei. Se cunoaşte deja faptul că în arhitectura şi sculptura monumentală a Moldovei medievale se utilizează, aproape fără nici o excepţie, calcarul şi gresia, chiar dacă este vorba despre cele mai prestigioase ctitorii. Până acum, cele mai vechi mărturii referitoare la folosirea marmurei la răsărit de Carpaţi aparţin epocii lui Ştefan cel Mare şi provin de la Probota veche şi Putna, acolo unde se află lespezile funerare ce acoperă mormintele Doamnei Oltea şi, respectiv, a marelui voievod-ctitor[6].

Din seria celor 14 tipuri de reliefuri ne vom opri pentru început asupra unei piese insolite, dacă avem în vedere mediul monastic în care a fost descoperită. Prin juxtapunerea a trei dale, cu dimensiunile de 0,38 x 0,18 m, a putut fi reconstituită latura stângă a unei stele comemorative cu înălţimea iniţială de 1,20-1,30 m. Un chenar lat de 0,09 m delimita câmpul unei inscripţii cu înălţimea de 0,80 m. Partea inferioară a stelei nu a mai fost finisată, dovadă a faptului că această porţiune a fost îngropată în pământ sau încastrată într-un soclu pentru a permite expunerea piesei în poziţie verticală (fig. 2/1)[7]. Inscripţia a fost redactată în limba greacă, cu litere elegante, caracteristice secolelor II-III p.Ch.[8], dovadă a realizării sale într-un atelier de bună calitate. Din păcate nu se mai păstrează decât două sau trei litere din fiecare rând, fapt ce face dificilă descifrarea, chiar şi parţială, a inscripţiei. Nu este exclusă însă posibilitatea ca inscripţia să amintească meritele unui cetăţean ce a adus servicii importante oraşului în care a fost pusă[9].

O altă piesă, cea dintâi din seria celor cu rosturi decorative, a rezultat din asamblarea a patru dale de marmură. Din analiza motivului decorativ s-a putut constata că nu ne-au parvenit decât două treimi din modulul central şi o jumătate din cel plasat la stânga lui (fig. 2/2). În aceste condiţii nu s-au putut reconstitui cu exactitate decât dimensiunile modulului central, în lungime de 1,40 m şi cu înălţimea

[6] M. A. Musicescu, *Sculptura pietrelor de mormânt în vremea lui Ştefan cel Mare*, în *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 244 şi urm. Deşi unii cercetători opinează că relieful de marmură, amplasat în portul mănăstirii Vatopedi în anul 1495 şi care îl reprezintă pe Ştefan cel Mare oferind o ediculă Fecioarei Maria, ar fi o lucrare realizată în Moldova, P. S. Năsturel - invocând prezenţa limbii greceşti pe ediculă precum şi absenţa ei în Moldova - susţine că placa a fost lucrată în Grecia (vezi Petre S. Năsturel, *Le mont Athos et les roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, în „Orientalia Christiana Analecta”, 227, 1986, p. 100). Nu trebuie uitat faptul că, încă din secolul al VI-lea, pentru construirea bazilicii de marmură de la Tropaeum Traiani materialul a fost adus din Grecia de la Proconnes şi Thasos (vezi C. Nicolescu, *Moştenirea artei bizantine în România*, Bucureşti, 1971, p. 26) aşa după cum tot din Grecia au fost procurate plăcile decorative menite să împodobească monumentele creştine timpurii de la Tomis şi Callatis (vezi I. Barnea, *A propos de la sculpture romano-byzantine de Scythie Mineure*, Revista di Archeologia Christiana, 45, 1969, 1-4, p. 28 şi fig. 6/4).

[7] Fragmentele de stelă se află în expoziţia Complexului Muzeal Judeţean Neamţ.

[8] Consideraţiile aparţin prof. Alexandru Barnea căruia îi aducem mulţumirile noastre şi cu acest prilej.

[9] Vezi supra, nota 8.

de 0,80 m. Inițial, piesa trebuie să fi avut o lungime de circa 2,50 m, lățimea sa nedepăşind cu mult 0,80 m.

Prezența unor cepuri chiar pe fața decorată a plăcii dovedeşte faptul că ea a fost recuperată din cadrul unui monument funerar, prilej cu care au fost săpate „cepuri de recuperare” menite să permită manipularea unei piese de mari dimensiuni.

Fără îndoială că o serie de cepuri au existat şi pe partea opusă celei decorate a plăcii, dar ele au dispărut cu ocazia finisării acesteia în vederea utilizării sale ca pardoseală.

În ansamblul ei piesa nu reprezintă o realizare deosebită din punct de vedere artistic. Fiecare modul este delimitat de un chenar simplu. Modulul central conține ***monograma sacră*** (*khi-rho*) sau ***hrisma*** plasată într-un cerc înconjurat de elemente floral-vegetale ce umplu restul câmpului. Acelaşi tip de ornament este prezent şi pe celălalt modul păstrat, alăturat celui central. Calitatea reliefului este atât de slabă încât cu greu se poate reconstitui desenul inițial.

Hrisma este prezentă în arta creştină în mod frecvent până în secolul al VI-lea. Apariția sa este legată de episodul victoriei împăratului Constantin cel Mare de la Pons Milvius din 28 octombrie 312 când, sub semnul crucii, acesta îl învinge pe rivalul său Maxentius, devenind astfel unic stăpânitor al Occidentului[10]. Prin combinarea lui *khi* = X şi *rho* = P, semnul îl simbolizează pe Christ, de unde şi termenul de „*nomen sacrum*” prin care este desemnat. De obicei este însoțit de literele A şi ω – simbolizând începutul şi sfârşitul – plasate la dreapta şi la stânga monogramei[11], dar în cazul piesei bistrițene aceste litere sunt absente.

Forma în care apare ***hrisma*** la mănăstirea Bistrița este întâlnită cu precădere în arta paleocreştină şi decorează în principal sarcofage, unele dintre ele extrem de izbutite din punct de vedere artistic. Ne gândim în primul rând la un exemplar de excepție ca cel al arhiepiscopului Theodor din biserica Sf. Appolinar in Classe din Ravena, datat larg între secolele VI-VIII[12], precum şi cel aflat în Muzeul de Arheologie din Istanbul, provenind de la Serigüzel şi datat în secolele V-VI. În acest ultim caz hrisma este susținută de doi îngeri[13]. Literatura de specialitate menționează, pentru această epocă, numeroase alte sarcofage decorate cu scene biblice în centrul cărora apare întotdeauna monograma sacră[14]. Şi în Dobrogea, la Tomis, întâlnim astfel de exemplare, dar care nu au fost lucrate din marmură iar ca expresie artistică sunt mai modeste[15].

Deşi semnul hrismei este prezent şi pe alte elemente litice din cadrul arhitecturii creştine a secolelor IV-VI, cum ar fi panourile unui amvon ce ține de

[10] L'Abbe Martigny, *Dictionnaire des antiquitées chrétiennes*, Paris, 1877, p. 477 şi urm.

[11] P. Murrey and L. Murrey, *The Oxford Companion to Christian Art and Architecture*, Oxford, New York, 1996, p. 100.

[12] A. J. Hamilton, *Byzantine Architecture and Decoration*, Londra, 1933, p. 43, pl. XXVI/2.

[13] D. Talbot Rice, *The beginning of Christian Art*, Londra, 1957, p. 49, fig. 5; *Histoire universelle de l'art, t. IV. Le moyen Age*, Larousse, Paris, 1989, p. 104, fig. 207.

[14] A. Grabar, *Le premier art chrétien*, Paris, 1966, p. 294 şi urm.; *Larousse Encyclopedia of Byzantine and Medieval Art*, sub direcția lui René Huyghe, New York, 1958, p. 30, fig. 46.

[15] Nicolescu, *op.cit.*, p. 28, fig. 20.

biserica paleocreştină Sf. Menas din Tessalonic[16], nu credem că piesele de la Bistriţa provin dintr-un context asemănător. Mai curând, piesele noastre au rezultat din latura unui sarcofag de proporţii impozante, lucrat în secolele V - VI, atribuirea fiind susţinută şi de dimensiunile modulului central.

În continuare vom prezenta câteva piese ce ne-au permis reconstituirea a două motive decorative distincte, care la origini au fost desfăşurate pe panouri cu suprafeţe apreciabile, asemănătoare unor frize. Diferenţele de ordin tehnic şi decorativ, ce pot fi lesne remarcate între aceste panouri, exclud posibilitatea ca ele să provină din unul şi acelaşi ansamblu de arhitectură.

Vom începe prin a menţiona un panou rezultat din juxtapunerea a patru plăci şi care la origini a fost lucrat dintr-o singură bucată de marmură de cea mai bună calitate, de un alb aproape transparent, cu lungimea de cel puţin 3,90 m şi o lăţime ce o depăşea, chiar dacă nu cu mult, pe cea de 0,90 m (fig. 2/3). Decorul este săpat adânc şi viguros, dând impresia, – prin geometrismul său predominant – că ne aflăm în faţa unei frize destinate unui templu antic. La partea superioară a plăcii o bandă continuă, cu lăţimea de 0,11 m, este decorată cu un vrej cu meandre largi, frunze de viţă-de-vie şi ciorchini de struguri. Un decor asemănător este întâlnit în secolul al V-lea, în Tunisia, în cuprinsul unui splendid mozaic funerar, denumit „Ecclesia Mater”, descoperit în Capela Martirilor din Tabarka[17]. Viţa-de-vie are evidente conotaţii creştine simbolizând legătura ce trebuie să existe între creştini şi Iisus Hristos, potrivit textului din *Evanghelia* după Ioan: „Eu sunt viţa, voi sunteţi mlădiţele. Cine rămâne în Mine, şi în cine rămân Eu, aduce multă roadă; căci despărţiţi de Mine nu puteţi face nimic”[18].

Urmărind succesiunea pe verticală a motivului ornamental, constatăm prezenţa unui al doilea registru, mai îngust, de numai 0,043 m, reprezentat de o succesiune alternativă de ove şi motive circulare.

În continuare, pe o lăţime de 0,63 m, motivul principal este realizat în tehnica demi-reliefului,. Acesta este reprezentat de un meandru redat în varianta sa „clasică” prin benzi de linii drepte ce urmează un traseu sinuos – frânt în unghiuri drepte – şi se întrepătrund. Motivul cunoaşte o largă răspândire în timp şi spaţiu fiind realizat în stuc pe pereţii palatului part de la Kuh-i-Khwaja din secolul I, în piatră în arta coptă a secolului al IV-lea[19], dar şi în mozaic sub formă de benzi despărţitoare ale scenelor ce împodobesc biserica Chora din Constantinopol, lăcaş restaurat în secolul al XIV-lea, în vremea lui Andronic Paleologul, sub directa supraveghere a consilierului său, cărturarul Theodor Methorchites. Pe bună dreptate, aceste mozaicuri au fost considerate cântecul de lebădă al artei bizantine şi, în acelaşi timp, cea mai minunată expresie a renaşterii paleologe[20].

---

[16] F. Hazan, *Dictionnaire universel de l’art et des artistes* 1, Paris, 1967, p. 216.

[17] Aïcha Ben Abed Ben Kader, *Mosaïques du Musée de Bardo*, Tunis, 1998, p. 18 şi 23.

[18] Ioan 15:5.

[19] *Larousse Encyclopedia...*, p. 49, fig. 91, 92 şi p. 67-68, fig. 123.

[20] P. Atkins Underwood a consacrat acestui monument opera vieţii sale (*The Kariye Djami*, New York, 1966), lucrare monumentală în trei volume apărută cu doi ani înainte de dispariţia sa.

Alte două dale au permis reconstituirea pe cale grafică a unui panou decorativ, în lungime de cel puțin 1,60 m şi cu lățimea de 1,00 m (fig. 3/1a şi 3/1b), ce a fost lucrat dintr-o marmură de foarte bună calitate. Un chenar lat, bine evidențiat, încadrează motivul decorativ principal, realizat din muluri late şi reprezentat prin cel puțin trei romburi dispuse în anfiladă. Vârfurile romburilor sunt marcate de cercuri, iar interiorul lor este decorat cu patru flori de crin legate între ele şi dispuse în cele patru unghiuri. În sfârşit, decorul este întregit printr-un al doilea rând de muluri ce subliniază perimetrul fiecărui romb.

La o analiză chiar şi sumară a panourilor de mai mari dimensiuni, în raport cu cele ce urmează a fi prezentate, nu putem să nu remarcăm faptul că decorul lor puțin dens, „aerisit”, este diferit de cel întâlnit pe reliefurile sârbeşti, armeneşti sau caucaziene, evident marcate de acel „*horror vacui*”[21]. Este explicabilă această constatare, întrucât cele două panouri decorative prezentate de noi până acum aparțin unui curent diferit, specific artei decorative bizantine în piatră, ce urmăreşte punerea în valoare, cu sobrietate, a unor elemente ornamentate şi nu acoperirea cu orice preț suprafețelor disponibile.

Floarea de crin – tratată într-un mod original – ca şi vrejul, frunza de viță-de-vie şi ciorchinii constituie motive decorative frecvente în arta bizantină a secolelor VI-XII. Astfel, într-o formă simplă, dar elegantă, floarea de crin în asociere cu romburile se regăsesc pe panourile de marmură ce decorează biserica Sf. Sofia din Constantinopol[22]. Acelaşi motiv al florii de crin, asemănător prin execuția şi modul de desfăşurare al ornamentului, cu cel ce decorează biserica Sf. Sofia, este prezent pe un panou decorativ din marmură, provenind de la un monument creştin bizantin timpuriu descoperit la Callatis[23]. Pe bună dreptate, s-a considerat că în acest caz marmura a fost importată din lumea grecească. În sfârşit, aceleaşi elemente decorative le vom întâlni în secolul al X-lea pe diverse piese de pietrărie ca de pildă, pe un panou sau pe un epistil aparținând unui templon din mediul athonit al mănăstirii Vatopedi (fig. 7/1-2)[24].

Cât priveşte rosturile inițiale ale acestor panouri ornamentate prin bandă orizontală continuă, credem că ele puteau să decoreze galeriile, balcoanele, pridvoarele deschise, scările, tribunele sau terasele unor construcții bizantine, civile sau religioase, din secolele VI–XII. În spațiul românesc, asemenea elemente decorative se întâlnesc mult mai târziu, abia în secolele XVI–XVII, ca de exemplu la biserica fostei mănăstiri Golia din Iaşi, la pridvorul bisericii din Bălineşti sau la scara ce deserveşte cafasul Bisericii Domneşti de la Târgovişte.

[21] G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919; G. Balş, *Influences arméniennnes et géorgiennes sur l'architecture roumaine*, Comission des Monuments Historiques de Roumanie, 1931, p. 10-11; J. Strygowski, *L'ancien art chrétien de Syrie,* Paris, 1936.

[22] C. Mango, *Architecture byzantine*, Paris, Milan, 1993, pl. IV; *Histoire universelle de l'art*, p. 48-49.

[23] Barnea, *op.cit.*, p. 28 şi fig. 6.

[24] *Treasures of Mount Athos*, Exibition[2], Thessaloniki, 1997, p. 270, fig. 6/2 şi p. 272, fig. 6/4.

Următoarele piese la care ne vom referi sunt reprezentate de fragmente de panouri ale căror dimensiuni iniţiale şi decoraţie au putut fi, în unele cazuri, reconstituite prin juxtapunere şi pe cale grafică. De formă pătrată sau cvasi-pătrată şi, într-un singur caz, dreptunghiulară, ele prezintă – cu o singură excepţie – ca element decorativ principal rombul înscris într-un chenar, ambele realizate prin fascicule de câte două, trei, patru sau şapte muluri – de secţiune convexă sau concavă. Prin împletire, acestea se transformă în noduri şi bucle ce vin să contribuie la conturarea motivului decorativ principal. În interiorul şi la exteriorul elementului decorativ principal sunt dispuse celelalte ornamente, reprezentate de cruci, cercuri, rozete, semirozete, frunze şi flori stilizate, toate aparţinând repertoriului decorativ al artei bizantine a secolelor X-XII[25]. Totuşi, elementele secundare ale decorului sunt puţin variate.

Un prim panou, din seria acelora de formă pătrată sau cvasi-pătrată, a fost lucrat dintr-o marmură de bună calitate. Deşi aflat în stare fragmentară (fig. 3/2a), prin reconstituire grafică s-a putut constata că, la origini, el era de formă pătrată, cu latura de 1,00 m. Un chenar lat de 0,175 m delimitează câmpul decorat al panoului, reprezentat de un pătrat cu latura de 0,65 m. Elementul central al decorului – un octogon neregulat, cu laturile arcuite spre interior – este realizat, ca şi celelalte elemente decorative, din muluri bine profilate şi executate de o mână sigură. Suprafaţa octogonului este mobilată de un cerc flancat de două cruci cu capete lăţite. La rândul lor, suprafeţele libere dintre chenar şi octogon au fost deocrate cu muluri arcuite şi cu două flori de crin stilizate, dispuse la partea superioară şi inferioară a câmpului decorat (fig. 3/2b).

Un alt panou a putut fi reconstituit parţial prin juxtapunerea a două fragmente de dale (fig. 4/1a) şi în totalitate pe cale grafică (fig. 4/1b). Forma sa iniţială era cea a unui pătrat cu latura de 1,10 m, cu un chenar simplu ce delimita suprafaţa decorată, reprezentată tot de un pătrat cu latura de 0,88 m. Atât laturile pătratului, cât şi cele ale rombului înscris în suprafaţa sa sunt realizate din fascicule de şapte şi, respectiv, trei muluri, ce se înlănţuie formând patru bucle. În centrul rombului este plasată o rozetă, iar în cele patru unghiuri ale sale apare reprezentată câte o floare de crin. În fiecare colţ rămas liber este înscris câte un cerc – realizat din două muluri – tangent la cele două laturi ale pătratului, cât şi la cea a rombului. La rândul său, suprafaţa fiecărui cerc este decorată cu câte o rozetă.

Un decor cvasi-similar cu cel abia prezentat se regăseşte pe un fragment de panou ce nu a mai fost reconstituit pe cale grafică, deşi acest lucru ar fi fost posibil. Observăm că în acest caz desenul este chiar mai elaborat, un fascicul de patru

---

[25] Tratarea elementelor vegetale, în cazul în care ele intervin în decoraţia plăcilor de la mănăstirea Bistriţa, ilustrează în chipul cel mai limpede cu putinţă modul diferit de tratare a decorului vegetal în arta bizantină în raport cu cea a antichităţii. Stilul naturist, ce caracterizează antichitatea, este transformat într-unul abstract astfel încât „ramurile, florile ce erau vii în antichitate sunt dezmembrate, descompuse pentru a se plia ritmului condensat al ansamblului. Nicio imagine a realităţii materiale nu vine să tulbure aceste operă abstractă…" (vezi la A. Grabar, *La décoration byzantine*, Paris, Bruxelles, 1928, p. 12).

muluri cu traseu continuu contribuind la realizarea şi înălţuirea prin bucle a elementelor decorative reprezentate de chenar, romb şi cercul central. Interiorul cercului central este decorat cu o floare cu petale bine profilate, iar unghiurile rombului sunt ocupate, şi de această dată, de câte o floare de crin. În sfârşit, din cele patru colţuri ale chenarului nu lipsesc cercurile cu rozete, tangente şi acum la laturile chenarului şi ale rombului (fig. 6/2). Atât compoziţia decorului, cât şi execuţia sa ni se par a fi deosebit de izbutite.

Analogiile ce se pot stabili, între decoraţia existentă pe ultimele două panouri prezentate şi cea aflată pe piese cu rosturi similare, descoperite pe teritoriul Imperiului bizantin, sunt destul de numeroase şi vom aminti doar câteva. Ne gândim în primul rând la un panou, datat în secolele X-XII, de la Marea Lavră de la Muntele Athos[26] (fig. 7/3), apoi la cele două din a doua jumătate a secolului al X-lea, păstrate *in situ* în cuprinsul templonului bisericii Protaton, de la Karyes (Muntele Athos)[27] (fig. 8/2-3), la care se adaugă două module decorative de pe epistylul templonului de la mănăstirea Vatopedy[28] (fig. 7/2), din acelaşi mediu athonit, ca şi cele câteva panouri expuse în Muzeul de Arheologie din Istanbul şi provenite din vechi situri ale Constantinopolului, azi cartiere ale Istanbulului precum: Kücükyali (secolele X-XI), Cagaloğlu (secolele XI-XII) sau Yenikapi (secolele XII)[29].

Cea de-a patra piesă din categoria panourilor a fost concepută iniţial din două module decorative diferite, delimitate fiecare de câte un chenar. Dacă din cel dintâi modul s-a păstrat o bună parte, suficientă pentru a ne permite reconstituirea sa pe cale grafică (fig. 4/2b), din cel de-al doilea nu s-a conservat decât un colţ decorat cu o rozetă (fig. 4/1b) care, deşi nu ne-a îngăduit reconstituirea decorului său, ne permite să apreciem că acesta era diferit faţă de cel dintâi. Dacă modulul reconstituit are forma unui pătrat cu latura de 1,00 m, suprafaţa sa decorată este mai redusă, fiind reprezentată de aceeaşi figură geometrică, dar cu latura de numai 0,87 m. Rezultă că suprafaţa decorată era înconjurată de un chenar simplu cu lăţimea de 0,065 m.

Elementele principale ale decoraţiei, reprezentate de un pătrat în care este înscris un romb şi în care, la rândul său, este înscris un cerc, sunt realizate dintr-un fascicul de două muluri cu traseu continuu ce se întretaie şi se înlănţuie formând patru bucle în vârfurile rombului şi opt bucle pe circumferinţa cercului central. Suprafaţa cercului central este decorată cu o rozetă, iar fiecare colţ al pătratului cu câte o semirozetă. În ansamblul său, relieful este bine profilat, iar întreaga compoziţie a decorului deosebit de izbutită, caracteristici ce mărturisesc despre realizarea sa într-un atelier important ce beneficia de artişti-pietrari iscusiţi.

[26] A. Deroko, *Athos, the holly Mountain*, Belgrad, f.a., fig. 17. Marea Lavră este cea mai veche mănăstire construită la Muntele Athos. Fundată în anul 963 de către călugărul Athanasie din Trapezunt, acesteia i se vor adăuga, în timp, încă 15 capele. Cea mai mare biserică a fost ridicată în anul 1004 şi este pictată în 1535 de Theofan din Creta.

[27] *Treasures of Mount Athos*..., p. 269.

[28] *Ibidem*, p. 270, fig. 6.2.

[29] Istanbul, Muzeul de Arheologie, nr.inv. 6 241 T, 4 388 T şi 3 978 T.

Un motiv aproape identic se află reprezentat pe un panou decorativ din secolul al XII-lea (fig. 7/4), aflat, de asemenea, în Muzeul de Arheologie din Istanbul[30].

În sfârşit, un ultim panou din categoria celor cu decor central romboidal a putut fi reconstituit pe cale grafică din două fragmente de dale (fig. 5/1a). Spre deosebire de celelalte, ce prezintă o formă pătrată, suprafaţa decorată a acestui panou este dreptunghiulară având lungimea de 1,26 m şi lăţimea de 0,85 m. Ţinând cont de faptul că suprafaţa decorată a fiecărui panou este înconjurată de fiecare dată de un chenar simplu, necesar fixării sale în economia ansamblului, apreciem că dimensiunile totale ale panoului au fost de 1,50 x 1,10 m. Şi în acest caz elementele principale ale decorului sunt realizate prin muluri. Un fascicul de trei muluri contribuie la realizarea laturilor rombului, ce sunt înlănţuite, prin bucle, atât cu laturile dreptunghiului în care este înscris cât şi cu cercurile dispuse în cele patru colţuri ale acestuia din urmă. La rândul său, printr-un fascicul din două muluri, este redat elementul central al compoziţiei, reprezentat de un cerc înscris în romb şi tangent la laturile sale.

Apoi întreaga suprafaţă a cercului este acoperită de opt cercuri mai mici ce se petrec unele prin altele şi se înlănţuie prin bucle atât între ele, cât şi cu circumferinţa cercului în care sunt înscrise. În centrul compoziţiei este redată o mică roză a vânturilor. Decoraţia interioară a rombului este completată de două fascicule de câte trei muluri ce pleacă din cerc şi se termină prin câte o buclă. În sfârşit, cercurile din colţurile dreptunghiului sunt decorate cu câte o floare cu şase petale, iar din fiecare cerc porneşte câte un fascicul de două muluri ce se termină printr-o buclă tangentă cu latura rombului (fig. 5/1b).

Remarcăm, în acest caz, calitatea şi bogăţia decorului – în care cercurile înlănţuite şi buclele reprezintă elemente esenţiale ale compoziţiei – care, practic, umple întreaga suprafaţă a panoului printr-un relief puţin accentuat, caracteristici ce ne trimit cu gândul la lumea orientală de factură islamică[31]. Un decor similar, datat în secolele X-XII, poate fi întâlnit pe unul din numeroasele panouri ce decorează faţadele micii Catedrale Metropolitane din Atena[32], ca şi pe o placă ornamentală din Betania secolelor XII-XIII[33] sau în secolele XIII-XIV la Mistra[34].

Mai mult ca sigur că din categoria ultimelor cinci panouri prezentate face parte şi un fragment ce mai păstrează din decoraţie un chenar dublu şi un fascicul de patru muluri ce se înlănţuie formând o buclă (fig. 6/1). Lăţimea fasciculului de muluri şi dimensiunea buclei ne permit să apreciem că fragmentul provine dintr-un panou cu o decoraţie similară cu cea a pieselor noastre de la fig. 4/1 şi 6/2 sau cu cea de pe una din piesele aflate în Muzeul de Arheologie din Istanbul (fig. 7/4)[35].

---

[30] Talbot Rice, *Art byzantin*, Paris, Bruxelles, 1959, fig. 156.

[31] Balş, *op.cit.*, p. 10, nota 2.

[32] Hamilton, *op.cit.*, pl. XLI.

[33] Balş, *op.cit.*, fig. 43.

[34] H. C. Evans, *Byzantium. Faith and Power, 1261-1557*, Metropolitan Museum, New York, 2004, cat. nr. 38.

[35] Talbot Rice, *loc.cit.*

Deşi pentru decorul ultimelor cinci panouri prezentate se găsesc evidente analogii în lumea bizantină a secolelor X-XII, nu trebuie să scăpăm din vedere faptul că unul dintre elementele principale ale decoraţiei – rombul – este un motiv prezent în arta bizantină încă din secolul al VI-lea. Numai că în această perioadă, în cuprinsul compoziţiei, rombul nu apare asociat cu nici un alt element decorativ la exteriorul său, aşa după cum se poate constata în cazul panourilor de la biserica Sf. Sofia din Constantinopol sau în cel al piesei descoperită, la Callatis, dar provenită din Bizanţ[36].

Din aceeaşi categorie de panouri pătrate sau cvasipătrate face parte şi o placă ale cărei dimensiuni iniţiale, de 1,05 x 0,98 m, şi decor au putut fi reconstituite pe cale grafică. Ceea ce o deosebeşte de celelalte şase precedente este decorul şi tehnica în care el a fost realizat. De această dată, decorul este obţinut prin incizie şi este reprezentat de o succesiune de patru chenare ce încadrează o stea cu opt colţuri rezultată din înlănţuirea a două pătrate. Centrul este ocupat de o rozetă cu razele inegale (fig. 5/2a şi 2b). În mod evident întreaga compoziţie este mai simplă şi mai puţin izbutită în raport cu ceea ce întâlnim pe celelalte piese prezentate. Dar şi acest decor cunoaşte o largă răspândire, fiind întâlnit din secolul al VIII-lea în lumea islamică arabă[37], persană[38], selgiucidă[39], în cea bizantină a Athosului în secolele X-XII[40], în cea a Siciliei din secolul al XII-lea la catedrala din Monreale, de lângă Palermo[41] şi chiar pe pământurile engleze, unde în secolele XII-XIII decorează unele dintre vitraliile catedralei din Nottingham[42]. Dar fără îndoială că simplitatea compoziţională a acestui decor nu reprezintă singurul motiv al largii sale răspândiri în timp şi spaţiu.

Vom zăbovi încă asupra ultimelor şapte piese reprezentate de panourile de formă pătrată, cvasi-pătrată sau dreptunghiulară (fig. 3/2a-b, 4/1a-b, 4/2a-b, 5/1a-b, 5/2a-b şi 6/1-2), decorate cu romburi, pătrate, dreptunghiuri, cercuri, bucle, rozete şi flori de crin, în încercarea de a descifra rosturile lor în cadrul ansamblurilor de arhitectură pentru care au fost realizate. În acest scop ni se pare necesar a evoca, chiar şi pe scurt, contextual arhitectural, locurile şi epoca în care piese similare cu cele descoperite la mănăstirea Bistriţa pot fi întâlnite. Astfel, am putut constata că, de fiecare dată, acest gen de panouri au decorat suprafeţe precis delimitate aparţinând cu predilecţie unor lăcaşuri de cult bizantine ridicate în secolele X-XII. Lucrate din marmură albă, aceste panouri dădeau strălucire faţadelor din cărămidă şi piatră ale

[36] Vezi *supra* notele 22 şi 23.

[37] S. Eliseev, *Arts musulmans*, Paris, 1939, p. 57, fig. 46; J. D. Hoag, *Islamic Architecture*, Londra, 2004, p. 49, fig. 82, p. 59, fig. 100 şi p. 101-102, fig. 180.

[38] *Larousse Encyclopedia...*, p. 92, fig. 167.

[39] *Histoire universelle de l'art*, p. 222, fig. 452 şi 453; H. Stierlin, *Turkie. Des Seldjoukides aux Ottomans*, Köln, London, 2002, p. 45.

[40] O. Jones, *Grammaire de l'ornement*^{2}, London, Paris, 1995, pl. LXIV; A. Deroko, *op.cit.*, p. 38-39 şi fig. 40.

[41] Jones, *op.cit.*, loc.cit.

[42] *Ibidem*.

bisericilor, prin jocuri delicate de lumini şi umbre. Alteori împodobeau amvoanele, baptisteriile, parapetele sau temploanele din interiorul aceloraşi monumente.

Astfel, biserica micii Catedrale a Mitropoliei din Atena, ridicată în secolul al X-lea, are faţadele decorate cu un adevărat brâu realizat din 90 de panouri lucrate din marmură albă de Pentelic. Repertoriul decorativ este alcătuit din elemente zoomorfe (dragoni, semne zodiacale etc.), însemne creştine sau simple motive geometrice[43].

La rândul său, biserica Sf. Luca din Stiris (Focida), în nordul golfului Corint, construită în secolul al XI-lea, este apreciată în secolul al XVII-lea de către călătorul englez Wheler ca fiind cea mai minunată biserică pe care a văzut-o în Grecia. Panourile din marmură decorate cu romburi, cercuri sau elemente vegetal-florale împodobesc atât interiorul cât şi exteriorul acestui monument unic[44].

Aceleaşi panouri le întâlnim decorând pereţii bisericii mănăstirii Xeropotam de la Athos, ridicată în secolul al X-lea[45], parapetul ferestrelor deja-menţionatei biserici Sf. Luca din Stiris[46], biserica Sf. Teodor, ridicată în secolele X-XII la Constantinopol (azi Kilisse Cami – Istambul)[47] sau biserica mănăstirii Hilandar, ridicată în secolul al XII-lea la Muntele Athos[48]. Baptisteriul de la Marea Lavră din acelaşi complex monastic de la Athos este şi el decorat în secolul al X-lea cu reliefuri similare[49]. Tot astfel de panouri înfrumuseţează amvonul bisericii Sf. Sofia din Ohrida[50]. La toate acestea vine să se adauge biserica San Marco din Veneţia, construită în secolul al X-lea şi refăcută în cea de-a doua jumătate a celui de al XI-lea, împodobită, la rândul ei, cu aceleaşi tipuri de panouri[51] ce mărturisesc – în chipul cel mai limpede cu putinţă – despre influenţa artei bizantine în Italia.

În sfârşit, panouri de felul celor amintite au fost utilizate şi în realizarea templonului, acel parapet înalt de cca. 1,00 m care, până în jurul anului 1400, va separa altarul de naos. În biserica occidentală templonul poate fi asimilat cu cancelul, element de mică înălţime – lucrat din lemn, metal sau marmură sub forma unor panouri sau pilaştri – ce separă sanctuarul rezervat clerului de restul navei[52]. Splendide exemplare de ***cancelli*** ni s-au păstrat din Italia secolele IV–V în interiorul bisericii Santa Sabina din Roma, a baptisterului din Aquileia sau în biserica Santa Maria delle Grazie, reconstituită în secolul al VI-lea cu piese provenind din secolul anterior[53].

---

[43] Hamilton, *op.cit.*, loc.cit.

[44] *Ibidem*, p. 108; D. Watkin, *Histoire de l'architecture occidentale*, Cologne, 2001, p. 60 şi fig. 81.

[45] *Treasures of Mount Athos...*, p. 273.

[46] A. Guillon, *La civilisation byzantine*, Paris, 1974, p. 264 şi fig. 109.

[47] Talbot Rice, *op.cit.*, p. 321 şi fig. 180.

[48] Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, p. 208 şi fig. 115.

[49] Hamilton, *op.cit.*, p. 115.

[50] Millet, *L'ancien art serbe…*, fig. 156.

[51] *Larousse Encyclopedia of Byzantine...*, p. 152 şi fig. 298; Hamilton, *op.cit.*, p. 146.

[52] *Dicţionar enciclopedic* I, Bucureşti, 1993, p. 310. Termenul poate fi aplicat şi îngrăditurii ce delimitează un mormânt (vezi P. and L. Murray, *op.cit.*, p. 87).

[53] Anna Bovero, *Immagini dell'Arte italiana attraverso i secoli*, Torino, 1964, p. 50, 71, 113 şi fig. 45, 74, 126.

Cele mai vechi piese provenind dintr-un templon ni se păstrează în Muzeul de Artă bizantină din Atena, acolo unde a fost reconstituită o biserică paleocreştină din elemente provenind de la mai multe biserici din Grecia secolele V–VI. În acest caz panourile templonului au fost lucrate din marmură prin traforare[54].

Dar, cel mai vechi templon păstrat *in situ* se află la Muntele Athos, la biserica Protaton, ridicată în 965[55]. Aici, spaţiul rezervat porţilor împărăteşti este flancat de două coloane, la dreapta şi la stânga cărora se află câte un parapet de marmură, fiecare alcătuit din două module (fig. 8/1-3). Acestea sunt decorate cu *entrelacs*-uri, noduri, bucle, rozete şi cercuri, toate subordonate elementului central decorativ – rombul – aflat şi pe unele din piesele descoperite la mănăstirea Bistriţa (fig. 4/1b, 2b). Spaţiile dintre coloane erau închise cu văluri brodate, ca nişte draperii, împodobite cu scene din Evanghelii.

În acelaşi mediu athonit pot fi regăsite temploane de marmură la Catoliconul din Iviron, la capela Sf. Nicolae de la Vatopedi, ca şi la mănăstirile Hilandar, Xeropotam şi Dochiaru[56].

La toate acestea nu putem să nu adăugăm una dintre cele mai frumoase biserici rupestre ale Capadociei, cea din secolul al X-lea de la Göreme, al cărui templon, săpat în peretele de calcar, este decorat cu cruci[57].

Dar moda temploanelor va fi total părăsită spre sfârşitul secolului al XIV-lea şi la începutul celui următor, sub influenţa ortodoxiei ruseşti. Micul parapet din marmură este înlocuit cu un perete – mai degrabă un eşafodaj – lucrat din lemn scump, sculptat cu măiestrie şi deseori aurit, ce va delimita absida altarului de naos. Fiind în mod invariabil acoperit cu icoane, ordonate după un canon foarte precis, va primi numele de *iconostas*. Dacă în biserica greacă acest nou element de arhitectură va conţine trei rânduri de icoane, în cea rusă – unde lăcaşurile sunt mult mai elansate ajungând „până la cer” – va ajunge să posede până la şapte rânduri de icoane[58].

În acest context de „modernitate” vechile temploane vor fi de cele mai multe ori demontate şi refolosite în cuprinsul altor construcţii sau, arareori, conservate în spatele noului iconostas înalt, strălucitor şi împodobit cu icoane.

În final, ne mai rămân de prezentat trei tipuri de panouri decorative din care s-a păstrat câte un exemplar.

Cel dintâi măsoară 0,71 x 0,31 m şi provine dintr-o placă ce la origini avea dimensiuni mai mari. Marmura este de calitate mediocră, iar decorul este reprezentat de o reţea de benzi late prin intersectarea cărora se obţine o succesiune de romburi (fig. 6/3). Motivul este cunoscut în arta bizantină, între altele decorând parapetul lojei împăratului Teodosius de pe relieful aflat pe obeliscul ridicat în anii 390–393 în hipodromul de la Constantinopol[59]. De asemenea este prezent într-un

---

[54] Hazan, *op.cit.*, p. 216.
[55] *Treasures of Mount Athos...*, p. 264-269.
[56] *Ibidem*.
[57] Guillon, *op.cit.*, p. 369 şi fig. 160.
[58] P. and L. Murray, *op.cit.*, p. 237.
[59] *Histoire universelle de l'art*, p. 36-37 şi fig. 73.

triptic aurit din secolele X–XII, pe spătarul tronului unde este aşezată Maica Domnului cu Pruncul[60] ca şi într-un manuscris din anii 1078–1081 unde constituie motivul principal de pe veşmântul purtat de Nikephoros Botaniates[61].

O altă piesă, a cărei lăţime de 0,26 m este cea originală, se mai păstrează pe o lungime de 0,86 m. Lucrată dintr-o marmură de foarte bună calitate, ea reprezintă – din punctul de vedere al execuţiei tehnice cât şi al decoraţiei – cea mai izbutită realizare de pe plăcile decorative descoperite la mănăstirea Bistriţa. Motivul repetitiv – un arabesc – este de ordin vegetal şi redă, prin intermediul unui fascicul de trei muluri fine, imaginea stilizată a unor vrejuri ce se intersectează şi din care pornesc cârcei, foi sau frunze reprezentate sau conturate cu ajutorul unei singure muluri (fig. 6/4).

Într-o primă fază a existeţei sale această placă pare să fi decorat uşorii unei intrări, ancadramentul unei ferestre sau, foarte bine, putea constitui o friză, având în vedere lăţimea sa de numai 0,26 m, cât şi caracterul repetitiv al motivului decorativ.

Decorul fiind caracteristic artei arabe, nu ne va surprinde faptul că una dintre cele mai apropiate analogii o vom întâlni pe o placă ce decorează moscheia Tooloon, ridicată în anul 876 la Cairo[62]. Recent am putut vedea în Muzeulde artă Islamică din Istanbul două porţi, cu decor similar, atribuite artei selgiucide (sec. XII).

Ultima piesă, ce pare să provină tot dintr-o friză îngustă, cu lăţimea de 0,25 m, se păstrează pe o lungime de numai 0,40 m. Lucrată dintr-o marmură de calitate mediocră în tehnica reliefului plat, placa este decorată cu motive floral-vegetale reprezentate de frunze stilizate dispuse simetric faţă de o axă ce redă în mod repetitiv motivul lalelei (fig. 6/5). Laleaua este unul din elementele florale frecvent întâlnite în arta decorativă islamică[63], dar ea nu lipseşte nici din cea bizantină.Însă, în timp ce în arta bizantină elementele florale, între care şi laleaua, se nasc din motivul principal şi contribuie la umplerea suprafeţei menite a fi decorată, în arta islamică, atunci când ea apare, floarea reprezintă elementul de bază al ornamentului, din secolul al IX-lea până în cel de al XIII-lea[64].

* * *

O dată prezentate piesele decorative folosite ca paviment în cuprinsul bisericii mănăstirii Bistriţa, se impune o scurtă recapitulare ce are în vedere caracteristicile lor tehnice şi artistice, aria de răspândire a motivelor decorative întâlnite, precum şi încadrarea lor cronologică.

A fost deja menţionat materialul – marmura – din care au fost lucrate de fiecare dată piesele aflate în discuţie. Totodată, s-a reamintit faptul că acest material este inexistent în Moldova şi apare doar sporadic în arta decorativă medievală de la răsărit

[60] Guillon, *op. cit.*, p. 590 şi fig. 197.
[61] *Ibidem*, p. 112 şi fig. 28.
[62] Jones, *op.cit.*, pl. XXXI, 1, nr. 36.
[63] *Ibidem*, nr. 38.
[64] *Ibidem*, p. 58, pl. XXXII; Ader Picard Tojan, *Art islamique*, Paris, f.a., p. 92-93.

de Carpaţi. Cât priveşte tehnicile folosite în realizarea motivelor decorative se constată prezenţa basoreliefului, a reliefului plat precum şi a demireliefului.

În majoritatea cazurilor decorul este reprezentat de romburi, pătrate, dreptunghiuri şi cercuri înlănţuite prin bucle şi organizate după principiul simetriei prin repetiţie şi progresie. Într-un singur caz ne apare motivul meandrului compus din benzi ce se îndoiesc în unghiuri drepte. Nu lipsesc, însă, nici motivele floral-vegetale de felul vrejului, a frunzelor de viţă, a ciorchinilor de struguri sau a lalelei. Dar fără îndoială că cea mai frumoasă piesă este cea decorată cu un arabesc.

Sub raport stilistic, dacă unele piese se remarcă prin calităţile excepţionale ale desenului şi execuţiei, ce mărturisesc despre o foarte bună cunoaştere a meşteşugului de către pietrarii-artişti, altele, mai puţine ca număr, denotă a anumită stângăcie, dovada faptului că au fost lucrate în ateliere modeste. Pe de altă parte, diferenţele notabile existente între piese – atât din punct de vedere tehnic, dar şi decorativ sau al viziunii de ansamblu – exclud posibilitatea ca ele să provină din acelaşi atelier ca urmare a unei singure comenzi destinate unui program unic de arhitectură.

În plus analogiile care, după cum am văzut, s-au putut stabili între piesele noastre şi cele descoperite în alte locuri, probează şi ele – fără putinţă de tăgadă – că reliefurile descoperite la mănăstirea Bistriţa au fost realizate într-un lung interval de timp, în diverse ateliere şi au fost destinate unor construcţii şi ansambluri diferite. Din secolele II–III de când provin fragmentele stelei cu inscripţie în limba greacă, continuând cu sec. V–VI, în care au fost realizate placa de sarcofag ca şi cele două plăci aparţinând unor frize de mari dimensiuni, şi până în secolele X–XII cărora le aparţin panourile decorative, piesele descoperite la mănăstirea Bistriţa acoperă mai bine de un mileniu de istorie. Cum putem explica extraordinarul lor parcurs, când şi în ce condiţii aceste piese au ajuns să se asocieze în cuprinsul pavajului din interiorul bisericii mănăstirii Bistriţa şi care este semnificaţia lor istorică? Sunt tot atâtea întrebări ce aşteaptă raspunsuri.

* * *

Cu mai bine de 20 de ani în urmă regretatul profesor Vasile Drăguţ, prin bunăvoinţa noastră, lua cunoştinţă de existenţa basoreliefurilor descoperite de noi la mănăstirea Bistriţa şi publica în grabă o notă sumară asupra lor în care, fără să efectueze o analiză a fiecărei piese în parte, aborda problema temploanelor şi a posibilei lor existenţe în spaţiul românesc de la răsărit de Carpaţi[65]. În mod surprinzător apariţia acestor piese era considerată „o norocoasă descoperire, mai mult întâmplătoare”[66], deşi domnia sa avusese privilegiul să cunoască cel mai bine activitatea de cercetare arheologică desfăşurată de către noi în cuprinsul ansamblului de la Bistriţa, pe parcursul a 10 ani.

[65] V. Drăguţ, *Un ansamblu de sculptură decorativă din epoca lui Alexandru cel Bun*, în ARTA, 33, 1986, 7, p. 22.

[66] *Ibidem*.

De la bun început, profesorul Vasile Drăguţ constata că ne aflăm în faţa unor „piese de sculptură decorativă de expresie bizantină” ce fac parte dintr-o „numeroasă familie, opere comparabile aflându-se în întregul spaţiu sud-dunărean şi levantin, până în Caucaz” din secolul al X-lea până în cel de al XIV-lea[67]. Apoi, invocând legăturile Moldovei cu Bizanţul, la începuturile secolului al XV-lea, ca şi influenţele artistice pe care acesta le va fi exercitat la răsărit de Carpaţi, autorul găseşte în reliefurile bistriţene dovada prezenţei, în lăcaşul ctitorit de Alexandru cel Bun, a unui templon, de genul celor prezente în Bizanţ până la sfârşitul secolului al XIV-lea, menit să separe altarul de naos prin parapetele sale decorative. Remarcând însă faptul că „pietrele de la Bistriţa-Neamţ depăşesc cantitativ necesarul pentru construirea unui templon monumental”, profesorul Vasile Drăguţ încearcă să găsească o explicaţie acestui surplus de material litic şi să o pună pe seama existenţei unui sintron – acea banchetă semicirculară ce urmăreşte la interior absida altarului – prevăzut în centru cu un jilţ având valoare de catedră arhierească[68].

În tot răstimpul scurs de la apariţia notei profesorului Vasile Drăguţ şi până în prezent am cunoscut un sentiment de neîmplinire, convinşi fiind de responsabilitatea ce ne revine în valorificarea corectă şi pe deplin a importantelor mărturii de artă decorativă descoperite la mănăstirea Bistriţa. Aceasta cu atât mai mult cu cât concluziile din nota amintită, cu privire la condiţiile în care piesele decorative amintite apar la mănăstirea Bistriţa, cât şi cele privind rolul pe care îl vor fi îndeplinit în cuprinsul ctitoriei lui Alexandru cel Bun, nu au reuşit să elucideze istoria acestor piese cu valoare de unicat în istoria artei româneşti, ci, mai degrabă, au produs confuzii. Atragem atenţia că în nota amintită autorul procedează selectiv omiţând mai multe piese importante, între care inscripţia în limba greacă, panoul paleocreştin decorat cu *hrisma*, precum şi alte plăci decorative de diferite dimensiuni şi variat decorate – care depăşeau cu mult nevoile unui templon şi ale unui sintron împreună şi care oricum – nu puteau constitui „un ansamblu de sculptură decorativă”[69], aşa după cum este el prezentat încă din titlu. La rândul său, termenul „de expresie bizantină”, pe care profesorul Vasile Drăguţ îl foloseşte pentru a caracteriza decorul plăcilor, este ambiguu, lăsând loc nedumeririlor. Sunt ele, oare, realizate în Moldova, după modele aduse din Imperiul Bizantin, de către meşteri locali sau străini ce lucrau la începutul secolului al XV-lea potrivit modei secolelor V-VI sau X-XII din Bizanţ sau chiar a aceleia din teritoriile arabe sau de influenţă islamică? Sau au fost aduse de pe alte tărâmuri, în special din cele ale Imperiului Bizantin, ca multe alte opere de artă şi de cultură ce vor pătrunde în Moldova la sfârşitul secolul al XIV-lea şi în prima jumătate a celui următor?

Cât priveşte încadrarea cronologică, între secolele X–XIV a reliefurilor luate în discuţie în nota pomenita ea este mult prea largă. Analogiile ce se pot face cu piese similare şi pe care le-am menţionat deja în prima parte a studiului nostru

[67] *Ibidem*.
[68] *Ibidem*.
[69] *Ibidem*.

permit o restrângere a încadrării cronologice între secolele X–XII. Ele provin din ateliere ale Imperiului Bizantin, iar câteva piese chiar din zone de expresie sau influenţă islamică. Între secolele XII–XIV arta Imperiului Bizantin – slăbit de loviturile cruciaţilor, apoi de cele ale bulgarilor şi sârbilor – intră într-un con de umbră din care doar Renaşterea paleologă, din secolul al XIV-lea, o va face să mai strălucească pentru ultima dată.

Pe de altă parte, a căuta influenţe sârbeşti în decorul reliefurilor descoperite la mănăstirea Bistriţei este o încercare sortită eşecului. Este binecunoscut faptul că Serbia, prin însăşi ortodoxia sa, cunoaşte numeroase influenţe bizantine[70], însă ornamentaţia sa în piatră se inspiră mai mult din romanicul occidental sau din decorul gruzin[71]. În această formă ea va influenţa vădit arhitectura Ţării Româneşti – şi nu reamintim decât exemplul binecunoscut al elementelor decorative întâlnite la biserica mănăstirii Cozia –, dar în nici un fel pe cea din Moldova.

Odată prezentate în totalitatea lor, reliefurile bistriţene, deşi suntem convinşi că ele nu reprezintă decât o mică parte dintre cele ce vor fi ajuns la mănăstirea Bistriţa, remarcăm în mod special atât diversitatea lor cronologică, cât şi cea de ordin decorativ. Această constatare vine să contrazică dintru început aserţiunea că ne aflăm în faţa unui „ansamblu de sculptură decorativă din epoca lui Alexandru cel Bun”[72], aşa cum a fost definit de profesorul Vasile Drăguţ. Piese atât de disparate nu puteau să constituie un ansamblu de sculptură decorativă întrucât, evident, ele ***provin din monumente diferite, realizate în epoci diferite şi în ateliere diferite***. Deci, nu în epoca lui Alexandru cel Bun au fost lucrate, ci într-un interval de circa 1000 de ani. În plus, la Bistriţa ele nu au avut un rol decorativ, ci au contribuit doar la realizarea unui element de finisaj de tipul pavimentului.

Niciun arhitect sau constructor nu ar fi utilizat piese atât de disparate pentru a decora un ansamblu monastic pe care ctitorul său îl dorea a depăşi ca program de arhitectură, originalitate şi frumuseţe tot ceea ce se ridicase până atunci în teritoriul aflat sub autoritatea sa. Or, săpăturile arheologice[73], efectuate până la această dată, ne permit să ştim bine ce a ridicat – în calitate de ctitor – Alexandru cel Bun, la mănăstirea Bistriţa: o incintă din lemn proteja, pe latura de nord şi pe cea de sud, două corpuri de chilii lucrate din lemn, pe latura de vest o locuinţă domnească, iar în centru lăcaşul de cult, ultimele două realizate din piatră şi cărămidă (fig.1). Din locuinţa domnească nu s-a păstrat decât pivniţa. Materialele arheologice, descoperite în umplutura sa, dovedesc faptul că la exterior ea a fost împodobită cu discuri şi cărămizi smălţuite, iar la interior cu o pictură murală din care o parte s-a păstrat *in situ* chiar pe peretele gârliciului pivniţei. Absenţa oricărui fragment de marmură în umplutura pivniţei, care a fost golită în totalitate în timpul cercetarilor arheologice,

---

[70] Deroko, *Monumentalna i Decorativa arhitectura u Srednevekovnoi Srbia*, Belgrad, 1962, p. 26 şi urm.

[71] Idem, *Avec les maîtres d'autrefois*, Belgrad, 1967, p. 22 şi urm.

[72] Drăguţ, *op.cit.*, loc.cit.

[73] Vezi supra, nota 2.

constituie dovada indubitabilă a faptului că locuinţa domnească nu a fost decorată cu basoreliefuri de tipul acelora descoperite şi prelevate de către noi. La rândul său, nici biserica lui Alexandru cel Bun de la Bistriţa, păstrată în bună măsură doar sub forma şanţurilor de fundaţie şi pe alocuri la nivel de fundaţie, nu prezintă urme ale unor elemente decorative din marmură. În schimb, nu lipsesc fragmentele de cărămizi şi de discuri ceramice smălţuite, cât şi de frescă, ce ne vorbesc despre decoraţia sa exterioară şi interioară.

Pe de altă parte, chiar dacă ar fi să luăm în considerare ipoteza reutilizării la Bistriţa, în vremea lui Alexandru cel Bun, în scopuri decorative, a reliefurilor descoperite aici, această posibilitate poate fi cu greu susţinută dacă se are în vedere marea diversitate a elementelor decorative ca şi diferenţele de ordin dimensional care, în mod practic, nu ar fi permis arhitectului constructor să alcătuiască un program decorativ unitar şi coerent în măsură să satisfacă exigenţele ctitorului. Acolo unde ni s-au păstrat astfel de monumente, în Grecia, toate panourile ce intră în compoziţia unui templon au acelaşi tip de decor şi dimensiuni asemănătoare.

Aceasta nu înseamnă, însă, că unele dintre panourile descoperite la Bistriţa, şi anume cele cvasi-patrate sau dreptunghiulare, nu au contribuit într-o primă fază a existenţei lor la alcătuirea unor temploane, numai că ***în această calitate ele nu au fost niciodată utilizate la mănăstirea Bistriţa***.

De altfel, deschiderea de numai 4,5 m a altarului primei biserici de la Bistriţa era evident insuficientă pentru a primi acel minimum de patru panouri cvasipătrate cu latura de circa 1 m, la care trebuiau să se adauge golurile reprezentate de cele trei uşi ce asigurau comunicarea altarului cu naosul. Şi, în acest sens ne stăruie în minte demonstraţia Florentinei Dumitrescu, care cu aproape patru decenii în urmă, arăta că doar artistul poate avea viziunea ansamblului unei opere, el realizând integrarea detaliului într-un tot, după un procedeu logic în care „întinderea unei decoraţii corespunde cu limitele suprafeţei suport”[74]. În sfârşit, o eventuală utilizare a templonului la prima biserică a mănăstirii Bistriţa este contrazisă şi de unele realităţi de ordin istoric. În condiţiile în care la începutul secolului al XV-lea comunităţile ortodoxe bizantine erau cucerite de iconostasul sculptat şi împodobit cu icoane, este greu de crezut că Alexandru cel Bun, în cuprinsul celui mai important ansamblu monastic pe care îl va ridica la răsărit de Carpaţi, ansamblu menit sa adăpostească şi necropola domnească, a optat pentru un templon, element de arhitectură ecleziastică ce chiar în inima ordotoxiei căzuse în desuetudine. Aceasta cu atât mai mult cu cât cercetările arheologice au putut stabili că la Bistriţa a fost ridicat un lăcaş de cult plin de originalitate, beneficiar al celui mai amplu program de arhitectură în raport cu tot ceea ce se construise până la acea dată la răsărit de Carpaţi, lăcaş în care asistăm, pentru prima dată, la fuziunea dintre cele două tipuri fundamentale cunoscute – dreptunghiular şi triconic – şi în care, pentru prima dată, apare, intercalată între naos şi pronaos, camera mormintelor. În aceste condiţii este lesne de înţeles de ce, încă din prima biserică a mănăstirii Bistriţa nu

[74] Florentina Dumitrescu, SCIA 2, 1970, p. 216-218.

putea lipsi acel element de „modernitate”, iconostasul lucrat din lemn scump, sculptat, aurit şi acoperit cu icoane.

Cât priveşte posibilitatea utilizării unora dintre reliefurile descoperite pentru decorarea unui sintron aflat în altarul bisericii de la Bistriţa, această ipoteză nu numai că nu este susţinută de nimic, ci – dimpotrivă – este contrazisă de două constatări. Prima decurge din împrejurarea că pe cale arheologică nu s-a putut surprinde nicio urmă care să dovedească existenţa sintronului aşa cum apare el la biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi sau la prima biserică domnească din secolul al XIV-lea de la Târgovişte. Apoi, suprafeţele curbe pe care le presupune o asemenea banchetă nu se regăsesc în cele plane, de mari dimensiuni, ale pieselor bistriţene.

În sfârşit, nicio mărturie arheologică nu poate susţine existenţa unui amvon sau a unei tribune în interiorul bisericii şi nici a unui pridvor deschis, structuri arhitecturale susceptibile să primească o decoraţie de plăci sau frize ornamentale.

Astfel prezentându-se lucrurile, ne vedem obligaţi să acceptăm faptul că ***singurele rosturi pe care le vor fi avut basoreliefurile descoperite în cuprinsul primei biserici a mănăstirii Bistriţa vor fi fost acelea de plăci pavimentare*** tăiate pe măsură şi finisate pe partea lor posterioară. În aceeaşi calitate, deşi în număr mai restrâns, întrucât o parte bună din ele s-au deteriorat pe parcursul a 150 de ani, vor fi utilizate şi de constructorii lui Alexandru Lăpuşneanu, în vremea căruia biserica este refăcută din temelii.

***

Cât priveşte ***prezenţa acestor piese şi condiţiile în care ele au putut ajunge la mănăstirea Bistriţa*** pot fi mai bine înţelese doar dacă se au în vedere relaţiile Moldovei cu lumea bizantină de la începuturile secolului al XV-lea. De aceea vom încerca să schiţăm acest context.

Încă de la începuturile domniei sale, Alexandru cel Bun reuşeşte să desăvârşească procesul de reconciliere cu Patriarhia de Costantinopol, la 26 iulie 1401 Iosif I fiind recunoscut ca mitropolit al Moldovei de patriarhul ecumenic Matei I şi, în mod implicit, confirmat de ultimul mare împărat bizantin Manuel II Paleologul. La această dată, însă, din ceea ce fusese Imperiul odinioară nu mai rămăseseră decât cetatea imperială, câteva mici teritorii izolate şi Trapezuntul. Capitala se afla sub blocada otomană încă din anul 1394 şi doar înfrângerea lui Baiazid la 28 iulie 1402, la Angora, de către mongolii lui Timur Lenk, va amâna cu o jumătate de secol căderea Imperiului. Această perioadă de răgaz a fost benefică pentru Moldova permiţându-i să aibă acces la marile bogăţii culturale aflate în capitala Imperiului. De aici au ajuns în chip nemijlocit în ţinuturile Moldovei, la sfârşitul secolului al XIV-lea şi în prima jumătate a celui următor, o gamă variată de produse culturale şi artistice de felul mobilierului, a icoanelor, a ţesăturilor scumpe, a veşmintelor laice sau liturgice ortodoxe, a broderiilor liturgice necesare lăcaşurilor de cult, a argintăriei laice şi liturgice, a podoabelor, a ceramicii de lux, ca şi a manuscriselor, dintre care unele au fost decorate cu miniaturi, toate acestea fiind menite să satisfacă necesităţile înaltei feudalităţi laice si ecleziastice.

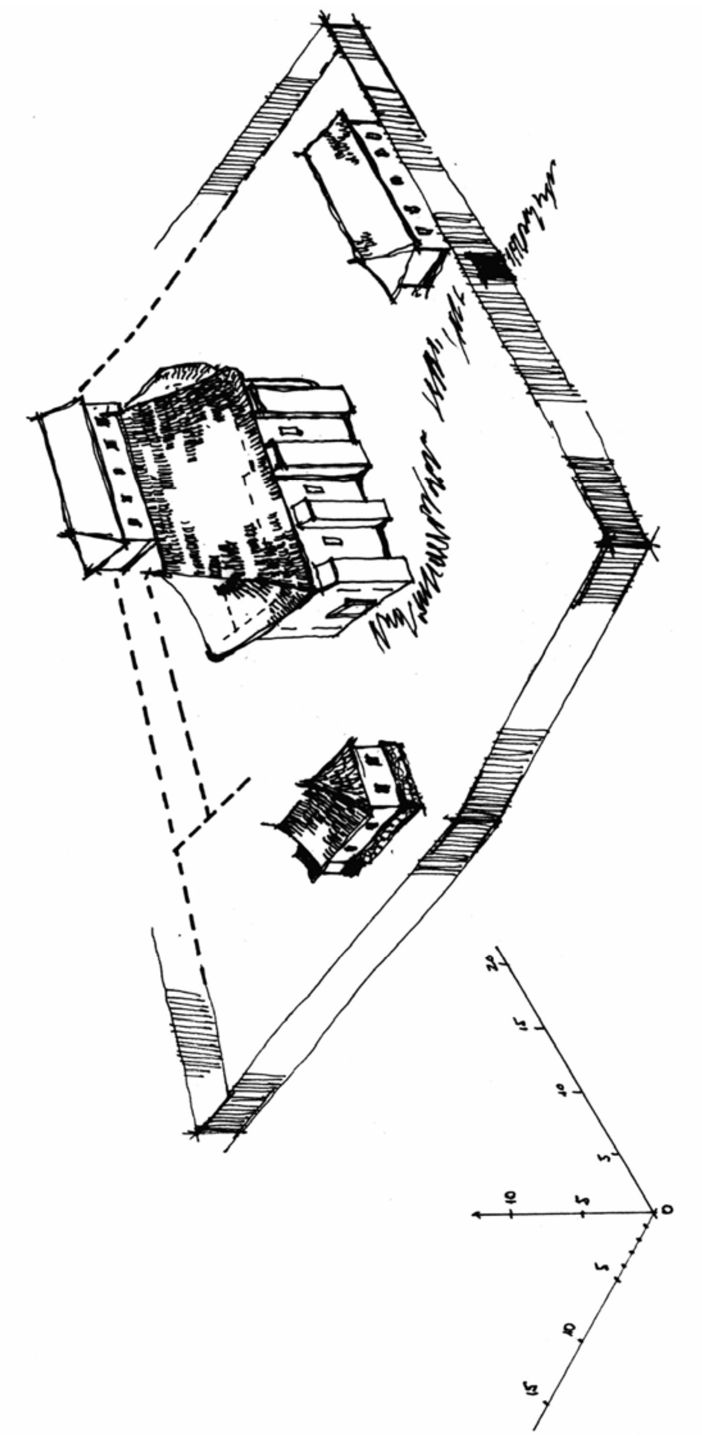


Fig. 1. Mănăstirea Bistrița în vremea lui Alexandru cel Bun. Propunere de reconstituire a ansamblului (arh. Gh. Sion).
Fig. 1. Monastère de Bistrița au temps d'Alexandre le Bon. Proposition de reconstitution de l'ensemble monastique (arch. Georges Sion).

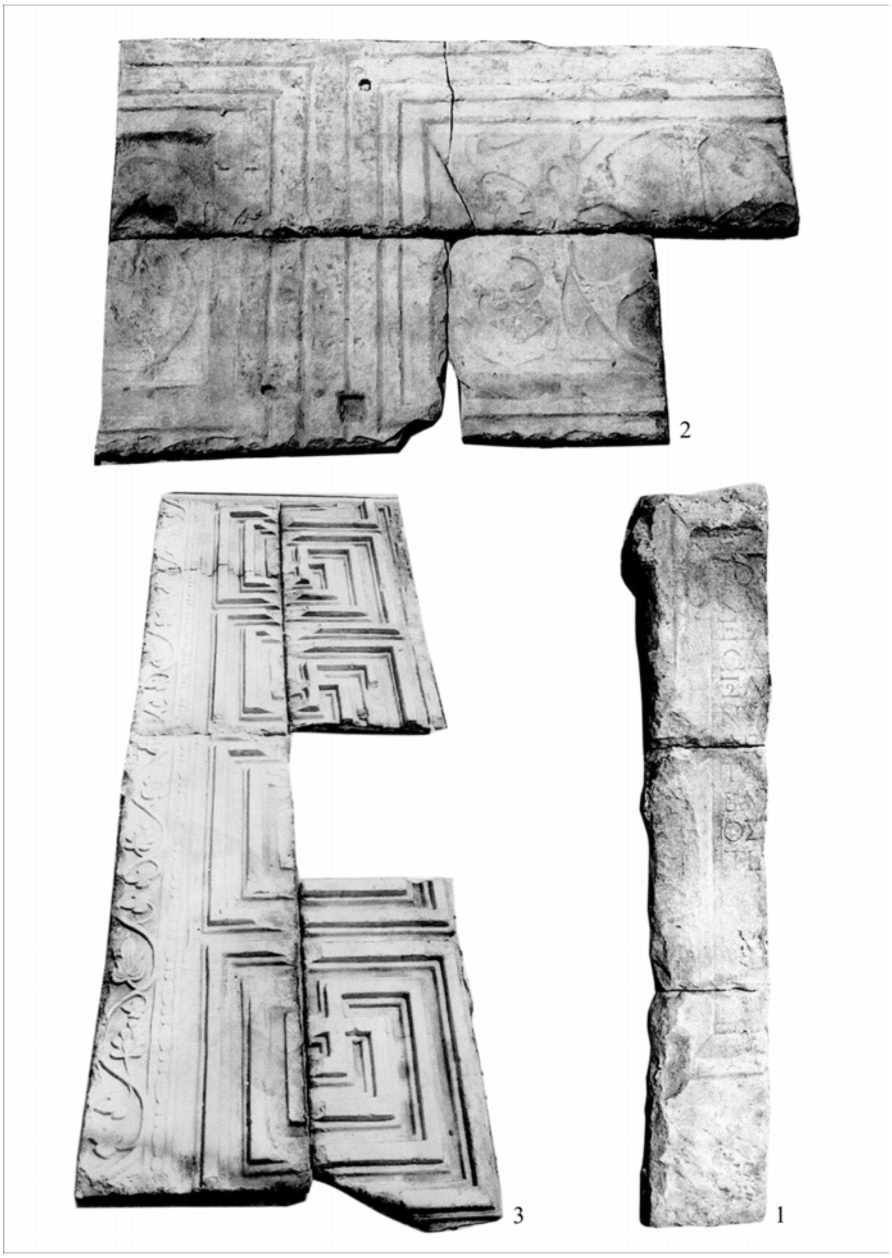


Fig. 2. Mănăstirea Bistriţa. Fragment de stelă din secolele II-III cu inscripţie în limba greacă (1); fragment din peretele unui sarcofag decorat cu *hrisma* (2); friză decorată cu motivul meandrului, vrejuri, frunze de viţă şi ciorchini de strugure (3).
Fig. 2. Monastère de Bistriţa. Fragment de stèle des IIe-IIIe siècles contenant une inscription en grec (1) ; fragment des parois d'un sarcophage décoré du chrisme (2) ; frise décorée du motif du méandre, de tiges de plantes, feuilles de vigne et grappes à raisins (3).

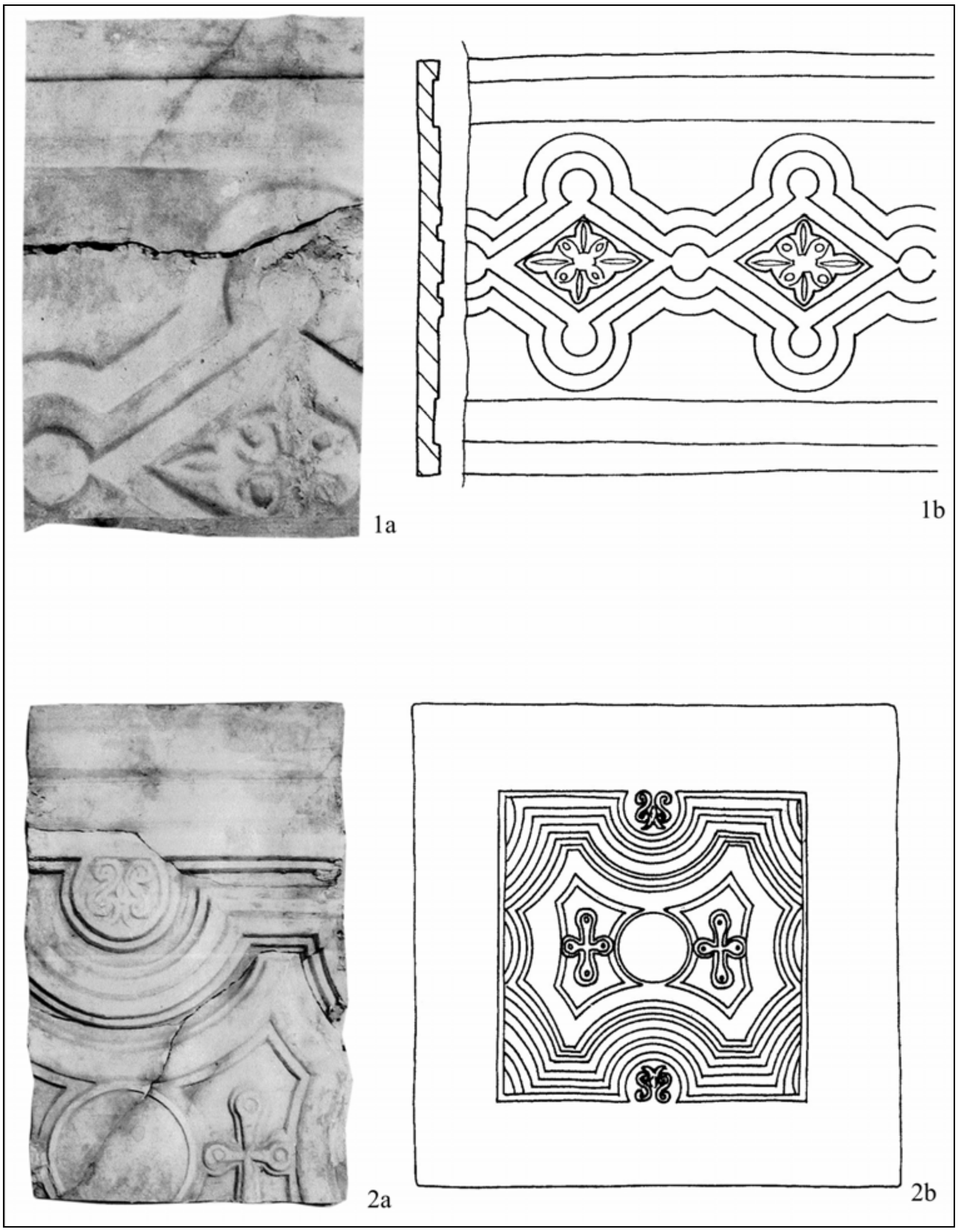


Fig. 3. Mănăstirea Bistrița. Fragment de friză decorat cu romburi, semicercuri şi flori de crin (1a) şi reconstituirea sa grafică (1b); fragment de panou decorat cu motive geometrice, cruci şi flori de crin (3/2a) şi reconstiuirea sa grafică (3/2b).

Fig. 3. Monastère de Bistrița. Fragment de frise décorée à losanges, demi-cercles et de fleurs de lys (1a) et sa reconstitution graphique (1b) ; fragment de panneau décoré avec des motifs géométriques, croix et fleurs de lys (3/2a) et sa reconstitution graphique (3/2b).

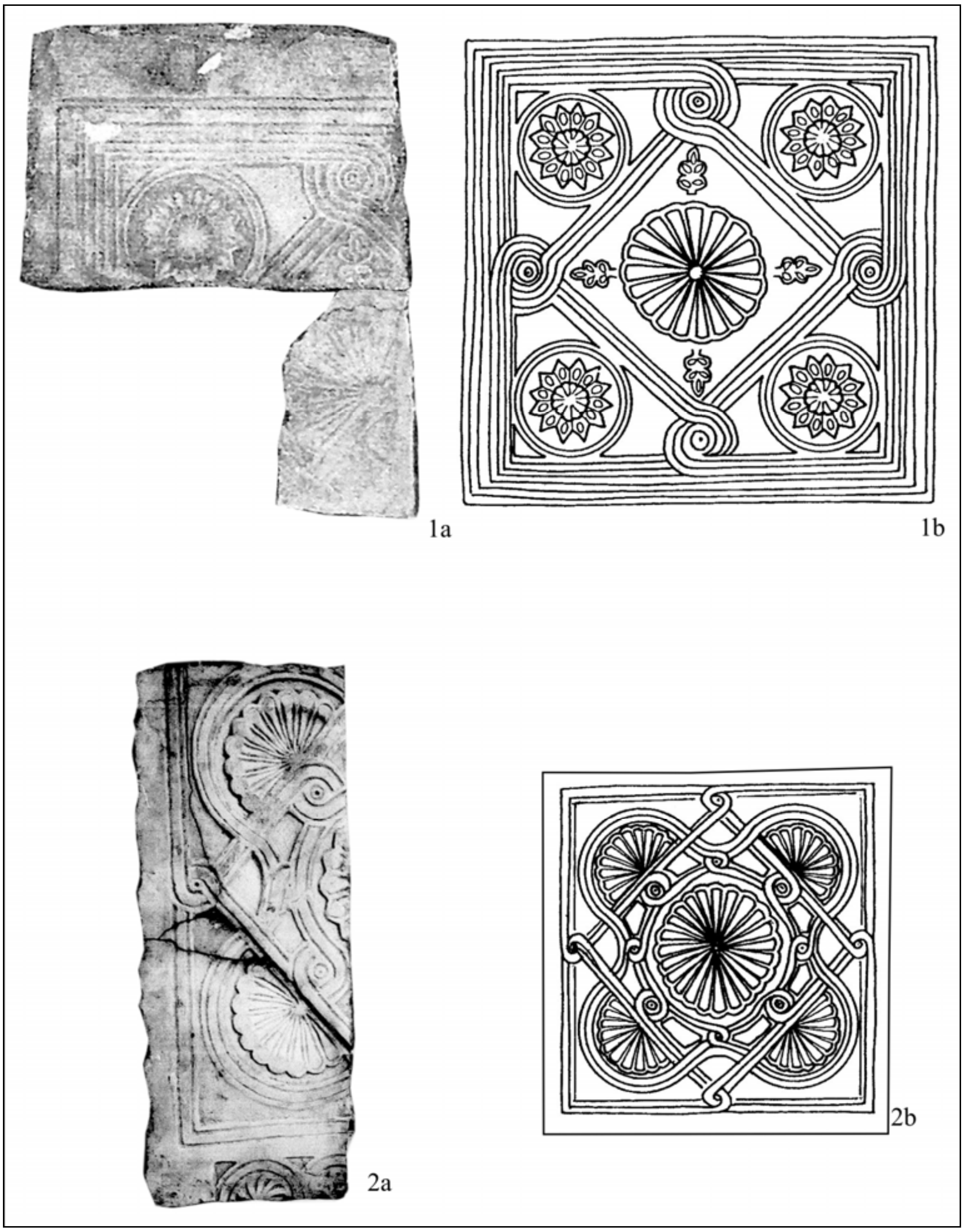


Fig. 4. Mănăstirea Bistriţa. Fragment de panou decorat cu motivul rombului, cercuri, rozete şi flori de crin (1a) şi reconstituirea sa grafică (1b); fragment de panou decorat cu motivul rombului, cercuri, semicercuri şi rozete (2a) şi reconstiuirea sa grafică (2b).

Fig. 4. Monastère de Bistriţa. Fragment de panneau décoré à losanges, de cercles, rosettes et fleurs de lys (1a) et sa reconstitution graphique (1b) ; fragment de panneau décoré du motif du losanges, des cercles, demi-cercles et rosettes (2a) et sa reconstitution graphique (2b).

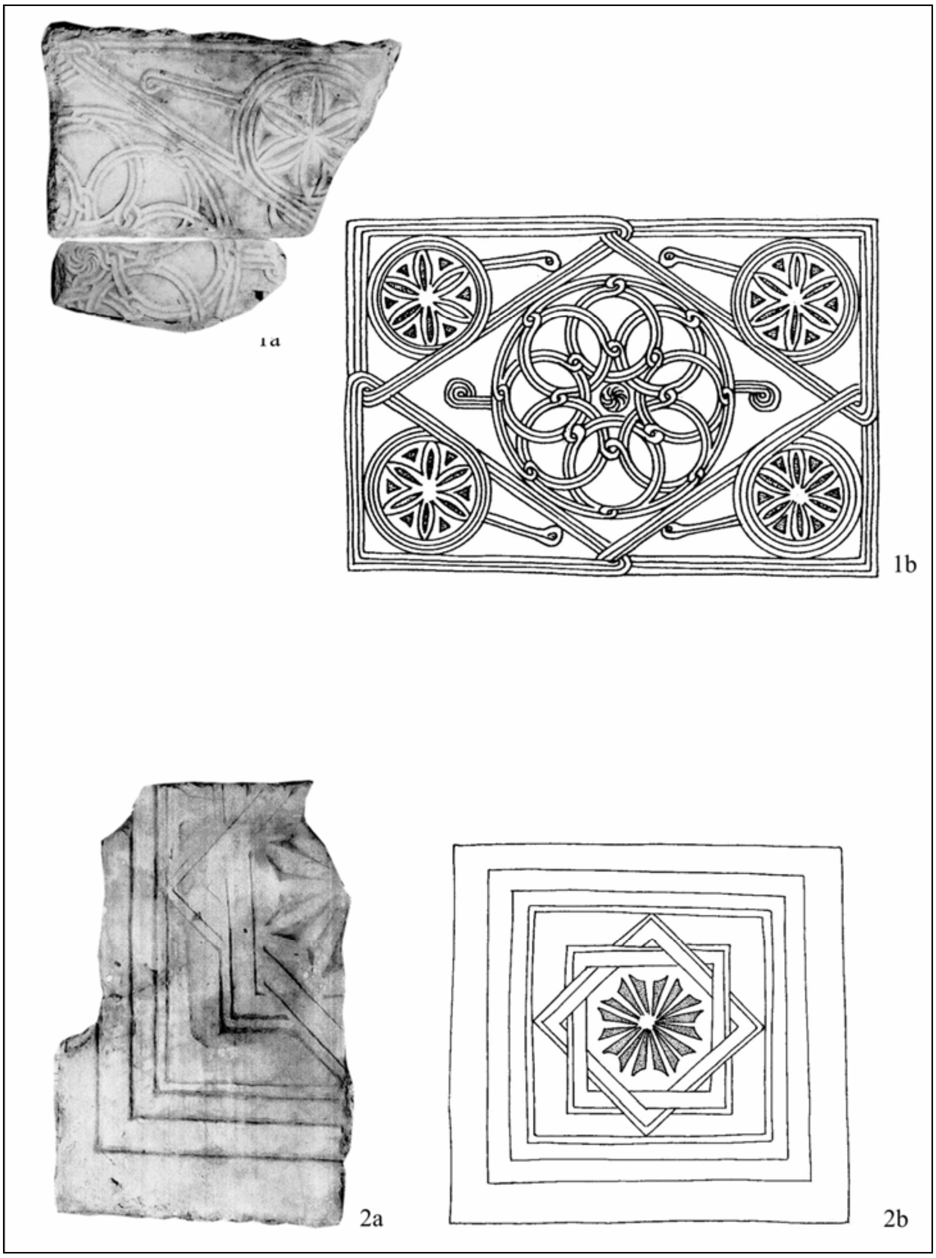


Fig. 5. Mănăstirea Bistrița. Fragment de panou decorat cu motivul rombului, cercuri, cercuri înlănțuite şi rozete (1a) şi reconstituirea sa grafică (1b); fragment de panou decorat cu pătrate înlănțuite şi o rozetă (2a) şi reconstituirea sa grafică (2b).

Fig. 5. Monastère de Bistrița. Fragment de panneau décoré avec le motif du rhombe, des cercles, cercles enchaînés et rosettes (1a) et sa reconstitution graphique (1b) ; fragment de panneau décoré avec des carrés enchaînés et rosettes (2a) et sa reconstitution graphique (2b).

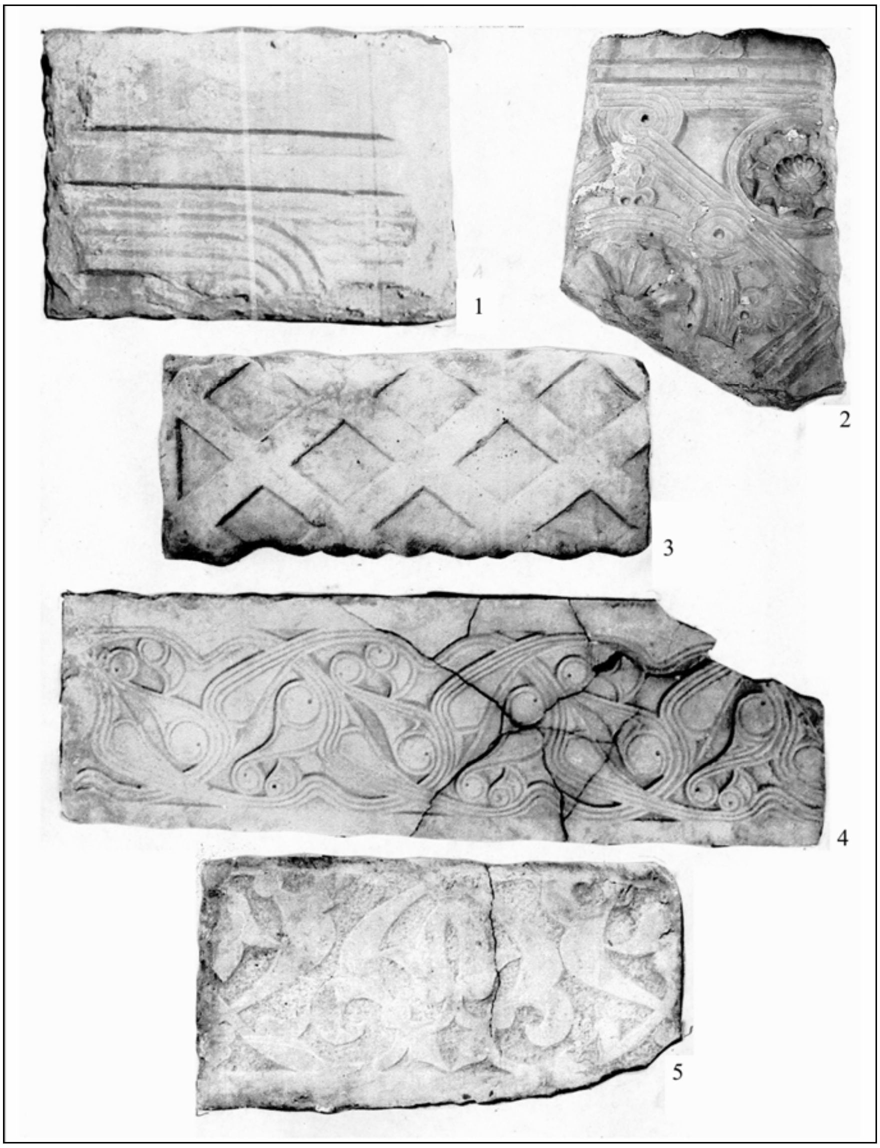


Fig. 6. Mănăstirea Bistriţa. Fragment de panou decorat cu motivul împletiturii în trei iţe (1); fragment de panou decorat cu motivul rombului, cercuri, rozete şi flori de crin (2); fragment de panou decorat cu o reţea de romburi (3); fragment de panou decorat cu un arabesc realizat de motive vegetale stilizate (4); fragment de panou decorat cu motive floral-vegetale dintre care laleaua este elementul decorativ principal (5).

Fig. 6. Monastère de Bistriţa. Fragment de panneau décoré du motif de tresses de fils (1) ; fragment de panneau décoré à losanges, des cercles, rosettes et fleurs de lys (2) ; fragment de panneau décoré d’un réseau de losanges (3) ; fragment de panneau décoré d’un arabesque contenant des motif végétaux stylisés (4) ; fragment de panneau décoré de motifs floraax-végétaux, la tulipe étant l’élément décoratif principal (5).



Fig. 7. Panou decorativ (1) și fragment din epistilul templonului (2) din a doua jumătate a secolului al X-lea de la mănăstirea Vatopedi (după *Treasures of Mount Athos*); panou decorativ (3) de la Marea Lavră de la Muntele Athos (după A. Deroko); panou decorativ (4) din secolul al XII-lea, aflat la Muzeul de Arheologie din Istanbul (după D.T. Rice).

Fig. 7. Monastère de Bistrița. Panneau décoratif (1) et fragment de l'épistyle du templon (2) de la deuxième moitié du Xe siècle du Monastère de Vatopèdi (d'après *Treasures of Mount Athos*) ; panneau décoratif (3) de la Grande Lavre du Mont Athos (d'après A. Deroko) ; panneau décoratif (4) du XIIe siècle (Musée Archéologique d'Istanbul, d'après D.T. Rice).



1



2



3

Fig. 8. Templonul din a doua jumătate a secolului al X-lea al bisericii Protaton din Karyes (1), singurul păstrat *in situ*, şi panouri decorative (2, 3) din acest templon (după *Treasures of Mount Athos*).
Fig. 8. Le templon de la deuxième moitié du Xe siècle de l'église Protaton de Karyes (1), le seul conservé *in situ*, et des panneaux décoratifs (2, 3) de ce templon (d'après *Treasures of Mount Athos*).

Aceste produse au fost vehiculate de negustori, cărturari, pictori, constructori şi meseriaşi greci sau de origine bulgară, mulţi dintre ultimii refugiaţi la Constantinopol în urma desfiinţării, de către otomani, în 1393, a ţaratului bulgar de la Târnovo şi, în 1396, a celui de la Vidin.

În această vreme, în Moldova lui Alexandru cel Bun se pun bazele culturii şi artei secolului al XV-lea şi a celor ce vor urma, printr-un intens proces de absorbţie şi de receptare a artei bizantine paleologe de către mediul feudal românesc de la răsărit de Carpaţi. Trebuie subliniat rolul extrem de important pe care îl va fi avut mitropolitul Iosif I, în vremea căruia începe acest proces de absorbţie a moştenirii culturale bizantine[75] şi nu în etapa următoare, a ierarhilor greci ce s-au aflat în scaunul mitropolitan, după moartea sa, până în 1451.

Astfel, prima zestre liturgică a Moldovei este de sorginte bizantină. Cele mai vechi icoane cunoscute se păstrează din vremea lui Alexandru cel Bun. Icoana Sfintei Ana de la mănăstirea Bistriţa, ca şi cea a Maicii Domnului de la mănăstirea Neamţ, deşi afectate de restaurări moderne, par să provină din ateliere bizantine. Origini similare au şi două icoane păstrate la mănăstirea Râşca ca şi altele, ulterior retuşate, aflate la mănăstirea Humor[76].

La rândul lor, broderiile liturgice din epoca lui Alexandru cel Bun, deşi păstrate în număr redus, se constituie în mărturii, cu atât mai preţioase pentru înţelegerea fenomenului de receptare directă a artei bizantine şi orientale în Moldova[77]. Menţionam, în acest sens, epitrahilele – acele eşarfe lungi, brodate, petrecute în jurul gâtului preoţilor şi arhiereilor – ,precum cel de la mănăstirea Putna, brodat pe fond de mătase purpurie în stil clasic bizantin, cel de la mănăstirea Bistriţa – atât de asemănător cu unul aflat la mănăstirea athonită de la Vatopedi – şi nu în ultimul rând, pe cel, azi dispărut, aflat odinioară la mănăstirea Staraia-Ladoga, lucrat poate chiar pentru mănăstirea Bistriţa. Pe acesta din urmă portretele donatorilor, Alexandru cel Bun şi doamna Ana, sunt însoţie de apelativele „autocrator” şi „autocratissa” după titulatura bizantină. Acestora li se adaugă epitafurile – văluri liturgice de mari dimensiuni, în care tema iconografică este „Plângerea lui Iisus” – de felul celui dăruit de mitropolitul Macarie Mitropoliei de la Suceava în 1428, numit şi epitaful de la Liov, al celui dăruit de egumenul Silvan în 1437, mănăstirii Neamţ, ca şi acela comandat de prinţesele Euthimia şi Eupraxia[78] unui atelier sârb-macedonean la sfârşitul secolul al XIV-lea şi aflat azi

---

[75] Arhimandritul Ciprian Zaharia, *Iosif I Muşat întâiul mare ierarh român*, Editura Episcopiei Romanului şi Huşilor, 1988, p. 123.

[76] Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ştefan cel Mare. Antecedentele şi etapele de dezvoltare ale artei moldoveneşti din epoca lui Ştefan cel Mare* în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*”, Bucureşti, 1964, p. 300.

[77] Millet, *Broderies religieuses de style byzantin* II, Paris, 1947, p. 9-13 şi 21-23; Nicolescu, *op. cit.*, p. 301-303; I. D. Ştefănescu, *Broderiile de stil bizantin şi moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV*, în *Cultura moldovenească…*”, p. 479 şi urm.; M.A. Musicescu, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969, p. 29 şi urm.

[78] E. Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Le épitaphioï moldaves aux XVe et XVIe siècle*, Cercetări literare 4, 1941, p. 170 şi urm.

la mănăstirea Putna. Cele mai multe dintre acestea purtau inscripţii greceşti, excepţie facând epitaful de la Neamţ a cărui inscripţie este în slavonă. În sfârşit, alte epitafuri, executate în vremea lui Ştefan cel Mare, precum cel de la mănăstirea Moldoviţa, din 1484, ca şi cel de la Rădăuţi – influenţate de broderia din secolul al XIV-lea de la Hilandar – dovedesc, la rândul lor, existenţa, în Moldova, a unor ateliere locale de influenţa bizantină[79].

Acestora li se adaugă bederniţa de la Putna – piesă de veşmânt arhieresc, de forma unui romb – decorată cu scena „Adormirii Maicii Domnului", broderie luxoasă ajunsă în Moldova în jurul anului 1440, foarte probabil prin filieră constantinopolitană[80].

Arta picturii monumentale este adusă în Moldova tot de artişti veniţi din sudul Dunării. Nichita şi Dobre sunt zugravi pe care, în 1414, Alexandru cel Bun îi răsplăteşte cu două sate pentru pictarea a trei biserici – una în Târgul de Jos (Roman), alta la Rădăuţi, ultima urmând să fie identifică – precum şi a unei case sau a unui pridvor[81]. Nu ne îndoim că ei sunt cei care au pictat atât interiorul bisericii, cât şi pe cel al casei domneşti ctitorite de Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistriţa, descoperite de noi în urma cercetărilor arheologice, aşa cum tot ei sunt cei care au împodobit cu picturi biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi, ctitorie a domnitorului Petru I[82].

Numele celor doi pictori indică originea lor slavă, mai mult ca sigur bulgărească, iar acest lucru este explicabil dacă avem în vedere împrejurarea că desfiinţarea de către turcii otomani a ţaratului bulgar de la Târnovo şi apoi a celui de la Vidin a antrenat un exod masiv de oameni de cultură şi de artişti spre Constantinopol, dar şi spre nordul Dunării, în tinerele state româneşti, unde au putut să-şi pună în valoare cunoştinţele şi arta lor, de puternică tradiţie bizantină.

Tot în vremea lui Alexandru cel Bun asistăm, în Moldova, la începuturile unui important proces de asimilare a culturii scrise bizantine în haină slavonă, mănăstirile de la Neamţ şi Bistriţa – unite sub autoritatea unuia şi aceluiaşi egumen Domentian[83] – fiind centrele în care se vor concentra comorile culturii scrise bizantino-slave şi de unde acestea se vor difuza în restul teritoriului est-carpatic.

Cercetările din ultimele decenii[84] au stabilit că, sub păstorirea patriarhului Eftimie din Târnovo, a fost tradus de învăţaţii târnoveni, în slavona mediobulgară,

---

[79] Ştefănescu, loc.cit.

[80] Musicescu, *op.cit.*, p. 29-30, cat. 8; R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, Bucureşti, 1976, p. 292.

[81] DRH, A. Moldova, vol. I, 1975, p. 55-57, doc. 39.

[82] Cercetările arheologice efectuate de noi la biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi au putut stabili că prima pictură murală din interiorul bisericii se datorează epocii lui Alexandru cel Bun, fragmente din ea păstrându-se *in situ* în absida altarului.

[83] DRH, A. Moldova, vol. I, 1975, p. 29-30, doc. 21.

[84] I. Iufu, MMS, 7-8, 1963, p. 428-455; Idem, MO, 7-8, 1963, p. 511-535; Z. Iufu, Romanoslavica 13, 1966, p. 189-202; S. Ulea, SCIA seria arta plastică II/2, 1964, p. 235-263; Idem, SCIA, t. 28, 1981, p. 35-62; D. Zamfirescu, *Contribuţii româneşti la istoria culturii bulgare: de la Eftimie la Paisie*, Luceafărul, nr. 31, 32 şi 34 din 6-27 august 1983.

un număr impresionant de scrieri patristice şi postpatristice, de scrieri apocrife creştine, ca şi opera hagiografică a patriarhului Eftimie. Toată această fabuloasă „bibliotecă” ajunge, în ultimele zile ale existenței țaratului de la Târnov, în cel mai important centru de cultură slavă din Imperiul Bizantin, mănăstirea Studios din Constantinopol. De aici operele au fost copiate de cărturarii moldoveni, din rândul cărora se detaşează Gavriil Uric, cel dintâi mare artist român, care încă din 1413[85] copia, împreună cu egumenul Domentian, de la mănăstirile Neamţ şi Bistriţa, „Scara” Sfântului Ioan ca şi cele 16 cuvântări ale Sfântului Grigorie, opere patristice de mare circulație în lumea sud-slavă.

„Arhetipul” artistic al tetraevangheliilor moldoveneşti[86] este reprezentat de Tetraevanghelul de la Neamţ – aflat azi în bilblioteca Bodleiană din Oxford ,– scris în 1429, de Gavriil Uric pentru Alexandru cel Bun şi doamna Marina. Pe bună dreptate s-a observat că miniaturile de o rară calitate artistică, ce împodobesc acest tetraevanghel slavo-grec, nu copiază un anumit model bizantin, venit întâmplător în Moldova ci sunt rodul uceniciei lui Gavriil în însăşi capitala imperială, în ale cărei şcoli el a putut cunoaşte miniatura bizantină[87]. În acest fel vom putea înțelege de ce Bizanțul a fost prezent în cultura moldovenească în mod direct şi prin miniatură, aşa cum – acelaşi Bizanţ – a ajuns să fie mijlocit românilor de către slavi, prin textul slavon al Evangheliilor[88].

Dar influențele bizantine şi sud-dunărene, în general, se resimt puternic şi în fastul curții lui Alexandru cel Bun, ce se intitula, pe epitraliul amintit drept „autocrator” al întregii Moldove, fapt ce aminteşte de titulatura împăraților bizantini. Dacă în a doua jumătate a secolul al XIV-lea voievozii moldoveni se îmbrăcau după moda cavalerilor apuseni, cu tunici scurte şi strâmte – aşa cum ne dovedeşte inventarul funerar descoperit în două din mormintele voievodale de la Rădăuți[89], – în epoca lui Alexandru cel Bun asistăm la introducerea modei bizantine la curtea moldovenească, prin folosirea unor veşminte fastuoase de croială orientală, realizate din stofe grele, țesute cu fir din argint aurit şi brodate cu perle, toate prezentând întreaga strălucire şi bogăție a costumului bizantin din vremea Paleologilor[90]. De altfel, s-a putut constata că, pentru broderiile laice ce împodobeau costumul „de aparat”, s-au folosit materiale şi tehnici similare, ca şi viziuni decorative commune, cu cele întâlnite în cazul broderiilor religioase[91]. Şi chiar dacă Alexandru cel Bun este reprezentat, pe epitrahilul aflat odinioară la Staraia

[85] R. Constantianescu (ed.), *Texte româneşti din arhive străine. Nichita din Heracleea. Comentarii la cele 16 cuvântări ale lui Grigore din Nazians. Fragmente*, Bucureşti, 1977, p. XV.

[86] E. Lăzărescu, *Trei manuscrise moldoveneşti de la Muzeul de Artă R.P.R.*, în *Cultura moldovenească…*, 1964, p. 542.

[87] Ulea, *op. cit.*, p. 235-263.

[88] Arhimandritul Ciprian Zaharia, *op.cit.*, p. 125.

[89] L. Bătrîna şi A. Bătrîna în *Constituirea statelor feudale româneşti*, Bucureşti, 1980, p. 195; Iidem, SCIVA 34, 1983, 4, p. 328-329.

[90] Nicolescu, *op.cit.*, p. 290.

[91] C. Nicolescu şi F. Jipescu, SCIA 1-2, 1957, p. 129-153.

Ladoga, într-un veşmânt de modă occidentală, soţia sa, doamna Marina, este îmbrăcată într-un veşmânt caracteristic lumii bizantine şi orientale[92].

La rândul lor, veşmintele liturgice sunt şi ele confecţionate din aceleaşi brocarturi grele, decorate într-o manieră tipică ţesăturilor bizantine sau celor importate din Orient[93].

Dar, alături de ţesături scumpe şi de costumele „de aparat”, aceiaşi negustori greci tranzitau prin porturile Mării Negre spre Moldova bijuterii de preţ din aur şi argint, decorate prin filigranare şi granulare, împodobite cu pietre semipreţioase şi perle, toate aparţinând ariei stilistice bizantino-balcanice, pilduitoare în acest sens fiind tezaurele descoperite la Buruieneşti-Doljeşti (jud. Neamţ)[94] şi Schinetea (jud. Vaslui)[95].

În sfârşit, aceeaşi pecete stilistică a lumii bizantine o întâlnim în domeniul olăriei de lux, decorată în tehnica „sgrafitto” cu motive vegetale şi animaliere iar apoi smălţuită, prezentă într-o gamă variată de forme, de la cupe, străchini şi boluri până la urcioare[96], în cuprinsul reşedinţelor feudale, în mediul monastic, dar şi în cel urban din vremea lui Alexandru cel Bun. La această dată, în Moldova, ele încă făceau parte din categoria importurilor, întrucât abia spre mijlocul secolului al XV-lea olarii moldoveni deprinseseră exigenţa tehnică a smălţuirii.

Din nefericire, vitregiile vremurilor au risipit cea mai mare parte a mărturiilor privitoare la contactele culturale permanente şi nemijlocite dintre Moldova lui Alexandru cel Bun şi Bizanţul Paleologilor. Această împrejurare explică de ce acum 45 de ani regretatul profesor Alexandru Elian, în încercarea sa de „scrutare a legăturilor nemijlocite româno-bizantine”, constatând „caracterul precar al contactelor directe şi sărăcia urmelor care dăinuiesc până în zilele noastre”[97], afirma, în final, că „principalele elemente împrumutate de Moldova din Bizanţ nu se datorează contactelor directe, ci au pătruns pe calea anevoioasă a zonelor intermediare”[98]. Totuşi, A. Elian recunoştea că acolo unde „modelele bizantine au putut circula în voie în Moldova – ţesături, obiecte de podoabă, manuscrise miniate – ele au putut influenţa nemijlocit ramurile respective ale artelor minore cultivate de localnici”[99]. Dar, „acolo unde modelele erau inaccesibile, în arhitectură mai ales, influenţele bizantine, deşi prezente, intră în concurenţă cu înrâuririle venite din alte cercuri de cultură şi se contopesc în producţii dominate de caracterele artei moldoveneşti în formaţie”[100]. Şi se grăbeşte să adauge că „arhitectura păstrează elemente bizantine, transmise îndeosebi prin intermediul sârbesc… pătrunse prin Ţara Românească în Moldova”[101], exemplul invocat în acest sens fiind biserica

[92] *Ibidem*, p. 147.
[93] Nicolescu, *Istoria costumului de curte în ţările române*, Bucureşti, 1970, p. 195-206.
[94] E. Petrişor, MemAntiq 12-14, 1986, p. 172-191.
[95] R. Alaiba, *Arheologia medievală* 4, 002, p. 147-179
[96] C. Nicolescu, P. Petrescu, *Ceramica românească tradiţională*, Bucureşti, 1974, p. 43-55.
[97] Al. Elian, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească*…, p. 168.
[98] *Ibidem*, p. 179.
[99] *Ibidem*, p. 177.
[100] *Ibidem*,
[101] *Ibidem*.

Sfânta Treime din Siret care „prezintă cele mai numeroase trăsături sârbo-athonite"[102]. Apoi conchide că „în restul monumentelor de arhitectură religioasă din Moldova… sunt mai rare elementele care dovedesc certe influenţe bizantine, în afara celor cerute de planul de construcţie, în măsura în care acesta este comandat de tradiţii şi exigenţe de ordin liturgic"[103].

În ceea ce ne priveşte, trebuie să recunoaştem şi noi, alături de Alexandru Elian, că din tabloul relaţiilor directe dintre Moldova lui Alexandru cel Bun şi Bizanţul Paleologilor lipsesc tocmai mărturiile despre monumente de arhitectură religioasă de factură bizantină ca şi cele despre prezenţa unor constructori veniţi din Imperiu. Dar faptul că multă vreme mărturii de acest gen nu au fost identificate şi nici înţelese nu înseamnă că ele nu au existat, ci poate fi explicat printr-o lacună de cercetare. Cu câţiva ani în urmă, încercând să subliniem contribuţia arheologiei la cunoaşterea arhitecturii ecleziastice din Moldova secolelor XIV-XV[104], constatam că activitatea constructivă desfăşurată în acest domeniu în vremea lui Alexandru cel Bun ne este cunoscută – cu o singură excepţie: biserica vechii mănăstiri de la Moldoviţa – ***exclusiv*** datorită cercetărilor arheologice. Aminteam, cu acel prilej, vestigiile a opt monumente dintre care trei de zid – bisericile mănăstirilor Neamţ, Moldoviţa veche şi Bistriţa – şi cinci din lemn: bisericile mănăstirilor de la Voroneţ, Horodnic şi Tazlău, cărora li se adaugă cea a reşedinţei feudale de la Răciuleni şi Sf. Înviere din Suceava. Observăm lesne că se cunoaşte mult prea puţin din ceea ce se va fi construit din zidărie de piatră şi cărămidă în epoca ce pe bună dreptate a fost denumită „prima vârstă de aur"[105] a artei medievale moldoveneşti. Şi, fără îndoială, s-a construit mult mai mult de către înalta feudalitate laică şi ecleziastică, ceea ce obliga la prezenţa a numeroase echipe de meşteri chemate să pună în aplicare ambiţioasele programe constructive. Din aceste echipe nu puteau lipsi nici meşterii constructori sud-dunăreni şi, de ce nu, nici chiar cei din capitala Imperiului, deşi nu întotdeauna este uşor de identificat originea lor.

Este binecunoscut faptul că Imperiul Bizantin a beneficiat de materia primă necesară şi a avut întotdeauna constructori şi meşteri pietrari iscusiţi ce executau lucrări atât în aşezările din Imperiu cât şi pentru ţinuturi mai îndepărtate. Şi nu vom aminti decât un exemplu de notorietate şi anume acela al capitelelor de la Catedrala San Vitale din Ravena, ce provin din ateliere constantinopolitane[106]. Negustori, constructori şi navigatori transportau adeseori lucările de pietrărie executate până la locul lor de punere în operă. Atelierele de prelucrare a pietrei deţineau depozite de materiale atât sub formă brută, cât şi sub forma unor piese litice recuperate din vechi edificii sau cimitire dezafectate şi destinate a fi refolosite, într-o formă sau alta.

În ceea ce ne priveşte, nu avem nicio îndoială că dintr-un astfel de depozit provin şi reliefurile descoperite la mănăstirea Bistriţa, unde încă din vremea lui

[102] *Ibidem*.
[103] *Ibidem*..
[104] L. Bătrîna şi A. Bătrîna, SCIVA 2, 1994, p. 156-162.
[105] R. Theodorescu, *op.cit.*, p. 255.
[106] U. Laule, R. Toman, A. Bednorz, *Architecture médiévale*, Berlin, 2004, p. 10.

Alexandru cel Bun au fost reîntrebuinţate în cuprinsul pavimentului din interiorul bisericii. Chiar dacă la prima vedere pare dificil de făcut precizări cu privire la depozitul şi aşezarea din care ele provin, avem certitudinea că, în prima fază a existenţei lor, ele au decorat numeroase monumente comemorative sau funerare, ca şi edificiile laice şi religioase dintr-o mare şi importantă aşezare urbană – dacă nu cumva cea mai importantă – din cuprinsul Imperiului Bizantin, aşezare cu o existenţă multiseculară, aşa cum ne indică încadrarea cronologică a pieselor prezentate, ce acoperă un interval de mai bine de un mileniu (secolele II-XIII).

Nu putem să nu ne gâdim că această mare aşezare, cu o istorie îndelungată şi bogată în monumente fastuoase, decorate cu reliefuri în marmură, ar fi putut fi chiar capitala imperială – Constantinopolul. Pentru această identificare pledează şi împrejurarea că, la data când aceste piese ajung în Moldova, adică în primii ani ai secolului al XV-lea, din ceea ce fusese odinioară Imperiul bizantin nu mai rămăseseră decât câteva mici teritorii şi cetatea imperială, unde se refugiaseră mulţi dintre oamenii de cultură şi constructorii importanţi din fostele teritorii bizantine, dar şi din cele două ţarate bulgăreşti învecinate, de la Târnovo şi Vidin, ce fuseseră transformate în provincii turceşti în 1393 şi, respectiv, în 1396.

Or, tocmai din această capitală imperială credem că provin reliefurile bistriţene, aduse pe locul pe care va fi ridicată viitoarea mănăstire Bistriţa de înseşi constructorii ce urmau să pună în aplicare ideile comanditarului în cadrul unui proiect ambiţios şi original care, odată finalizat, va permite apariţia celei mai importante ctitorii datorate domnitorului Alexandru cel Bun, menită să acorde adăpost temporar, în cuprinsul unei case domneşti şi odihnă veşnică, în interiorul unei încăperi speciale a bisericii, voievodului ctitor şi familiei sale.

Din această perspectivă, semnificaţia reliefurilor de la Bistriţa depăşeşte cu mult ca importanţă domeniul istoriei de artă, mărturisind peste veacuri, nicidecum despre prezenţa unui templon şi a unui sintron în cuprinsul lăcaşului de cult bistriţean, aşa după cum s-a sugerat într-o interpretare mai veche[107], ci despre originea constantinopolitană a constructorilor ce au ridicat la răsărit de Carpaţi cea mai prestigioasă ctitorie domnească din prima jumătate a secolului al XV-lea şi, implicit, despre relaţiile culturale directe dintre Moldova lui Alexandru cel Bun şi Bizanţul Paleologilor. Că aceşti constructori vor fi fost greci sau bulgari, sau şi una şi alta, este – poate – mai puţin important de ştiut. Important este, însă, că ei veneau din cel mai prestigios centru cultural bizantin – Constantinopolul – cu ştiinţa de a construi şi de a decora, şi – încă mai important – cu cea de a găsi soluţii nevoilor exprese ale comanditarului, reuşind să ridice la Bistriţa un lăcaş de cult ce reprezintă primul monument de sinteză între cele două tipuri structurale binecunoscute la acea dată – dreptunghiular şi triconc – în care spaţiul funerar îşi găseşte o rezolvare cu totul specială, prin intercalarea unui nou compartiment între naos şi pronaos, aşa-numita cameră a mormintelor. Ei au construit un monument plin de originalitate şi totodată cu cel mai amplu program de arhitectură la data

[107] Vezi supra.

respectivă, monument în care s-a aplicat, pentru prima oară la răsărit de Carpaţi, principiul dezvoltării unui lăcaş de cult de-a lungul axei longitudinale.

Acest prototip va fi multă vreme prezent în mintea urmaşilor voievodului-ctitor şi a constructorilor moldoveni şi, nu în mod întâmplător, primul care îl va utiliza ca model va fi marele voievod Ştefan cel Mare în cuprinsul primei sale ctitorii - anterioară celei de la Putna – ridicată la Probota (denumită de noi Probota I)[108].

Nu vom încheia înainte de a sublinia încă o dată importanţa acestor documente arheologice ce vin să ne arate că în epoca lui Alexandru cel Bun, la Bistriţa, se concretizau unele dintre primele contacte ale meşterilor constructori şi pietrari din Imperiul Bizantin cu spaţiul românesc de la răsărit de Carpaţi. Iar aceste legături nu fac decât să se înscrie în fenomenul mai larg al receptării, de către mediul feudal românesc şi a altor înrâuriri bizantine de felul celor deja evocate.

LES BAS-RELIEFS DU MONASTÈRE DE BISTRIŢA (DÉP. DE NEAMŢ). CONTRIBUTIONS AUX RELATIONS DE LA MOLDAVIE AVEC L'EMPIRE BYZANTIN AUX TEMPS D'ALEXANDRE LE BON

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques conduites par les auteurs, en 1975, à l'intérieur de l'église bâtie par Alexandre Lăpuşneano au Monastère de Bistriţa ont abouti à la découverte des vestiges du premier édifice de culte, élevé par le prince Alexandre le Bon. A cette occasion on a pu constater qu'une partie du dallages en pierre du pavement de l'église d'Alexandre Lăpuşneano était fait en marbre et décoré sur la partie inférieure avec des bas-reliefs d'une très grande variété et richesse.

A l'aide de la juxtaposition de certaines dalles et de la reconstitution graphique du décor, là où il a été possible, on a réussi l'individualisation de 13 motifs décoratifs, auquels s'ajoute un fragment d'une stèle commémorative. Celle-ci, la dernière, contenait quelques lettres d'une inscription rédigée en grecq, dans une graphie caractéristique aux II^{e}-III^{e} siècles (fig. 2/1).

Une autre pièce, décorée du motif du monogramme sacré - le chrisme – provient d'un sarcophage sculpté aux Ve-VIe siècles (fig. 2/2).

Les autres pièces ont appartenu a des panneaux décoratifs de grandes dimensions – comme les frises (fig. 2/3, et 3/1a, 1b) – ou de dimensions carrés ou quasi-carrés (fig. 3/2a, 2b ; 4/1a, 1b, 2a, 2b ; 5/1a, 1b, 2a, 2b ; 6/1-5) qui décoraient des édifices byzantines, laïcs ou religieux, des VI^{e}-XII^{e} siècles.

Par suite des notables différences, d'ordre technique et décoratif, entre les pièces présentées, mais aussi chronologique, d'environ un millénaire (II^{e} – XII^{e} siècles), on doit exclure totalement la possibilité qu'elles proviennent d'un même atelier comme suite d'une unique commande pour un seul ensemble d'architecture. En

[108] L. Bătrîna şi A. Bătrîna, SCIA-AP 24, 1979, p. 205-230.

échange, les auteurs sont d'avis que ces pièces proviennent du dépôt d'un atelier de pierre qui se trouvait dans une grande ville, d'une existence multiséculaire, de l'Empire Byzantin, ville identifiée par les mêmes auteurs comme étant Constantinople. D'ici ont pu venir – apportés par les artisans qui ont élevé la fondation d'Alexandre le Bon – les reliefs qui ont été réutilisés pour le pavement de l'intérieur de l'église.

Suivant cette perspective, les reliefs du Monastère de Bistriţa constituent des documents ayant la valeur d'un *unicum* et ils prouvent l'origine constantinopolitaine des constructeurs qui ont bâti à l'est des Carpathes, la plus célèbre fondation princière de la première moitié du XV^{e} siècle tout en témoignant, des relations culturelles directes entre la Moldavie d'Alexandre le Bon et le Byzance des Paléologues.

GEORGE G. MATEESCU – BURSIER AL ŞCOLII ROMÂNE DIN ROMA (1922–1924)

VERONICA TURCUŞ*

Articolul de faţă prezintă viaţa şi activitatea lui **G. G. Mateescu** care, alături de Emil Panaitescu, Paul Nicorescu şi Alexandru Marcu a făcut parte din prima generaţie de absolvenţi ai **Şcolii Române din Roma**. Discipol apropiat al lui **Vasile Pârvan**, G. G. Mateescu s-a specializat în **istorie antică şi arheologie**, implicându-se, la îndemnul lui Vasile Pârvan, în săpăturile de la Ulmetum, Histria şi Callatis. Pasionat de **istoria tracilor**, G. G. Mateescu a frecventat cursurile unor mari epigrafişti precum **Cardinali** sau **Halbherr**, ca şi cursurile de istorie greacă şi romană ale profesorilor **Karl Julius Beloch** şi **Ettore Pais**. Anii petrecuţi la Roma ca bursier al Şcolii au însemnat pentru G. G. Mateescu, la fel ca pentru ceilalţi tineri români studioşi, o etapă decisivă în formarea lor intelectuală.

Fondate şi organizate în anii 1920 – 1922 din iniţiativa şi prin contribuţia lui Nicolae Iorga şi Vasile Pârvan, Şcolile româneşti de la Roma şi Paris au avut un rol important în formarea generaţiilor de tineri istorici, arheologi, filologi, literaţi şi artişti ai perioadei interbelice. Fiecare dintre cei doi mari savanţi creatori de şcoală, au promovat direcţii de cercetare specifice în cadrul instituţiilor pe care le conduceau, coordonarea lor ştiinţifică directă având ca rezultat formarea tinerilor discipoli care vor marca evoluţia respectivelor discipline în perioada inter- şi postbelică. Dacă la Şcoala din Paris s-au format istorici precum Constantin Marinescu, Scarlat Lambrino, Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu, Nicolae Corivan, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, Radu Vulpe sau Carol Göllner şi artişti plastici de talia lui Catul Bogdan, Şcoala Română din Roma (Accademia di Romania) s-a deschis specializării – cel puţin în primele ei generaţii, îndrumate direct de Vasile Pârvan – tinerilor istorici ai antichităţii, arheologi şi epigrafişti, în sfera filologiei fiind preferaţi clasiciştii sau italieniştii. S-au format astfel acolo istorici precum G. G. Mateescu, Emil Panaitescu, Paul Nicorescu, Grigore Florescu, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, Radu Vulpe, Constantin Daicoviciu, Mihail Macrea, Dionisie Pippidi, Emil Condurachi, Francisc Pall (unii dintre aceştia urmând stagii de pregătire la ambele şcoli româneşti), clasicişti ca Ştefan Bezdechi, istorici de artă precum Alexandru Busuioceanu şi Virgil Vătăşianu sau arhitecţi ca Grigore Ionescu. Literaţi de talia lui George Călinescu sau italienişti precum Alexandru Marcu au devenit la rândul lor creatori de şcoală.

* Institutul de Istorie „George Bariţiu", Cluj-Napoca.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 115-136

Simptomatic este că din prima generaţie de elevi ai Şcolii din Roma (Emil Panaitescu, Paul Nicorescu, G. G. Mateescu şi Alexandru Marcu), trei dintre aceştia se specializau în istorie antică, arheologie şi epigrafie, îndrumaţi direct de Vasile Pârvan, filologia modernă fiind reprezentată doar de italienistul Alexandru Marcu. După încheierea stagiului la Roma, Emil Panaitescu şi Paul Nicorescu vor ocupa catedrele de istorie antică de la Universităţile din Cluj şi Iaşi, Panaitescu fiind apoi, mai bine de un deceniu (1929–1941), director al Şcolii Române din Roma.

G. G. Mateescu a fost, la rândul său, un discipol apropiat al lui Vasile Pârvan, unul dintre specialiştii în istorie antică format la şcoala pe care acesta a constituit-o mai întâi la Muzeul Naţional de Antichităţi şi la Universitatea bucureşteană, „exportată" după război în mediile academice din Iaşi şi mai ales din Cluj, în beneficiul istoriei vechi şi al arheologiei româneşti. După trecerea în nefiinţă a lui Vasile Pârvan, în 1927, G. G. Mateescu i-a succedat la conducerea Şcolii Române din Roma, directoratul lui – din nefericire de scurtă durată din pricina morţii premature, la 7 iunie 1929, la vârsta de 37 de ani – situându-se pe linia continuităţii în raport cu reperele fixate de mentorul său.

Născut în 1892, la Giurgiu, George G. Mateescu şi-a desăvârşit instrucţia la Liceul Sf. Petru şi Pavel din Ploieşti, absolvind, primul din generaţia sa, cu media 8.20[1]. Studiile superioare le-a urmat la Facultatea de Litere din Bucureşti în anii 1910-1914, specializându-se în istorie şi geografie. S-a distins şi ca student, fiind chiar bursier prin concurs al facultăţii. Încă din anul al II-lea de studii, tânărul Mateescu s-a orientat spre cercetări de istorie antică şi epigrafie, frecventând mai ales seminarul profesorului Vasile Pârvan, „la care participau – scria G. G. Mateescu în anii '20 – aproape numai licenţiaţi în specialitatea istoriei sau a filologiei clasice, printre cari erau şi actualii d-ni profesori de aici [Universitatea din Cluj – n. V.T.], D. M. Teodorescu şi Ştef. Bezdechi. Se scotoceau aici ştirile literare, epigrafice şi arheologice ale antichităţii greco-romane, despre strămoşii noştri, cu gândul chiar al publicării unui «Corpus» al antichităţii thraco-dacice, se făcea critica textelor respective, se interpretau inscripţii, se discutau chestiuni ştiinţifice din toate ramurile istoriei antice. La îndemnul d-lui V. Pârvan unii dintre noi am început a publica rezultate ale cercetărilor noastre în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice"[2]. Vasile Pârvan îl va introduce pe tânărul student şi în munca de investigaţie arheologică, pe teren, la Ulmetum, încă din primele campanii de scoatere la lumină a cetăţii antice, din primăvara anului 1912. Pe şantierul arheologic de la Ulmetum, G. G. Mateescu a funcţionat în calitate de asistent onorific al Muzeului Naţional de Antichităţi[3] şi al Serviciului de săpături arheologice[4], al cărui director era, din anul 1910, Vasile Pârvan. În vara lui 1912 şi

[1] Direcţia Judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale (D.J.A.N. Cluj), Fond Universitatea „Regele Ferdinand I" din Cluj, nr. 798, Facultatea de Litere, Dosar profesor G. G. Mateescu, nr. 127, f. 19v.

[2] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 221-1921/22, f. 1v.

[3] *Ibidem*, f. 20.

[4] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 15.

în 1913, tânărul student a participat la toate săpăturile făcute de Pârvan la cetatea Ulmetum şi mai târziu, în vara anului 1914, G. G. Mateescu s-a implicat, tot sub îndrumarea magistrului său, în prima campanie de săpături de la Histria. Încă din anii Universităţii s-a conturat pasiunea tânărului cercetător pentru lumea tracilor, aceasta constituind mai târziu şi specializarea sa definitivă[5]. În toamna anului 1914, în luna octombrie, G. G. Mateescu şi-a luat licenţa în litere, în specialităţile istorie antică, istorie universală şi arheologie, cu menţiunea „magna cum laude", comisia fiind compusă din profesorii V. Pârvan, N. Iorga şi G. Murnu[6]. La sfârşitul lunii septembrie a aceluiaşi an, Pârvan îl va coopta definitiv pe tânărul Mateescu în funcţia de asistent onorific în cadrul Muzeului Naţional de Antichităţi[7], calitate în care îşi va însoţi dascălul la Tomis, unde, în primele luni ale anului 1915[8], a lucrat la cercetarea zidului cetăţii. În contextul în care Muzeul regional din Constanţa a sprijinit respectiva iniţiativă, G. G. Mateescu a contribuit la ordonarea colecţiei de monede antice a muzeului. De altfel, imediat după absolvire, G. G. Mateescu a intrat într-un program de pregătire doctorală sub directa îndrumare a lui Vasile Pârvan.

Vara anului 1915 l-a găsit pe tânărul arheolog, doctorand în litere, implicat la săpăturile arheologice de la Callatis şi, în plus, ca asistent-ajutor al lui D. M. Teodorescu, a întreprins o campanie de cercetări arheologice în judeţul Durostor, unde au fost dezgropate zidurile unei cetăţi bizantine lângă satul Chiose-Aidin, au

[5] Ca student, G. G. Mateescu a întocmit, în anul al treilea de facultate, două lucrări cu acest subiect, apreciate în mod deosebit de Vasile Pârvan: *Ştirile lui Tacit privitoare la traci şi illiri* şi *Ştirile lui Velleius Paterculus privitoare la traci şi illiri*. Aceste lucrări au fost prezentate în seminarul de istoria antică al profesorului Pârvan, prima cercetare fiind chiar premiată. I. Crăciun, *G. G. Mateescu. 1892-1929*, AIIN 1931-1935, 6, p. 795-796.

[6] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. Cluj, Fac. de Lit., Dos. prof. nr. 127, f. 20v.

[7] O scrisoare a lui Vasile Pârvan, din 18 septembrie 1914, adresată Ministrului Instrucţiunii şi Cultelor recomanda suplinirea copistului Muzeului Naţional de Antichităţi, licenţiat al Facultăţii de Litere, M. Doraş, bolnav de plămâni şi internat într-un sanatoriu, de către proaspătul absolvent G. G. Mateescu; *Vasile Pârvan. Corespondenţă şi acte*. Ediţie îngrijită, cu introducere, note şi indice de Alexandru Zub, Bucureşti, 1973, p. 168.

[8] Săpăturile de la Tomis, întreprinse în anul 1915, după ce s-a fost descoperit zidul vechii cetăţi (în principal a unui turn) pe o proprietate privată, eveniment despre care Vasile Pârvan este anunţat de directorul Muzeului din Constanţa. Ruinele scoase la iveală, alături de un alt grup de vestigii cunoscute anterior, aflate într-o unitate militară din localitate precum şi în zona Bulevardului Ferdinand din oraşul de atunci, au determinat campania de săpături de la Tomis din anul 1915. S-a impus o intervenţie de urgenţă a specialiştilor Muzeului Naţional de Antichităţi care, aşa cum îl înştiinţa Vasile Pârvan pe directorului Muzeului din Constanţa la 12 ianuarie 1915, vor sosi cât mai curând posibil în localitate pentru a efectua primele prospecţii. Existând deja acordul Ministerului Instrucţiunii Publice, la 4 februarie 1915, Vasile Pârvan solicită ministerului de resort eliberarea unor foi de drum destinate echipei de arheologi. Era de data aceasta vorba de şase persoane: „D. M. Teodorescu, conservatorul Muzeului, D. Pecurariu, desenatorul instituţiei, P. Nicorescu, doctorand în litere la vremea aceea, H. Metaxa, doctorand şi custodele muzeului, G. Mateescu, doctorand în litere şi S. Lambrino, student în litere". O nouă cerere de deplasare a fost făcută de director la 13 februarie 1915, pentru acelaşi grup de persoane în vederea continuării săpăturilor la Tomis. Rezultatele campaniei arheologice au fost publicate de echipa de cercetători în AAR şi în BCMI; *Vasile Pârvan. Corespondenţă*..., p. 170, 174.

fost identificate castrele şi staţiunile de pe drumul roman Silistra-Turtucaia (Durostorum-Transmarisca) şi au fost întreprinse sondaje arheologice la Cadichioi (Candidiana) şi Vetrina (Tegulicium)[9]. Dacă săpăturile întreprinse la Cadichioi au fost făcute sub conducerea lui D. M. Teodorescu, cele de la Vetrina erau deja organizate de tânărul absolvent Mateescu, care din anul 1912, acumulase o neîntreruptă experienţă în domeniul antichităţilor clasice, practică sau de cabinet, sub directa îndrumare a maestrului său. Informaţiile obţinute de Mateescu pe teren în această campanie de săpături au fost publicate de acesta, împreună cu V. Pârvan, D. M. Teodorescu şi I. Andrieşescu, în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pe anul 1915" (p. 179-217)[10]. Raportul respectiv, împreună cu studiul de epigrafie *Tomi-Oescus* (asupra unei inscripţii inedite referitoare la Legiunea a V-a Macedonica), tipărit în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice" din acelaşi an, constituie primele contribuţii ştiinţifice ale tânărului arheolog şi epigrafist. Specializarea sa în istoria tracilor şi epigrafie va fi dovedită şi de următorul studiu, din 1916, *Cercetări cu privire la traci: A. Emendaţiuni la CIL (Corpus Inscriptionum Latinarum)*, în esenţă 14 noi lecturi la o serie de inscripţii privitoare la traci[11], unde apare deja orientarea tânărului cercetător spre probleme legate de onomastica tracă.

În vara anului 1916, tot la indicaţia lui Vasile Pârvan, Mateescu a început săpăturile la cetatea Abrittus (Devegichioi, jud. Caliacra), mai întâi ca asistent al lui D. M. Teodorescu, apoi singur, descoperind o poartă din perioada romano-bizantină. Din păcate, investigaţiile arheologice la Abrittus, cetate lângă care s-au desfăşurat luptele trupelor romane cu goţii, unde a murit în 251 p. Chr. împăratul Traianus Decius, au fost întrerupte de izbucnirea războiului şi de invazia bulgaro-germană în Dobrogea. Cu toate că au existat demersuri pentru reluarea lor după Primul Război Mondial, nici în vara anului 1926 la situl respectiv nu putuse fi reîncepută munca de explorare arheologică[12].

Din octombrie 1916, G. G. Mateescu este numit asistent la Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti[13], însă şi-a continuat şi munca de profesor suplinitor în învăţământul secundar din capitală, începută în anul 1915. În condiţiile retragerii administraţiei româneşti în Moldova, în timpul Primului Război Mondial, G. G. Mateescu a preferat să rămână la Bucureşti[14], unde a funcţionat ca profesor

[10] Este vorba despre partea referitoare la *Cercetări arheologice între Silistra şi Turtucaia în iulie-octomvrie 1915. Raport special nr. 8*, redactată împreună cu D. M. Teodorescu. Vezi *Raport asupra activităţii Muzeului Naţional de Antichităţi...*, p. 46-51.

[11] BCMI 9, 1916, p. 29-40.

[12] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Litere, doc. nr. 104 din 1925/26, f. 5.

[13] În toamna anului 1916, postul de asistent la Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti al lui G. G. Mateescu a devenit bugetar. *Ibidem*, doc. nr. 221-1921/22, f. 1.

[14] O scrisoare a lui Vasile Pârvan din martie 1917, adresată ministrului de resort şi referitoare la situaţia personalului Muzeului Naţional de Antichităţi aflat la Iaşi în refugiu, indică faptul că numai directorul instituţiei şi asistentul ştiinţific Paul Nicorescu constituiau la vremea respectivă nucleul de specialişti al muzeului, ceilalţi funcţionari nefiind prezenţi în capitala moldoveană. Scrisoarea avea alăturate statele de plată, cuprinzând diurna lui Pârvan şi salariul lui Nicorescu, care au primit aviz favorabil la 14 martie 1917. *Vasile Pârvan. Corespondenţă...*, p. 203-204.

suplinitor la clasele divizionare paralele la Liceele „Sf. Sava", „Gh. Lazăr", „Mihai-Viteazul" şi „D. Cantemir", desfăşurându-şi activitatea până în 1919. În luna mai a acelui an şi-a susţinut examenul de capacitate la istorie, fiind clasificat al patrulea, cu media 9[15].

La Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti, tânărul Mateescu va funcţiona până în toamna anului 1919, când împreună cu alţi specialişti din vechea Românie se va stabili la Cluj, ca profesor la Liceul „Gheorghe Bariţiu" (1919-1926), apoi şi la Seminarul Pedagogic Universitar, unde va profesa până în momentul morţii[16].

Din 1921, G. G. Mateescu va fi cooptat ca asistent la Institutul Arheologic al Universităţii nou înfiinţate, viitorul Institut de Studii Clasice, iar de la 1 septembrie 1921 va funcţiona ca asistent pe lângă Catedra de istoria antică a Facultăţii de Litere şi Filosofie[17]. Din această poziţie[18], Consiliul Facultăţii de Litere al Universităţii clujene l-a recomandat, la 30 noiembrie 1921, ca membru al Şcolii din Roma, un rol important având, desigur, şi părerea mentorului său, Vasile Pârvan. De altfel, în cererea sa de a fi admis membru al nou-înfiinţatei Şcoli Române din Roma, G. G. Mateescu şi-a precizat concis direcţia de cercetare spre care se orienta în momentul respectiv şi care constituia totodată substanţa investigaţiilor sale pentru doctorantură („problema [...] urmelor rămase de la thraco-daci în împărăţia romană, urme căutate mai ales pe calea epigrafică a inscripţiunilor"[19]), fixându-şi în acelaşi timp calea de urmat („Ca membru al Institutului istorico-archeologic de la Roma aş avea putinţă – preciza tânărul candidat la bursele Şcolii – să-mi desăvârşesc studiile, urmând cursurile şi seminariile Universităţii de acolo şi continuând cercetările mele în bogatele biblioteci şi muzee italiene")[20]. Este interesant de observat că G. G. Mateescu desemna proiectul instituţional al lui Vasile Pârvan „Institut istorico-arheologic de la Roma", dovedind încă o dată intenţiile fondatorului, inspirate de modelul Institutului Arheologic German din Roma, pe care îl frecventase în sejurul său din capitala Italiei din primăvara anului 1908.

În conformitate cu adresa Ministerului Instrucţiei nr. 126–330 din 4 ianuarie 1922, propunerea Facultăţii de Litere şi Filozofie din Cluj este aprobată, lui G. G. Mateescu fiindu-i acordată bursa la Şcoala Română din Roma. Prin adresa nr. 229-1921/22 din 12 ianuarie 1922, decanul Facultăţii, Alexandru Lapedatu, îl

[15] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar profesor G. G. Mateescu, nr. 127, f. 20v.

[16] O. Ghibu, *Omagiul Facultăţii de Litere [la moartea lui G. G. Mateescu]*, Societatea de Mâine 6, 1929, nr. 11, p. 186.

[17] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 328-1920/21; doc. nr. 704/2 din 1928/29, f. 37.

[18] În toamna anului 1921, când Mateescu îşi înainta cererea către Consiliul profesoral al Facultăţii de Litere a Universităţii din Cluj pentru a fi recomandat „ca membru al Institutului istorico-archeologic de la Roma, înfiinţat de curând supt direcţiunea d-lui profesor V. Pârvan", era asistent extrabugetar al Institutului Arheologic şi doctorand al Facultăţii de litere din Cluj, la secţia istorică; *ibidem*, doc. nr. 221-1921/22, f. 1.

[19] *Ibidem*, f. 1v.

[20] *Ibidem*, f. 2.

înştiinţează pe „profesorul Gh. Mateescu de la Liceul „G. Bariţiu" (actul oficial era trimis întotdeauna acolo unde respectiva persoană era titularizată sau îşi avea funcţia de bază – n. V.T.) că „Ministerul Instrucţiei [...] a aprobat propunerea Facultăţii noastre de a vă acorda o bursă pentru şcoala română din Roma"[21].

Alături de ceilalţi trei membri ai Şcolii din Roma (Alexandru Marcu, Paul Nicorescu şi Emil Panaitescu), care au alcătuit prima generaţie de bursieri, rămaşi în istoria instituţiei ca adevăraţi fondatori pentru că au fost legaţi în mod direct (cel puţin Panaitescu şi Marcu) de destinul Academiei româneşti din capitala Italiei şi de evoluţia italienisticii în România interbelică, G. G. Mateescu a întreprins în anii de stagiu roman mai ales lucrări de studii şi cercetări pe teren şi în muzee, pentru cunoaşterea antichităţilor şi operelor de artă locale. Sub îndrumarea docentului universitar Giuseppe Lugli, secretarul Şcolii Române din Roma, a explorat Muzeele de Antichităţi din Roma şi s-a familiarizat cu topografia antică a oraşului. A participat, în primul an de bursă (1922–1923), la excursia arheologică de studii de mai multe zile la Napoli şi Pompei, condusă de directorul Şcolii. Dacă la Napoli tânărul cercetător a vizitat în primul rând Muzeul de Antichităţi[22], obligatorie destinaţie pentru grupul de studioşi conduşi de directorul Vasile Pârvan, majoritatea fiind specialişti în istoria antică, formaţi de-a lungul anilor în cadrul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti sub directa îndrumare a acestuia, la Pompei a fost observată în principal munca de şantier arheologic[23].

De asemenea, urmând indicaţia mentorului său, Mateescu a întreprins cercetări în arhivele şi bibliotecile romane, îmbogăţindu-şi în primul rând cunoştinţele de epigrafie.

Din toamna anului 1923, studioşii îndrumaţi de Pârvan îşi puteau sistematiza materialul, edit sau inedit, descoperit în bibliotecile şi arhivele italiene, cu ajutorul bibliotecii Şcolii Române din Roma, cuprinzând peste 2.000 de volume, alcătuită pe parcursul primului an de funcţionare al instituţiei prin grija directorului ei şi care era specializată în romanitatea orientală. În urma eforturilor lui Vasile Pârvan, alături de publicaţiile de filologie, arheologie, istorie şi artă românească, s-a încercat completarea acestei biblioteci cu publicaţiile mai importante sârbeşti, bulgăreşti, greceşti, maghiare şi ruseşti, precum şi cu principalale scrieri în limbile occidentale privitoare la latinitatea răsăriteană. Această bibliotecă cu tematică circumscrisă era instituită spre uzul nu doar al membrilor ei, fiind deschisă şi studioşilor interesaţi de latinitatea orientală, în special a bursierilor celorlaltor Şcoli din Roma, care puseseră bibliotecile lor la dispoziţia tinerilor cercetători români încă din momentul inaugurării instituţiei româneşti din capitala Italiei.

[21] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 229 pe 1921/22, f. 1.

[22] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 21.

[23] „Săpăturile cele nouă de la Pompei – scria Vasile Pârvan în raportul asupra activităţii Şcolii Române din Roma în primul an de funcţionare –, cari deocamdată sunt închise publicului, nu numai ne-au fost arătate, dar d-l doctor Matteo della Corte, inspectorul săpăturilor din Pompei, a rămas zile întregi cu noi, dând cele mai amănunţite şi preţioase explicaţii, atât asupra frumoaselor descoperiri cât şi asupra metodei noi de săpături, pe care am urmărit-o chiar în acţiune la unul din edificiile cari se dezgropau atunci". AAR Dezbateri, 1922-23, ser. II, tom. XLIII, p. 112.

Sala bibliotecii a fost amenajată tot în apartamentul închiriat pe o perioadă de cinci ani pe Via Emilio del Cavaliere nr. 11 şi compus din două etaje, un parter şi un demisol, încă din luna mai a anului 1923 fiind pregătite dulapurile (însumând o suprafaţă de 20 m faţadă pe 3 m înălţime), care urmau să adăpostească fondul de carte, constituit în primul rând prin contribuţia Academiei Române, din colecţiile acesteia (volumele fiind dăruite sau doar puse la dispoziţie), apoi din donaţiile unor case de editură din ţară precum şi ale altor autorităţi româneşti[24]. La colecţia de carte cu care s-a deschis biblioteca în toamna anului 1923, s-au mai adăugat donaţiile primite pe parcursul anului universitar 1923-1924 prin contribuţia Italiei[25], Franţei şi Bulgariei, care au constat în lucrări de istorie, literatură şi arheologie. Organizarea şi catalogarea fondului de carte a fost operată prin efortul tuturor bursierilor Şcolii, iar unul dintre ei, din cea de-a doua generaţie de membri ai instituţiei, Alexandru Busuioceanu (mai târziu cunoscut critic literar şi profesor de istoria artei) şi-a luat de bunăvoie sarcina de bibliotecar. La începutul anului 1924, sala de bibliotecă a Şcolii a dobândit şi funcţionalitatea de sală de conferinţe, fiind instalat un aparat de proiecţii, care a servit în cadrul organizării primului ciclu de conferinţe al Institutului românesc din capitala Italiei, desfăşurat în lunile februarie-mai 1924, când au fost susţinute o serie de şase prelegeri ale unor istorici şi arheologi, atât italieni, cât şi romani prin adopţie, funcţionând în calitate de directori ai celorlalte Şcoli din Roma. La aceste conferinţe asistau cu regularitate bursierii români, dar şi studioşii şi directorii celorlalte instituţii similare din capitala Italiei, precum şi un variat public italian. Conferinţele primului ciclu, la care a asistat şi G. Mateescu, au fost axate pe teme de istorie antică, arheologie, topografie şi istoria artei, potrivite direcţiei de specializare a bursierilor şi specificului Şcolii româneşti. Inaugurarea iniţiativei a avut loc la 23 februarie 1924, când profesorul Roberto Paribeni[26] – interesat în anii respectivi de perioada împăratului Traian, deoarece atunci pregătea monografia *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano* (2 vol., Messina, 1926) – a prezentat un material despre *Porta Aurea*. Seria a continuat la 1 martie 1924, cu o conferinţă a directorului Şcolii Engleze din Roma, Thomas Ashby – unul dintre

[24] Donaţiile din ţară au venit din partea Fundaţiei Culturale „Principele Carol", a Ministerului Cultelor şi Artelor, a Ministerului Instrucţiunii Publice prin „Casa Şcoalelor", precum şi prin grija direcţiunilor principalelor edituri româneşti (Cultura Naţională, Cartea Românească, Socec, Steinberg, F. Göbl Fii, Pavel Suru). V. Pârvan, *Proemio*, ED 1, 1923, p. VI.

[25] Din partea italiană au contribuit la dotarea bibliotecii Şcolii Române din Roma cu fond de carte Ministerul Afacerilor Externe al Italiei şi Fundaţia „Leonardo". *Ibidem*.

[26] Roberto Paribeni (1876-1956), arheolog şi istoric al antichităţii, a ocupat ani de-a rândul funcţiile de inspector şi director al muzeelor din Napoli şi Roma şi va deţine mai apoi, între anii 1928 şi 1933, poziţia de director general al Antichităţilor şi artelor frumoase, pentru ca, din 1934, să îi urmeze lui Corrado Ricci la conducerea Institutului de Arheologie şi Istoria Artelor din Roma, fiind paralel şi profesor de arheologie la Universitatea Catolică din Milano. Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române. 1866/2003. Dicţionar*. Ediţia a III-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 2003, p. 626; Lucilla de Lachenal, *Roberto Paribeni: brevi cenni biografici*, Bollettino d'Arte 92 (139), 2007, p. 5-7.

susţinătorii proiectului lui Pârvan încă din toamna anului 1921, când acesta a întreprins o călătorie la Roma pentru organizarea Şcolii sale –, expunere centrată pe un subiect de topografie antică (*Sistemul stradal în împrejurimile Romei*).

La 15 martie 1924, conferenţia în cadrul Şcolii Române din Roma profesorul Giuseppe Cardinali[27], cel care avea să îşi imprime în mod decisiv influenţa asupra pregătirii lui G. G. Mateescu în perioada stagiului său italian, îndrumându-i studiile în sfera epigrafiei romane[28]. Urmând sfatul lui Vasile Pârvan, tânărul G. G. Mateescu îi va frecventa cursurile şi seminariile la Universitate, dobândind aceeaşi pasiune pentru detaliu şi cercetare minuţioasă. De altfel Giuseppe Cardinali l-a apreciat în mod deosebit pe Mateescu, cooptându-l la redactarea marelui *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, unde i-a publicat nota despre divinitatea tracă *Iambadules*[29].

Interesul lui G. G. Mateescu pentru divinitatea tracă Iambadule a fost stimulat de studiul publicat de Georges Seure – autor pe care îl va frecventa mult pentru teza sa de doctorat – în „Revue des Études Grecques" din 1913, cercetare asupra sanctuarului divinităţilor peregrine destinat soldaţilor pretorieni traci, descoperit în apropiere de biserica Sant'Eusebio de pe Esquilin (situată în actuala Piazza Vittorio Emanuele), denumit metaforic de Mommsen „un adevărat San Luigi dei Francesi pentru traci"[30]. Printre divinităţile trace adorate acolo se număra şi Iambadule, personaj obscur şi puţin cunoscut istoriografiei precedente (reliefat de o inscripţie greacă descoperită pe plinta unui relief din respectivul sanctuar), în jurul căruia s-a iscat o adevărată dispută istoriografică, cu privire la sexul căruia aparţinea idolul respectiv. Contrar părerilor celorlalţi cercetători, opinia lui Seure a înclinat în favoarea masculinităţii personajului, considerându-l o variantă a eroului trac şi în acelaşi timp epitet al lui Dionysos. Placa votivă a fost expusă în Palazzo dei Conservatori şi reanalizată în anii '20, cu această ocazie G. G. Mateescu fiind însărcinat de Giuseppe Cardinali cu redactarea unui mic articol, pe care tânărul cercetător român l-a intitulat *Iambadules*, pentru Dicţionarul epigrafic atunci în curs de editare. Această voce, pe care Mateescu a axat-o pe contribuţia lui Seure,

[27] Giuseppe Cardinali (6 august 1897-22 ianuarie 1955) era roman prin naştere şi pregătire ştiinţifică, absolvent al Universităţii „La Sapienza" din Roma, promoţia anului 1901. Traseul său academic l-a condus de la activitatea de docent în istorie antică la Universitatea din Roma, începută în 1905, la cea desfăşurată în aulele universităţilor din Genova (cu începere din 15 ianuarie 1911) şi din Bologna (unde a conferenţiat de la 27 octombrie 1912). De la sfârşitul anului 1922 se afla din nou în capitala Italiei, unde a funcţionat, cu începere de la 24 decembrie 1922, ca profesor de epigrafie şi antichităţi romane al Universităţii din Roma. Scrierile sale sunt în general studii specializate şi minuţioase, de mai mare întindere fiind: *Il regno di Pergamo. Ricerche di storia e di diritto pubblico*, Roma, 1906, XIV+302 p.; sau *Studi graccani*, Genova, 1912, IV+212 p., în care se ocupă de izvoarele istoriei fraţilor Gracchi, de chestiunea agrară şi de redactarea legii Sempronia agrară).

[28] În expunerea sa din 15 martie 1924, profesorul Cardinali a prezentat publicului întrunit în sala de conferinţe a Şcolii o interesantă analiză asupra importanţei *Romei şi unificării Italiei antice.* V. Pârvan, *Raport asupra activităţii Şcoalei Române din Roma în anul 1923/24*, AAR Dezbateri, 1923-24, ser. II, tom. XLIV, p. 133-134.

[29] E. De Ruggiero, *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane* IV, Roma, 1924, p. 2-3.

[30] CIL VI, p. 720 apud G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, ED 1, 1923, p. 133.

actualizată desigur cu bibliografia anilor '20, era în acord cu opinia cercetătorului francez, admiţând masculinitatea divinităţii şi interpretând-o ca o variantă a reprezentării, cu un nou epitet, al Eroului (sau Cavalerului) trac. În plus, Mateescu a dat câteva exemple de epitete similare, bazându-se pe o serie de descoperiri din Pannonia inferioară sau Târnovo, frecventate în contextul cercetării sale privitoare la traci. În privinţa raportului cu Dionysos, Mateescu aprecia, contrar părerilor lui Seure, că nu există vreo legătură cu respectiva divinitate, lipsind indicaţia în acest sens de pe materialul lapidar, unde e amintit cu acelaşi nume doar pretorianul respectiv, denominaţie destul de frecventă în lumea tracă[31].

Celălalt mare profesor universitar ale cărui cursuri şi seminarii au fost frecventate de G. G. Mateescu în perioada sejurului său roman, tot în urma sfatului lui Vasile Pârvan, a fost Federico Halbherr (Rovereto, 15 februarie 1857 – Roma, 17 iulie 1930), primul director al misiunii arheologice italiene în Creta, înfiinţată în 1899[32]. Preocupările sale ştiinţifice au fost legate de civilizaţia minoică, iar în istoria arheologiei numele său rămâne legat de descoperirea de la Gòrtina (a unei inscripţii într-un dialect antic grecesc, Legile din Gòrtina) sau de scoaterea la lumină a resturilor palatelor de la Festos şi, în 1903, de la Aghia Triada. Acribia şi minuţiozitatea ştiinţifică l-au făcut pe Halbherr să adune un imens material asupra inscripţiilor cretane, din care a publicat prea puţin în timpul vieţii (vezi mai ales rapoartele sale de săpături din vremea în care conducea misiunea arheologică italiană din Creta), opera sa fiindu-i editată postum la Roma, la Istituto Poligrafico dello Stato, în mai multe volume, începând cu 1935, 1939 şi până înspre anii '50. La Universitatea din Roma, F. Halbherr a susţinut seminarii şi cursuri de epigrafie şi antichităţi greceşti şi înţelegem de ce frecventarea prelegerilor şi a orelor practice ale unui astfel de profesor l-a determinat pe epigrafistul de mai târziu G. G. Mateescu să cumuleze un amplu material epigrafic pentru *Onomasticon Thracicum* imaginat de Pârvan, nemulţumit mereu de nivelul la care a ajuns cu cercetarea şi de cantitatea de informaţie adunată, onomasticon rămas nepublicat până la moartea sa, survenită în 1929.

Definitiva specializare a tânărului cercetător G. G. Mateescu în domeniul istoriei tracilor s-a produs în anii studiilor sale la Roma, sub îndrumarea a lui Vasile Pârvan. De altfel directorul Şcolii era cel care fixa întotdeauna bursierilor temele lucrărilor mari de diplomă, direcţia de studiu a lui G. G. Mateescu în perioada în care a fost membru al Institutului românesc din capitala Italiei fiind stabilită clar de Pârvan: cercetarea „răspândirii elementului tracic în întregul Imperiu roman”[33]. Pentru a-şi putea încadra cercetările în contextul istoric corect,

---

[31] Mateescu, *op. cit*., p. 158-159.

[32] Pentru o panoramă asupra politicii culturale a Italiei în bazinul mediteranean în primul deceniu al secolului al XX-lea şi a aspiraţiilor italiene către o activitate arheologică extrateritorială similară celei conduse de alte mari puteri europene (Germania de exemplu) vezi *L'archeologia italiana nel Mediterraneo fino alla seconda guerra mondiale* (a cura di V. La Rosa), Catania, 1986 sau M. Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum. Le missioni archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1891-1943*, Roma, 1990.

[33] Raportul lui Vasile Pârvan asupra activităţii Şcolii Române din Roma în anul 1922-23, AAR Dezbateri, 1922-23, ser. II, tom. XLIII, p. 111-113.

Pârvan l-a îndrumat pe G. G. Mateescu nu doar spre frecventarea cursurilor şi seminariilor unor epigrafişti precum Cardinali sau Halbherr, ci şi către cursurile de istorie greacă şi romană ale profesorilor Karl Julius Beloch şi Ettore Pais[34], autorităţi în domeniul istoriei greceşti şi romane[35].

Ettore Pais[36], profesor de epigrafie la Universitatea din Roma (1906 – 1931) şi director al Muzeului de Arheologie din Roma în perioada respectivă, beneficiase de o specializare la Berlin, în 1881, sub îndrumarea lui Theodor Mommsen, devenind un discipol al acestuia. Experienţa acumulată în mediile academice italiene cu care a venit în contact şi în special şcoala lui Mommsen din care se revendica, l-a impus pe Ettore Pais în ambianţa ştiinţifică italiană ca un riguros critic al izvoarelor istoriei antice. Această abordare metodologică fondată pe un criticism exacerbat al surselor l-a direcţionat către o accentuată delimitare faţă de scrisul istoric precedent şi chiar către o contestare a întregii tradiţii istoriografice până în secolul al IV-lea î. Hr.[37]. În perioada în care Ettore Pais i-a fost profesor lui G. G. Mateescu, acesta îşi pregătea sintezele asupra istoriei romane şi italice, *Storia dell'Italia antica* (apărută în două volume în 1925) şi *Storia di Roma durante le guerre puniche* (publicată tot în două volume în 1926), preocupările ştiinţifice de moment[38] influenţând desigur şi nivelul prestaţiei didactice de care beneficiau studenţii frecventatori ai cursurilor sale, acestora fiindu-le oferit un cadru generos al istoriei Romei antice, interpretat într-o manieră critică pozitivistă mommsiană[39].

---

[34] Ettore Pais a fost ales, la 12 iunie 1924, la recomandarea lui Vasile Pârvan (la fel ca Roberto Paribeni, directorul Muzeului Naţional Roman sau Giuseppe Lugli, docent al Universităţii din Roma şi secretar al Şcolii Române de acolo) membru de onoare străin al Academiei Române. Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 617.

[35] D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 21.

[36] Ettore Pais (Borgo San Dalmazzo, 27 iulie 1856 – Roma, 28 martie 1939), născut într-o familie de origine nobiliară din Sassari, şi-a desăvârşit formaţia de istoric al antichităţii în mediul universitar florentin, fiind student al lui Atto Vannucci şi Domenico Comparetti, obţinând licenţa în litere în anul 1878. Tributar originilor, interesul său ştiinţific s-a îndreptat spre Sardinia, unde a activat între anii 1880 şi 1884, fondând Muzeul arheologic al Universităţii din Sassari şi aflându-se la conducerea celui de la Cagliari. În orientarea sa ştiinţifică, Ettore Pais a beneficiat de o specializare la Berlin, în 1881, la şcoala lui Theodor Mommsen, devenind un discipol al acestuia. Itinerarul său didactic l-a purtat la Palermo, unde în anul 1886 a fost chemat la catedra de istorie antică a Universităţii de acolo, apoi la Pisa, funcţionând în mediul universitar local din 1888. În perioada 1899-1904 a fost profesor la Napoli, oraş în care va conduce mai apoi, între anii 1910-1914, Muzeul Arheologic, pentru ca din 1906 să predea la Universitatea din Roma, prelegerile sale axându-se mult pe epigrafie. E. Breccia, *Ettore Pais: in memoria di un maestro*, RSI 4, 1939, p. 285-301; A. Solari, *Necrologio [Ettore Pais]*, RendBologna 1938-39, ser. IV, vol. II, p. 176-187.

[37] Vezi lucrarea lui Ettore Pais, *Storia critica di Roma durante i primi cinque secoli*, 4 vol., 1913 - 1920.

[38] Până în anul 1923, Ettore Pais publicase o serie de cercetări focalizate pe istoria antică a Sardiniei, Siciliei şi Corsicăi (*La Sardegna prima del dominio romano*, 1881; *Storia della Sicilia e della Magna Grecia*, 1894; *La civiltà dei Nuraghi e lo sviluppo sociologico della Sardegna*, 1923; *Storia della Sardegna e della Corsica durante il dominio romano,* 1923), o lucrare fundamentală de epigrafie (*Fasti triumphales populi Romani*, 1923) şi o primă încercare de sinteză a istoriei romane (*Storia di Roma*, 2 vol., 1898 - 1899).

[39] De activitatea ştiinţifică a lui Ettore Pais se leagă fondarea revistei Studi Storici (1892), continuată în anii 1908-1913 cu titlul *Studi Storici per l'Antichità Classica*, precum şi coordonarea

Dacă frecventarea cursurilor lui Pais l-au introdus pe tânărul bursier român G. G. Mateescu în direcţia istoriografică şi de cercetare de extracţie mommsiană, prelegerile de istorie greacă ale lui Karl Julius Beloch[40] l-au familiarizat cu o linie de cercetare fundamental opusă, istoricul fiind considerat un „outsider" al lumii academice germane, în special după disputa violentă cu Theodor Mommsen, în urma căreia Beloch a ratat numirea la Greifswald, postul de profesor fiind atribuit lui Otto Seeck, un discipol al lui Mommsen. Spre deosebire de Ettore Pais, un italian care şi-a desăvârşit pregătirea în mediul pozitivist german, Beloch era un german format în Italia, unde şi-a luat, la Roma, în anul 1877, libera docenţă, devenind din 1879 profesor extraordinar de istorie antică. Din punct de vedere metodologic, demersul investigativ al lui Beloch s-a caracterizat printr-o apropiere sceptică faţă de izvoare şi printr-o abordare novatoare a reconstituirii faptului istoric, deseori deosebit de subiectivă. O dovadă a acestui demers este cercetarea despre *Federaţia italică sub hegemonia Romei*, publicată în 1880, pentru care s-a servit şi de metodele statistice, alături de tradiţionalele mijloace de investigaţie istoriografică, ajungând la concluzii sensibil diferite de ale lui Mommsen, care i-a şi răspuns într-o manieră critică şi oarecum răutăcioasă[41]. Cu toate că în sprijinul ideilor lui Beloch s-a ridicat şi istoricul Ulrich von Wilamowitz Moellendorff, marea parte a istoriografiei germane l-a considerat pe Beloch un soi de paria, mai ales odată cu impunerea nazismului în Germania[42]. De la utilizarea metodelor statistice, cercetările lui Beloch s-au extins în sfera demografiei, savantul urmărind

proiectului de traducere în limba italiană a lucrărilor capitale ale lui Mommsen, Gibbon, Gregorovius, Duruy şi Tillemont. Vezi pentru analiza istoriografică a operei sale *Aspetti della storiografia di Ettore Pais. Incontri perugini di storia della storiografia antica e sul mondo antico* în *Atti del Convegno, Acquasparta, Palazzo Cesi, 25-27 maggio 1992* (a cura di L. Polverini), Napoli, 2002.

[40] Karl Julius Beloch (Petschkendorf, 21 ianuarie 1854 – Roma, 1 februarie 1929) era, în fond, de formaţie italiană, problemele de sănătate pe care le avuse în adolescenţă (în special o bronşită acută) obligându-l la frecvente sejururi în peninsulă. Provenind dintr-o familie de bogaţi proprietari funciari din Silezia, Beloch a beneficiat de resursele financiare necesare desăvârşirii studiilor la Palermo şi Roma, licenţa obţinându-şi-o la Heidelberg, în 1875.

[41] Th. Mommsen, *Storia di Roma* I-V, Milano, 1962, p. 249.

[42] Dezacordul ştiinţific între Mommsen şi Beloch s-a adâncit, cel dintâi sabotându-i istoricului de formaţie italiană, în 1889, ocuparea catedrei universitare de la Breslau, chiar dacă cel care o vacanta, profesorul Eduard Meyer, îşi exprimase clara preferinţă pentru Beloch, aşa că postul i-a revenit lui Ulrich Wilken, unul dintre emulii lui Mommsen. O ultimă tentativă a lui Beloch de a ocupa o catedră în Germania a avut loc în anul 1912, când profesorul, care preda la Roma, a obţinut un post la Leipzig, la care însă a renunţat din motive familiale (legate de sănătatea soţiei), rămânând, din acel moment şi până la sfârşitul carierei sale didactice, în mediul universitar italian. Activitatea sa didactică şi ştiinţifică la Roma a marcat decisiv dezvoltarea arheologiei italiene şi a format generaţii de studioşi ai istoriei antice, între care ar fi de amintit spre exemplu Gaetano De Sanctis sau Giorgio Buchner. În istoriografie a rămas mai ales prin compacta sa istorie grecească (*Griechische Geschichte*), apărută la Strasbourg în 1893, ale cărei patru volume erau la rândul lor divizate, fiecare, în alte două, într-unul fiind narate evenimentele, iar celălalt conţinând explicaţii în legătură cu modul în care s-a ajuns la respectivele concluzii, principalul element de noutate şi de discontinuitate cu vechea istoriografie fiind reprezentat de ipoteza că între epoca miceniană şi perioada arhaică nu a existat nici un secol de umbră.

în mod special dinamica demografică a lumii antice, aşa cum este pusă în evidenţă de lucrarea asupra populaţiei în lumea greco-romană apărută la Leipzig în 1886.

De altfel, legat de influenţa lui Beloch asupra pregătirii ştiinţifice a primei generaţii de elevi ai Şcolii Române din Roma, ar fi de remarcat că metoda sa de cercetare, oarecum „exotică” într-o istoriografie europenă a sfârşitului de secol XIX şi începutului de secol XX, predominant tributară pozitivismului german în sfera investigaţiilor de istorie antică şi arheologie, a fost receptată de acei bursieri care aveau o disponibilitate spre demersuri de statistică şi demografie, cum a fost Emil Panaitescu, care încă din anii studiilor sale universitare şi post -universitare publica în „Convorbiri Literare” mici articole cu asemenea profil, desigur raportate la teme de istorie modernă[43]. În anul 1934, în volumul închinat memoriei lui Vasile Pârvan, publicat la „Cartea Românească”, Emil Panaitescu a contribuit cu un studiu despre *Numărul geţilor şi dacilor. Comentar după Strabo*[44], care a stârnit reacţii în istoriografia vremii şi chiar critica destul de vehementă a unui alt fost membru al Şcolii din Roma, Ştefan Bezdechi[45], clasicist de formaţie germană[46] şi care a adus după sine păreri pro şi contra, în favoarea lui Panaitescu pronunţându-se prin intermediul revistei „Cercetări Istorice” un alt „ex-alunno” al amintitei instituţii, tot istoric al antichităţii, Paul Nicorescu[47].

În mod decisiv, cursurile pe care le-a frecventat G. G. Mateescu la Universitatea romană, la sfatul şi sub directa îndrumare a mentorului său, Vasile Pârvan, aveau menirea să-i creeze tânărului cercetător în domeniul istoriei antice, arheologiei şi epigrafiei, un cadru complex şi complet de formare intelectuală, prin familiarizarea cu principalele curente istoriografice şi metodologii istorice ale cercetării europene în domeniu.

---

[43] Em. Panaitescu, *[Statistica populaţiei Franţei]*, Convorbiri Literare 41, 1907, nr. 5, p. 536; idem, *Universităţile germane în semestrul de vară 1911*, Convorbiri Literare 45, 1911, nr. 11, p. 1297 - 1298.

[44] Panaitescu, *Numărul geţilor şi dacilor. Comentar după Strabo*, în *In memoria lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1934, p. 251-264.

[45] Şt. Bezdechi, *Câteva consideraţii asupra studiului D-lui Em. Panaitescu „Numărul Geţilor şi al Dacilor”*, Cluj, 1934, 12 p.

[46] Specializat la Berlin şi având contacte cu şcoala germană de acolo, în special cu Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Vezi Nicolae Lascu, *Clasicii antici în România*, Cluj-Napoca, 1974 precum şi studiul circumscris problemei al lui Radu Ardevan, *Viaţa şi activitatea lui Ştefan Bezdechi*, ActaMN, 24-25, 1987 - 1988, p. 1155-1163. Ar fi de altfel de remarcat adevărata fascinaţie pe care filologul homeric Moellendorff a exercitat-o asupra unor întregi generaţii de studenţi, inclusiv asupra studioşilor străini veniţi să se specializeze în Germania. A fost unul dintre profesorii preferaţi ai lui Pârvan, care l-a avut ca model în anii de început ai secolului trecut, în timpul în care şi-a desăvârşit pregătirea în mediul academic berlinez. Ulrich von Wilamowitz Moellendorff (1848 - 1931), profesor la Greifswald, Göttingen şi Berlin, a urmărit în cercetările sale perioada antichităţii clasice, fiind interesat în mod deosebit de lumea greacă, analizată atât din punct de vedere istoric, cât şi lingvistic. Pregătirea desăvârşită sub conducerea unui astfel de specialist deschidea tinerilor nu doar orizontul filologic, aşa cum a fost în cazul lui Bezdechi, dar şi cel istorico-arheologic şi epigrafic. Dorina N. Rusu, *op. cit*., p. 899. Pentru specializarea lui Pârvan în Germania vezi Al. Zub, *Vasile Pârvan 1882-1927. Biobibliografie*, Bucureşti, 1975.

[47] P. Nicorescu, *Em. Panaitescu, Numărul Geţilor şi al Dacilor, comentar după Strabo* (extras din vol. *In memoria lui Vasile Pârvan,* Bucureşti, 1934, 16 p.), CercetIstIaşi, 8-9, 1932 - 1933, nr. 3, p. 336-337.

În primăvara anului 1924 studioşii Şcolii din Roma, acum în număr de şapte – căci se adăugaseră, din 1923, Alexandru Busuioceanu, care urmărea specializarea în istoria artei, Ştefan Bezdechi, interesat de filologia clasică şi Claudiu Isopescu, investigator al arhivelor şi bibliotecilor italiene pe direcţia filologică deschisă de Alexandru Marcu, cea a literaturilor romanice şi a comparatismului literar, preocupat mai ales de ştirile italiene privitoare la români în literatura italiană a secolelor XVI-XVII – au putut audia în cadrul instituţiei alte trei conferinţe interesante, la 29 martie 1924 cea a profesorului Antonio Muñoz[48], directorul general al monumentelor din Roma, care a vorbit bursierilor despre *Roma în secolul al XVII-lea*, prezentând publicului numeroase proiecţii, la 10 mai 1924 prelegerea susţinută de Densmore Curtis, profesorul de arheologie al Şcolii Americane din Roma (care a prezentat cu numeroase proiecţii *Mormântul Bernardini*), iar la 17 mai expunerea profesorului Guido Calza, directorul săpăturilor de la Ostia, asupra rezultatelor ultimei campanii de investigaţii arheologice de acolo, completată de asemenea de un bogat material imagistic. De altfel profesorul Guido Calza[49], alături de istoricul de artă Giulio Quirino Giglioli,

[48] Istoricul de artă Antonio Muñoz a ocupat, în anii 1914 - 1928, funcţia de supraintendent al monumentelor din Lazio, iar după aceea a devenit director al Antichităţilor şi Artelor Frumoase în cadrul guvernatoratului Romei. A fost prin excelenţă un om al regimului mussolinian, fiindu-i încredinţată conducerea unora dintre cele mai discutate sistematizări urbanistice realizate la Roma în timpul Italiei fasciste. Opiniile sale artistice erau în perfectă concordanţă cu ţesutul ideologic al regimului şi cu preferinţa pentru structurile antice în defavoarea formelor barocului, care au fost cele sacrificate în decursul reamenajărilor edilitare mussoliniene. Încă din anul 1919, Muñoz şi-a exprimat concepţia arhitectonico-artistică în sistematizarea bisericii romane Santa Sabina de pe Aventin, restructurare încheiată în anul 1938, când monumentul a fost adus la forma sa originală bazilicală, preferându-se expresia artistică paleocreştină, în defavoarea fastului manieristico-baroc pe care biserica îl dobândise în urma transformărilor datorate lui Domenico Fontana, operate în 1587, şi lui Francesco Borromini, datând din 1643. Tot viziunii lui Muñoz se datorează restaurarea interiorului bazilical al bisericii San Giorgio in Velabro, întreprinsă în 1926 sau readucerea la expresia arhitectonică originală a bazilicii Santa Balbina (executată între anii 1929 – 1939). În istoriografia de artă, Muñoz a rămas prin sintezele relative la arhitectura şi expresia artistico-urbanistică a Cetăţii Eterne în diferite epoci: *Roma barocca* (1918), *Roma di Dante* (1923), *Roma di Mussolini* (1935). *Dizionario Enciclopedico Italiano. VIII. MOM-PAN*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1958, p. 170; Ferruccio Lombardi, *Roma. Chiese, conventi, chiostri. Progetto per un inventario 313–1925*, Roma, 1993.

[49] Atât Guido Calza (21 aprilie 1888 – 14 aprilie 1946), de origini milaneze, cât şi G. Q. Giglioli, s-au format în mediul academic roman, la şcoala lui Emanule Löwy. Guido Calza a beneficiat de asemenea de îndrumările lui Orazio Marucchi, Dante Vaglieri – a cărui muncă în cadrul săpăturilor de la Ostia antică o va continua – şi Julius Beloch, cu care a susţinut în 1911 teza de licenţă pe un subiect legat de cucerirea romană a Cretei. Din anul 1912, când a fost angajat prin concurs în Administraţia Antichităţilor şi a Artelor Frumoase, fiind trimis ca inspector la Ostia, şi-a legat cariera de arheolog de acest magistral complex. Eforturile sale aici, la început sub conducerea lui Vaglieri (decedat prematur în 1913), apoi sub direcţiunea administrativă de scurtă durată a lui Angelo Pasqui şi sub coordonarea de un deceniu a lui Roberto Paribeni, au transformat situl într-un monumental oraş antic restituit publicului şi cercetătorilor asemeni Pompeiului. Aceasta este perioada în care Calza s-a specializat în studiul comparat al monumentelor şi, mai ales, al locuinţelor, publicând, alături de regulatele rapoarte asupra stadiului săpăturilor la Ostia (G. Calza, *Ostia.*

director al Muzeului Naţional di Villa Giulia în perioada în care Mateescu era bursier al Şcolii şi, din 1924, profesor la Pisa, au organizat pentru membrii institutului românesc din capitala Italiei câte o excursie anuală pe şantierul arheologic de la Ostia antică, respectiv în centrele cu ruine antice ale Etruriei.

Tinerilor bursieri ai Şcolii Române din Roma, pe care îi conducea pe teren pentru a le explica tehnica de săpătură folosită la Ostia şi cele mai recente descoperiri de acolo, profesorul Guido Calza le-a sădit pasiunea pentru studiul habitatului antic, pentru o investigaţie de natură arheologico-arhitectonică şi sociologică (studiile sale s-au dezvoltat treptat către o investigaţie de natură statistică a populaţiei, bazată pe numărul de *insulae* existente), extrem de utilă şi aplicabilă în interpretarea datelor oferite de cercetările arheologice din ţara noastă.

În primăvara anului 1924, Mateescu a participat şi la cea de-a doua excursie, devenită deja tradiţională, de la Pompei, în condiţiile unei veritabile permanentizări a relaţiilor dintre Şcoala Română, reprezentată de statura ştiinţifică a academicianului Vasile Pârvan şi cele două mari servicii de săpături italiene, de la Pompei şi Ostia, conduse de Matteo della Corte, respectiv G. Calza[50]. Tot în acest al doilea an de specializare la Roma, tânărul G. G. Mateescu a participat, împreună cu seminarul de arheologie al profesorului Giglioli, la cele „două excursiuni ştiinţifice în centrele cu ruine antice ale Etruriei"[51]. Istoricul de artă Giulio Quirino Giglioli[52] a fost specialistul care l-a familiarizat pe Mateescu cu topografia antică,

---

Continuazione dello scavo sul decumanus. Scoperte di nuove scholae nel portico dietro il teatro, NotSc 11, 1914, p. 69 ssq.; idem, *Gli scavi recenti nell'abitato di Ostia*, Monumenti antichi dei Lincei 26, 1920, p. 321-430), lucrări tematice precum *La preminenza dell'insula nell'edilizia romana* (Monumenti antichi dei Lincei 23, 1915, nr. 2, p. 541-608) sau *Le origini latine dell'abitazione moderna*, apărută în anul 1923 (vezi *Le arti decorative,* 1923, 1). Această direcţie de investigaţie o va continua şi după 1924, an când a devenit director al săpăturilor din Ostia, tipărind, de exemplu, în anul 1941, un studiu asupra tipului de locuinţă din Ostia (cu curte interioară prevăzută cu portic) ilustrat prin intermediul celor mai semnificative modele scoase la lumină în urma campaniilor arheololgice pe care le conducea (G. Calza, *Contributi alla storia dell'edilizia imperiale romana* Palladio, 5, 1941, nr. 1, p. 1-33). Rezultatele cercetărilor sale arheologice dintre anii 1928 şi 1931 le-a publicat în lucrarea exemplar alcătuită, *La necropoli del porto di Roma nell'Isola Sacra*, Roma, 1940; L. Rocchetti, *Calza, Guido* în *Dizionario Biografico degli Italiani. XVII. CALVART-CANEFRI*, Roma, 1974, p. 45-47; G. Becatti, *Commemorazione di Guido Calza*, RendAccPont 22, 1946-47, p. 23-30.

[50] „Şi în acest an – scria Vasile Pârvan în raportul asupra activităţii Şcolii Române din Roma pe 1923/24 – d-l dr. Matteo della Corte, inspectorul săpăturilor de la Pompei, a condus personal timp de două zile, pe membrii Şcoalei, explicându-le în amănunte noile descoperiri şi metodele noi de cercetare".AAR Dezbateri, ser. II, tom. XLIV, 1923-24, p. 133-134.

[51] Vezi *Curriculum vitae* întocmit de G. G. Mateescu în decembrie 1926, în vederea acceptării sale la examenul de docenţă, în D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 21.

[52] Giulio Quirino Giglioli (1886-1956) se orientase încă din studenţie spre arta clasică, romană şi etruscă, fiind discipol al lui Emanuel Löwy şi Rodolfo Lanciani. În vremea primului război mondial a publicat deja o lucrare despre *Apollo di Veii* (1916), activitatea sa continuând în anii '20, când s-a concentrat pe publicarea fascicolelor din *Corpus Vasorum Antiquorum* pentru Villa Giulia (1925), cele pentru Muzeul Capitolin fiind tipărite mult mai târziu. În anii în care direcţiona Muzeul etrusc

având din 1923, alături de calitatea de director al Muzeului Național din Villa Giulia, şi pe cea de profesor de topografie antică la Universitatea din Roma. Talentul său pedagogic şi performanțele ştiințifice l-au făcut cunoscut ca un creator de şcoală în mediul academic italian, prelegerile sale inspirând generații de studenți, între care şi pe Massimo Pallottino, unul dintre fondatorii studiilor etrusce ca disciplină istorică[53]. Tot de numele său este legată, după căderea fascismului al cărui susținător fervent a fost şi după încheierea războiului, când s-a reîntors la munca de catedră la Universitatea din Roma, fondarea cunoscutei publicații „Archeologia Classica" (1948), una dintre cele mai importante reviste de studii clasice din Italia. Ar mai fi, de asemenea, de amintit contribuția sa ca istoric de artă şi susținător al proiectelor culturale mussoliniene de exaltare a ideii imperiale romane, la excavarea şi restaurarea Mausoleului şi a Forului lui Augustus din Roma. Este de la sine de imaginat impactul pe care seminariile şi prelegerile lui Giglioli le-au avut asupra tânărului studios al istoriei antice care la vremea aceea era G. G. Mateescu şi rolul formativ fundamental pe care excursiile de studii în centrele etrusce din jurul Romei conduse de acesta, le-au exercitat asupra experienței de epigrafist şi topograf a bursierului român.

De altfel, la specializarea în topografie romană a primelor generații de bursieri ai Şcolii Române din Roma a contribuit şi secretarul acesteia, Giuseppe Lugli, membru corespondent din 1924 al Pontificia Accademia di Archeologia, care din al doilea an de funcționare al instituției susținea în fiecare joi seara conferințe cu proiecții în sala bibliotecii Şcolii, axându-şi prelegerile pe prezentarea diverselor monumente din Roma şi Italia, cu care se familiarizase în calitate de profesor de topografie romană[54].

Un loc aparte în activitatea primilor patru bursieri ai Şcolii Române din Roma, Panaitescu, Nicorescu, Mateescu şi Marcu, l-a constituit colaborarea la volumul de studii privitoare la România, publicat în 1923 de revista „L'Europa Orientale" din Roma. Inițiativa editării acestui volum de *Studi sulla Romania* a aparținut Institutului pentru Europa Orientală din Roma, fondat în ianuarie 1921, prin contribuția lui Amedeo Giannini[55], şeful biroului de presă al Ministerului de Externe italian, cu scopul de a facilita contactele între intelectualitatea italiană şi elitele culturale ale națiunilor sud-estului european, în spiritul favorizării prezenței culturale şi politice a Italiei în Europa Orientală[56]. Având la origine o idee

din Villa Giulia şi preda topografia antică la Universitata din Roma (unde va ocupa din 1925 catedra de istoria artei clasice), Giglioli şi-a adunat material pentru studiul său fundamental asupra artei etrusce (*Arte etrusca*), publicat în 1935.

53 M. Pallottino, *Giulio Quirino Giglioli*, Roma, 1958, 46 p.

54 AAR Dezbateri, 1923-24, ser. II, tom. XLIV, p. 134-135.

55 L. Monzali, *Amedeo Giannini e la nascita della storia delle relazioni internazionali in Italia*, Storia Contemporanea 25, 1994, nr. 4, p. 493-525; Stefano Santoro, *La diplomazia italiana di fronte all'epurazione. Il caso di Amedeo Giannini*, Italia Contemporanea, nr. 216, 1999, p. 529-540.

56 S. Santoro, *L'Italia e l'Europa Orientale. Diplomazia culturale e propaganda. 1918 – 1943* (Presentazione di Marco Palla), Milano, 2005, p. 37-38.

propagandistică, subsumată politicii culturale italiene a începutului anilor '20[57], Institutul pentru Europa Orientală a contribuit masiv, prin întreaga sa activitate, la dezvoltarea raporturilor dintre statele acestei regiuni şi Peninsulă. Adresat în primul rând emigraţiei ruse, masivă ca număr după primul război mondial, pentru care Amedeo Giannini l-a cooptat pe slavistul Ettore Lo Gatto, institutul – care număra între membrii comitetului său promotor, ca preşedinte, pe senatorul Francesco Ruffini, pe Giovanni Gentile, ca vicepreşedinte, pe elenistul Nicola Festa, ca director şi pe Ettore Lo Gatto, Zanotti Bianco, Giuseppe Prezzolini, în sfârşit, pe Amedeo Giannini, delegat al Ministerului de Externe – a fost organizat în secţiuni autonome[58], concepute pe criterii geografice şi conduse fiecare de câte un specialist, urmând a tipări propriile publicaţii, pe linia generală deschisă de revista instituţiei, „L'Europa Orientale".

În condiţiile în care, imediat după înfiinţarea Institutului pentru Europa Orientală, a fost promovată mai întâi direcţia studiilor de slavistică, iniţiatorul proiectului, Amedeo Giannini, considera utilă o cât mai rapidă diversificare şi specializare geografico-naţională a cercetărilor, publicaţiilor şi contactelor instituţiei, reclamând şi o monografie asupra României, similară celei publicate de Oscar Randi pentru Iugoslavia[59], destinată în primul rând informării publicului italian. Deoarece o asemenea lucrare nu era încă pregătită, Giannini a avut iniţiativa tipăririi unui volum de studii privitoare la ţara noastră, al căror ansamblu să oglindească principalele aspecte ale României unificate[60]. Colectivul de autori care au întocmit volumul a fost mixt, din partea italiană contribuind cu studii Amedeo Giannini şi Oscar Randi, familiarizaţi deja cu problematica geopolitică a sud-estului european, Carlo Tagliavini, cunoscător al realităţilor literare şi filologice româneşti, precum şi Valerio De Sanctis, care a elaborat un articol privitor la emigraţia italiană din România, reliefând importanţa acestor comunităţi în procesul de penetrare economică al Italiei în Balcani[61]. Autorii italieni au atins în primul

[57] În martie 1921 a fost fondat Institutul pentru Orient, parte componentă a aceluiaşi proiect, destinat studiului Orientului Apropiat, modelul fiind în fond al institutelor similare europene deja existente. G. E. Carretto, *„Sapere" e „Potere": l'Istituto per l'Oriente (1921-1943)*, AnnCagliari 9, 1983, p. 209-230.

[58] A fost constituită în primul rând secţiunea slavă, condusă de Aurelio Palmieri până în 1926 (fost monah augustinian şi expert în probleme religioase), iar după moartea sa de Lo Gatto. În 1927 ia fiinţă secţiunea română, condusă de romanistul Carlo Tagliavini, iar în 1931 cea finougrică (din păcate nefuncţională din cauza neînţelegerilor dintre conducătorul ei şi Institut), cea baltică şi cea albaneză, patronate de specialistul în limbi europene nord-orientale Paolo Emilio Pavolini, respectiv de glotologul Giacomo Devoto şi, ultima, de un comitet compus din Amedeo Giannini, lingvistul Matteo Bartoli şi geograful Roberto Almagià. Secţiunea slavă a publicat până în 1932 „Rivista di letterature slave", celelalte sectoare tipărind serii de studii („Studi rumeni", „Studi baltici", „Studi albanesi"), iniţiativa editorială fiind completată, din 1925, de „Studi bizantini" îngrijite de Aurelio Palmieri şi de bizantinologul Silvio Giuseppe Mercati (Santoro, *op. cit*., p. 39-42.).

[59] Oscar Randi, *La Jugoslavia*, Napoli, 1922.

[60] Amedeo Giannini, *Prefazione*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 7.

[61] Valerio De Sanctis, *L'Emigrazione Italiana in Romania*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 211-222.

rând probleme legate de poziţia României la Conferinţa de pace şi recunoaşterea unităţii naţionale a acesteia sau aspecte privitoare la istoricul Constituţiei statului şi la forma ei la începutul anilor '20, mesajul fiind cel al unei apropieri italo-române, refirmându-se sprijinul Italiei în lupta pentru întregirea statală românească, susţinere manifestată în trecut chiar cu riscul condamnării din partea Antantei, precum şi atitudinea favorabilă în problema expresiei legii fundamentale a statului[62]. Din partea românească a fost cooptată în primul rând Academia Română, exprimată prin scrisul lui Nicolae Iorga, Nicolae Bănescu, Ion Bianu şi Sextil Puşcariu – care au tratat aspecte legate de istoricul raporturilor politice româno-italiene, al romanităţii teritoriilor istorice româneşti, al vieţii noastre ştiinţifice şi al organizării acesteia, al culturii şi literaturii române[63] – şi apoi expresia cea mai pregnantă a tinerei generaţii de intelectuali români în formare, crescuţi sub aripa înaltului for ştiinţific al ţării, bursierii Şcolii Române din Roma. Lor le-au fost încredinţate articole propagandistico-informative şi istorice cu destinaţie precisă, axate pe ideea latinităţii ca motiv istoric şi argument politic, ulterior frecventată masiv de propaganda fascistă. După deschiderea pe care o oferea studiul bizantinistului N. Bănescu asupra tradiţiei romane în Dobrogea (în care sunt citate şi ultimele contribuţii ale lui Pârvan, *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio*, „Ausonia”, Roma, 1921 sau *Sulle origini della civiltà romana*, ”L'Europa Orientale”, 1922) este inserat studiul lui Emil Panaitescu referitor la rolul fundamental pe care cele două constante, latinitatea şi creştinismul, le-au jucat în evoluţia istorică a poporului român[64]. Contribuţia sa atingea astfel problema justificării istorice a apropierii italo-române, precum şi a rolului de activ factor politic pe care conştiinţa şi ideea latinităţii îl reprezintă, în contextul geopolitic al vremii, în care pericolul veleităţilor de supremaţie a Rusiei în bazinul mediteranean putea fi controlat doar printr-o politică activă a statelor occidentale în Europa de sud-est, un rol important revenind din această perspectivă României, primul stat pe care acest fenomen expansionist panrus îl întâlneşte în cale. Din punct de vedere propagandistic, acesta este cel mai important material propus de partea românească[65], care oferă un răspuns poziţiei italiene, exprimate în substanţă prin articolele lui Giannini şi V. De Sanctis. Ar fi de remarcat faptul că directorul Şcolii

[62] Giannini, *L'Unità nazionale della Romania alla Conferenza della Pace*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 51-52; Idem, *La Costituzione Romena*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 90-91; Randi, *Lo Statuto del Regno di Romania*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 66-67.

[63] N. Iorga, *Rapporti politici tra l'Italia e la Romania (Appunti)*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 9-15; N. Bănescu, *La „Roma Nuova” alle foci del Danubio*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 93-100; Ion Bianu, *L'Accademia Romena*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 223-230; Sextil Puşcariu, *La letteratura romena*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 245-262.

[64] Emil Panaitescu, *Latinità e cristianesimo nell'evoluzione storica del popolo romeno*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 101-134.

[65] De reţinut că Emil Panaitescu a funcţionat în timpul Primului Război Mondial la oficiul de cenzură din Ministerul de Război, din ianuarie 1917 deţinând funcţia de şef al biroului de informaţii din acest minister. D. J. A. N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. Emil Panaitescu, nr. 155, f. 13.

Române din Roma, Vasile Pârvan, nu apare între semnatarii volumului, probabil în condițiile în care acesta era o publicație de propagandă prin excelență. El a lăsat loc liber de exprimare mai tinerilor săi bursieri, care au completat panorama asupra României unite, oferită de Emil Panaitescu, cu studii privitoare la populația statului nou întregit (Paul Nicorescu)[66] şi la problema minorităților naționale din cuprinsul acestuia (G. G. Mateescu)[67]. Un amplu studiu de statistică economică asupra situației financiare a României unificate, deosebit de instructiv pentru companiile italiene şi comercianții interesați în realitățile şi posibilitățile oferite de România, a fost cuprins în volum, autorul său fiind economistul Costin Stoicescu[68]. Contribuții ceva mai specializate au dat filologii Alexandru Marcu, George Pascu şi Carlo Tagliavini, acestea fiind plasate în încheierea volumului, pentru a incita publicul italian la lectura literaturii moderne româneşti, reprezentate de Mihai Eminescu în primul rând, pentru a-l familiariza cu istoria scrisului românesc şi a-i da o panoramă asupra apropierilor de ordin artistic dintre cele două culturi, în special din perspectiva influențelor pe care o cultură majoră precum cea italiană o are asupra unei culturi europene minore[69].

Revenind la contribuția lui G. G. Mateescu din acest volum, *I romeni e le varie minoranze di Romania*, constatăm că este una dintre lucrările cele mai delicate de natură propagandistică, aprofundând datele statistice oferite de studiul lui Nicorescu asupra populației țării. De altfel G. G. Mateescu, în *curriculum vitae*-ul său, îşi şi încadrează articolul la secțiunea materialelor de propagandă pe care le-a publicat, alături de o serie de articole cu conținut naționalist net, tipărite în anii imediat succesivi Marii Uniri în paginile ziarelor clujene. A fost cooptat pentru redactarea unui asemenea studiu tocmai datorită experienței sale de la Cluj, de autor de manuale de geografia şi istoria României, redactate în conformitate cu standardele Resortului Cultelor şi al Instrucțiunii Publice[70]. Articolul lui Mateescu încearcă să dea o panoramă asupra situației minorităților naționale din România, rezultat direct al unei evoluții istorice specifice, întâlnită dealtfel în marea parte a

[66] P. Nicorescu, *La popolazione della Romania*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 135-146.

[67] Mateescu, *I romeni e le varie minoranze di Romania*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 147-168.

[68] C. Stoicescu, *La situazione finanziaria della Romania*, în *Studii sulla Romania*, p. 169-210. Alături de studiul lui Giannini referitor la problema unității naționale româneşti la Conferința de Pace şi de micromonografia despre Eminescu a lui Tagliavini, este articolul cel mai amplu din volum, oglindind direcțiile de interes ale politicii italiene în România.

[69] Alexandro Marcu, *Un pittore romeno all'Accademia di S. Luca: Giorgio Tatarescu*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 231-243; Giorgio Pascu, *Demetrio Cantemir*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 263-278; Carlo Tagliavini, *Michele Eminescu*, în *Studi sulla Romania*, Napoli, 1923, p. 279-337.

[70] Pentru problema manualelor de geografie şi istorie a României în învățământului primar şi secundar din Transilvania vezi Gheorghe Iancu, *Învățământul primar şi secundar în Transilvania în perioada activității Consiliului Dirigent*, AIIACluj, 1970, p. 254; idem, *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania. 1 918-1920*, Cluj-Napoca, 1995, p. 209-213.

regiunilor centrale şi orientale ale continentului, unde enclavele etnice sunt frecvente şi constituie o problemă în cadrul unei Europe a naţiunilor. După o prezentare a elementului românesc, atât din perspectivă statistică, precum şi istorică, a romanităţii din Peninsula Balcanică şi a distribuţiei geografice a grupului etnic format şi evoluat pe vechiul teritoriu al Daciei Traiane, G. G. Mateescu discută situaţia principalelor minorităţi ale României unificate şi atitudinea acestora faţă de noua putere politică[71], abordarea problemei dobândind în multe locuri o coloratură naţionalistă. Este subliniată deplina libertate în care acestea îşi pot manifesta tradiţiile şi cultiva limba şi cultura. Autorul exemplifică mult, mai ales în ceea ce priveşte minoritatea maghiară, prin starea şi realităţile pe care le-a cunoscut şi experimentat personal la Cluj[72]. Finalul articolului este un veritabil apel oficial la loialitate faţă de statul român, atitudine solicitată tuturor minorităţilor naţionale din cuprinsul României unificate[73].

Anii petrecuţi la Roma ca bursier al Şcolii de acolo au însemnat pentru G. G. Mateescu, la fel ca pentru ceilalţi tineri studioşi români, o etapă decisivă în formarea lor intelectuală, ghidată în mod constant şi generos de Vasile Pârvan şi de Academia Română.

Stagiul de specializare la Şcoala Română din Roma al lui G. G. Mateescu s-a încheiat în vara anului 1924, când acesta a revenit la Cluj cu un bogat material epigrafic, papirologic şi literar pe tema aleasă pentru doctorat (tracii în Imperiul roman), redactându-şi imediat lucrarea *I Traci nelle epigrafi di Roma*, publicată în primul număr al anuarului Şcolii, „Ephemeris Dacoromana"[74]. Aceasta a fost şi producţia ştiinţifică prezentată ca teză de doctorat în toamna anului 1924. Doctoratul a fost susţinut de G. G. Mateescu, la Universitatea din Bucureşti şi nu la cea din Cluj, acolo unde îşi începuse programul de doctorantură, în condiţiile în care îndrumătorul său, profesorul Vasile Pârvan, se fixase definitiv la Universitatea din capitală după perioada în care a contribuit la organizarea Universităţii româneşti din Transilvania. Cu materialul bogat şi inedit adunat în anii de specializare romani, Mateescu şi-a trecut doctoratul la 15 octombrie 1924, fiind proclamat de comisia compusă din profesorii V. Pârvan, G. Murnu, D. Evolceanu, I. Valaori şi I. Ursu, doctor „magna cum laude" în istoria antică[75].

[71] Mateescu, *op. cit*., p. 156, 159.

[72] *Ibidem*, p. 156-157.

[73] *Ibidem*, p. 168.

[74] Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, ED 1, 1923, p. 57-290.

[75] D.J.A.N. Cluj, Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 104-1925/26, f. 5v. „Îndemnat de noi – aprecia Vasile Pârvan în raportul său asupra tezei de doctorat a lui G. G. Mateescu, raport semnat şi de G. Murnu şi citit în Consiliul Facultăţii de Litere din Bucureşti în octombrie 1924 – a se specializa în chestiunile privitoare la Traci, d-l Mateescu prezintă acum, în lucrarea foarte erudită, pe care o avem înaintea noastră, numai o parte restrânsă (deşi sunt peste 200 pagini mari), din bogatul material epigrafic şi papirologic, pe care l-a cules de zece ani încoace. D-l Mateescu stabileşte, în lucrarea sa, însemnătatea elementului tracic la Roma, în special în armată, începând cu însăşi garda imperială, dar şi în viaţa civilă. Arată apoi rezistenţa destul de mare a acestui element la politica romană de desnaţionalizare şi asimilare şi în excursuri numeroase fixează tracismul multor regiuni balcanice,

Lucrarea *I Traci nelle epigrafi di Roma* este de departe cea mai consistentă dintre cele cinci contribuţii cu care a fost inaugurat „Anuarul” Şcolii Române din Roma (*La tomba degli Scipioni* a lui Paul Nicorescu, p. 1-56; *Ioannes Chrysostomus et Plato* a lui St. Bezdechi, p. 291–337; *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV* elaborată de Alexandru Marcu, p. 338–386 şi *Il ritratto di Decebalo*, cercetarea lui Emil Panaitescu, p. 387-413). Deschiderea pe care mediul academic roman a oferit-o diverselor teme de specializare frecventate de „alunni”-i Şcolii se observă şi în cazul lui Mateescu, care îl foloseşte mult pe Julius Beloch, mai ales lucrările sale privitoare la populaţia Romei antice. Sunt citate şi scrierile directorului Şcolii Franceze din Roma, Jerôme Carcopino, cu care Mateescu a venit în contact în perioada de specializare în capitala Italiei, având aici posibilitatea să îi citească cele mai recente studii (în special din „Revue Archéologique”, 1923), sau publicaţiile lui Roberto Paribeni, pe care Mateescu l-a putut audia în cadrul seriei de conferinţe organizate la Şcoala Română din Roma. Dintre contribuţiile lui Paribeni, tânărul studios s-a aplecat din nou asupra celor mai recente, bazate pe informaţiile obţinute în urma ultimelor săpături arheologice (de exemplu *Culti e religioni in Roma imperiale secondo recenti scoperte archeologiche*, „Atene e Roma”, 1920).

Pentru investigaţia sa de factură onomastică privitoare la tracii în izvoarele epigrafice, punct de plecare pentru *Onomasticonul* spre care îl îndrumase Pârvan, Mateescu a putut consulta lucrarea celebrului papirolog Fr. Preisigke, *Namenbuch, enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen, hebräischen, arabischen und sonstigen semitischen und nichtsemitischen Menschennamen, soweit sie in griechischen Urkunden (Papyri, Ostraka, Inschriften, Mumienschilder, usw.) Ägyptens sich vorfinden*, Heidelberg, 1922 – bogat indice al papirusurilor şi monumentelor greco-egiptene, lucrare „caldă” încă, de recentă apariţie, în momentul studiilor lui Mateescu la Roma – mulţumită disponibilităţii profesorilor Federigo Halbherr şi Giuseppe Cardinali, care au comandat-o pentru biblioteca Şcolii Arheologice Italiene din Roma şi care i-au sprijinit demersul ştiinţific prin numeroasele sfaturi şi indicaţii în problemele de istorie antică şi epigrafie ridicate de cercetarea sa[76]. Profesorul Giuseppe Cardinali i-a şi apreciat favorabil rezultatele

socotite mai înainte ca mai puţin pătrunse de elementul acesta etnografic [...] Erudiţia cu care d-l Mateescu îşi susţine lucrarea e de mâna întâiu. D-sa corectează numeroase lecturi greşite ale predecesorilor săi. Literatura chestiunilor tratate e completă. Studiul său, care va apare în limba italiană în Anuarul Şcoalei Române din Roma, va avea un răsunet simpatic în apus, ca o dovadă de hărnicia şi priceperea tinerei şcoale arheologice române din care d-l Mateescu face cu distincţie parte. Recomand deci cu căldură lucrarea sa, aşa de bine informată şi aşa de nouă, atenţiunii Comisiunii, acordându-i în ce mă priveşte nota cea mai mare”; D.J.A.N. Cluj, Dosar G. G. Mateescu, nr. 127, f. 16, 16v.

[76] “Il titolo di questo copiosissimo catalogo onomastico – scria G. G. Mateescu referitor la *Namenbuch* – parla da se; è superfluo dunque accentuarne l'utilità. Degli oltre 17.000 nomi, 8.000 sono greci (o grecizzati) e 920 romani, come lo dice l'autore stesso […] morto poco fa. La raccolta di Traci che potei ricavarne è veramente importante. Io sono stato in grado di consultarlo mercé la gentilezza dei ss. professori Federigo Halbherr e Giuseppe Cardinali, i quali lo ordinarono, per la biblioteca della Scuola Arheologica italiana di Roma (costa la bellezza di 7 dollari). Perciò rivolgo a loro i miei vivi ringraziamenti, come anche per i dotti consigli che mi hanno offerto riguardo a certi

muncii sale în anii romani şi utilitatea lucrărilor lui Mateescu în informarea studenților săi italieni[77].

Accesul la fondurile de carte ale instituțiilor romane aflate în amiabile raporturi cu Şcoala Română din Roma nou creată, grație prestigiului academic şi contactelor personale ale directorului ei, academicianul Vasile Pârvan, constituia unul dintre avantajele de care se bucurau bursierii săi. Aşa spre exemplu, tot pentru această lucrare prezentată apoi ca cercetare doctorală, G. G. Mateescu a putut consulta dizertația lui Lindley Richard Dean susținută la Princeton, *A study of the cognomina of soldiers in the Roman legions* (1916) – importantă pentru optima clasificare a legionarilor, care are în vedere şi rubrici privitoare la originea lor etnică – teză destul de rară în bibliotecile de pe continent, în fondul de carte al Şcolii Britanice din Roma, cu care institutul românesc întreținea optime relații[78].

Tinerii studioşi care obțineau o bursă la Şcoala Română din Roma se bucurau nu numai de posibilitățile de cercetare oferite de mediul universitar roman, de bibliotecile şi arhivele italiene. Prin intermediul directorului instituției mențineau un contact strâns cu Academia Română, materializat şi în verificarea cunoaşterii în țară a unor informații descoperite pe parcursul muncii de cercetare, prin apelul la specialiştii care le puteau oferi indicații utile. În efortul de investigație bazat pe surse epigrafice, dar în sfera onomasticii, având deci şi o latură proximă lingvisticii, G. G. Mateescu a primit şi sprijinul lui Giandomenico Serra, lectorul de italiană de la Universitatea din Cluj, care în anii respectivi se ocupa de studierea numelor de familie italiene[79]. Legat de mersul cercetării sale, Mateescu îl consulta în anumite chestiuni legate de variantele lingvistice ale numelor analizate[80].

Rezultat direct al preocupărilor lui Mateescu în domeniul istoriei tracilor şi a stagiului la Roma au fost şi cele două studii publicate de el, unul în al doilea volum al anuarul Şcolii, intitulat *Nomi traci nel territorio scito-sarmatico*[81], iar celălalt o monografie despre *Granița de apus a tracilor (Contribuțiuni toponomastice şi epigrafice)*, tipărită în „Anuarul Institutului de Istorie Națională” după întoarcerea sa în țară, în 1926[82].

Pe baza cercetărilor pentru aceste trei scrieri de remarcabilă consistență ale lui Mateescu s-a consolidat ideea unui alt proiect important, inițiat de tânărul

dati di antichità e di epigrafia greco-romana che mi riuscirono utilissimi in questo mio lavoro”. Mateescu, *op. cit.*, p. 60.

[77] Într-o scrisoare de mulțumire adresată de Giuseppe Cardinali lui G. G. Mateescu, răspuns la primirea volumelor tânărului cercetător român, profesorul italian îi scria acestuia din urmă: „Ebbi all'Università i Suoi studi così interessanti e ricchi di dottrina, di ingegno e di importanti risultati”. D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof G. G. Mateescu, nr. 127, f. 19.

[78] Mateescu, *op. cit.*, p. 71.

[79] G. Serra, *Per la storia del cognome italiano. Cognomi canavesani (Piemonte) di ferma collettiva in -aglia-ata-ato*, Dacoromania(Cluj) 3, 1924, p. 523-549; 4, 1927, p. 617-640.

[80]. Mateescu, *op. cit.*, p. 169.

[81] ED 2, 1924, p. 223-238. Lucrarea, punctul de început pentru *sinteza Onomasticon Thracicum*, stabilea o listă a numelor trace din inscripțiile aflate pe teritoriul Rusiei meridionale.

[82] AIIN 3,1924-1925 (1926), p. 377-491.

bursier încă din anii de specializare la Roma, la sugestia lui Vasile Pârvan şi sub directul patronaj al Academiei Române. Este vorba de *Onomasticon Thracicum*, un repertoriu de nume trace, personale şi geografice, lucrare pentru care s-a fixat un premiu al Academiei Române, ea fiind destinată publicării ca primul număr al Bibliotecii Şcolii Române din Roma. Iniţiativa a rămas, din păcate, nefinalizată – atât volumul cât şi colecţia –, în urma decesului lui Pârvan şi, doi ani mai târziu, al lui G. G. Mateescu.

Perioada în care a fost elev al Şcolii Române din Roma a marcat pozitiv şi decisiv cariera ştiinţifică ulterioară a lui G. G. Mateescu, atât din punctul de vedere al direcţiilor de cercetare urmate, al suportului metodologic şi bibliografic pe care au fost fundamentate, dobândit prin sprijinul lui Vasile Pârvan, directorul acestei instituţii, prin frecventarea profesorilor recomandaţi de acesta în mediul italian, cât şi din perspectiva ascensiunii sale în viaţa universitară şi academică.

GEORGE G. MATEESCU – BOURSIER DE L'ÉCOLE ROUMAINE DE ROME (1922–1924)

RESUME

Cette contribution présente la vie et l'activité du professeur G.G. Mateescu qui, tout comme Emil Panaitescu, Paul Nicorescu et Alexandru Marcu – a été un des membres de la première génération d'*alunni* de l'École Roumaine de Rome. Disciple de Vasile Pârvan, G.G. Mateescu a commencé son parcours scientifique avec une spécialisation en histoire universelle, histoire antique et archéologie. Encouragé par son maître, Vasile Pârvan, il s'est investi dans le travail d'exploration archéologique sur le terrain à Ulmetum, Histria et Callatis. Passionné par l'histoire des thraces, G.G. Mateescu a suivi les cours/ de grands épigraphistes comme Cardinali ou Halbherr, mais aussi les cours d'histoire grecque et romaine de professeurs Karl Julius Beloch et Ettore Pais. Le séjour à Rome en tant que membre de l'École a représenté pour G.G. Mateescu, comme d'ailleurs pour les autres jeunes chercheurs roumains, une étape décisive dans leur formation intellectuelle, formation encadrée constamment et avec générosité par Vasile Pârvan et par l'Academie Roumaine.

DESCOPERIRILE DE EPOCĂ LA TÈNE DE LA PADEA, JUD. DOLJ

DOREL BONDOC

Articolul prezintă descoperirile întâmplătoare de **epocă La Tène**, de pe raza localității **Padea**, com. Drănic, jud. Dolj. Deşi au fost găsite în urmă cu mai bine de patru decenii şi deseori invocate în literatura de specialitate, cu câteva excepții notabile, piesele nu au văzut lumina tiparului. Catalogul pieselor conține 2 spade, 15 vârfuri de lănci şi sulițe, un călcâi de suliță, 2 pumnale, 3 cuțite, 2 fibule, 1 monedă, 1 zăbală, 3 oale fragmentare, 1 cană şi mai multe fragmente ceramice, aşadar este vorba despre unul dintre cele mai semnificative loturi de piese din Oltenia aparținând celei de-a doua vârste a fierului, mai precis grupului **Padea-Panagjurski Kolonii**.

Deşi modest ca mărime, condiții de conservare şi dotări, punctul muzeistic din Padea, comuna Drănic, județul Dolj, deține una dintre cele mai importante colecții de antichități din a doua vârstă a fierului, din sud-vestul României. Este vorba despre spade, vârfuri de lănci şi sulițe, pumnale, cuțite, zăbale şi evident, ceramică, toate descoperite pe teritoriul acestei localități. În prezent, clădirea ce adăpostea punctul muzeistic este dărăpănată şi nesigură, iar obiectele au fost mutate temporar în clădirea Şcolii generale din Padea.

Din informațiile pe care le-am putut obține, piesele au fost descoperite întâmplător, începând cu anul 1966, cu ocazia plantării viței-de-vie în locul numit *Dealul viilor*. În acest punct ar fi existat o necropolă celtică plană, cu morminte de incinerație depuse în urne şi în gropi, iar inventarul descoperit atunci ar fi constat în 5 vârfuri de lance, o sabie (?), 1 vârf de suliță, o zăbală, două fibule, o spadă dreaptă, 2 vârfuri de lance, 3 pumnale curbe (doar două au fost identificate de noi) şi o cană realizată la roată[1]. Am văzut recent acest loc[2], acoperit şi în prezent cu culturi de viță-de-vie, intercalate de păşuni. Din informațiile obținute prin amabilitatea unor localnici, rezultă că acesta este locul unde s-au făcut descoperirile ce vor fi prezentate în articolul de față.

De unele obiecte s-a ocupat Vlad Zirra, cel care a publicat, pentru întâia oară, câteva piese celtice de la Padea. Se pare că *Dealul Viilor* a fost punctul unde reputatul cercetător chiar a efectuat săpături arheologice[3]. Nu cunoaştem însă rezultatele acestor cercetări. Alte trei morminte ar fi fost descoperite în anul 1969,

[1] Scurtă prezentare la V. Sîrbu, *Credințe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993, p. 77.

[2] Cercetare făcută la data de 8 mai 2008.

[3] Informație V.V. Zirra.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 137-163

ocazie cu care au fost aflate trei tuburi de înmănuşare aparţinând unor vârfuri de suliţe[4].

S-a mai pomenit şi faptul că „în apropiere se află şi o cetate geto-dacică necercetată”[5]. Cu prilejul unei deplasări la Padea, am avut ocazia să vizitez şi acest loc, numit de localnici chiar *Cetate*[6]. Cu excepţia câtorva fragmente ceramice neolitice şi a unor fragmente de chirpic ars, nimic nu documentează aici o *cetate geto-dacică*, dar acest lucru ar mai trebui verificat şi prin săpături arheologice.

Trecând în revistă şi alte materiale depuse provizoriu într-o încăpere a şcolii din Padea, am putut vedea că pe biletele din unele cutii cu fragmente ceramice de epocă La Tène, este notat ca loc de descoperire punctul „*Fântâna Beldei, pe versantul din stânga pârâului, la 500 nord de sat*”. Cu prilejul unei cercetări arheologice de suprafaţă, am putut recolta de la locul indicat fragmente ceramice contemporane cu cele despre care va fi vorba şi în articolul de faţă. Posibilitatea ca unele materiale ceramice de epocă La Tène, din colecţia punctului muzeistic Padea, să provină din locul *Fântâna Beldei* este foarte mare.

Săpături arheologice sistematice la Padea au fost efectuate şi de către Marin Nica, cu precizarea însă că acestea s-au concentrat asupra vestigiilor neolitice[7].

Din păcate, până în prezent, nu s-a procedat la studiul şi publicarea în detaliu a descoperirilor celtice de la Padea, drept pentru care nu poate fi precizat numărul mormintelor. De la data descoperirii lor şi până în prezent, numai câteva dintre aceste obiecte au beneficiat de atenţia cercetătorilor. Este vorba despre studiile publicate de către Vlad Zirra[8], conţinând informaţii preluate ulterior şi de alţi cercetători[9]. În tabelul tipologic şi cronologic întocmit de V. Zirra, în anul 1971, toate piesele de la Padea au fost plasate în perioada secolelor II-I a.Chr.[10]. O datare mai precisă a propus V. Sîrbu: a doua jumătate a secolului II-lea – prima jumătate a secolului I a.Chr.[11]. Cu excepţia celor menţionate mai sus, nu au fost publicate alte date arheologice concrete (săpături, complexe).

La patru decenii de la descoperirea pieselor, împreună cu cei care gestionează treburile localităţii Padea, am hotărât să facem demersurile necesare pentru

[4] Sîrbu, *loc. cit*.

[5] P. Gherghe, *Repertoriul informaţiilor şi descoperirilor arheologice din Oltenia. Epoca, Latène*, Craiova 2001, p. 90, nr. 229, cu bibliografia.

[6] Punctul mi-a fost arătat de localnicul Dumitru Voicu.

[7] M. Nica, T. Niţă, Dacia NS 23, 1979, p. 31-64.

[8] V. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, Dacia NS 15, 1971, p. 171-238; idem, *Le problème des Celtes dans l’éspace du Bas-Danube*, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 175-182; idem, *Latènezeitliche Trensen in Rumänien*, HBArch 8, 1981, p. 115-172.

[9] De exemplu Gherghe, *Mărturii ale prezenţei scordiscilor şi tracilor sud-dunăreni pe teritoriul Olteniei în secolele II-I î.e.n.*, Analele Universităţii din Craiova 14, 1984, p. 71, fig. 1 / 6-7; V. Sîrbu, A. Rustoiu, *Découvertes funéraires Géto-Daces du sud-ouest de la Roumanie (150 – 50 av. J.Ch.)*, în *Le Djerdap / Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J.Ch. jusqu’aux guerres daciques*, Beograd, 1999, p. 77-91.

[10] Zirra, *Beiträge..*, p. 224, fig. 23.

[11] Sîrbu, *op.cit.*, p. 77, nr. 3.

restaurarea obiectelor de metal. La baza acestei decizii au stat deopotrivă starea de conservare precară a pieselor, importanţa lor, precum şi intenţia declarată, dar nematerializată până în prezent a Primăriei comunei Drănic, de a sprijini reabilitarea punctului muzeistic de la Padea. Cu ocazia transportării obiectelor de la Padea la Muzeul Olteniei din Craiova, în vederea restaurării lor, am avut şansa de a studia toate aceste piese. Ele au fost fotografiate, desenate şi cântărite. Totodată, piesele au fost restaurate, având o stare de conservare stabilă. Am decis să procedez la publicarea pieselor din dorinţa de a le introduce cât mai grabnic în circuitul ştiinţific. Sigur că ar fi fost de dorit ca prezentul studiu să beneficieze şi de precizări obţinute în urma unor săpături arheologice. Până atunci, însă, am considerat că publicaţia de faţă poate reprezenta un pas înainte. Graba întocmirii acestui catalog a survenit şi ca urmare a sustragerii de-a lungul timpului, după anul 1989, a unor piese din colecţia de la Padea, găzduită, după cum spuneam, în condiţii improprii, fără măsuri de securitate. Am avut în vedere, în acest sens, salvarea şi publicarea unor importante informaţii arheologice şi chiar a pieselor în discuţie. De altfel, muzeele săteşti din întreaga Oltenie au cunoscut, după anul 1989, o stare de degradare continuă. Lipsa interesului profesional, dar şi a fondurilor financiare, nepăsarea specialiştilor, ignoranţa autorităţilor, vidul legislativ, pensionarea profesorilor în vârstă, adică exact a celor cărora li se datorează înfiinţarea şi existenţa acestor muzee, au contribuit şi contribuie încă la această stare de lucruri. Fac aceste afirmaţii pe baza celor constatate de mine, de-a lungul a peste 10 ani de cercetări arheologice în Oltenia. Excepţii notabile de la situaţia proastă, expusă sumar mai sus, fac muzeele săteşti de la Desa, judeţul Dolj şi Orlea, judeţul Olt, poate şi puţine altele pe care nu le cunosc. Cel de la Desa a fost organizat chiar de semnatarul acestor rânduri în anii 1998-1999[12]. Muzeul de la Orlea a fost organizat de învăţătorii C. Cumpănaşu şi C. Iliescu, şi protejat de autorităţile locale[13].

Catalogul întocmit aici conţine toate piesele pe care le-am putut vedea, studia, sau despre care am putut afla că au fost descoperite la Padea. Am acordat atenţie în special pieselor de fier, în speţă armelor, pe când în cazul vaselor ceramice, am selectat doar câteva care mi s-au părut semnificative. După cele publicate până în prezent[14], de la Padea ar proveni trei pumnale curbe, dar eu am reuşit să identific doar două astfel de obiecte. La Muzeul Olteniei din Craiova se găsesc câteva astfel de piese care au locul de descoperire necunoscut şi este posibil ca una dintre acestea să provină de la Padea, întregindu-se astfel numărul cunoscut de trei pumnale, însă nu am găsit indicii în acest sens. Mai degrabă, menţionarea a trei pumnale[15] ar putea să se refere la cele două identificate de mine, la care se mai

[12] D. Bondoc, *Colecţia de arheologie a Muzeului şcolar Desa, jud. Dolj*, Oltenia. Studii şi comunicări. Arheologie-istorie, 11, 1999, p. 65-73.
[13] D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978, p. 20.
[14] Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare*…, p. 77.
[15] *Ibidem*.

poate adăuga un cuțit. Cel mai consistent lot de obiecte dintre cele descoperite la Padea se află în prezent în custodia punctului muzeistic de pe raza acestei localități. Câteva piese se găsesc în colecția de arheologie clasică a Muzeului Olteniei Craiova. În sfârşit, două fibule au fost publicate schematic de către V. Zirra, fără a şti ceva despre soarta lor în prezent.

La finalul acestui prolog, ca de obicei, îmi fac cuvenita datorie de a menționa pe cei care m-au ajutat în demersul de față. Am beneficiat de întreg sprijinul profesorului Costache Constantin de la Şcoala generală din Padea, cel în custodia căruia se află în prezent piesele. Desenele au fost realizate de Violeta Stănescu şi Ionela Mândră, iar procesarea computerizată a ilustrației a fost făcută de Daniela Popescu. Am purtat discuții cu Aurel Rustoiu, cu privire la cele două fibule, iar traducerea rezumatului în limba engleză a fost asigurată de Mihaela Pena. Sugestii şi informații utile mi-au fost oferite cu amabilitate de către prof. dr. Mircea Babeş.

Tuturor, sincere mulțumiri.

CATALOGUL PIESELOR

1. Spadă de fier cu teaca păstrată fragmentară. Piesă arsă şi îndoită ritual, puternic afectată de procesul de coroziune. În punctul unde a fost îndoită, spada s-a rupt, astfel că în prezent piesa este fragmentată în două bucăți.

Vlad Zirra a prezentat inițial (în anul 1971) doar o schiță a buterolei spadei[16], iar din cele două spade publicate ulterior, mai precis în 1976[17], una pare a fi cea la care se face referire în aceste rânduri. Comparând ilustrațiile din cele două publicații se poate deduce cu probabilitatea de rigoare, că spada nr. 2 publicată de V. Zirra în anul 1976[18], ar putea fi cea de față.

Teaca piesei s-a păstrat după cum spuneam fragmentar, împreună cu prinzătorul situat în apropierea mânerului. Din loc în loc a fost prevăzută cu „manşoane” de prindere, în vederea stabilității celor două foi de fier din care a fost realizată. Buterola are partea inferioară de formă triunghiulară, caracteristică pieselor celtice de acest tip din La Téne-ul mijlociu[19]. Aferent buterolei, s-a păstrat şi un buton de formă rotundă, perforat la mijloc (în desenul publicat acum, am reconstituit şi cel de-al doilea buton).

Prinzătorul de teacă este în partea superioară de forma unei „pastile” ovală lipită de corpul tecii, prelungită în jos cu o proeminență dreptunghiulară (2,5 x 1,1cm) uşor ridicată; prin spațiul dintre „ridicătura” respectivă şi teacă se introducea centura/cureaua de care se atârna teaca. Un prinzător de teacă similar provine de la Osijek[20]. Partea inferioară a prinzătorului este ruptă, prin urmare acesta era ceva mai L. Lungimea prinzătorului de teacă este un criteriu important de datare a piesei; în cazul de față acest detaliu este tipic pentru perioada La Téne final[21].

Lama spadei este încă bine ascuțită pe ambele părți şi prezintă o nervură mediană proeminentă. De o parte şi de alta a acestei nervuri, pe întreaga lungime a spadei se află două caneluri. Vârful lamei

---

[16] Zirra, *op. cit.*, p. 224, abb. 23/22.

[17] Idem, *Le problème des Celtes…*, p. 180, fig. 4/1-2.

[18] *Ibidem*, fig. 4/2.

[19] J. L. Brunaux, B. Lambot, *Guerre et armement chez les Gaulois 450 – 52 av. J-C*, Paris, 1987, p. 124; buterolă analoagă cu cea despre care discutăm, la p. 125, fig. 16.

[20] M. Guštin, *Die Kelten in Jugoslawien. Űbersicht über das archäologische Fundgut*, JahrbRGZM 31, 1984, p. 320, fig. 10 B/1.

[21] Brunaux, Lambot, *op. cit.*, p. 122.

este rotund, fapt ce denotă că spada în discuție era utilă numai pentru lovit şi tăiat şi în nici un caz pentru împuns. Spadele de acest tip, adică cele care au vârful rotunjit, având marginile paralele şi lama alungită, sunt arme specifice La Tène-ului târziu[22].

Mânerul spadei va fi avut forma unui manşon din os sau mai probabil lemn, fixat peste o limbă de fier, cu secțiunea romboidală. Pentru stabilitatea mânerului, la extremitatea limbii de fier a fost ataşată o piesă de formă tubulară cu un buton la capăt.

Analogiile existente, pe care le-am menționat mai sus, permit datarea spadei cândva la sfârşitul secolului al II-lea – începutul secolului I a.Chr. Desenul piesei prezentat în paginile acestei lucrări redă o vedere desfăşurată a piesei, alături de vederea laterală, care arată modul cum piesa a fost îndoită ritual în antichitate.

Dimensiuni: lung. – 102 cm; lat. max. – 6 cm; mâner – 18 cm; lung. păstrată a prinzătorului de teacă – 7,5 cm. Greut. actuală a spadei (fără teacă) – 565 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 1/1).

2. Spadă de fier. Piesă descoperită în anul 1968. Înainte de a fi îngropată, a fost arsă şi apoi îndoită în trei; este probabil că cel care a descoperit-o a procedat la îndreptarea sa, prilej cu care treimea superioară s-a rupt. În decursul timpului piesa fost puternic afectată de procesul de coroziune.

Din teacă s-a păstrat doar un fragment de la partea superioară a lamei spadei, imediat sub mâner; lungimea fragmentului de teacă păstrat este de 11,5 cm. Teaca a fost realizată din două plăci de fier. Pentru fixare, foile tecii au fost strânse pe margini in formă de jgheab. Teaca a fost decorată cu două barete în forma literei **S**, care unesc marginile tecii[23].

Lama are marginile tăioase şi nervură mediană. Ruptura treimii superioare a piesei, de care am pomenit mai sus, mi-a dat posibilitatea unei examinări atente a secțiunii lamei şi prin urmare, a modului de realizare a spadei. Cel puțin lama (poate şi restul piesei !) a fost realizată prin lipirea (sudarea) a două fâşii de fier, după care piesa a fost finalizată prin prelucrare şi batere la cald. Vârful este rotund, fapt ce denotă că spada era folosită doar pentru operațiunile de lovire şi tăiere, însă nu şi la împuns. Acest fapt, dimensiunile sale, precum şi caracteristicile tehnice arată că piesa este similară cu cea prezentată anterior şi aparține din punct de vedere cronologic La Téne-ului târziu[24].

Mânerul are secțiunea romboidală şi se termină într-un buton, fapt care dovedeşte în opinia autorului acestor rânduri că era realizat dintr-un alt material, cel mai probabil din lemn sau os. În partea sa inferioară, mânerul prezintă o gardă cu marginile răsfrânte arcuit până la lățimea maximă a lamei spadei.

Un desen de mici dimensiuni al piesei se regăseşte în schema tipologică şi cronologică întocmită de V. Zirra în anul 1971; în cadrul acestei scheme, spada a fost plasată în a doua jumătate a subfazei La Tène C 2 – prima jumătate a subfazei La Téne D 1[25]. Prin urmare, piesa se poate data fără probleme la sfârşitul secolului II-începutul secolului I a.Chr. Ornamentul de pe teacă are analogii şi în subafaza La Tène D2[26], motiv de a crede că datarea la începutul secolului I a.Chr. este mai aproape de adevăr. Deoarece Vlad Zirra a publicat doar un desen schematic şi foarte mic al piesei[27], am procedat la redesenarea şi republicarea piesei.

Dimensiunile piesei sunt apropiate de cele ale spadei prezentate anterior, şi anume: lung. – 104 cm; lat. max. – 6 cm; lung. mâner – 18 cm. Greut. actuală - 761 g (este vorba despre greutatea spadei, dar şi a fragmentului de teacă păstrat; cele două piese nu au putut fi despărțite şi cântărite separat). Punctul muzeistic Padea (fig. 1/2).

3. Vârf de lance de fier. Piesă arsă şi îndoită ritual de mai multe ori, motiv pentru care în prezent este fragmentată în trei bucăți. Lama piesei este foliformă, cu secțiune romboidală şi nervură mediană proeminentă. Tubul de înmănuşare este rotund în secțiune şi prezintă la 2,3 cm de capătul inferior, două orificii practicate în scopul fixării unei hampe de lemn, cu ajutorul unor cuie.

---

22 *Ibidem*, p. 120.

23 Un motiv similar se găseşte pe o piesă prezentată de Brunaux, Lambot, *op.cit.*, p. 123, fig. 11.

24 *Ibidem*, p. 120.

25 Zirra, *Beiträge..*, fig. 23/20.

26 Brunaux, Lambot, *op.cit.*, p. 122 şi p. 123, fig. 11.

27 Zirra, *op.cit.*, p. 224, fig. 23/20.

Dimensiuni: lung. – 72,5 cm; lung. mâner – 10 cm; lat. max. a lamei – 8,2 cm; diam. max. al tubului de înmănuşare – 2,2 cm. Greut. actuală – 542 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 2/3).

4. Vârf de lance de fier. Descoperire întâmplătoare făcută în anul 1966. Piesă arsă şi puternic afectată de coroziune. Starea de conservare a piesei este mediocră: partea inferioară a tubului de înmănuşare este ruptă, iar lama este deteriorată. Lama foliformă, rombică în secţiune, iar tubul de înmănuşare cu secţiunea rotundă. Dimensiuni: lung. păstrată – 38,5 cm; lat. max. păstrată a lamei – 3,7 cm; diam. păstrat al tubului de înmănuşare – 1,8 cm. Greut. actuală – 175 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 2/4).

5. Vârf de lance de fier. Piesă descoperită întâmplător în anul 1966. A fost ars, fapt ce a determinat ulterior un proces accentuat de coroziune. Tubul de înmănuşare rotund în secţiune, a fost serios deteriorat (în prezent este aproape distrus !). Lama foliformă are secţiunea rombică, iar marginile sunt deteriorate pe alocuri. Dimensiuni: lung. păstrată – 42,5 cm; lat. max a lamei – 5 cm. Greut. actuală – 242 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 2/5).

6. Vârf de lance de fier. Piesă arsă şi afectată de procesul de coroziune. A fost îndoită ritual în antichitate; în prezent este dreaptă, fiind îndreptată probabil de către descoperitor. Partea inferioară a tubului de înmănuşare este deteriorată. Lama foliformă, rombică în secţiune, cu nervură mediană. Tub de înmănuşare rotund în secţiune. Dimensiuni: lung. actuală – 27,6 cm; lat. max. a lamei – 3,5 cm; lung. lamă – 17,8 cm; diam. maxim al tubului de înmănuşare – 2 cm. Greut. actuală – 180 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 3/6).

7. Vârf de lance de fier. Piesă descoperită întâmplător în anul 1966. A fost arsă şi îndoită; în prezent este fragmentat în două bucăţi. Lama este foliformă, rombică în secţiune. Marginile sale sunt încă tăioase, iar vârful ascuţit. Tubul de înmănuşare este rotund în secţiune. În punctul de sudură al lamei cu tubul, piesa are secţiunea de formă pătrată. Dimensiuni: lung. desfăşurată – 49,5 cm; lat. lamă – 4,5 cm; diam. tub – 2cm; lung. tub – 14cm. Greut. actuală – 320 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 3/7).

8. Vârf de lance de fier. Piesă arsă, cu suprafaţa afectată de procesul de coroziune. Lamă foliformă cu nervură mediană şi secţiunea rombică. Tubul de înmănuşare este faţetat, hexagonal în secţiune, deformat puţin şi corodat, cu faţetele aproape distruse.

Dimensiuni: lung. – 24,5 cm; lat. max. a lamei – 2,5 cm; lung. tub – 9,5cm. Greut. actuală – 169 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 3/8).

9. Vârf de lance de fier. Piesă descoperită în anul 1968. A fost ars şi îndoit ritual. Tubul de înmănuşare se prezintă puternic deformat datorită operaţiunii de îndoire. Detalii tehnice: lama foliformă, rombică în secţiune; tub de înmănuşare rotund în secţiune, cu orificii laterale de fixare a cozii. Orificiile se găsesc la 3,3cm de partea inferioară a tubului. Dimensiuni: lung. actuală – 31,2 cm; lat. max. a lamei - 5 cm; lung. lamă – 21cm. Greut. Actuală – 269 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 4/9).

10. Vârf de suliţă de fier. Piesă arsă, cu vârful şi tubul de înmănuşare deteriorate. Lama foliformă, rombică în secţiune. Dimensiuni: lung. Păstrată – 16,8 cm; lat. max. a lamei – 2,8 cm; diametru tub – 1,4 cm. Greutate actuală – 177 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 4/10).

11. Vârf de suliţă de fier. A fost ars şi apoi îndoit ritual în punctul de sudură a tubului cu lama. În timp, procesul de coroziune a afectat în mod grav piesa. Dimensiuni: lung. păstrată – 10,5 cm; lat. max. a lamei – 2,5 cm; diam. tub – 1,3 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 4/11).

12. Vârf de lance de fier[28]. Piesă arsă şi îndoită ritual. Spre deosebire de tubul de înmănuşare care este puţin deteriorat, lama are o structură deosebit de solidă şi rezistentă. Vârful piesei este uşor îndoit şi în prezent. Lama este foliformă, rombică în secţiune, cu nervură mediană proeminentă. Tubul de înmănuşare are secţiunea de formă rotundă, iar zona de legătură a tubului cu lama are secţiunea de formă pătrată. Suprafaţa lamei şi partea superioară a tubului au fost decorate cu puncte incizate, după cum urmează: câte două rânduri paralele de puncte incizate pe nervură şi pe partea superioară a tubului, şi un motiv linear realizat din puncte, pe pe marginea lamei. Pentru o mai bună ilustrare, am procedat la redesenarea piesei. Piesă databilă în sub-faza La Tène D 1, la începutul secolului I a.Chr.[29].

Dimensiuni: lung. – 25 cm; lat. max. a lamei – 3,2 cm; L. tubului de nmănuşare – 10,5 cm; diam. max. al tubului de înmănuşare – 1,8 cm. Greut. actuală – 102 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 5/12).

[28] Piesă publicată în două rânduri de către Zirra, *op.cit.*, p. 224, fig. 23/18; idem, *Le problème des Celtes...* , p. 180, fig. 4/6.

[29] Zirra, *Beiträge....*, fig. 23/18.

13. Vârf de lance de fier. Piesă descoperită în anul 1968. A fost arsă şi apoi afectată de procesul de coroziune. Lama foliformă este puţin îndoită, cu nervură mediană proeminentă şi secţiunea de formă rombică. Tubul de înmănuşare are secţiunea de formă rotundă, şi a fost prevăzut în părţile laterale cu orificii pentru fixarea cozii. Aceste orificii au diametrul de 0,4 cm, şi au fost practicate la 2 cm de partea inferioară a tubului. Dimensiuni: lung. – 29 cm; lat. max. a lamei – 3,5 cm; diam. tub – 2 cm; lung. tub – 12 cm. Greut. actuală – 141 g. Punctul muzeistic Padea (fg. 5/13).

14. Vârf de lance de fier. Piesă descoperită în anul 1968. A fost arsă şi afectată de procesul de coroziune. Piesă destul de asemănătoare cu cea prezentată anterior. Lama foliformă a fost îndoită ritual, dar cineva (probabil descoperitorul) a procedat ulterior la îndreptarea ei; prezintă o nervură mediană proeminentă şi are secţiunea de formă rombică.

Tubul de înmănuşare este rotund în secţiune şi a fost prevăzut cu două orificii de fixare a cozii. Orificiile au diametrul de 0,3 cm şi au fost practicate la 4,3 cm de capătul inferior al tubului. Dimensiuni: lung. – 27,5cm; lat. max. a lamei – 3,8 cm; diam. tub – 1,7 cm; lung. tub – 11,7 cm. Greut. actuală – 115 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 5/14).

15. Vârf de lance de fier. Piesă arsă şi afectată de procesul de coroziune. A fost îndoită, dar în prezent este dreaptă (îndreptată probabil de către descoperitor !). Caracteristic tehnice: lama foliformă, rombică în secţiune, nervura mediană mult aplatizată, vârful rupt.

Tubul de înmănuşare este de formă tronconică, rotund în secţiune, "întărit" la partea inferioară cu un inel. Pentru fixarea cozii, la partea inferioară a tubului la 2,5cm de capăt, au fost practicate două orificii; foarte curios, pentru mai multă precizie în realizarea acestor orificii, au fost trasate două linii intersectate. Partea superioară a tubului a fost decorată cu un registru de linii incizate orizontale, încrucişate cu altele oblice.

Dimensiuni: lung. păstrată – 29 cm; lat. max. a lamei – 4,5 cm; diam. tub – 2 cm; lung. tub – 11,4 cm. Greut. actuală – 173 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 6/15).

16. Vârf de suliţă de fier. Piesă arsă, puţin îndoită şi afectată de procesul de coroziune. Lama foliformă cu secţiunea de formă rombică şi nervură mediană. Tubul de înmănuşare faţetat, cu secţiunea hexagonală; în prezent faţetele nu se mai păstrează corespunzător. Dimensiuni: lung. – 21,7 cm; lat. max. a lamei – 2,5 cm; diam. tub – 1,4 cm. Greut. actuală – 125 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 6/16).

17. Vârf de suliţă de fier. Lamă foliformă cu nervură mediană şi secţiunea de formă rombică. Tub de înmănuşare cu secţiunea octogonală. Dimensiuni: lung. – 17,2 cm; lat. max. a lamei – 2,3 cm; gros. tub – 1,3 cm. Greut. actuală – 84 g. Punctul muzeistic Padea (fig. 6/17).

18. Călcâi de suliţă de fier. Piesă arsă, deteriorată de procesul de coroziune. Tub cu secţiunea de formă rotundă. Dimensiuni: lung. – 10,6 cm; diam. tub – 1,5 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 7/18).

19. Pumnal de fier, cu lama de formă curbă de tip *sica*. Piesă fragmentară; partea inferioară a mânerului este ruptă. Una din feţele lamei prezintă un "canal" de scurgere a sângelui (*Blutrinne*). Lama cu tăişul spre interior, are secţiunea de formă triunghiulară, este încă extrem de ascuţită şi în prezent, la fel şi vârful. Mânerul pumnalului se prezintă sub forma unei tije cu secţiunea de formă dreptunghiulară, pe care se mai păstrează unul din niturile de fixare.Dimensiuni: lung. păstrată – 27,4 cm; lat. max. – 1,3 cm; gros. max. – 0,7 cm. Muzeul Olteniei Craiova, inv. vechi 7814 a (fig. 7/19).

20. Pumnal curb de tip *sica*, de fier[30]. Mânerul piesei a fost afectat de procesul de coroziune şi ca atare, deteriorat. Lama are vârful şi lama foarte ascuţite, cu tăişul spre interior, şi este triunghiulară în secţiune. Pe suprafaţa sa se găsesc mai multe şanţuri de scurgere a sângelui. Desenul prezentat aici este unul nou, şi nu cel publicat în literatura de specialitate. Dimensiuni: lung. – 28,3 cm; lat. – 1,7 cm. Muzeul Olteniei Craiova, inv. I 51604 (fig. 7/20).

21. Cuţit de fier, cu tăişul spre interior. Piesă fragmentară, arsă şi corodată. Vârful este rupt. Dimensiuni: lung. actuală – 12,5 cm; lat. max. a lamei – 2,2 cm; gros. muchea lamei – 0,5cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 7/21).

22. Cuţit de fier, cu tăişul spre interior. Piesă similară cu cea prezentată anterior: fragmentară, arsă şi afectată de procesul de coroziune. Vârful cuţitului este rupt. Mânerul a fost realizat din bară cu

---

[30] Idem, *Le probleme des Celtes...*, p. 180, fig. 4/8; Sîrbu, Rustoiu, *op. cit.*, p. 81, fig. 4/3; Rustoiu, *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca 2002, p. 168, fig. 4/3.

secţiunea dreptunghiulară. Dimensiuni: lung. actuală – 11,8 cm; lat. max. a lamei – 2,3 cm; gros. muchea lamei – 0,5 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 7/22).

23. Fragment din lama unui cuţit de fier, cu tăişul spre interior. Piesă arsă şi afectată de procesul de coroziune. Dimensiuni păstrate: 5,6 x 1,9 cm; gros. muchea lamei – 0,5 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 7/23).

24. Fibulă de fier (*non vidi*, apud V. Zirra)[31]. Piesă realizată dintr-un singur fir de metal, cu corpul înalt şi resortul bilateral. Piciorul este întors pe deasupra arcului, prezintă o nodozitate pe această prelungire, care se prindea de arc printr-un manşon ce nu s-a mai păstrat. Din desenul publicat nu pot fi deduse anumite caracteristici tehnice precum numărul spirelor sau forma arcului. Cred că piesa este apropiată variantei Gura Padinii, oricum uzitată în mediul Padea-Panagjurski Kolonii**,** şi ca atare poate fi datată în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului II a.Chr. – prima jumătate a secolului I a.Chr.[32]. Nu pot fi precizate dimensiunile şi nici locul unde se află în prezent piesa (fig. 8/24).

25. Fibulă de fier (*non vidi*, apud V. Zirra)[33]. Piesă fragmentară realizată dintr-un singur fir de metal, cu corpul înalt, port-agrafa în formă de cadru şi resortul bilateral (nu poate fi precizat numărul spirelor). Această fibulă seamănă cu o alta de la Orlea[34]. Secolul I a.Chr., cel mai probabil în prima jumătate[35]. Nu pot fi precizate dimensiunile şi nici locul unde se află în prezent piesa (fig. 8/25).

26. Zăbală fragmentară de fier[36]. Piesă trecută prin foc şi afectată de procesul de coroziune. Psaliile erau unite de un muştiuc format din două bare (cea din dreapta nu s-a păstrat), terminate la capete în două inele prin intermediul cărora cele două bare se articulau. Pe bara păstrată se află două rondele, intercalate de două mici piese tubulare. Spre extremitatea zăbalei, lângă psalia stângă, se mai găseşte o piesă realizată tot din fier, sub forma literei omega; înălţimea acestei piese este de 10 cm. Destinaţia unor astfel de piese era aceea de a asegura, prin intermediul unor curele ce porneau de la acestea, o mai bună fixare a frâului şi implicit o mai bună strunire a calului[37].

Sub muştiuc se mai află o altă bară de fier cu secţiunea rotundă, lungă de 13 cm, a cărei menire era aceea de-a se fixa sub bărbia calului. Pentru asamblarea acestei bare, mijlocul psaliilor a fost bătut căpătând o formă dreptunghiulară. Câte două perforaţii au fost practicate în porţiunea dreptunghiulară a psaliilor, cel de-al doilea rând de perforaţii fiind destinat mutării barei de sub bărbia calului, în cazul în care amplasarea sa, în primul rând, nu ar fi fost posibilă dacă maxilarul calului ar fi fost mai mare.

Psaliile au fost realizate din bare masive de fier şi au înălţimea de 20,5 cm. Capetele superioare au fost perforate în vederea fixării muştiucului. La mijloc, psaliile prezintă o porţiune dreptunghiulară (3,5 x 2,6 cm) cu câte două orificii pe fiecare, destinate amplasării barei de sub bărbia calului. La partea inferioară, au fost bătute şi îndoite, obţinându-se în acest fel două bucle, de care sunt agăţate două inele (diam. - 3 cm). Rolul acestor inele era deosebit de important; de aici se legau hăţuri pe care călăreţul le folosea în vederea strunirii calului. Întreg ansamblul zăbalei este destul de solid. Un desen excelent al piesei a fost publicat de Vlad Zirra[38], care ne-a şi lăsat o schiţă a modului de folosire a unor astfel de zăbale[39] (fig. 26a). Acest gen de zăbale a fost datat larg în răstimpul cuprins între sfârşitul secolului al III-lea şi începutul secolului I a.Chr.[40]. În schimb, piesa de la Padea a fost "plasată" cronologic de către Vlad Zirra la începutul secolului I a.Chr.[41]. Punctul muzeistic Padea. (fig. 8/26).

---

[31] Zirra , *Beiträge...,* p. 224, fig. 23/8.

[32] Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n .– I e.n.)*, Bucureşti, 1997, p. 35.

[33] Zirra, *op.cit.*, p. 224, fig. 23/8.

[34] C.S. Nicolaescu-Plopşor, *Antiquités celtiques en Olténie*, Dacia 11-12, 1945-1947, p. 30, fig. 3.

[35] Rustoiu, *op.cit.*, p. 39-40.

[36] Zirra, *op.cit*, p. 224, fig. 23/16; idem, HBArch p. 163, fig. 4/2; W. M. Werner, *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, PBF XVI, 4, 1988, p. 93, nr. 307; Rustoiu, *Războinici şi artizani...*, p. 170, fig. 6/3.

[37] Pentru analogii, vezi Werner, *op. cit.*, pl. 37-42.

[38] Zirra, HBArch p. 163, fig. 4/2.

[39] *Ibidem*, p. 164.

[40] Werner, *op.cit,* p. 98-101; idem, ArchKor 15, 1985, 4, p. 477.

[41] Zirra, *Beiträge....,* p. 224, fig.. 23/16.

27. Denar roman republican de argint. Greut. – 5 g. Diam. – 1,8 cm. Crawford p. 372, nr. 357 / 1b. Roma, anul 83 a.Chr. (determinare făcută de Toma Rădulescu).

Av. Cap Venus spre dreapta, purtând diademă. Sub aceasta, numele consulului C. Norbanus. În stânga reprezentării se găseşte marca de control: CCIIII; Rv. Spicul de grâu, mănunchiul de fascii şi caduceul. Pe margine, o bordură perlată.

Nu am putut afla locul, data şi contextul descoperirii piesei. Este însă posibil ca moneda să poată fi pusă în legătură cu lotul de arme de la Padea. Cel puţin datarea monedei concordă cu cea a spadelor şi a celor două fibule. Punctul muzeistic Padea (fig. 8/27).

28. Partea inferioară a unei oale, realizată cu mâna din pastă zgrunţuroasă de culoare gălbui-cărămizie. Fundul vasului este drept, iar peretele are grosimea de 1cm. Dimensiuni: î. păstrată – 8 cm; diam. Fund. – 9 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 9/28).

29. Fragment din gâtul unei oale, fabricată la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. S-a mai păstrat şi un fragment din toarta vasului. Pentru decor, două caneluri orizontale au fost trasate pe gâtul piesei. Dimensiuni: 14 x 8,5 cm; diam. probabil al gâtului vasului – 11,5 cm; gros. perete – 1 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 9/29).

30. Fragment de oală, executată cu mâna din pastă zgrunţuroasă de culoare gălbui-cărămizie. Pe suprafaţa piesei au fost aplicate "brâie" alveolate în stilul ceramicii de epocă La Tène din Dacia. De asemenea, a fost prevăzută şi o apucătoare. Grosimea peretelui este de 1 cm. Dimensiuni: 12 x 11 cm; dimensiuni apucătoare: 5 x 3 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 9/30).

31. Fragment ceramic realizat la roată din pastă semifină de culoare gri-cenuşie, cu pietricele în compoziţie. Piesa provine din corpul unui vas, cel mai probabil o oală. Pe suprafaţa fragmentului ceramic au fost trasate (incizate) înainte de ardere, motive unghiulare şi în val. Aceste motive sunt alcătuite din mai multe linii. Adâncimea inciziilor nu este constantă. Dimensiuni: 6,6 x 4 cm. Muzeul Olteniei Craiova (fig. 9/31).

32. Cană fragmentară cu o toartă[42], fabricată la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Toarta şi partea superioară (gura) recipientului nu s-au păstrat. Vasul are corpul bombat, fundul inelar, gâtul decorat cu caneluri. Se poate lesne observa că pereţii vasului nu sunt simetric dispuşi faţă de centrul de greutate al vasului, de unde concluzia că în timpul realizării sale sau al arderii în cuptor, s-a produs o defecţiune.

Am utilizat în acest catalog desenul foarte bun publicat de Vlad Zirra[43], pe care l-am dimensionat la scara 1/3. Vasul a fost datat de acelaşi cercetător la finele secolului al II-lea a. Chr.[44]. Dimensiuni: î. – 28 cm; diam. fund. – 9,5 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 9/32).

33. Toartă şi fragment din buza unui vas, realizat cu mâna din pastă fină de culoare gri-cenuşie. În raport cu buza vasului, toarta este supraînălţată. Dimensiuni: 7,3 x 7,2 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/33).

34. Toartă de vas, executat la roată din pastă semifină de culoare brună, cu nisip în compoziţie. Dimensiuni: 5 x 4,3 cm; lat. toartă – 2,5 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/34).

35. Fragment din partea inferioară a unui vas, realizat la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Dimensiuni: 8,2 x 2,2 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/35.)

36. Fragment din fundul unui vas, realizat la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Dimensiuni: 14,5 x 5,6 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/36).

37. Şase fragmente ceramice atipice, realizate la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Au aparţinut unui vas de mari dimensiuni. Piese de diferite forme şi dimensiuni. Fără ilustraţie. Punctul muzeistic Padea.

38. Toartă fragmentară realizată în bandă, aparţinând unui vas realizat la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Canelură verticală pe suprafaţa exterioară. Dimensiuni: 7,6 x 3,4 x 1,6 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/38).

---

[42] *Ibidem*, p. 224,fig. 23/26; idem, *Le probleme des Celtes…*, p. 182, fig. 5/4; Sîrbu, Rustoiu, *op. cit.*, p. 84, fig. 11/1; Rustoiu, *Războinici şi artizani..*, p. 174, fig. 10/1.

[43] Zirra, *loc.cit.*

[44] *Ibidem*, p. 224, fig. 23/26.

39. Toartă fragmentară aparţinând unui vas realizat la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Fragmentul păstrat provine din partea inferioară a torţii. Este rotundă în secţiune. Dimensiuni: 7,5 x 3,9cm; diametru toartă – 2,4cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/39).

40. Toartă fragmentară, aparţinând unui vas realizat la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie, cu fragmente de mică în compoziţie. Dimensiuni: 5,8 x 3 x 1,6 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/40).

41. Toartă fragmentară realizată în bandă, aparţinând unui vas realizat la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Dimensiuni: 6,8 x 4,9 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/41).

42. Toartă fragmentară realizată în bandă, aparţinând unui vas realizat la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Canelură verticală pe suprafaţa piesei.

Dimensiuni: 6 x 3,7 x 1,8 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/42).

43. Toartă fragmentară realizată în bandă, aparţinând unui vas realizat la roată din pastă fină de culoare gri-cenuşie. Dimensiuni: 4,9 x 3,1 x 1,2 cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 10/43).

44. Podoabă (?) de argint. Piesă arcuită sub forma unei gheare, cu baza de formă octogonală regulată. Pe măsură ce piesa urcă spre vârf, muchiile octogonului se pierd, astfel că vârful este aproape ascuţit. Pe suprafaţa bazei, în centrul acesteia, se găseşte un punct adâncit. Semnficaţia piesei nu poate fi deocamdată precizată.

Dimensiuni: 3,9 x 2,2cm; dimensiuni bază: 0,9 x 0,9cm. Punctul muzeistic Padea (fig. 11/44).

COMENTARIU ARHEOLOGIC ŞI ISTORIC

La finalul acestei prezentări, se impun câteva scurte consideraţii. Cele mai reprezentative dintre piesele din a doua vârstă a fierului descoperite la Padea sunt armele. Se poate observa lesne faptul că marea lor majoritate au fost deteriorate în mod deliberat: mai întâi arse şi apoi îndoite ritual. Numărul mare de arme nu lasă îndoială asupra faptului că avem de-a face cu nişte războinici aparţinând grupei culturale Padea-Pangjurski Kolonii[45].

Pentru datarea descoperirilor pot fi luate în discuţie cele două spade şi fibule, ştiut fiind faptul că celelalte artefacte nu oferă foarte bune indicii cronologice. Spadele de tip celtic sunt unice în felul lor, prin formă, dimensiuni şi modul în care au fost arse şi îndoite ritual. Este de admis că o astfel de spadă a avut o scurtă circulaţie în timp.

Un reper de datare ar putea fi oferit de moneda emisă la Roma în anul 83 a.Chr. Din păcate nu cunoaştem contextul descoperirii sale. În cazul în care moneda poate fi pusă în legătură cu descoperirile de la Padea aşa cum înclin să cred, atunci înmormântările cu depuneri de arme celtice erau practicate la data emiterii monedei. Sigur că trebuie admis faptul că de la data emiterii sale şi până când va fi ajuns la Padea, va fi trecut ceva timp, drept care moneda ar putea fi considerată un post-quem foarte bun.

Problema cea mai delicată, pe care o ridică descoperirile de la Padea, este aceea a apartenenţei etnice a posesorilor acestor obiecte[46]. Unele piese, mai cu

[45] Despre grupul Padea-Pangjurski Kolonii, vezi Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury latènskiej*, Wroclaw-Kraków-Gdańsk, 1974, p. 74-138; Zirra, *Le probleme des Celtes...*, p. 178 şi urm.; Rustoiu, *Războinici şi artizani...*, p. 11-62.

[46] Aceeaşi problemă ridicată de V. Sîrbu, M. Arsenescu, *Dacian settlements and necropolises in southwestern Romania*, Acta Terrae Septemcastrensis 5, 2006, 1, p. 163.

seamă spadele, sunt categoric arme de origine celtică. Altele sunt obiecte ce pot fi puse pe seama autohtonilor geți şi daci; mă refer aici la pumnalele curbe de tip sica. De asemenea, există şi piese, cum ar fi zăbalele, ce aparțin civilizației tracilor de la sud de Dunăre. În sfârşit, există şi o categorie de artefacte (fibulele) care au ajuns la locul descoperirii lor ca urmare a unor influențe culturale, pentru că erau la „modă”.

Nu încape îndoială că spadele prezentate sunt obiecte de origine celtică, dar aceasta nu înseamnă în mod automat că posesorii lor îngropați la Padea ar fi fost celți. Trebuie admisă şi posibilitatea ca astfel de arme să fi fost preluate şi de alte etnii. Acest gen de spade este răspândit în întregul spațiu locuit de celți de-a lungul istoriei lor şi dispune de o tipologie bine precizată[47]. Poate şi din acest motiv, într-un repertoriu al descoperirilor funerare getice şi dacice din sud-vestul României[48], aceste piese au fost catalogate mai prudent drept spade de tip La Tène. Interesant este faptul că ele lipsesc aproape cu totul din Transilvania[49], acolo unde de fapt a fost centrul puterii dacice. De notat, de asemenea, că astfel de spade nu apar pe Columna traiană şi nici pe monumentul de la Adamclisi; aşadar în vremea războaielor daco-romane, ele nu se mai foloseau.

Pentru pumnalele cu lama curbă de tip *sica*, în general forma şi tipul sunt destul de comune tracilor, dacilor şi geților. Au avut o largă circulație în timp. Reprezentări ale lor se găsesc pe Columna Traiană, pe monumentul triumfal de la Adamclisi, pe stele funerare, bronzuri figurate şi monede. Însuşi regele Decebal a fost redat pe Columnă, sinucigându-se cu un astfel de pumnal. Sica a fost arma tradițională a tracilor, de unde şi frecventa sa apariție pe monumentele ce redau gladiatori traci. Prin urmare, nu pare a fi nici o problemă în a acredita originea tracică a acestor pumnale. Descoperirea lor în număr mare şi la nord de Dunăre atestă fără dubii folosirea lor deopotrivă şi de către daci şi geți. În pofida acestor evidențe, trebuie să constatăm că unele pumnale au fost arse şi îndoite după ritualul celtic. Se poate însă observa că există unele mici diferențe între piesele catalogate drept arme certe dacice[50] şi piesele din sud-vestul României, publicate de C.S. Nicolaescu-Plopşor, ca având o origine celtică[51]. Cele aparținând categoriei din urmă, se regăsesc pe o arie geografică mai largă, corespunzând sud-vestului României şi nord-vestului Bulgariei. O analiză a lor a fost făcută în urmă cu aproape trei decenii[52], fiind catalogate drept pumnale traco-daco-ilire. Mai de curând, problematica acestor arme a fost reluată[53]. Observând că cea mai mare parte a descoperirilor de astfel de pumnale se concentrează în sudul Olteniei şi în nord-vestul Bulgariei, în regiunea Vraca, se poate afirma că pumnalele cu lama

[47] Brunaux, Lambot, *op.cit.*
[48] Sîrbu, Rustoiu, *op.cit.*, p. 80.
[49] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n.– I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1979.
[50] Glodariu, Iaroslavschi, *op.cit.*, p. 139.
[51] Nicolaescu-Plopşor, *op.cit.*
[52] S. v. Schnurbein, Germania 57, 1979, p. 117-134
[53] Rustoiu, *Thracian **sica** and Dacian **falx**. The history of a ‘national’ weapon*, în *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca 2007, p. 67-82.

curbă de tip *sica* au devenit la un moment dat specifice faciesului Padea-Panagjiurski Kolonii[54]. O descoperire de dată recentă din Bulgaria, care conține și două astfel de pumnale a fost datată în secolul al II-lea a.Chr.[55]. O datare mai largă a fost propusă pentru descoperiri similare de la Rast, județul Dolj: secolele II-I a.Chr.[56].

Vârfurile de lănci și sulițe, de diverse forme și dimensiuni, au fost comune atât dacilor, cât și celților. Arderea și îndoirea rituală a unora dintre ele reprezintă un obicei de origine celtică. Prof. M. Babeş mi-a sugerat că anumite piese - cele cu nervura mediană foarte proeminentă - ar putea fi datate mai timpuriu. Urmare acestei sugestii, am comparat acest gen de piese cu unele vârfuri de lance descoperite în context hallstattian la Balta Verde și Gogoșu[57]. Într-adevăr, asemănarea este absolut izbitoare, fapt ce ar putea fi explicat poate, prin perpetuarea peste secole a unui anumit tip de armă.

De remarcat faptul că unul dintre vârfurile de lance de la Padea, este vorba despre piesa nr. 3 din catalogul de față, are 72,5cm lungime. Ținând cont și de faptul că lancea era prevăzută și cu un călcâi de fier, destinat fixării piesei în pământ, un calcul elementar arată că lungimea totală a unei lănci putea ajunge până la 2,5 3 m, poate mai mult. Această ipoteză ar putea fi valabilă doar pentru vârfurile mai lungi.

Nici zăbalele nu ne ajută prea mult la stabilirea etnicului proprietarilor lor. Este vorba despre piese care au o circulație mai lungă în timp și spațiu, și nu sunt neapărat caracteristice unui anumit grup etnic. Prezența lor în număr mare într-un anumit spațiu, l-a determinat pe W. Werner să le numească zăbale „de tip tracic".

Ceramica este reprezentată prin cele două categorii principale: prima realizată la roată, cealaltă cu mâna. Ar fi atrăgătoare ipoteza că o anume categorie poate fi pusă pe seama celților, iar cealaltă pe seama autohtonilor, însă nu se poate afirma acest lucru. Ambele categorii ceramice par să fi fost folosite ca urne sau ofrande funerare[58]. Ceramică dacică realizată cu mâna în mediul scordisc nu mai este de mult o noutate; de pildă, la Gomolava s-a găsit un număr apreciabil de vase pe care arheologii români le numesc „cești dacice", denumire adoptată și acceptată și de cercetătorii sârbi[59]. O altă observație ce trebuie făcută este aceea că de la Padea nu provine până în prezent nici măcar o „ceașcă dacică"; ar putea fi însă vorba și despre o carență a cercetărilor. Pe de altă parte, ceramica realizată la roată specifică epocii La Tène, prezentată în catalogul de față, este de asemenea prezentă în mediul scordisc din Serbia[60].

---

[54] D. Spânu, SCIVA, 52-53, 2001-2002, p. 99.

[55] D. Katincharova, ArhSofia 44, 2003, 4, p. 5-13.

[56] E. Tudor, SCIV 19, 1968, 3, p. 523.

[57] D. Berciu, E. Comşa, Materiale 2, 1956, p. 251-490.

[58] Rustoiu, *Războinici și artizani..*, p. 18.

[59] B. Jovanović, M. Jovanović, *Gomolava. Naselje mladeg gvozdenog doba (Gomolava. Late La Tène settlement)*, Novi Sad-Beograd, 1988, p. 25, fig. 5; p. 86, fig. 13; P. Popović, *Le ceramique de La Tène finale sur les territoires des Scordisques (Ier siècle av n. è. – Ier siècle de n.è)*, Starinar 50, 2000, p. 87, fig. 3.

[60] Popović, *op.cit.*, p. 91, fig. 5.

Tentaţia de a interpreta descoperirile de la Padea ca făcând parte dintr-un singur depozit este foarte mare. Anumite evidenţe sugerează însă faptul că avem de-a face cu situaţii uşor diferite. Spuneam la începutul acestui demers că este vorba despre două puncte unde au fost descoperite piese de epocă La Tène: *Dealul viilor* şi *Fântâna Beldei*. Mai mult, diferenţele de formă şi dimensiuni ale vârfurilor de suliţe şi lănci, lasă loc presupunerii că ar putea proveni din mai multe depozite. Dar aceste probleme de fineţe, vor putea fi dezbătute cu o altă ocazie de către specialişti ai celei de-a doua vârste a fierului, pe măsura avansării cercetărilor.

*

Din cele dezbătute sumar la o primă impresie ar reieşi că etnicul grupului de la Padea reprezintă de fapt o mixtură: celţi, traci, daci şi alte etnii. Chestiunea care ar trebui elucidată, aceea a proprietarilor obiectelor descoperite la Padea, nu va putea fi însă rezolvată foarte curând, tocmai datorită diversităţii obiectelor descoperite aici: spade de tip celtic, pumnale traco-geto-dacice, zăbale tracice, ceramică lucrată cu mâna şi la roată.

În urmă cu şase decenii, C.S. Nicolaescu-Plopşor aprecia drept celtice descoperirile de acest tip din Oltenia[61]. În încercarea de a explica prezenţa laolaltă a spadelor de tip celtic cu pumnalele traco-geto-dacice, a fost propusă şi o soluţie de compromis: geţii şi dacii ar fi preluat de la celţi spada celtică, iar celţii şi-au însuşi pumnalul curb de la cei dintâi[62]. Mai recent, V. Sîrbu a procedat la o departajare tranşantă din punct de vedere etnic, considerând că vestigiile de tip Padea-Pangjurski Kolonii din Oltenia, ar aparţine unui grup daco-scordisc[63]. După A. Rustoiu, ar fi vorba în principal despre triburi de tribali, scordisci mici şi daci[64]. În acest sens, de reţinut informaţia lui Strabon[65], care îi menţionează la est de râul Morava, de-a lungul Dunării, pe scordiscii mici, moesi şi tribali.

Cred că nu este lipsit de importanţă ca alături de neamurile menţionate mai sus, să fie specificat în mod explicit şi cel al geţilor, ca făcând parte din conglomeratul etnic din cadrul grupului Padea-Pangjurski Kolonii. Faptul că în opinia lui Strabon, *geţii sunt cei aşezaţi spre Pont şi spre răsărit,* iar *dacii, cei din partea potrivnică, adică dinspre Germania şi spre izvoarele Istrului*[66], iar după Iordanes, *vechea Dacie* este *cea care se vede pe celălalt mal al Dunării din Moesia, încununată de munţi*[67], lasă loc presupunerii că geţii locuiau regiunile din Dobrogea, Câmpia Română şi la sud de Dunăre, pe când dacii ar putea fi localizaţi mai degrabă în Banat, Transilvania şi Crişana. Întrucât renunţarea la sintagma mult

[61] Nicolaescu-Plopşor, *op.cit*.
[62] Tudor, *op.cit.*, p. 524.
[63] Sîrbu, *Credinţe şi practici*…, p. 24-26.
[64] Rustoiu, *Thracian* ***sica*** *and Dacian* ***falx***…, p. 68.
[65] Strabon VII, 5, 12.
[66] Strabon VII, 3, 12.
[67] Iordanes, *Getica* 74.

uzitată, aceea de geto-daci (folosită uneori în trecut şi de autorul acestor rânduri !) pare totuşi să fie să fie doar o chestiune de timp şi de schimbare a mentalităţii, nu există nici o problemă în a face o distincţie clară între geţi şi daci[68], chiar dacă vorbeau aceeaşi limbă[69]. Mai mult, grupul Padea-Pangjurski Kolonii s-a manifestat cu deosebită forţă şi energie în timpul domniei lui Burebista, care era clar un get de neam[70].

Amestecul etnic, a fost înregistrat şi de izvoarele literare. Anaeus Florus[71] a relatat despre luptele romanilor conduşi de consulul Drusus în anii 111-110 a.Chr., cu tracii şi scordiscii, care au fost opriţi să mai treacă Dunărea şi să invadeze provinciile romane balcanice. Prin urmare, se poate deduce că aceste seminţii se găseau undeva la nordul fluviului, poate în imediata sa apropiere sau pe insulele Dunării, de unde organizau raiduri de pradă în spaţiul roman. În continuare, acelaşi autor pomeneşte despre o invazie a dacilor şi scordiscilor, respinsă de consulul Minucius Rufus[72]. Aceeaşi coaliţie daco-scordiscă a fost înregistrată şi de Frontinus[73].

Aşadar, izvoarele literare au înregistrat corect populaţia mixtă a grupului Padea-Panagjurski Kolonii, situaţie verificată şi atestată şi de descoperirile arheologice. Faptul că spade celtice au fost descoperite laolaltă cu pumnale şi zăbale traco-geto-dacice, vârfuri de lănci şi suliţe, unele îndoite intenţionat, ceramică lucrată la roată şi cu mâna, ne lasă să credem că nu este vorba doar despre relaţii de colaborare politico-militară între etniile amintite. Este vorba despre cel puţin o influenţă culturală, dacă nu cumva despre o convieţuire (un exemplu semnificativ îl oferă mormântul celtic de la Teleşti, jud. Gorj)[74].

O ultimă, dar foarte importantă problemă, este aceea a datării lotului de piese de la Padea, pe care l-am tratat în paginile acestei lucrări. Limitele cronologice ale complexelor de tip Padea-Pangjurski Kolonii din Oltenia au fost stabilite între cca 150 şi cca 50 a.Chr.[75], iar mai recent între 170/160-50a.Chr.[76].

Vorbind despre începuturile sale, nu putem face abstracţie de două evenimente politico-militare care au schimbat istoria peninsulei Balcanice, şi anume căderea regatului macedonean, în anul 168 a.Chr. şi formarea provinciei romane Macedonia, în 148 a.Chr. Urmare a acestor evenimente, romanii s-au stabilit temeinic în perimetrul peninsulei Balcanice, iar libertatea de mişcare a celţilor scordisci a fost oarecum strâmtorată. În acest context apariţia grupului Padea-Panagjurski Kolonii ar putea fi apreciată ca o reacţie a unor populaţii de la Dunăre împotriva expansiunii romane.

---

[68] O demonstraţie de dată recentă, la Z. Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*, Bucureşti, 2004, p. 276-289.

[69] Strabon VII, 3, 13.

[70] Strabon VII, 3, 11.

[71] Anaeus Florus I, 39, 5.

[72] *Ibidem* I, 39, 5.

[73] Frontinus II, 4, 3.

[74] Rustoiu, *Observaţii cu privire la mormântul celtic de la Teleşti (jud. Gorj)*, în vol. *In Honorem Gheorghe Popilian* (edited by Dorel Bondoc), Craiova, 2006, p. 300-321.

[75] Sîrbu, *op.cit.*, p. 25; Sîrbu, Rustoiu, *op.cit.*, p. 77-91.

[76] Sîrbu, Arsenescu, *op.cit.*, p. 166.

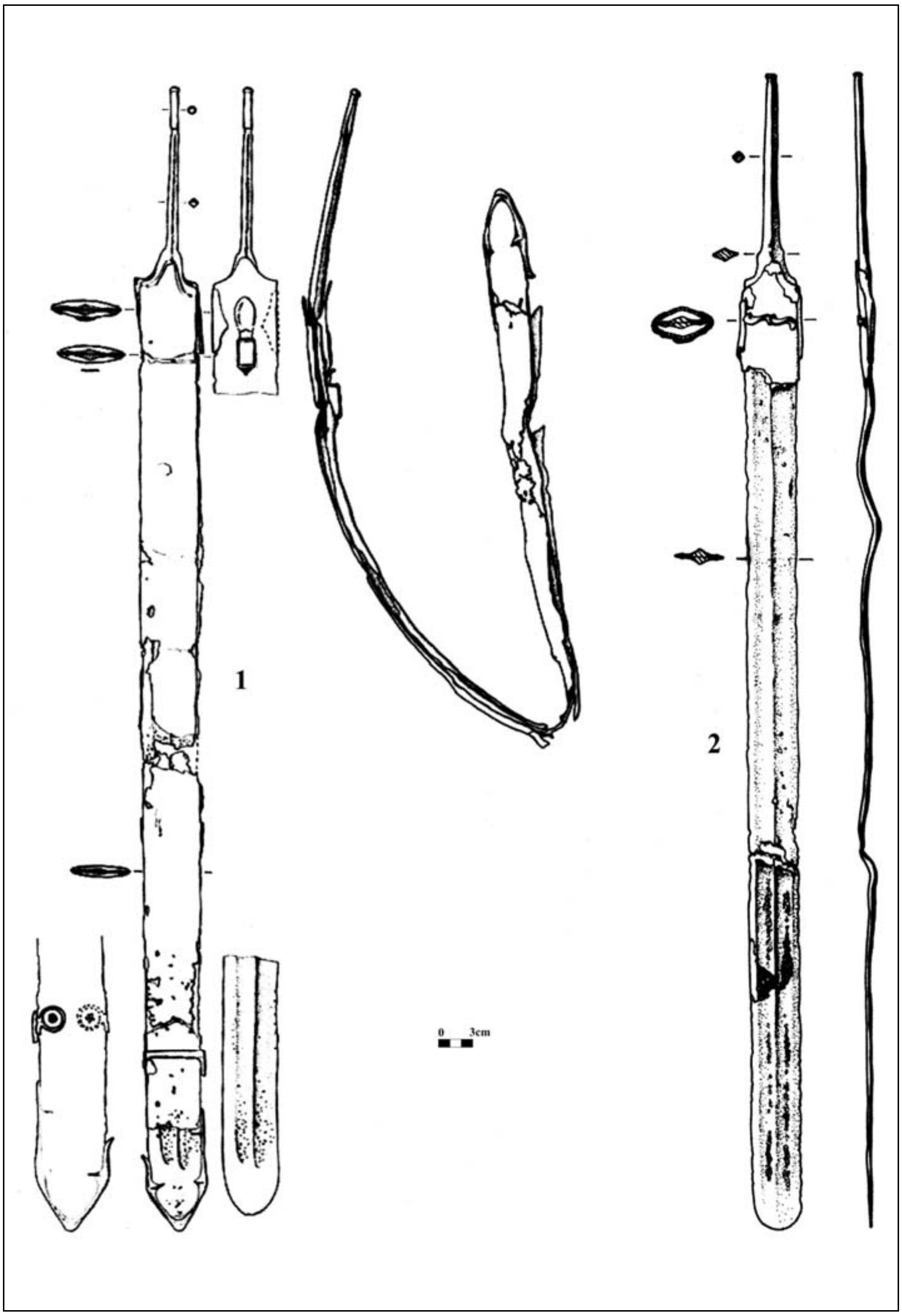


Fig. 1. Padea. Spade de fier.
Fig. 1. Padea. Iron swords.

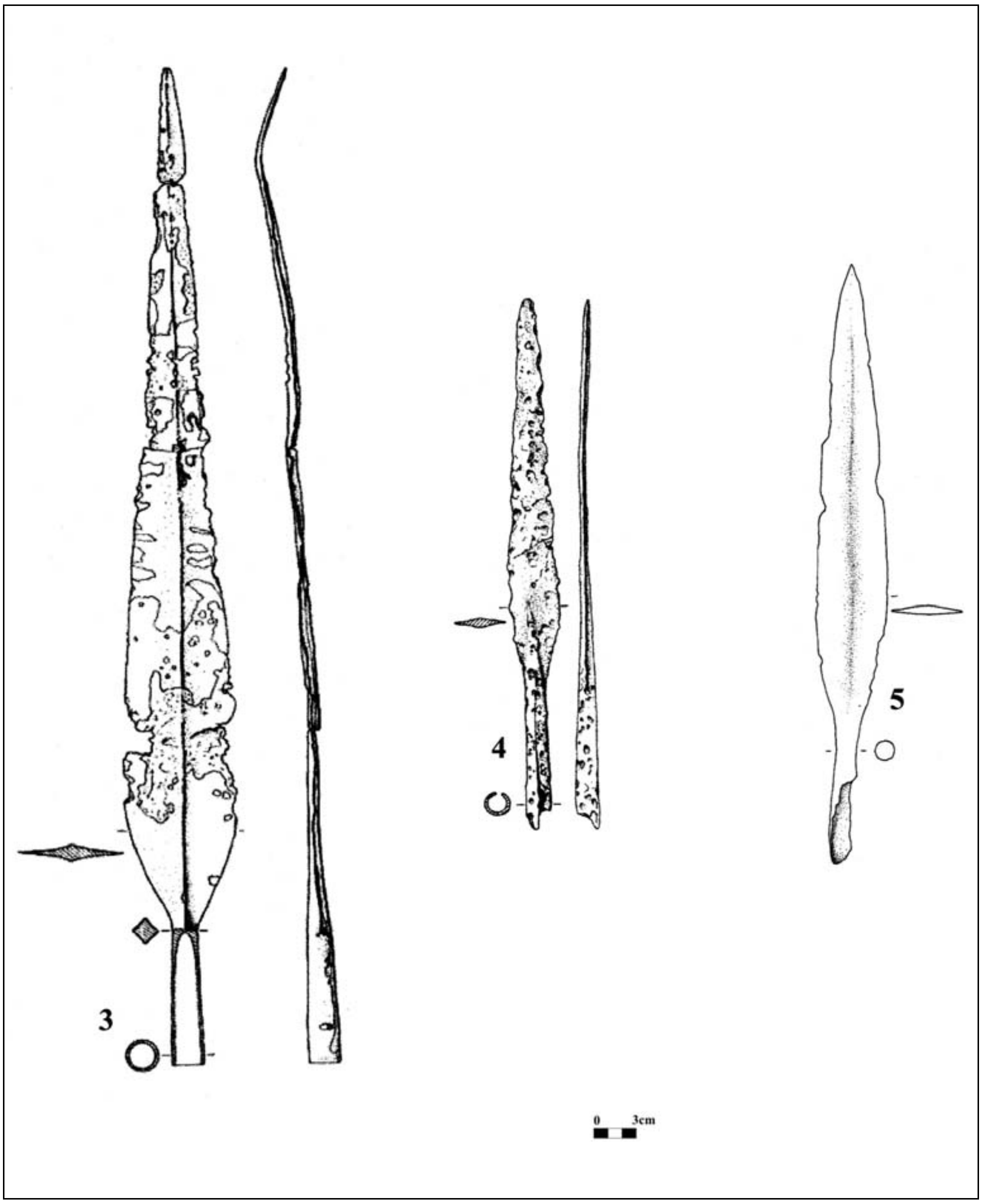


Fig. 2. Padea. Vârfuri de lănci.
Fig. 2. Padea. Spearheads.

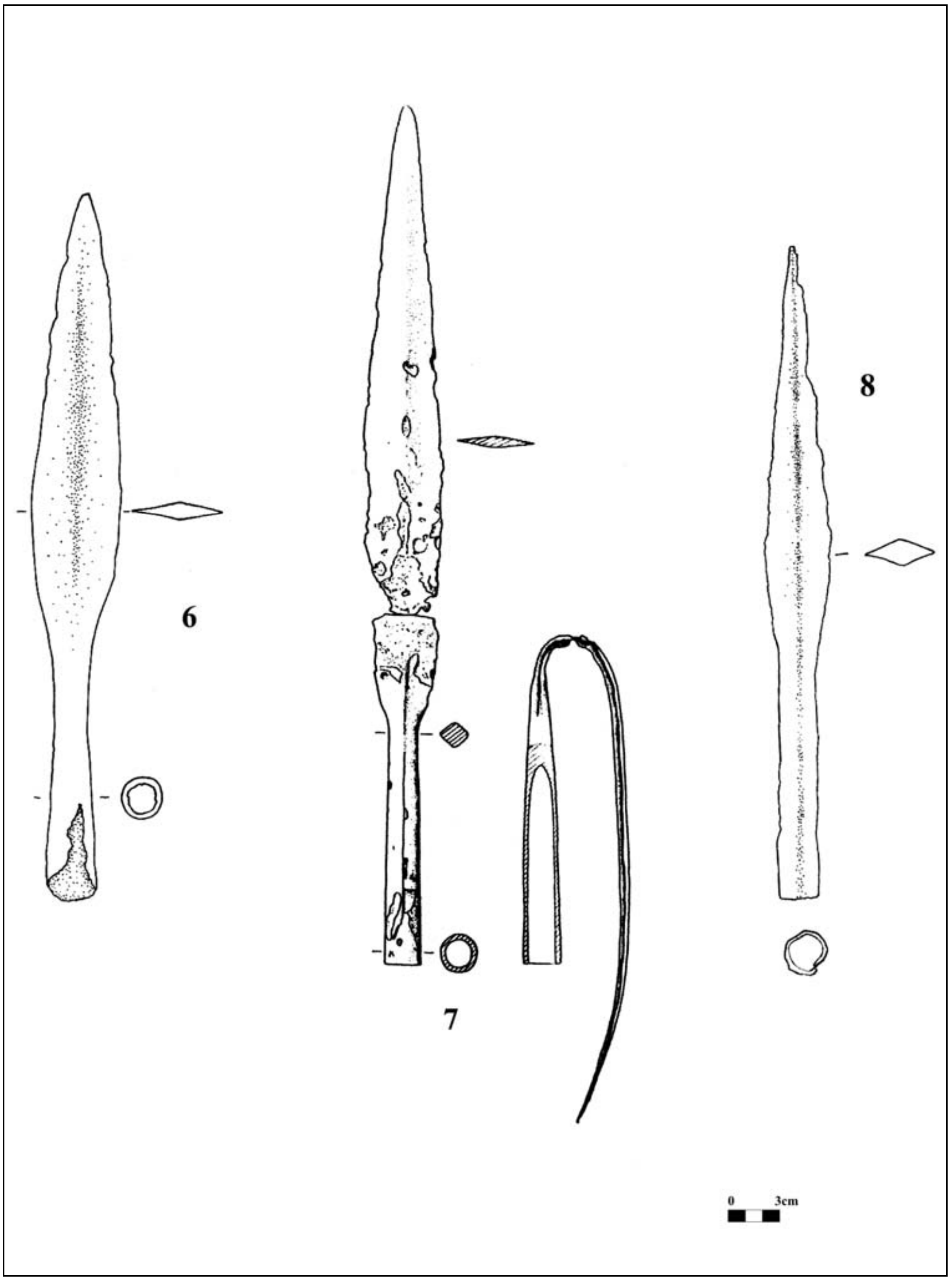


Fig. 3. Padea. Vârfuri de lănci.
Fig. 3. Padea. Spearheads.

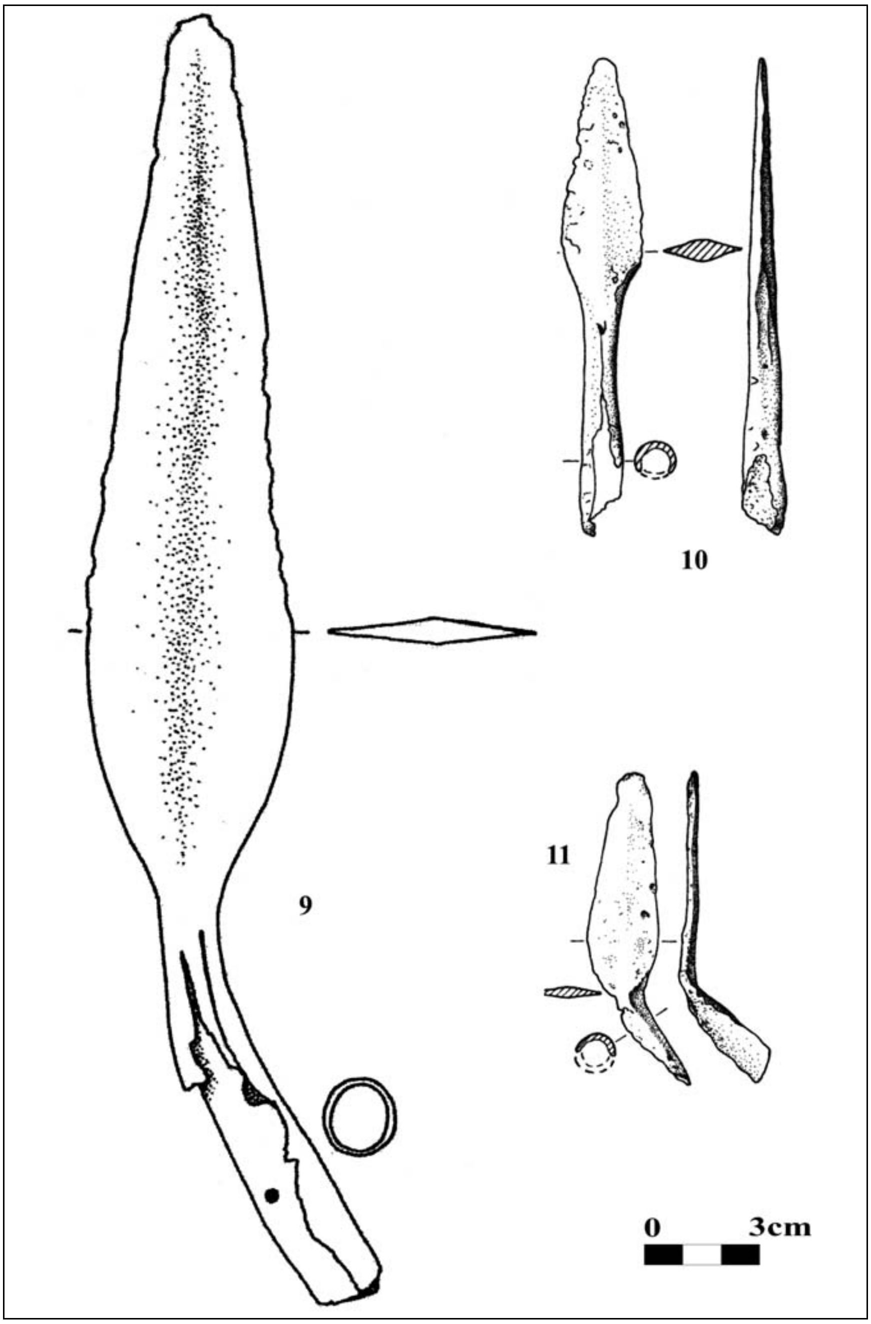


Fig. 4. Padea. Vârfuri de lănci şi suliţe.
Fig. 4. Padea. Spearheads and javelins.

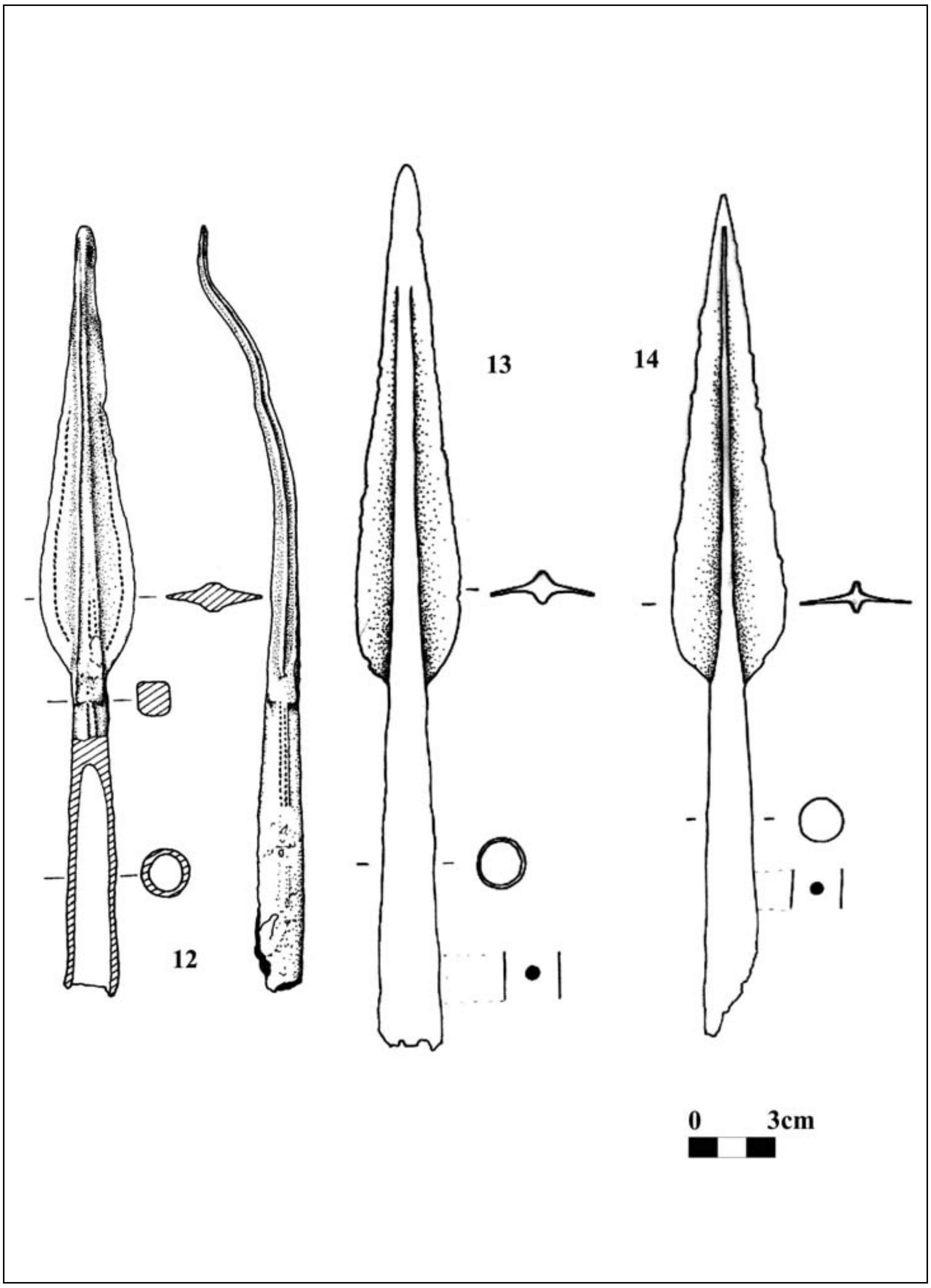


Fig. 5. Padea. Vârfuri de lănci.
Fig. 5. Padea. Spearheads.

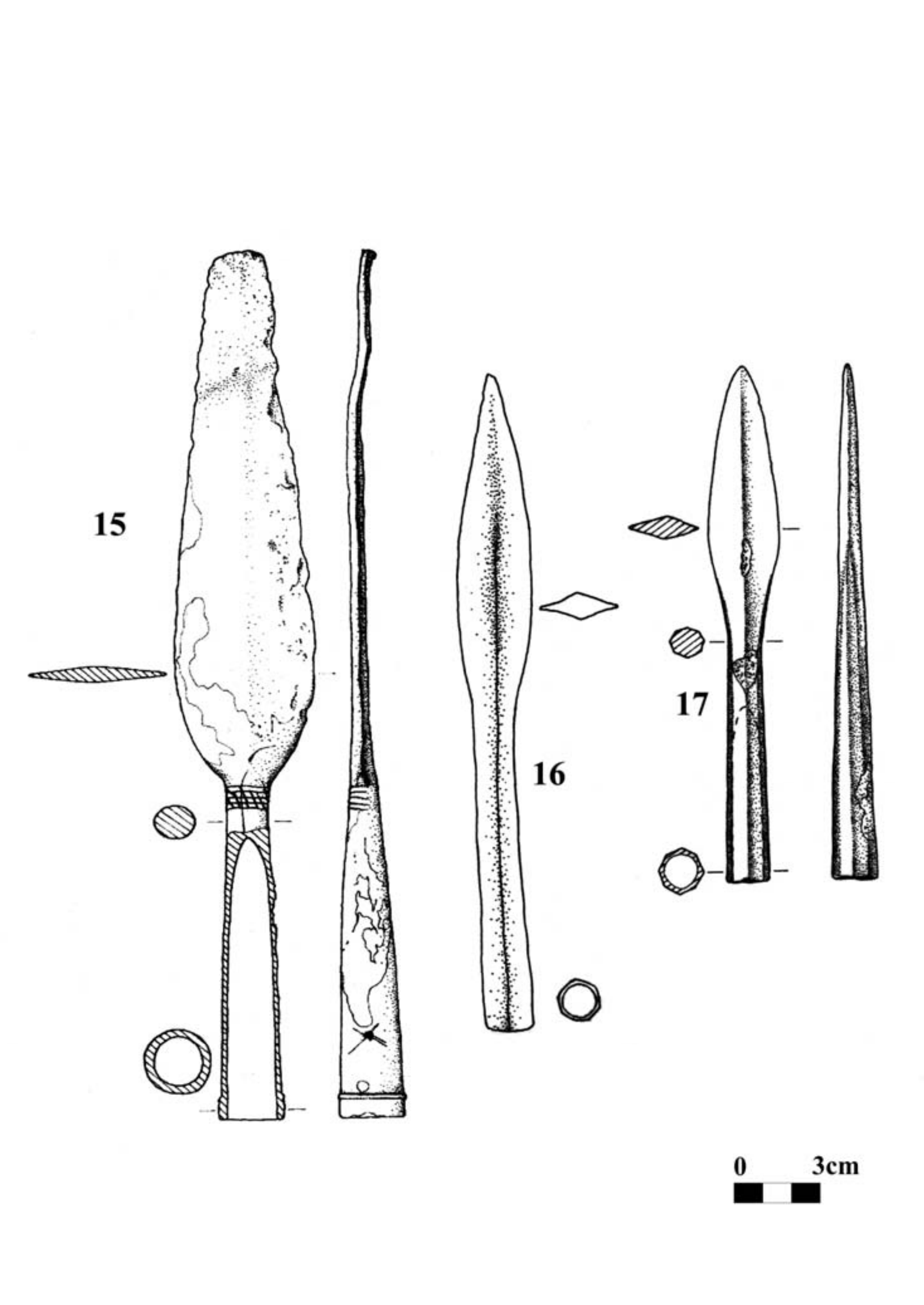


Fig. 6. Padea. Vârfuri de lănci şi suliţe.
Fig. 6. Padea. Spearheads and javelins.

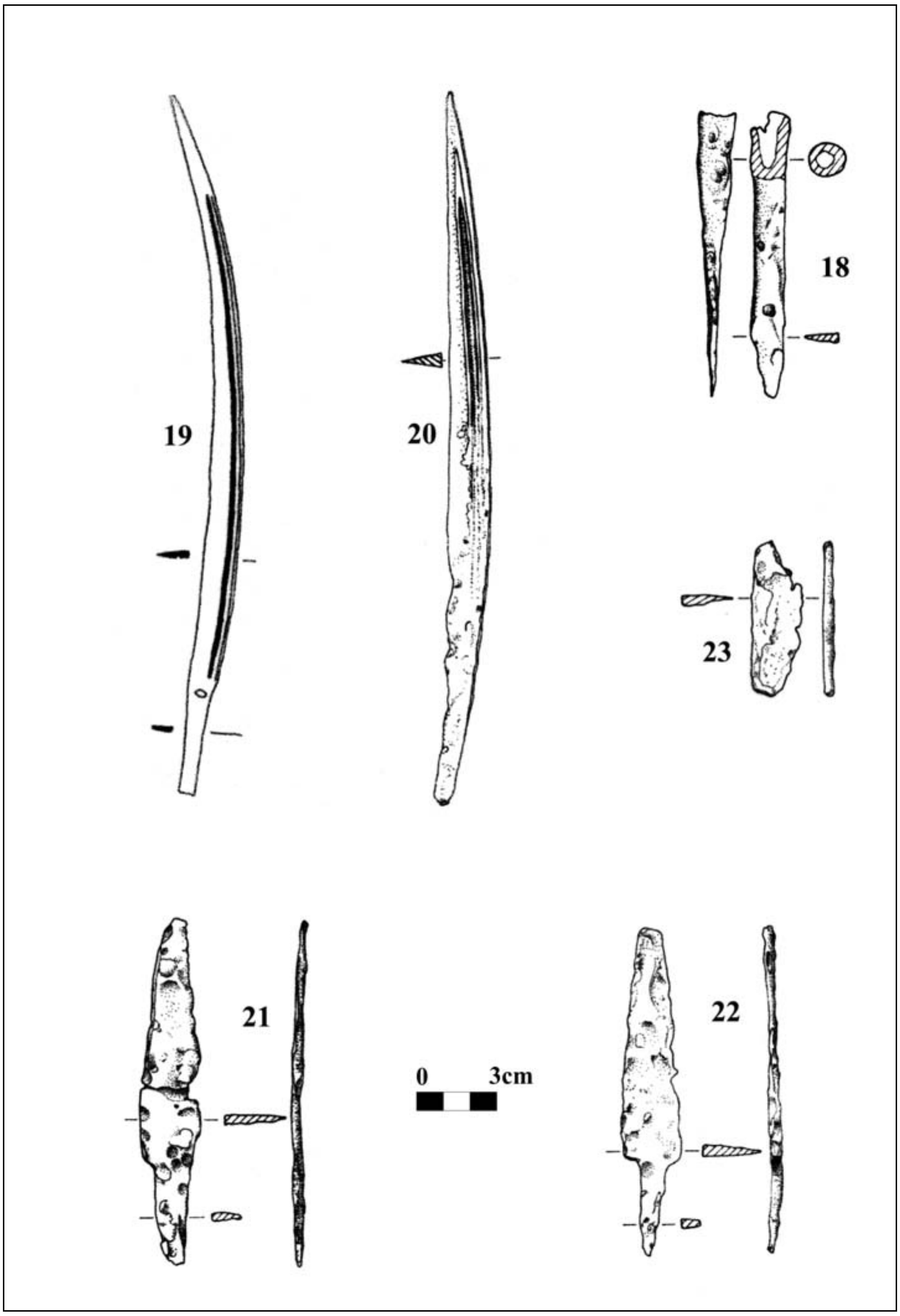


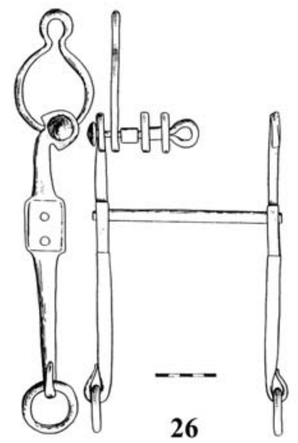
Fig. 7. Padea. Pumnale, cuțite şi călcâi de suliță.
Fig. 7. Padea. Daggers, knives and a “heel” of a spear.



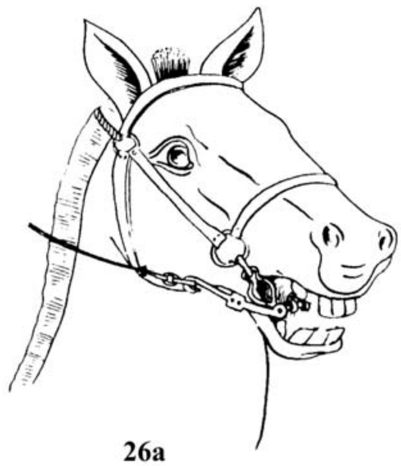
24



25



26



26a



27

Fig. 8. Padea. Fibule, zăbală şi monedă de argint.
Fig. 8. Padea. Fibulae and bit.

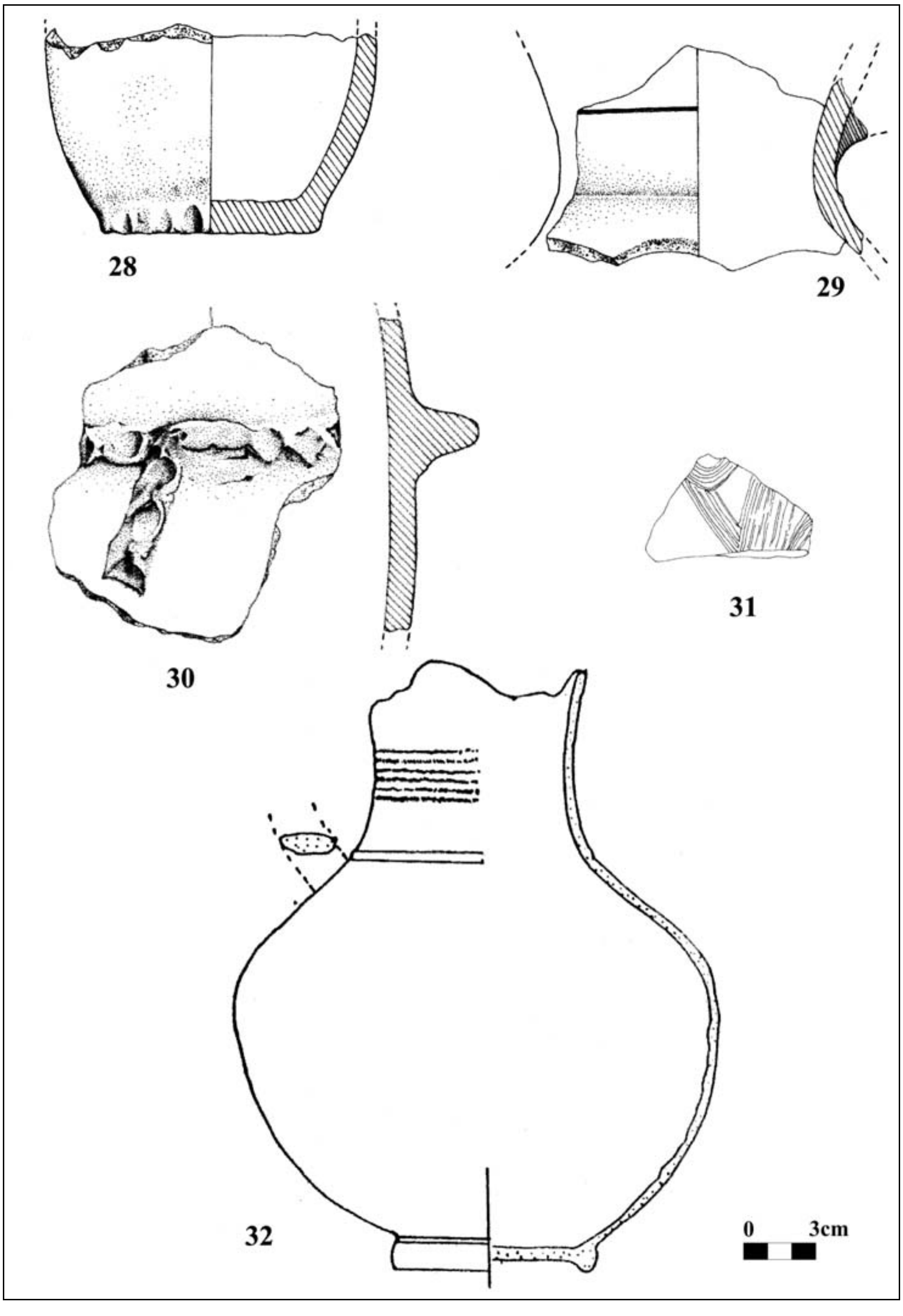


Fig. 9. Padea. Vase ceramice.
Fig. 9. Padea. Pottery.

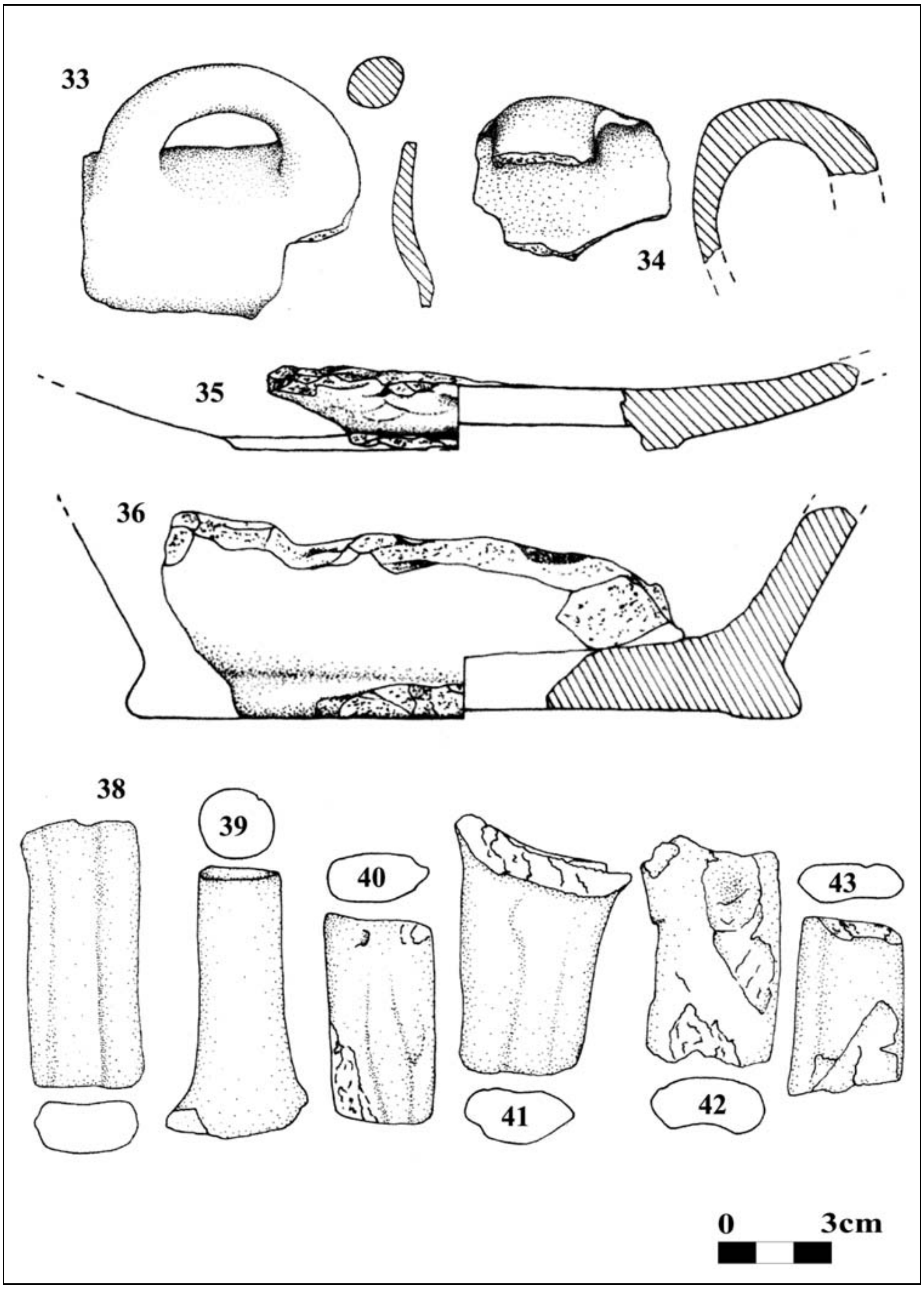
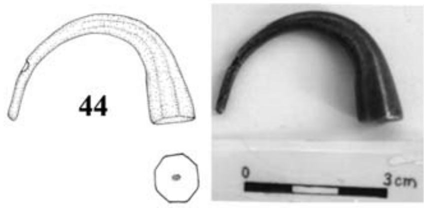
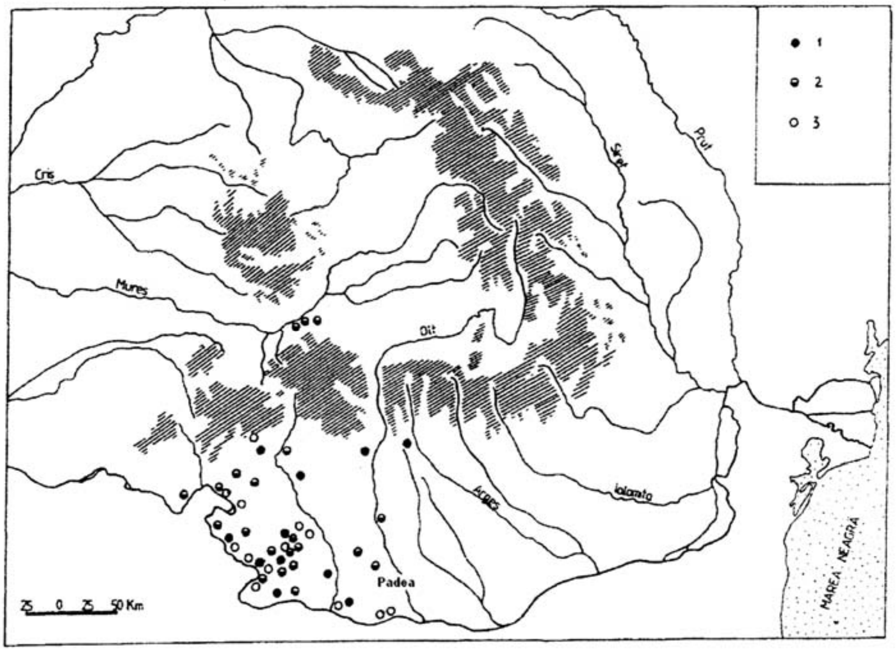


Fig. 10. Padea. Fragmente ceramice.
Fig. 10. Padea. Pottery fragments.





Harta descoperirilor aparținând grupului Padea – Panaghiurski Kolonii (morminte plane) de pe teritoriul României: 1 – necropole; 2 – morminte izolate; 3 – descoperiri izolate **După A. Rustoiu, 2002.**

Fig. 11. Padea. Obiect de argint; harta descoperirilor de tip Padea-Panagjurski Kolonii pe teritoriul României, după A. Rustoiu.
Fig. 11. Padea. Silver implement; discoveries of Padea-Panagjurski Kolonii Type in Romania (after A. Rustoiu).

Toate descoperirile aparţinând grupului Padea-Panagjurski Kolonii sfârşesc undeva pe la mijlocul secolului I a.Chr. (nu este exclus ca această dată să fie modificată în sensul prelungirii sale). De la această dată dispar spadele celtice, şi de asemenea, obiceiul de a deforma intenţionat armele. Aşadar, sfârşitul grupului pare a fi fost totuşi unul impus, altfel renunţarea la folosirea spadelor amintite şi la obiceiul îndoirii rituale a armelor nu pot fi explicate logic. Cu titlu ipotetic, poate că ar trebui luate în calcul anumite schimbări survenite după dispariţia lui Burebista.

Introducerea importantelor descoperiri de epocă La Téne de la Padea în circuitul ştiinţific confirmă astfel faptul că unul dintre cele două toponime ce denumesc grupul cultural în discuţie, adică Padea, este destul de potrivit. Din acest punct de vedere, intuiţia lui Z. Wožniak a fost foarte bună[77].

LA TÈNE AGE DISCOVERIES FROM PADEA, DOLJ COUNTY

ABSTRACT

The topic of the article consists in the discoveries from the 2nd period of the Iron Age, made by chance in Padea, more than four decades ago. They are 2 swords, 15 spearheads, 1 “heel” of a spear, 2 daggers, 3 knives, 1 silver coin, 1 bit, 3 pots, 1 jar and many pottery fragments. All of them belong to the Padea-Panagjurski Kolonii group.

Even the name of the locality is one of the two toponims which gave the name of the cultural group Padea-Panagjurski Kolonii (Z. Woźniak). So far, only a small number of the discoveries from Padea there have been published by V. Zirra. In the area of the locality there are two places in this respect: *Dealul Viilor* şi *Fântâna Beldii*; in the last site there was discovered especially pottery.

The two swords, burnt and bent, have a Celtic origin, but their owners were not necessarily Celtic. According to the analogies and the tipology, these pieces can be dated between the end of the 2nd century and the beginning of the 1st century B.C.

The daggers were used by the Thracians, Dacians and Getae and representations of these pieces can be found on the Column of the emperor Trajan, on the monument of Adamclisi, on lamps, coins and on figurines of bronze. Even the Dacian king Decebalus was rendered on the Column of the emperor Trajan, in the moment when he killed himself with such a weapon.

The spearheads are of different sizes and types and they are common for the La Tène period. One of them (no. 3) is 72.5cm long.

The type of the bit is spread on a large area. For this raison such pieces was called of Thracian” type (W. M. Werner).

The pottery is made at the poter’s wheel and by hand. The two brooches are characteristic to the Padea-Panagjurski Kolonii group. Unfortunately, we do not know the context of the discovery of the coin.

[77] Woźniak, o*p. cit.*, p. 74-138.

So, from the ethnical point of view, the archaeological discoveries correspond to the literary sources. They are Celts, Thracians, Dacians and others. To this enumeration, there could be added the Getae, expecially if take into consideration that during the reign of the king Burebista, a Getic man, the Padea-Panaghiurskii Kolonii group appeared very energetic and powerful.

The dating of the discoveries of the Padea-Panagjurskii Kolonii type, coud be placed between the middle of the 2nd century and the middle of the 1st century B.C. For the beginning of it, there were two important moments: the failure of the Macedonian kingdom and the creation of the Roman province Macedonia. In this context, the appearance of the Padea-Panagjurskii Kolonii group could be regarded as a reaction of Danubian nations against the Roman expansion. The latest discoveries belonging to this type are dated around the middle of the 1st century B.C., possibly later. After this date, the long swords of Celtic origin and the custom to bent the weapons, dissappeared.

LEGIUNEA XIII GEMINA ÎN COLONIA DACICA SARMIZEGETUSA ?

GICĂ BĂEŞTEAN

Autorul demonstrează că **legiunea XIII Gemina** sau cel puţin o parte a acesteia a participat la programul constructiv al coloniei **Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa**.

Dacă prezenţa legiunii IIII Flavia Felix la Sarmizegetusa este clară şi nimeni nu o contestă, nu acelaşi lucru se poate spune despre legiunea XIII Gemina.

Ştampilele de pe materialul tegular aparţinând primei unităţi apar aproape peste tot, mai ales în primele nivele de construcţie a oraşului. Pornind de la aceste consideraţii, s-a ajuns la concluzia că avem de-a face cu vexilaţii din legiunea IIII F. F. care au staţionat la Sarmizegetusa, sau, conform altor păreri, au luat parte la programul de construcţii[1].

Câteva inscripţii ne vorbesc despre soldaţi din legiunea XIII[2] prezenţi în Colonia Dacica, dar ei sunt puşi în legătură cu perioada de început, atunci când guvernatorul şi-a avut sediul aici. Există şi părerea că aici ar fi staţionat o vexilaţie a acestei unităţi militare[3]. Într-un articol al său, M. Bădău-Wittemberger încearcă să demonstreze contrariul[4]. Cloşca Băluţă respige de la bun început şi fără nici o argumentaţie posibilitatea ca ştampilele Legiunii XIII Gemina să provină de la Sarmizegetusa. Se pare că aceest autor considera ipoteza enunţată mai sus drept inatacabilă[5].

Argumentaţia domnului Bădău-Wittemberger se axează în jurul ideii că materialul cunoscut, până la data când a fost scris articolul său, nu a fost descoperit în timpul săpăturilor sistematice din Colonia Dacica, ci provenea fie din descoperiri mai vechi, întâmplătoare, fie din din achiziţii sau colecţii particulare. Un alt

---

[1] M. Rusu, *Castrul roman Apulum şi cetatea feudală Alba-Iulia* AIIA Cluj 22, 1979, p. 47-70; D. Alicu, *Le camp legionnaire de Sarmizegetusa*, în Potaissa 2, 1980, p. 23-28; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea VII-a Claudia şi legiunea IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, p.156; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, p. 156-157; R. Etienne, I. Piso, A. Diaconescu, *Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general*, ActaMN 39-40/ 1, 2002-2003, p. 59-153.

[2] IDR III/ 2, 243, 248, 268, 337, 419, 432; M. Bădău-Wittemberger*, Consideraţii privind ştampilele Legiunii XIII Gemina del a Ulpia Traiana Sarmisegetusa*, ActaMN 24-25, 1987-1988, p. 615.

[3] V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, p. 61; Bădău-Wittemberer, *op. cit*., p. 616.

[4] Bădău-Wittemberger, *op. cit*., p. 615-617.

[5] IDR III/ 6, p. 24.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 165-172

argument ar fi acela că producţia civilă abundentă nu ar justifica funcţionarea paralelă a unor ateliere militare, mai mult, există posibilitatea unor *officinae* oficiale. Toate piesele se află în depozitele muzeelor din Cluj-Napoca şi Deva, am mai adăuga noi şi Drobeta-Turnu Severin şi Bucureşti. Militarii ce sunt atestaţi în inscripţii nu au legături cu lucrările edilitare.

În IDR III/6 sunt semnalate cel puţin 42 de exemple cu ştampile ale legiunea XIII Gemina, din 24 de tipuri diferite, la care se foloseşte în mod invariabil şablonul – „greşit de la Sarmizegetusa" sau „de provenienţă necunoscută dar nu de la Sarmizegetusa" sau „aceeaşi ştampilă, la termele de la Micia, în Muz. Deva...dar greşit de la Sarmizegetusa, şi în Muz. Naţional din Bucureşti... ".

De aici am putea să înţelegem că nişte colecţionari au cedat materialul unor muzee sau aceste instituţii au făcut achiziţii de la particulari. Este greu de înţeles, însă, cum au putut greşi în atât de multe cazuri cei care au inventariat piesele. Întrucât unele dintre ştampile au provenienţa clară Micia, iar altele Sarmizegetusa şi sunt atribuite Miciei doar pentru că nu au fost descoperite în timpul săpăturilor. Credem că problema ar trebui reconsiderată, iar în aceste condiţii se ridică mari semne de interpretare asupra materialului din muzeele de la Deva şi Bucureşti, a căror origine de la Micia nu este tocmai sigură.

Profesorul Ioan Piso a publicat o piesă (condiţii de descoperire necunoscute) despre care afirmă: „Cărămida a fost găsită în primăvara anului 1995, de către o ţărancă, la est de zidul de est al oraşului"[6]. În acest caz avem de-a face cu antroponimul Pomponius Fortis[7]. Pare greu de crezut ca un colecţionar să o fi pierdut undeva în afara zidurilor oraşului, unde apoi a fost redescoperită. Chiar autorul este de acord că nu există indicii care să sugereze aducerea cărămizii din altă parte.

Anul acesta, în depozitele Muzeului Nou din Sarmizegetusa, am descoperit un fragment de cărămidă acoperit cu mortar pe ambele feţe. Pe o parte, de sub stratul de mortar, se putea observa existenţa unei ştampile ce nu putea fi citită, la care contraria lăţimea cartuşului. După curăţare s-a dovedit a fi o ştampilă cu antropoinm, ce aparţinea legiunii XIII Gemina[8] (foto 1-2). Dimensiunile fragmentului sunt următoarele: L. = 58 cm, l. păstrată = 25 cm, î. = 5 cm. Cartuşul este de formă dreptunghiulară şi s-a păstrat destul de bine sub stratul de mortar; lipseşte colţul drept, rupt cu cealaltă jumătate a cărămizii. Dimensiunile acestuia sunt următoarele: L. păstrată = 13 cm, l. = 5 cm, iar literele au înălţimea de 1,6 cm. În primul rând se văd foarte bine prescurtarea LEG de la *Leg(io)*, cu litera G în formă de C, din numărul formaţiei se păstrează doar cifra X şi o parte din bara orizontală de deasupra, nici una

[6] I. Piso, *Les estampilles tégulaires de Sarmizegetusa*, EphemNap 6, 1996, p. 157.

[7] IDR III/ 6, 239. Ştampila apare în inventarele Muzeului din Deva cu provenienţa Sântămăria de Piatră. Apropierea de Micia reduce şansele ca piesa să provină de la Sarmizegetusa, dar nu le infirmă în totalitate.

[8] IDR III/ 6, 245. Ştampila apare şi la Micia, dar în condiţiile în care ni se spune, pe de o parte, că sunt depozitate la Bucureşti şi în număr destul de mare la Deva (unde sunt numeroase, neinventariate şi inedite), iar pe de altă parte că sunt greşit repertorizate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ni se dă de înţeles provenienţa destul de explicit.

dintre cele trei haste nu mai pot fi citite. În rândul al doilea se văd foarte bine literele ST(*atius, -atii*) cu ligatură, urmate de un semn de despărţire, după care se văd foarte bine literele SEN şi ceva mai prost păstrat T, de la SENTIA(*nus, -ni*). În mod clar avem o ştampilă cu numeroase analogii în muzeele de la Bucureşti şi Deva.

Nici în acest caz condiţiile de descoperire nu sunt clare, deoarece piesa nu a fost inventariată. Lipsa de interes s-a datorat probabil faptului că ştampila a fost acoperită, iar după marginea de cartuş vizibilă toată lumea a crezut că avem de-a face cu Leg. IIII FF. Dar mai mult ca sigur provine din săpături arheologice desfăşurate la Sarmizegetusa, întrucât marea majoritate a pieselor de marmură şi a materialului tegular descoperit în săpăturile vechi se află depozitat în clădirea muzeului vechi din localitate. Având în vedere că noua locaţie a clădirii muzeului datează din anul 1984, probabil că această piesă reprezintă o descoperire recentă. În niciun caz nu se pune problema unei achiziţii.

În anul 2003, împreună cu domnul Dorin Alicu de la MNIT Cluj-Napoca, am realizat săpături arheologice în Sarmizegetusa, pe proprietatea domnului Emil Crişan[9]. Se viza completarea planului unor clădiri descoperite în curtea muzeului vechi din localitate. Aici au fost deschise mai multe secţiuni, notate de noi MV. În MV 10, MV 9, MV 12, MV 13 se delimitează un zid, notat de noi Z 6, care continuă în grădinile dinspre vest şi în curtea Muzeului Vechi spre est. La sud de acesta, aproape pe toată lungimea lui, avem un strat tegular de demolare a unui acoperiş (foto 3-5). În ciuda numărului mare de fragmente, ştampile am descoperit doar pe două dintre ele, într-unul dintre cazuri avem de-a face cu PR COS[10], iar în celălalt cu legiunea XIII Gemina. Chiar dacă stratul de deasupra demolării este unul răscolit, chiar dacă piesa a fost antrenată (nu se afla între celelalte fragmente sau sub ele) din altă parte, acel loc nu putea fi la o mare depărtare. În orice caz cu această piesă avem primul exemplu descoperit în timpul săpăturilor arheologice.

Şi în acest caz avem de-a face cu o ştampilă cu antroponim[11] (foto 6-7). Piesa se compune din trei fragmente, care au lungimea păstrată de 17 cm, lăţimea păstrată de 22 cm şi grosimea de 3 cm. Cartuşul se păstrează pe o lungime de 7,5 cm, are lăţimea de 4,5 cm, iar literele au 1-1,5 cm înălţime. O parte dintre litere sunt scrise inversat, la fel ca şi cifra XIII, de altfel întreg textul este scris de la dreapta la stânga. În primul rând se vede *G* de la epitetul unităţii (rupt în două datorită unei spărturi recente) numeralul trupei, XIII, s-a păstrat foarte bine alături de *G*; de la *Leg(io)*. În rândul al doilea, din cauza rupturii, AVR(*elius*) lipseşte, în schimb se păstrează MEN, cu litera N scrisă invers. Din rândul al treilea se observă foarte bine litera D şi ceva mai estompat literele R şi E. Se vede foarte bine şi ligatura M + D.

---

[9] CCA 2005, p. 318-319.

[10] La nord de Z 6, în MV 8, într-o clădire cu contraforţi, posibil un *horreum*, ştampila PR COS apare însoţită şi de cea a Leg. IIII FF. Ştampila legionară este prinsă într-un cartuş cu marginile rotunjite, ceea ce ar putea pleda pentru o datare timpurie, 106-117.

[11] IDR III/ 6, 165. În muzeul din Deva apar piesele cu numerele de inventar 2344 şi 2357, dar se precizează că nu provin de la Sarmizegetusa. În urma descoperirii noastre, credem că cei care au inventariat piesele au avut motive întemeiate pentru a le atrbui Coloniei Dacica.



a



b

Fig. 1. a. Ştampila cu antroponimul ST(*atius, -atii*) SENTIA(*nus, -ni*); b. contextul descoperirii ştampilei.
Fig. 1. a-b. Stamp of a ST(*atius, -atii*) SENTIA(*nus, -ni*).



a

b

Fig. 2. a.-b. Z 6 surprins în MV 9, MV 10 şi MV 11, de-a lungul căruia apare
stratul de demolare a unui acoperiş, la suprafaţa căruia a fost descoperită cea de a doua ştampilă.
Fig. 2. a-b. Z 6 discovered in MV 9, MV 10 şi MV 11, along this wall it can see
a demolition layer of a roof, at superior part of it have been founded the second stamp.


a


b

Fig. 3. a-b. Ştampila cu antroponimul AVR(*elius*) MENANDER.
Fig. 3. a-b. Stamp of a AVR(*elius*) MENANDER.

Aceste ultime piese scot din discuție, credem noi, argumentele potrivit cărora ştampilele legiunii XIII Gemina nu au fost descoperite în timpul săpăturilor recente, ca şi părerea că nici una dintre ele nu se află depozitată la Sarmizegetusa. De altfel muzeele din Deva, Cluj sau Bucureşti conțin piese mai importante decât materialul tegular, cu aceeaşi proveniență Ulpia. Motivul este unul simplu, oamenii sau instituțiile din aceste centre au desfăşurat săpăturile arheologice aici. Este greu de răspuns de ce majoritatea materialului a părăsit muzeul local. Poate un răspuns ar putea fi acela al numărului mult mai mic față de ştampilele Leg. IIII F. F. Dar şi mai greu de răspuns este la întrebarea: de ce nici puținele piese inventariate nu le-am mai putut regăsi în depozitele muzeului, nici măcar piesa publicată de domnul profesor Piso.

În ceea ce priveşte abundența producției civile sau oficiale, considerăm că acesta nu poate reprezenta un argument valabil în fața exemplelor aduse în acest material.

Poate că militarii ce apar în inscripții nu au avut de-a face cu lucrările edilitare din Colonia Dacica, dar ştampilele arată faptul că cel puțin părți din efectivul militarilor legiunii XIII Gemina ar fi putut fi implicați.

Articolul de față nu-şi propune să rezolve probleme de cronologie sau localizare în spațiu a trupei, numărul pieselor; condițiile de descoperire şi ideile preconcepute plecate de pe o pistă falsă nu fac posibil, în momentul de față, un asemenea demers. Considerăm însă că noile date justifică rediscutarea problemei participării legiunii XIII Gemina, sau doar a unei vexilații la programul constructiv desfăşurat la Sarmizegetusa. Probabil că doar alte piese, cu condiții de descoperire clare, vor putea răspunde şi la astfel de întrebări.

În acest moment un lot de tegule ştampilate, atât dintre cele aparținând militarilor, cât şi din cele civile, au fost trimise în vederea unei analize de laborator. Chiar dacă rezultatele nu ne vor da răspunsul referitor la prezența legiunii în Colonia Dacica, cel puțin ne vor edifica în legătură cu locul de proveniență a materialului.

În orice caz întrebării din titlu credem că putem să-i răspundem cu certitudine: cel puțin material tegular aparținând acestei unități a fost folosit în programul de construcții de la Sarmizegetusa. Răspunsul la întrebarea legată de prezența efectivă a soldaților încă nu poate fi dat acum.

LEG. XIII GEMINA IN COLONIA DACICA SARMIZEGETUSA?

ABSTRACT

Main argument, for those who affirmed that Leg. XIII Gemina was never involved in constructive programs in Sarmizegetusa, was the fact that no stamp of this legion had discovered in the old or modern excavation. They says that all existing pieces are provide by aquisitions or privates collection and now it could be seen just in Deva or Cluj Napoca Museums. From IDR III/6 we know about at least

42 sample of Leg. XIII stamps, but the authors insist to sustain the fact that material was not discovered in Sarmizegetusa, but Micia. Some years ago Mr. prof. Ioan Piso published a stamp of Leg. XIII discovered in East side of East wall of the city. In inventories of the Sarmizegetusa I found a new stamp, unfortunately we don’t know much about discovery conditions. Probably is providing by modern excavations, after 1984, because material from earlier excavations we keep in other building. In the excavations from 2003-2004 from Old Museum courtyard we discovered a stamp of the same unit of army.

On bases of this new discoveries we think that Leg. XIII, or parts of it, participated to construction program in Sarmizegetusa, but is very difficult to say, in this moment, when and where this hapened.

CONSTANTIN PREDA, *Note numismatice*

1. CIRCULAŢIA MONETARĂ ÎN AŞEZĂRILE GETO-DACICE EXTRACARPATICE DE TIP *DAVA*

Aşezările de tip *dava* sunt specifice civilizaţiei geto-dacice din ultimele două secole de dinainte de cucerirea romană. Excepţie fac doar siturile de la Poiana, jud. Galaţi şi Zimnicea, jud. Teleorman, ale căror începuturi datează încă din secolul al IV-lea a.Chr. Prin *dave* înţelegem aşezările geto-dacice, distincte de cele cunoscute sub numele de aşezări de refugiu, specifice secolelor VI-III a.Chr., şi de cele simple, nefortificate, care sunt prevăzute cu sistem de apărare tradiţional, alcătuit din şanţ adânc şi val de pământ bine reliefat, cu suprafaţă destul de restrânsă, dar intens locuită. Straturile de locuire ating uneori grosimi de până la 2 m, fiind destul de bogate în materiale arheologice.

Astfel de aşezări, pomenite adesea şi în izvoarele scrise antice, sunt specifice cu precădere zonelor extracarpatice, în special Munteniei şi parţial Moldovei. În celelalte regiuni, Oltenia, Banat şi Transilvania, numărul acestora este mult redus, fiind suplinit de alte tipuri de aşezări, din categoria celor simple sau cea a cetăţilor.

De pe urma numeroaselor cercetări arheologice întreprinse în astfel de aşezări, a rezultat un numeros şi variat material arheologic, ceramică, obiecte de tot felul şi monede. Despre toate acestea s-au publicat numeroase studii şi chiar unele monografii. În toate aceste publicaţii au fost inserate şi descoperirile monetare. Am considerat că o grupare a acestora într-un studiu separat poate oferi posibilitatea de a scoate în evidenţă un anumit aspect din viaţa acestor *dave*, care nu pare a fi deloc de neglijat. Cu alte cuvinte, dorim să vedem în ce măsură putem sau nu să vorbim de un oarecare proces de circulaţie monetară în aceste aşezări şi despre semnificaţia acestuia.

Se apreciază, şi în mod justificat, că *dava* de la Popeşti, jud. Giurgiu, pe Argeş, este cea mai reprezentativă în rândul acestui tip de aşezări geto-dacice. O recomandă astfel varietatea şi ineditul multor descoperiri cunoscute până în prezent. Avem în vedere, în mod special, producţia ceramică după modele greceşti de tip delian, amfore şi chiupuri, precum şi cea locală, numeroasele obiecte de metal[1]. La acestea se adaugă, desigur, descoperirile monetare, care vin să confirme

---

[1] R. Vulpe, *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti, 1966, p. 27-38; idem, *Argedava,* în Studia Thracologica, 1, 1976, p. 69-79; Mioara Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, Bucureşti, 1979; A. Vulpe, Dacia N.S. 48-49, 2004-2005, p. 19-38.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 173-193

astfel de aprecieri. Alături de celelalte descoperiri de caracter arheologic, monedele se remarcă prin numărul lor mare şi prin varietatea diferitelor tipuri şi categorii de emisiuni. În primul rând merită a fi menționat un important tezaur descoperit în 1989, alcătuit din 64 de tetradrahme[2], emisiuni din Macedonia Prima (11 AR), Thasos (50 AR) şi monede de tip Alexandru cel Mare din oraşele Odessos (3 AR) şi Mesembria (1 AR). Urmează apoi un grup de 5 tetradrahme din Thasos şi un altul de 12 denari romani republicani, considerate a fi mici tezaure[3].

De o importanță aparte se dovedesc descoperirile monetare izolate, rezultate din săpăturile arheologice de la Popeşti. Cele peste 80 de exemplare cunoscute până în prezent sunt emisiuni destul de diferite ca tipuri şi proveniență. În rândul acestora domină emisiunile getice de tip Inoteşti-Răcoasa (22 AR),Vârteju-Bucureşti (2 AR) şi imitații de drahme de tip Alexandru cel Mare-Filip al III-lea (4 AR). În ordine numerică se eşalonează: 17 denari romani republicani, 7 tetradrahme din Thasos, câte două drahme din Dyrrhachium şi Apollonia, câte 1 AE şi 1 tetradrahmă de tip Alexandru cel Mare din Odessos şi Maronea şi câte o monedă de bronz din Callatis, Mesembria şi Amissos. Seria se încheie cu două monede, 1 AE şi 1 AR, de la Augustus[4].

Un tablou oarecum similar, dar cu un număr mai mic de monede, ne oferă şi descoperirile din *dava* de la Piscu Crăsani (Crăsani, com. Balaciu, jud. Ialomița). Săpăturile arheologice de aici au scos la iveală următoarele categorii şi tipuri monetare: 7 AR getice de tip Vârteju-Bucureşti, 2 AR de tip Inoteşti-Răcoasa, 4 AR din seria drahmelor de tip Alexandru cel Mare-Filip al III-lea şi câte o piesă din Macedonia Prima, Thasos, Apollonia şi Dyrrhachium, seria descoperirilor încheindu-se cu 3 denari romani republicani[5].

Pentru aşezarea de la Zimnicea, jud.Teleorman, nu dispunem de o situație foarte clară. Se vorbeşte în general de monede de bronz ale regilor macedoneni Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare, de emisiuni getice de tip Vârteju-Bucureşti şi Alexandru cel Mare – Filip al III-lea, din Thasos, Apollonia şi Dyrrhachium, denari romani republicani şi o piesă de bronz din oraşul Alopeconesos[6]. Spre deosebire de celelalte situri sud-carpatice, Zimnicea oferă şi monede mai timpurii, din secolele IV-III, ştiindu-se că începuturile acestei aşezări datează din secolul al IV-lea a.Chr.

Din *dava* de la Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău provin un important tezaur alcătuit din 124 monede getice de tip Vârteju-Bucureşti, alte 8 piese de

---

[2] C. Preda, Dacia N.S. 48-49, 2004-2005, p. 77-98.

[3] A. Vulpe, M. Gheorghiță, CAMNI 3, 1979, p. 97; B.Mitrea, Dacia N.S. 25, 1981, p. 383.

[4] Maria Cojocărescu, CAB 3, 1981, p. 142-153; C.Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 238-241, 249, 334, 339; idem, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, passim; cf. şi R. Vulpe, SCIV 6, 1955, 2, p. 258, 263; idem, Materiale 3, 1958, p. 234; 4, 1959, p. 232.

[5] V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, p. 211; N. Conovici, SCN 7, 1980, p. 139-140; idem, CN, 3, 1983, p. 40-41.

[6] I. Nestor şi colaboratorii, SCIV 1, 1950, 1-2, p. 98-99; B. Mitrea, SCIV 16, 1965, 2, p. 241-254; Maria Chițescu, SCIV 23, 1972, 2, p. 299-306.

acelaşi tip găsite în mod izolat, câte o monedă de tip Inoteşti-Răcoasa şi de tipul drahmelor Alexandru cel Mare – Filip al III-lea şi câte o piesă din Thasos şi Dyrrhachium[7].

Din aceeaşi zonă a Buzăului, şi anume din aşezarea de la Pietroasele (Gruiu Dării), provin: o didrahmă a Histriei, 2 monede getice de tip Vârteju-Bucureşti şi Inoteşti-Răcoasa şi 3 denari romani republicani[8]. Se păstrează o informaţie, greu de verificat, potrivit căreia pe teritoriul acestei localităţi s-ar fi descoperit un tezaur cu monede getice de tip Vârteju-Bucureşti[9]. Surprinde oarecum prezenţa monedei histriene, aparţinând secolului al IV-lea, eventual începutului secolului al III-lea a.Chr., într-o aşezare datând în principal din ultimele două secole de dinainte de cucerirea romană.

În zona colinară sud-carpatică, în *dava* de la Tinosu, jud. Prahova, s-a găsit un tezaur format din 23 monede getice de tip Vârteju-Bucureşti, la care se adaugă o monedă getică de tip Alexandru cel Mare-Filip al III-lea şi o emisiune de bronz romană imperială de la Claudius[10].

În aceeaşi zonă, respectiv în aşezarea de la Cetăţeni, jud. Argeş, s-au făcut următoarele descoperiri monetare : un tezaur cu 122 denari romani republicani şi imperiali, cu ultima emisiune de la Augustus din anul 12 a.Chr., 3 monede getice de tip Vârteju-Bucureşti, câteva tetradrahme din Thasos şi câte o monedă de bronz de la Filip al V-lea al Macedoniei şi din oraşul Odessos[11].

Dava de la Sprâncenata, jud. Olt, de pe terasa stângă a Oltului inferior, este prezentă în acest cadru tematic cu următoarele descoperiri monetare : un mic tezaur de 12 denari romani republicani, o monedă getică de tip Inoteşti-Răcoasa, o piesă de bronz de la Histria, un denar roman republican şi o emisiune de la Augustus, contramarcată în vremea lui Claudius I. Pe teritoriul aceleiaşi comune, în satul Viespeşti, s-a găsit un tezaur alcătuit din 110 denari republicani[12].

Din aşezarea de la Grădiştea, jud. Brăila, provin: 2 monede getice de tip Vârteju-Bucureşti, o piesă de tipul drahmelor Alexandru cel Mare – Filip al III-lea, o drahmă din Dyrrhachium şi o piesă de bronz de la Callatis[13].

Ca ultimă aşezare din această categorie din Muntenia este de menţionat situl de la Radovanu, jud. Călăraşi. Din descoperirile monetare de aici fac parte: 2 AE Callatis, câteva din Tomis (în număr neprecizat), 3 AR getice de tip Vârteju-

[7] M. Babeş, Dacia N.S. 19, 1975, p. 130.

[8] Florentina Preda,V. Dupoi, SCN 7, 1980, p. 145-147.

[9] Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 238.

[10] Idem, BSNR 77-79, 1983-1985 (1986), p. 11-18; R. Vulpe, Ecaterina Vulpe, Dacia 1, 1924, p. 212-213.

[11] C.Moisil, Balcania 7, 1944, 1, p. 12; D.V. Rosetti, SCIV 11, 1960, 2, p. 399; idem, CAB 1, 1975, p. 273 şi 275; B. Mitrea, Dacia N.S., 7, 1963, p. 590; 8, 1964, p. 372; 15, 1971, p. 388; B. Mitrea, D.V. Rosetti, StComPiteşti 1972, p. 221-228; idem, SCIVA 25, 1974, 1, p. 19-33.

[12] C. Preda, M. Butoi, TD 2, 1981, p. 67-71; C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata. jud. Olt,* Bucureşti, 1986, p. 68-74; I.Nania, StComPiteşti 4, 1972, p. 205-219.

[13] V. Sîrbu, Fl. Anastasiu, Materiale Tulcea, 1980, p. 212.

Bucureşti, 1AR de tip Răcoasa, 4 piese de tipul drahmelor Alexandru cel Mare-Filip al III-lea, 3 tetradrahme din Thasos şi 2 denari romani republicani[14].

De dincolo de Olt se evidenţiază doar aşezarea de la Ocniţa (antica Buridava), oraş Ocnele Mari, jud. Vâlcea. Din acest important sit getic provin următoarele monede: 2 getice de tip Ocniţa-Cărbuneşti şi Adâncata-Mânăstirea, 2 drahme din Dyrrhachium, 9 denari romani republicani, 11 AR şi 1 AE romane imperiale, emisiuni de la Augustus şi până la Domitian[15].

Nu sunt lipsite de interes nici descoperirile izolate din afara *dave*-lor, dar care pot fi incluse în acelaşi proces de circulaţie monetară. În această privinţă ar fi de remarcat următoarele descoperiri: emisiuni de Histria, la Spiru Haret, com. Berteştii de Jos, jud. Brăila; Callatis, la Barboşi (înglobată în mun. Galaţi), jud. Galaţi, Ulmeni, jud. Călăraşi şi Racoviţa, com. Voineasa, jud. Olt; Tomis la Copuzu, com. Balaciu, jud. Ialomiţa, Roşeţi, jud. Călăraşi, Vârteju, com. Măgurele, jud. Ilfov şi Târgşor, jud. Prahova; Odessos, la Câmpulung-Muscel, jud. Argeş; Byzantion, la Bucureşti şi Celeiu, jud.Olt; Mesembria, la Orlea, jud. Olt, Reşca, com. Dobrosloveni, jud. Olt şi Polovragi, jud. Gorj; Amissos-Ponti, la Coşoveni, jud.Dolj; Thessalonica-Macedonia, la Novaci, oraş Mihăileşti, jud. Giurgiu. La acestea se adaugă monedele geto-dacice, tetradrahmele din Macedonia Prima şi din Thasos şi denarii romani republicani, toate acestea fiind mult mai numeroase decât emisiunile greceşti pomenite imediat mai sus[16].

Pentru Dobrogea ar fi de menţionat doar aşezarea de pe terasa dreaptă a Dunării de la Satu Nou, com. Mircea Vodă, jud. Constanţa, care s-ar apropia de tipul *davelor* din Câmpia munteană, numai că aceasta este ceva mai veche şi s-a aflat sub influenţa civilizaţiei pontice. O astfel de stare de lucruri se reflectă şi în descoperirile monetare, din care fac parte : l AR Histria, Tomis, număr neprecizat, tetradrahme de tip Alexandru cel Mare şi un tezaur cu stateri de la Alexandru cel Mar – Filip al III-lea, Lysimach şi Seleucos I[17].

Celelalte aşezări getice dobrogene din această perioadă a civilizaţiei clasice, de altfel puţin cunoscute şi la fel de puţin cercetate, sunt simple situri, nefortificate şi relativ slab locuite. Din aceste motive nu dispunem de o situaţie monetară concretă pentru a putea vorbi de o circulaţie monetară efectivă în vreuna din aceste aşezări. La geţii din Dobrogea avem, în schimb, date despre circulaţia monedelor oraşelor greceşti de la Marea Neagră, la modul general, cu indicarea localităţilor pe teritoriul cărora au fost descoperite[18].

[14] B. Mitrea, Dacia N.S. 19, 1975, p. 311; Done Şerbănescu, TD 6, 1985, p. 27; I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană,* Cluj, 1974, p. 259, nr. 84.

[15] Mitrea, SCIV 18, 1967, 1, p. 196-197; D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981, p. 128-135.

[16] Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, cu bibliografia la fiecare categorie de monede din capitolele respective.

[17] M. Irimia, Pontica 13, 1980, p. 74; N. Conovici, SCIVA 30, 1979, 1, p. 88; M. Irimia, N. Conovici, Pontica 23, 1990, p. 86.

[18] Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, p. 61-129.

În Moldova se impun cele trei *dave* de pe terasa stângă a Siretului. Prima dintre acestea, care se distinge prin vechimea şi poziţia sa geografică, este cunoscuta aşezare de la Poiana, com. Nicoreşti, jud. Galaţi. Descoperirile monetare sunt numeroase şi variate. Din rândul acestora fac parte: 5 AR Histria; un tezaur alcătuit din 32 AE Callatis şi 2 AE izolate, din acelaşi oraş; 1 AR locală de tip Filip al II-lea; 7 AR getice de tip Vârteju-Bucureşti şi 2 AR Inoteşti-Răcoasa; este incertă informaţia despre un mic tezaur cu tetradrahme Macedonia Prima; 2 drahme din Apollonia şi Dyrrhachium; 5 tezaure de denari romani republicani şi de la începutul Imperiului; circa 80 de denari republicani, descoperiri izolate, şi 6 monede romane imperiale de la Augustus la Vespasian[19]

Pe aceeaşi terasă a Siretului, spre nord, se află dava de la Răcătău (antica Tamasidava), com. Horgeşti, jud. Bacău, unde ne sunt semnalate câteva descoperiri monetare. Este vorba de 3 AR getice de tip Vârteju-Bucureşti, 2 AR de tip Inoteşti-Răcoasa şi de un tezaur cu denari romani republicani şi imperiali de la Augustus, circa 20 de denari republicani, descoperiri izolate şi 8 denari de la împăraţii Augustus, Tiberius I, Claudius I şi Nerva[20].

Cea de a treia aşezare geto-dacică din acelaşi timp, situată mai spre nord, tot pe terasa stângă a Siretului, este *dava* de la Brad, com. Grinţieş, jud. Neamţ. În cursul cercetărilor au fost descoperite următoarele monede: 5 AR getice de tip Vârteju, 13 denari romani republicani şi 5 denari imperiali, emisiuni de la Augustus la Nero[21].

În alte două aşezări din sudul Moldovei, mai puţin bine cunoscute, dar totuşi importante, sunt semnalate descoperiri monetare. Este vorba de aşezarea de la Barboşi, jud. Galaţi**,** de unde provin: două tezaure romane republicane, cel din punctul Gherghina, cu emisiuni de la Augustus şi imitaţii barbare, dar este incertă prezenţa în acelaşi tezaur a monedelor din Dyrrhachium şi Rhodos, şi un tezaur cu denari romani republicani şi imperiali de la Augustus la Nero; monede de bronz din Callatis şi Tomis (în număr neprecizat), precum şi monede romane republicane şi imperiale descoperite izolat[22]. În cea de a doua aşezare, cea de la Cândeşti**,** jud. Vrancea, s-au găsit: 1 AR de tip Inoteşti-Răcoasa, probabil un tezaur roman republican şi o monedă de la Domitian[23].

---

[19] R. Vulpe, SCIV 1, 1950, 1, p. 48; 2, 1951, 1, p. 187; Mitrea, SCIV 18, 1967, 1-4, p. 165-179; Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 265; idem, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, p. 240; Silvia Teodor, TD 8, 1987, p. 133-138; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I a.Chr. Economie şi monedă*, Iaşi, 1990, p. 154-157.

[20] V. Căpitanu, V. Ursachi, Carpica 7, 1975, p. 51 şi p. 79-80; V. Căpitanu, Carpica 9, 1976, p. 52; B. Mitrea, BSNR 70-74, 1976-1980 (1981), p. 124-128, şi p. 574; V. Mihăilescu-Bîrliba, *op.cit*., p. 141.

[21] Ursachi, TD 8, 1987, p. 120; idem, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti, 1995, p. 248 şi 252.

[22] B. Mitrea, ED 10, 1945, p. 91; G. Severeanu, BSNR 14, 1919, p. 45-138; N. Gostar, *Cetăţile dacice din Moldova*, Bucureşti, 1969, p. 34; Preda, *op.cit.*, p. 77, 295 şi 319.

[23] Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 264; Mitrea, Dacia N.S. 25, 1981, p. 384.

O privire de ansamblu asupra tuturor descoperirilor monetare din principalele aşezări geto-dacice din spaţiul extra-carpatic ne oferă posibilitatea de a cunoaşte frecvenţa în circulaţie şi raportul cantitativ dintre diferitele categorii de emisiuni. Am aminti mai întâi tezaurele descoperite în aşezări, chiar dacă ele nu pot fi luate în mod direct în calcul, atunci când vorbim despre procesul efectiv de circulaţie. Avem în vedere cele două tezaure cu emisiuni getice de tip Vârteju-Bucureşti descoperite în *davele* de la Cârlomăneşti şi Tinosu, tezaurul cu tetradrahme Macedonia Prima, Thasos şi de tip Alexandru cel Mare de la Popeşti şi tezaurele cu denari romani republicani de la Cetăţeni, Sprâncenata şi Ocniţa, pentru zona sud-carpatică. În aşezările din Moldova domină tezaurele cu denari romani republicani şi imperiali, provenind în special de la Poiana, Barboşi şi Răcătău. Din perioada mai veche se remarcă doar tezaurul cu monede de bronz callatiene de la Poiana.

Descoperirile monetare izolate sunt cele pe care ne sprijinim în încercarea noastră de a demonstra că putem vorbi de un proces de circulaţie monetară în *davele* din spaţiul extracarpatic. Cele mai vechi monede provin din cele două aşezări, ale căror începuturi se plasează cândva în a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr., de la Poiana şi Zimnicea. Este vorba de didrahme de la Histria, găsite la Poiana, şi de emisiuni macedonene de bronz de tip Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare, semnalate la Zimnicea. Monedele cunoscute până în prezent, aproape în totalitate, provin, după cum s-a văzut, din aşezările perioadei clasice a civilizaţiei geto-dacice. Potrivit unei prime statistici (pe care nu o considerăm foarte exactă, din cauza impreciziei unora dintre descoperiri, dar o putem aprecia ca sugestivă), monedele care domină cu autoritate sunt emisiunile getice de tip Vârteju-Bucureşti, cu un număr de peste 40 exemplare, şi cele de tip Inoteşti-Răcoasa, prezente cu circa 35 de piese. Urmărite pe aşezări, surprinde numărul mare de emisiuni de tip Inoteşti-Răcoasa (22 AR) şi cel foarte mic de tip Vârteju-Bucureşti (2 AR) din *dava* de la Popeşti. În celelalte aşezări este mai bine reprezentat tipul Vârteju, mai ales în cele de la Cârlomăneşti, Piscu Crăsani şi Poiana, cu câte şapte şi opt exemplare, în timp ce tipul Inoteşti este prezent, de cele mai multe ori, doar printr-un singur exemplar. Interesant se dovedeşte şi numărul relativ mare al monedelor de tip Vârteju (5 AR) din aşezarea de la Brad.

Un loc însemnat îl ocupă şi emisiunile getice de tip Alexandru cel Mare-Filip al III-lea, cu cele circa 12 exemplare, patru dintre acestea provenind de la Piscu Crăsani. Alte tipuri monetare geto-dacice sunt doar sporadic documentate şi nu suficient de bine precizate. La Ocniţa şi împrejurimi se semnalează prezenţa a câte unei monede de tip Cărbuneşti şi Adâncata-Mânăstirea şi a unei piese de tip Filip al II-lea, tip neprecizat, provenind de la Poiana.

Din rândul monedelor străine, în ordine cronologică, fac parte, în primul rând, tetradrahmele din oraşul Thasos, cu cele circa 15 piese, cele mai multe provenind din aşezarea de la Popeşti (7 AR), unde nu este inclus acel mic tezaur. După monedele geto-dacice, acestea figurează printre cele mai prezente emisiuni în cuprinsul aşezărilor menţionate mai sus. Lor le urmează în ordine numerică drahmele din Apollonia şi Dyrrhachium, cu circa 12 exemplare. Tetradrahmele din Macedonia

Prima sunt aproape ca şi inexistente, doar o singură piesă fiind menţionată în rândul descoperirilor de la Piscu Crăsani.

Seria descoperirilor continuă cu monede ale unora dintre oraşele greceşti din zona pontică şi din Tracia. Chiar dacă nu putem vorbi de un aflux de monede din oraşele de pe coasta dobrogeană a Mării Negre, totuşi Callatis, Histria şi Tomis se situează pe primul loc, cu câte două până la şase exemplare. Câte o singură monedă, mai rar două, provin de la Odessos, Mesembria, Maroneia, Amissos şi Alopeconesos. Emisiuni ale aceloraşi oraşe sunt semnalate şi în alte descoperiri întâmplătoare, pe care nu le putem însă atribui în mod cert unora dintre aşezările incluse de noi în rândul *davelor*.

Ultimele două categorii de monede sunt reprezentate de seria de emisiuni romane republicane şi imperiale. Nici în acest caz nu am luat în calcul tezaurele, care sunt relativ numeroase, ci numai descoperirile izolate. Numărul cel mai mare, de circa 150 de piese, este deţinut de denarii republicani, prezenţi în majoritatea aşezărilor, un loc însemnat fiind ocupat de cele trei *dave* de pe Siret, unde aceştia domină în mod evident. Emisiunile imperiale sunt, în raport cu cele republicane, mult mai puţin numeroase, cifrându-se la circa de 20 piese, majoritatea provenind din aceleaşi aşezări de pe Siret.

Urmărind, din punct de vedere cronologic, situaţia descoperirilor în totalitatea lor se poate constata că majoritatea monedelor datează din secolul I a.Chr. Doar un număr destul de redus, constând din rândul emisiunilor romane imperiale, provenind în special din aşezările din Moldova, aparţin secolului I p.Chr. Se poate spune că o astfel de stare de lucruri este o reflectare a întregii circulaţii monetare din Dacia din ultimele două secole de dinainte de cucerirea romană. Din acelaşi tablou al descoperirilor mai rezultă că nu putem vorbi cu certitudine de monede care să fie atribuite secolului al II-lea a.Chr. Procesul efectiv de circulaţie începe, dacă nu din primul deceniu, în mod sigur din deceniile 2-3 ale secolul I a.Chr. Unele puncte de reper în această privinţă ne sunt oferite de emisiunile de tip Alexandru cel Mare de la Odessos şi Mesembria, care datează din primul sfert al veacului amintit, de monedele getice de tip Vârteju-Bucureşti şi eventual şi de unele monede din oraşele greceşti. Nu se poate vorbi de datări foarte exacte în cazul monedelor greceşti, deoarece este greu de stabilit momentul pătrunderii acestora în mediul getic nord-dunărean, care este, oricum, ulterior perioadei lor de emitere. O astfel de analiză de ordin cronologic pe cale numismatică ne determină să admitem că *davele* din Muntenia şi Moldova, cu excepţia celor de la Zimnicea şi Poiana, au luat fiinţă în mod efectiv în primele decenii ale secolului I a.Chr. Desigur, nu excludem posibilitatea ca faza iniţială a unora dintre acestea să dateze încă de la finele secolului al II-lea a.Chr., înainte de a deveni *dave* propriu-zise, cu funcţii bine stabilite.

Cât priveşte stabilirea datei finale a *davelor*, aceasta nu se poate face pe criteriul strict numismatic, desprins de contextul arheologic şi istoric al perioadei respective. Descoperirile monetare pot oferi date orientative cu caracter general şi în strânsă corelaţie cu celelalte criterii. De pildă, monedele confirmă relatarea lui

Strabon (VII, 3, 10) cu privire la transferul de geți la sud de Dunăre de către Aelius Catus, prin anii 9-11 p.Chr. În urma acestei acțiuni ar fi dispărut așezările din Câmpia Dunării de la Popești, Zimnicea, Piscu Crăsani, Radovanu și alte situri mai mici sau mai puțin cunoscute din aceeași zonă (Vlădiceasca, com. Valea Argovei, jud. Călărași; Chirnogi, jud. Călărași; Cascioarele, jud. Călărași; Mânăstirea, com. Cobia, jud. Dâmbovița etc.).

Cealaltă serie de așezări din zona colinară își încetează existența după această dată, cele mai multe menținându-se până la războaiele daco-romane din vremea lui Domitian și Traian. Opinia emisă cu câtva timp în urmă și reiterată recent, potrivit căreia unele *dave* din Muntenia, în frunte cu cea de la Cârlomănești, ar fi dispărut pe la mijlocul secolului I a.Chr., iar altele în al treilea sfert al aceluiași veac, aici integrându-se așezarea de la Piscu Crăsani, invocându-se tocmai descoperirile monetare[24], a fost considerată încă de la început ca fiind forțată, exagerată și, prin urmare, complet eronată[25]. O astfel de opinie nu se sprijină pe nici un fel de argument și se află în totală contradicție cu întreg ansamblul de date de ordin arheologic, numismatic și istoric al acestei perioade.

Scopul principal al prezentului studiu este, în ultimă instanță, acela de a vedea în ce măsură descoperirile monetare pot sau nu să ajute la stabilirea caracterului acestui tip de așezări geto-dacice. Cu mai bine de jumătate de secol în urmă, Mihail Macrea, într-un amplu articol dedicat „procesului separării orașului de sat la daci", ajungea la concluzia că „la daci nici așezările tribale (adică *davele*), nici cetățile nu s-au dezvoltat până la punctul de a se transforma în orașe". În continuare, același autor considera că așezările respective „sunt orașe în germen, în devenire, în care mijesc zorile unei vieți orășenești", ele urmând a fi incluse în „civilizația opidană"[26]. Pe o poziție oarecum similară se situează și I. H. Crișan, care consideră că întreg ansamblul de așezări, cetăți și *dave* sunt „centre de tip proto-urban". Acestea, precizează autorul, „aparțineau unor triburi sau uniuni de triburi, îndeplinind meniri de ordin economic, comercial, religios, militar și, foarte probabil, politic"[27].

În 1975 a avut loc, la Oxford, o reuniune științifică dedicată problemei urbanizării în lumea „barbară" a Europei, cu privire specială la caracterul așezărilor de tip *oppidum.* În referatele prezentate de specialiști de seamă se stăruie destul de mult asupra caracterului urban al acestui tip de așezări celtice. Autorii invocă, printre altele, descrierile lui Caesar din *Comentariile* sale, care folosește, pentru același gen de așezare, atât termenul de *oppidum*, cât și cel de *urbs*. Accentul este pus însă pe funcțiile multiple ale centrelor respective, care erau de ordin, economic, religios, cultural, politic, la care se adaugă și relațiile sociale. Este respinsă opinia potrivit căreia termenul de oraș este asociat cu orașele din antichitatea greco-

[24] Babeș, *op. cit.*, p. 125-139; idem, în *Istoria Românilor*, 1, București, 2001, p. 761.
[25] Preda, TD 6, 1985, p. 86-92.
[26] M. Macrea, în SRIR 1, București, 1954, p. 119-146.
[27] I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1977, p. 332-334.

romană şi cu cele din epoca medievală. În concluzie, participanţii la această reuniune consideră, aproape fără rezerve, că aşezările celtice de tip *oppidum* au un caracter urban[28].

Revenind la situaţia din Dacia, trebuie spus că nu ne aflăm foarte departe de opiniile exprimate la întâlnirea de la Oxford. Dacă este sau nu justificată o astfel de concluzie, rămâne ca cercetări viitoare şi viziuni noi să o confirme. Noi ne vom limita la a face aprecieri asupra caracterului *davelor* geto-dacice. Se apreciază în general că acest tip de aşezare, dacă nu este identic, se apropie foarte mult de cel al *oppidum*-lui celtic, nu prin forma lui, ci prin funcţiile pe care le-a avut. Din acest punct de vedere este limpede că acestea depăşesc caracterul unei simple aşezări. Însăşi denumirea de *dava*, cu sensul de „târg", ca şi aceea de „polis", folosită de unii scriitori antici, de geograful Ptolemeu în special[29], indică o fază superioară în evoluţia aşezărilor din Dacia. Cercetările de până acum au identificat în cuprinsul acestora unele elemente de tip urban. Ne referim în mod special la funcţiile lor. Astfel, *davele* sunt şi trebuie considerate ca centre unional tribale, îndeplinind funcţii de caracter economic, religios, militar, cultural şi chiar politic. Astfel de aşezări trebuie să fi servit drept reşedinţă a basileilor locali. Toate acestea indică limpede o tendinţă spre faza de urbanizare[30].

Descoperirile monetare vin să completeze seria funcţiilor *davelo*r. Circulaţia monetară evidentă, chiar dacă nu se ridică la cote foarte înalte, indică în mod clar existenţa unor relaţii de schimb cu centre similare sau chiar cu oraşe din sud. Tezaurele cu monede greceşti de la Popeşti şi de la Poiana, de pildă, alături de o serie de descoperiri arheologice, ne duc cu gândul la genul de relaţii de schimb şi culturale cu oraşele pontice. Aceleaşi descoperiri monetare pot fi puse şi în legătură cu apariţia unei pieţe interne, fie ea şi în stadiu incipient.

Dacă am lua în considerare toate aceste date de ordin general, arheologic, literar, numismatic, comparativ etc., ne-am considera pe deplin îndreptăţiţi să admitem că *davele* se ridică la nivelul aşezărilor celtice de tip *oppidum*. N-am merge însă aşa de departe cu aprecierile, încât să considerăm că acestea au atins chiar stadiul superior de oraş. În această privinţă dispunem totuşi de termeni de comparaţie, care nu ne îngăduie să facem o astfel de asociere. Oraşul propriu-zis, cu întreaga sa zestre de funcţii, mai multe şi mai bine stabilite, este una din principalele componente ale civilizaţiei antice. Avem în vedere oraşele greceşti şi romane, aparţinând celor două mari civilizaţii ale lumii antice, care dispun nu numai de construcţii mari şi amenajări edilitare, specifice, ci şi de o administraţie şi organizare internă, de o viaţă religioasă şi politică, cu instituţii corespunzătoare, bine delimitate şi funcţionale, de o activitate de producţie diversificată, de o

[28] *Oppida.The Beginnings of Urbanisation in barbarian Europe,* BAR, IS., Oxford, 1976; cf. Ferenczi, ActaMN 16, 1979, p. 873 şi 881.

[29] Ptolemeu, *Îndreptar geografic*, III, 8, 4, 5; Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică.* XXI, 12, 2; Arian, *Expediţia lui Alexandru*, I, 4, 1.

[30] Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata. jud. Olt*, Bucureşti, 1986, p. 119-121.

adevărată piaţă, cu forme superioare de schimb, de o reală viaţă culturală bazată pe scriere etc. Astfel de trăsături principale nu se regăsesc nici la *dave* şi nici la *oppida*.

DER MÜNZVERKEHR IN DEN AUSSENKARPATISCHEN GETISCH-DAKISCHEN *DAVA*-SIEDLUNGEN

ZUSAMMENFASSUNG

In den getisch-dakischen Dava-Siedlungen, aus den extrakarpatischen Gebieten, wurden, mehrere und verschiedene antiken Münzen gefunden. Die wichtigsten solchen Siedlungen sind in Muntenien: Popeşti, Piscu Crăsani, Zimnicea, Tinosu, Cârlomăneşti, Cetăţeni, Sprâncenata und, in der Moldau: Poiana, Răcătău und Brad.

Die meisten Münzen sind getisch-dakische Prägungen vom Typus Vârteju-Bucureşti, Inoteşti-Răcoasa und Alexander-Philipp III. Dann folgen die Tetradrachmen aus Thasos, die Drachmen aus Apollonia und Dyrrhachium, Münzen aus den westpontischen und thrakischen Städten: Histria, Tomis, Kallatis, Odessos, Mesambria, Maroneia, Alopeconesos und auch Kyzikos. Als letzte Münzfunde sind die römischen Prägunge zu erwähnen, besonders die Denare der Republik, die, in einer grossen Menge, in den Siedlungen aus Moldau entdeckt wurden. Die Münzen aus Kaiserzeit sind nur in der geringen Anzahl vorhanden.

Fast alle Münzen datieren aus den letzen zwei Jahrhunderten vor der Eroberung Dakiens. Nur von den Siedlungen von Poiana und Zimnicea, deren Anfänge früher sind, kommen Didrachmen von Histria und die bronzen Münzen vom Typus Philipp II und Alexander der Grossen vor.

Die Anzahl und die Verschiedenheit der Münzen sind die Beweise dafür, dass in diesen getisch-dakischen Siedlungen ein Münzumlauf bestand. Die Münzen, zusammen mit den archäologischen Funden beweisen, dass diese Siedlungen vom Typus *dava* in der vorstädtischen Entwicklungsphase waren, wie die keltischen *oppida*.

2. DIN NOU DESPRE MONEDELE DE TIP ΚΟΣΩΝ

Din rândul celor mai controversate tipuri monetare, în legătură cu a căror origine s-au formulat tot felul de ipoteze, una mai bizară decât alta, fac parte şi monedele cunoscute sub numele de „kosoni”[31]. Denumirea lor este preluată de la

[31] Ţinând seama de faptul că bibliografia referitoare la kosoni cuprinde un vast câmp de referinţe, socotim util a cita mai întâi principalele lucrări unde sunt concentrate şi comentate exhaustiv contribuţiile privind această problemă, din rândul cărora fac parte: M. Bahrfeldt, Berliner Münzblätter, 121, 133, 1912, p. 251-369; Iudita Winkler, SCIV 23, 1972, 2, p. 171-199; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 353-361; idem, *Istoria monedei în Dacia preromană*,

legenda ΚΟΣΩΝ de pe una din fețele monedelor.Acestea au fost semnalate şi cunoscute în colecții particulare. Cea mai veche informație despre monedele de tip Koson o întâlnim într-o scrisoare din anul 1520, adresată de marele renascentist Erasmus din Rotterdam, episcopului Joannes Turzo din Wrocław, în care semnala prezența, în colecția sa, a unor astfel de monede[32]. La scurt timp după aceasta, mai exact în anul 1554, M. Sarepta relatează despre o descoperire, probabil chiar cea din părțile apei Streiului, din care a văzut câteva piese, emisiuni monetare de tip Lysimach şi Koson, acestea din urmă fiind pentru prima dată descrise corect[33]. Spre finele aceluiaşi secolul al XVI-lea, cunoscutul cronicar-istoric transilvănean Ştefan Zamosius vorbeşte despre o mare frecvență a monedelor de tip Koson provenind din zona intracarpatică[34].

După această dată, kosonii vor figura în principalele cataloage şi lucrări generale, precum şi în unele articole de mai mare însemnătate din secolele XVIII-XX, de la F. Neumann, J. Eckhel, H. Cohen, E. Babelon, Th. Mommsen, H. Grueber şi B. Head[35], şi până la cele mai recente studii dedicate acestei spinoase probleme[36].

Specialiştii sunt aproape în mod unanim de acord că monedele de tip Koson redau imagini din iconografia denarilor romani republicani. Astfel, se admite că pe una din fețe, considerată de către cei mai mulți ca reprezentând aversul, sunt redate trei personaje în picioare spre stânga, probabil un consul între doi lictori, în exergă legenda, în greceşte, ΚΟΣΩΝ, iar în câmp stânga o monogramă, insuficient de clară, citită de unii BA(sileus), iar de alții BR(utus). Tipul ca atare se regăseşte aproape întocmai pe reversul denarilor lui Iunius (Q. Caepio) Brutus, din anul 60 sau 54 a.Chr.[37] Pe cealaltă față, socotită a fi reversul monedei, este înfățişată o acvilă cu aripile deschise, sprijinindu-se cu piciorul stâng pe sceptru şi ținând în

---

Bucureşti, 1998, p. 226-233; O. Iliescu, NAC, 19, 1990, p. 185-211; L. Munteanu, ArhMold 25, 2002, p. 253-270 şi 26, 2003, p. 241-264.

[32] Winkler, *op.cit.*, p. 173, nota 1, şi p. 188-189.

[33] Informația se păstrează la F.X. Hene, *Beitraege zur dacischen Geschichte*, Sibiu, 1836;cf. Winkler, *op.cit.*, p. 188.

[34] Şt. Zamosius, *Analecta lapidum vetustarum et nonnullarum in Dacia antiquitatum,* Padova, 1593, p. 101-102; cf. I.I. Russu, ActaMN 3, 1966, p. 439-440.

[35] F. Neumann, *Populorum et regum numi veteres inedite*, Viena, 1783, p. 128; J. Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, 1, Viena, 1792, p. 90 şi 2, 1796, p. 20-24; H. Cohen, *Description générale des monnaies de la République Romaine*, Paris-Londra, 1857, p. 174, nota 1; Th. Mommsen, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin, 1860, p. 693; E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine*, Paris-Londra, 2, 1866, p. 114; H. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, Londra, 2, 1910, p. 474, nota 1; B. Head, *Historia Numorum*[2], Oxford, 1911, p. 289.

[36] V. supra nota 1; L. Morawiecki, WN 31, 1987, 1-2, p. 52-59; M. Chiriac, BSNR 90-91 (1996-1997), 2002, p. 247-251; Carmen Maria Petolescu, *Comoara regelui Koson*, în *130 ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, Bucureşti, 1997, p. 84-93; M. Dima, D. Ilie, în Simpozion Chişinău 2004, p. 35-65.

[37] Sydenham, 1906, anul 60 a.Chr.; Crawford, 433/1, anul 54 a.Chr.; cf. şi Grueber, *op.cit., loc.cit.*

gheara dreaptă o cunună. Imaginea aceasta este preluată după reversul unui denar emis în anul 73 a.Chr., cu numele magistratului Pomponius Rufus[38].

Dacă în privința iconografiei există puncte de vedere comune, nu acelaşi lucru se poate spune despre originea şi locul de emitere a kosonilor. În jurul acestei probleme au avut şi au loc şi în prezent discuții, cu puncte de vedere destul de diferite. Inițial s-a considerat, luându-se ca punct de plecare legenda Koson, că monedele în discuție ar fi fost emise în Cosa sau Cosea din Etruria[39], în insula Cos[40] sau chiar în oraşul grecesc Olbia, de către un dinast scit[41]. De asemenea, acelaşi tip monetar avea să mai fie atribuit unui oraş cu numele de Kossa sau pus în legătură cu un munte din Bithinia (Asia Mică) şi cu Kossea, o urbe în Tracia sau regiune în Persia[42].

Opinia care avea să stârnească un prim interes deosebit, fiind susținută de o serie de mari specialişti şi istorici, constă în punerea kosonilor în legătură cu prezența lui Brutus în Tracia, după asasinarea lui Caesar. Potrivit relatărilor lui Appian[43], Brutus ar fi intrat în posesia marelui tezaur al regelui trac Sadala II, pe care avea să-l transforme în monede, pentru plata mercenarilor. Pentru a explica prezența kosonilor exclusiv în Transilvania, V. Pârvan, care se raliase unei astfel de păreri, considera că Brutus ar fi plătit cu aceste monede pe luptătorii daci[44]. Admițând ca verosimilă relatarea lui Appian, nu avem nici-o dovadă că tezaurul dinastului trac ar fi fost monetizat, pe de o parte, iar pe de alta, se poate afirma cu certitudine că în armata lui Brutus n-a ajuns nici-un contingent de daci.

O altă opinie,care continuă şi în prezent să aibă unii adepți, este cea emisă de Max Bahrfeldt, potrivit căreia monedele în discuție sunt atribuite regelui geto-dac Cotiso[45]. Argumentele numismatului german aveau în vedere, pe de o parte, concentrarea în Transilvania a descoperirilor de kosoni, iar pe de alta, identitatea numelui Coson cu Cotiso, după cum ar reieşi din unele manuscrise ale lui Suetonius[46]. Ceva mai târziu, C. Daicoviciu considera că legenda Koson de pe monede ar reda

[38] Sydenham, 793, anul 71 a.Chr.; Crawford, 398/1, anul 73 a.Chr.

[39] J. Eckhel, *Catalog Mus.Caes.,* I, 1779, p. 14; Bahrfeldt*, op.cit*., p. 323.

[40] Zamosius, *op.cit., loc cit.*; B. M. Kendresi, *A Kozón és Lysimach aranyakrol,* Cluj, 1812, p. 61-62; Bahrfeldt, *op.cit*., p. 324.

[41] Head, *op.cit.*, p. 271 şi 289; RE XI, 2, 1499; A. Alföldi, Archivum Europae Centro-Orientalis 7, 1942, 1-2, p. 19.

[42] Discuția şi bibliografia la Bahrfeldt, *op.cit*., p. 361-365; cf. şi N.P. Rozanova, KSMoskva 66, 1956, p. 118-122.

[43] Appian, *Bellum civile*, IV, 75.

[44] J. Eckhel, *Doctrina numorum veterum* 6, Viena, 1796, p. 23, renunță la vechea opinie şi admite o legătură a acestora cu prezența lui Brutus în Tracia; problema este reluată de Mommsen, *op.cit*., p. 693; idem, *Histoire de la monnaie romaine* III, 1873, p. 283-284; V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 84, nota 1.

[45] Bahrfeldt, *op.cit*, p. 366-367; L. Ruzicka, BSNR 17, 1922, p. 40-43; vezi şi J. Neigebaur, *Dacien...*, Braşov, 1851.

[46] Suetonius, *De vita Caesarum*, LXIII, 4; comentariu la Bahrfeldt, *op.cit*., p. 367-368; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 106/9; teza Coson-Cotiso şi la D. Spânu, Argesis 13, 2004, p. 80.

numele unui rege get de la sud de Carpaţi, emisiunile respective fiind aduse în capitala dacică Sarmizegetusa de unul dintre regii daci din sud-vestul Transilvaniei, „fie ca pradă, fie ca moştenire firească”[47].

Nu demult, problema kosonilor a fost reluată într-un amplu articol, publicat în două părţi în Arheologia Moldovei[48]. Nu faptul că se repune în discuţie o astfel de temă ar putea reprezenta ceva neobişnuit. Dimpotrivă, oricând, dar nu oricum, o asemenea preocupare de cercetare este bine venită, mai ales atunci când persistă încă multe semne de întrebare. Din păcate, articolul cu pricina poartă amprentă de amatorism. Pe scurt, autorul, L. Munteanu, ajunge la concluzia că monedele de tip Koson ar fi fost emise în mediul elen, respectiv în unul din atelierele oraşelor greceşti din zona de vest sau de nord a Mării Negre[49]. În susţinerea unei teze de acest fel, autorul amintit se sprijină, deloc convingător şi forţat, pe o pretinsă analogie a monogramei de pe kosoni cu cele de pe monedele greceşti pontice, de la Histria în mod special, precum şi pe prezenţa acvilei pe unele emisiuni greceşti vest-pontice. Descoperirile în comun de kosoni şi stateri de tip Lysimach ar reprezenta, în aceeaşi viziune, un alt argument în sprijinul originii greceşti a acestui tip monetar.

În dorinţa de a convinge cu tot dinadinsul că această teză are un suport documentar solid, autorul săvârşeşte grave erori şi confuzii şi dovedeşte lipsă de cunoaştere a realităţilor numismatice şi istorice ale regiunii de vest a Mării Negre. Printre altele, trebuie precizat că denumirea de pseudo-lysimachei nu se acordă tuturor staterilor de tip Lysimach, ci numai celor emişi în perioada Uniunii pontice a lui Mithridates VI Eupator. Seria mai veche, clar distinctă de pseudo-lysimachei, se încheie cândva spre finele secolului al III-lea a.Chr.[50] În ceea ce priveşte monedele Histriei cu efigia lui Apollon, de tipul celor din tezaurul de la Fedeşti, există suficiente argumente în favoarea datării lor în a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. Tipul de avers al acestora nu este câtuşi de puţin străin de influenţa monedelor lui Filip II, cu precădere a celor de bronz, care s-au descoperit în număr semnificativ de mare la Histria[51].

De fapt, teza originii vest-pontice şi pledoaria pentru legătura directă dintre kosoni şi lysimachei se regăsesc aproape întocmai şi la O. Iliescu, opinii expuse într-un articol publicat în 1990[52] şi reluate recent într-o comunicare prezentată în decembrie 2006 la Societatea Numismatică Română. Autorul porneşte de la o premiză greşită şi săvârşeşte aceleaşi greşeli de ordin numismatic şi istoric. Potrivit

---

[47] C. Daicoviciu în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 270, 280; cf. şi H. Daicoviciu, *loc.cit.*; idem, ActaMN 2, 1965, p. 107-110.

[48] Munteanu, *op.cit.*, p. 253-257 şi 26, 2003, p. 241-264.

[49] Idem, ArhMold 26, 2003, p. 252.

[50] Pick, p. 105-107, nr. 255-256 şi Pick-Regling, p. 605-607, nr. 2471-2486; Gh. Poenaru Bordea, Dacia N.S. 19, 1974, p. 123-125, cu întreaga bibliografie a problemei; cf. şi C. Preda, E. Petac, *Les monnaies d'or de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine*, Wetteren, 2006.

[51] Preda, în *Histria III*, p. 51-53 şi 130-146.

[52] NAC 19, 1990, p. 185-211.

opiniei sale, pseudo-lysimacheii au pătruns în mari cantităţi în Dacia, încât Coson, acelaşi cu Cotiso, după părerea sa, ar fi fost familiarizat cu astfel de emisiuni monetare. În plus, acelaşi rege geto-dac ar fi fost în relaţii cu oraşele vest-pontice, în virtutea unei mai vechi tradiţii. Astfel s-ar explica greutatea de stateri a kosonilor şi scrierea cu caractere greceşti, în ciuda iconografiei romane a acestora.

Ideea originii pontice a kosonilor poate fi calificată, fără rezerve, ca fiind fantezistă. Din punct de vedere istoric, se ştie că spre finele secolul al II-lea şi în primele trei decenii ale secolului I a.Chr., oraşele de pe litoralul de vest al Mării Negre făceau parte din Uniunea pontică a lui Mithridates VI, regele Pontului. Din anul 71 a.Chr., în urma războiului cu romanii, coloniile vest-pontice intră sub dominaţia Romei, până către 62 a.Chr. Între anii 55-50, regele Burebista le include în noua sa formaţiune politică, ele păstrând acest statut până la dispariţia regelui geto-dac, la o dată încă greu de stabilit, dar care se situează în mod sigur după anul 48 a.Chr. Înainte de anul 27 a.Chr., când romanii cuceresc definitiv oraşele respective, împreună cu întreg teritoriul dintre Dunăre şi Mare, stăpâni ai Dobrogei erau trei basilei geţi, Roles, Dapix şi Zyraxes[53]. Reamintim aceste date, bine cunoscute, pentru a demonstra că în condiţiile arătate era cu totul exclus ca oraşele din Pontul Stâng, aflate aproape permanent sub o stăpânire străină, pe parcursul întregului secol I a.Chr., să mai fi avut vreo posibilitate oarecare sau necesitatea de a stabili relaţii cu un dinast dac, aflat la o foarte mare distanţă de această zonă.

Din punct de vedere numismatic situaţia nu este câtuşi de puţin aşa de limpede cum se încearcă a ni se prezenta. Potrivit celor stabilite de specialişti, pseudo-lysimacheii încetează de a mai fi emişi după anul 71 a.Chr., odată cu destrămarea Uniunii pontice a lui Mithridates[54]. Despre o pătrundere a lor în Dacia, în nici un caz, nu poate fi vorba. În afara prezenţei lor în tezaurul de la Mărăşeşti[55] şi eventual a unor descoperiri izolate la Dunărea de Jos, nu dispunem de dovezi certe care să ateste o circulaţie a acestor monede în afara spaţiului istro-pontic. În acelaşi timp, trebuie avut în vedere şi faptul că între data încetării emiterii de pseudo-lysimachei şi anii de domnie ai regelui Coson-Cotiso (circa 31-29) se interpune o perioadă de timp de circa patru decenii, încât este imposibil de admis vreo legătură oarecare între basileul geto-dac şi monedele respective. Totodată, mai trebuie luată în calcul şi împrejurarea că, în aceeaşi vreme, oraşele vest-pontice erau, după cum am arătat mai sus, într-o stare politico-economică precară, ce nu le mai permitea să desfăşoare nici cel puţin o activitate proprie normală, atelierele reuşind să emită doar monede de bronz în cantităţi reduse şi în mod sporadic. Este posibil ca în unele dintre acestea activitatea monetară să fi încetat încă din vremea lui Burebista. La toate acestea mai putem invoca şi alte argumente, care contravin

[53] D.M. Pippidi, în DID I, p. 219-324.

[54] Vezi nota 20.

[55] Poenaru Bordea, *loc.cit.*; D. Spânu, Argesis 13, 2004, p. 81-83, face aceeaşi eroare cu privire la o pretinsă circulaţia a staterilor de tip Lysimach în Transilvania, afirmaţie contrazisă de realităţile istorice şi arheologico-numismatice; mondele celtice de la Tămădău Mare, Geoagiu de Sus şi Nou Săsesc sunt de argint şi nu de aur.

ideii originii pontice a kosonilor. Aceleaşi oraşe greceşti, în ciuda prezenţei romane în această regiune, n-au adoptat pentru monetăria proprie şi nici n-au emis în atelierele lor tipuri de denari republicani. Prin urmare, emiterea de kosoni cu iconografie romană în vreunul din aceste oraşe apare mai mult decât improbabilă. În cazul în care aceste oraşe au emis monede în numele unor dinaşti locali, monedele respective au purtat întotdeauna amprenta grecească. Am putea da ca exemplu în această privinţă monedele regilor sciţi din Dobrogea, care au iconografia şi legendele redate exclusiv în manieră grecească. Greutatea kosonilor, similară staterilor greco-macedoneni, se explică prin adaptarea ei la cea a staterilor de tip Lysimach, din seria veche, contrafăcuţi în Transilvania în Evul Mediu, cu care apar împreună în tezaure.

Pentru a putea explica prezenţa exclusivă a kosonilor în zona intracarpatică, autorii citaţi consideră că aceştia reprezintă stipendii plătite de unul din oraşele pontice regelui geto-dac Koson, nume înscris pe monede, pentru protecţie politică, invocându-se tradiţia mai veche cu Zalmodegikos şi Rhemaxos. După cum am specificat mai sus, asemenea raporturi nu mai erau posibile în secolul I a.Chr., coloniile greceşti de la Marea Neagră fiind în imposibilitatea de a mai stabili astfel de relaţii directe economice şi cu atât mai puţin politice. O a doua cale pe care aceleaşi monede ar fi ajuns în teritoriul transilvănean, preconizată de autorul ieşean, ar fi aceea a prăzii capturate de Burebista în timpul campaniei sale pontice prin anii 55-50 a.Chr.[56] Unei astfel de opinii i se opun însă, printre altele, şi datele de ordin cronologic. În acelaşi timp nu trebuie trecut cu vederea faptul, bine stabilit, că între zona pontică şi cea intracarpatică n-au existat niciodată relaţii de ordin politic şi nici economic.

Din informaţiile de care dispunem, kosonii ar urma să fie dataţi cel mai devreme în timpul refugiului lui Brutus în Balcani, după asasinarea lui Caesar în anul 44 a.Chr. Cei mai mulţi dintre specialiştii implicaţi în această dispută îi plasează prin anii 31-29 a.Chr. În acelaşi timp nu trebuie uitat că Dacia devenise un regat unic, cu un singur conducător. Ar fi mai mult decât imposibil să admitem că în Dacia acestor vremuri se mai afla un dinast în inima regatului dac, care să posede atâta autoritate încât să se impună în relaţiile cu oraşele din Pontul Stâng, peste capul lui Burebista. Acceptând o asemenea interpretare, ar urma să admitem că edilii unui anumit oraş grecesc au păstrat timp de două decenii monedele de tip koson pentru a le oferi, la pachet, lui Burebista, ca pradă de război. Credem că reiese limpede din cele expuse mai sus că nici cronologia şi nici starea politică din Dacia şi din zona vest-pontică, din perioada 71-27 a.Chr., nu pot da câştig de cauză unei astfel de opinii.

Ideea originii dacice a kosonilor avea să capete, în vremea din urmă, şi alţi adepţi. Argumentele sunt fie de circumstanţă, fie reiterează teze mai vechi sau nu au, pur şi simplu, nici o doză de credibilitate. Se vorbeşte, de pildă, de o „pregnantă concentrare a kosonilor în zona Munţilor Orăştiei"[57] sau de ascunderea lor „în

[56] Munteanu, ArhMold 26, 2003, p. 264.
[57] Spânu, *op.cit.*, p. 80.

locuri neumblate, în vârful muntelui”[58]. Aceste date sunt inexacte. În primul rând se ştie acum destul de bine că la Grădiştea Muncelului nu s-a descoperit niciun tezaur, cum complet fals s-a susținut o bună bucată de vreme. În al doilea rând, din punct de vedre strict geografic, cele două mari tezaure din valea Streiului şi din localitatea Târsa-Boşorod (jud. Hunedoara), ca şi cele mai mici de la Cozma (jud. Mureş) şi de la Axente Sever (jud. Sibiu), nu se leagă direct de zona Munților Orăştiei sau de vârful acestora. În mod paradoxal se apreciază, că, din perspectivă strict numismatică, personalitățile istorice ale lui Burebista sau Decebal sunt practic inexpresive, în timp ce Coson, acelaşi cu Cotiso, dobândeşte „o identitate şi un primat de necontestat”[59]. În acelaşi cadru al paradoxului poate fi inclusă şi opinia potrivit căreia „kosonii ar fi fost emişi din rațiuni militare şi de propagandă de un succesor al lui Burebista, pe nume Koson, în împrejurimile Sarmizegetusei”[60].

Întrucât este reluată ipoteza potrivit căreia Koson ar indica una şi aceeaşi persoană cu regele Cotiso, ca şi existența unui dinast dac, succesor al lui Burebista, suntem puşi în situația de a repune în discuție problema rangului şi originii lui Koson. Izvoarele antice contemporane lui Cotiso (Horațiu, *Ode*, III, 8, 17-18; Florus, *Epitome*, II, 28, 18) au înregistrat numai numele acestuia. Forma de Cosoni sau Cosini apare, în condiții destul de dubioase, cu un secol mai târziu, aşa cum indicam mai sus (vezi nota 16), în unul din manuscrisele lui Suetonius. Este mai mult decât improbabil ca regele Cotiso să fi emis monede cu forma modificată a numelui său şi nu cu cea consacrată. În plus, ar fi absolut imposibil de explicat în mod rațional absența totală a kosonilor în spațiul său de domnie, undeva în Banat-Oltenia, şi concentrarea lor totală în sud-vestul Transilvaniei. În cazul în care numele de Koson ar desemna un alt rege geto-dac, ar fi mai mult decât dificil de a-i stabili locul lui de domnie. A-l localiza în teritoriul intracarpatic şi a-l considera unul din urmaşii lui Burebista este în afara realităților istorice din această parte a Daciei. Nucleul statal dacic constituit în Transilvania după dispariția lui Burebista era condus la această dată, ne informează sursele antice (Iordanes, *Getica*, 73-76), de Comosicus sau Coryllus, având reşedința la Sarmizegetusa sau Costeşti. Prezența în acelaşi spațiu şi la aceeaşi dată, a unui alt rege, urmaş al lui Burebista, care să aibă şi capacitatea politică şi economică să emită şi monede cu numele său, contravine clar contextului istorico-politic dacic amintit. Este mai mult decât ciudat că sursele scrise antice au consemnat numele lui Burebista şi ale urmaşilor lui, fără a fi avut nici cea mai vagă cunoştință de „marea personalitate regală” a lui Koson. De fapt, nimeni nu poate şti cu certitudine cine se ascunde sub acest nume de Koson. Poate fi vorba într-adevăr de o personalitate istorică sau mai degrabă de un nume oarecare, cu rang sau semnificații diferite, determinate de epoca în care au fost emise monedele de tip Koson ?

În afara acestei probleme a identității lui Koson, nu trebuie uitat câtuşi de puțin că în aceeaşi perioadă, cu precădere în zona centrului puterii dacice, se

[58] R. Ardevan, *Adevărata istorie a kosonilor dacici,* în Ziarul de Duminică, 4 mai 2007, p. 4.
[59] Spânu, *op. cit., loc. cit.*
[60] Dima, Ilie, *op. cit.,* p. 35-65.

emiteau denari de tip roman republican în număr extrem de mare. Apariţia la un moment dat a unor emisiuni de aur de alt tip, cu legendă grecească, în cuprinsul unei arii dominate complet de arta argintului (monede şi obiecte de podoabă), ar fi nu numai dificil de explicat, ci la fel de imposibil de admis. Trebuie, de asemenea, să nu se uite şi faptul că în toată monetăria geto-dacică, mai veche şi mai nouă, nu avem înscris nici un nume de rege geto-dac.

Originea dacică a kosonilor este reluată şi de alte publicaţii de dată recentă, cu argumente la fel de irelevante. În una dintre acestea se afirmă că împrejurările descoperirii tezaurului de la Târsa sunt bine cunoscute şi ca atare ele pledează pentru caracterul antic al kosonilor. Dacă noi suntem bine informaţi, tocmai că nu se poate vorbi de condiţii sigure de descoperire a acestui tezaur. Oricum, este cert că el nu provine dintr-o aşezare dacică şi nici nu se cunoaşte, din păcate, eventualul recipient în care fusese depozitat. În acelaşi cadru sunt invocate şi rezultatele analizelor, care ar indica nu numai vechimea kosonilor, ci şi provenienţa balcanică a aurului[61]. De unde anume din Balcani şi în ce împrejurări ar fi fost adus aurul în Transilvania am putea afla, eventual, numai din cunoştinţele istorice ale celor care s-au ocupat cu analiza kosonilor. O asemenea interpretare ne arată, odată în plus, cât preţ se poate pune pe rezultatul acestor analize. În unul dintre aceste articole de dată recentă se menţionează, printre argumentele aduse în favoarea originii dacice a kosonilor, descoperirea în comun a acestor monede cu stateri de tip Lysimach. Aceştia din urmă ar fi, după opinia autorului „lysimachei, imitaţii, degradaţi, bătuţi în cetăţile pontice şi găsiţi în zona Munţilor Orăştiei”[62].

Deşi despre problema staterilor de tip Lysimach am vorbit mai sus, ţinem totuşi să precizăm că pseudo-lysimacheii nu sunt imitaţii degradate, ci emisiuni monetare autentice realizate după toate normele greceşti. Astfel de monede n-au ajuns niciodată în zona Munţilor Orăştiei. Reamintim, de asemenea, că staterii de tip Lysimach descoperiţi în tezaure comune cu kosoni sunt emisiuni medievale după primele serii de lysimachei. Flanul plat şi folosirea mai multor ştanţe la emiterea kosonilor nu poate constitui o dovadă peremptorie a caracterului antic al acestora[63].

Publicarea lotului de monede de tip Koson din tezaurul de la Târsa, aflat în colecţia Băncii Naţionale a României, oferă prilej autorilor de a-şi expune unele puncte de vedere ieşite oarecum din comun şi fără acoperire ştiinţifică. Se vorbeşte, printre altele, de folosirea limbii greceşti la curtea lui Burebista, de un mare număr de prizonieri luat de regele geto-dac din oraşele vest-pontice, prin mijlocirea cărora se va propaga în mediul dacic limba şi civilizaţia greacă, de încasarea unui tribut în aur şi stabilirea de relaţii comerciale. Comentariile la astfel de inexactităţi sunt de prisos. În acelaşi cadru se afirmă că la Grădiştea Muncelului, respectiv la Sarmizegetuza Regia, staterii de tip Lysimach erau bine reprezentaţi[64]. Din datele de care dispunem în prezent rezultă limpede că în capitala dacică nu s-au făcut astfel de descoperiri.

---

61 A. Vîlcu, în A. Vîlcu, Th. Isvoranu, E. Nicolae, *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, Wetteren, 2006, p. 10-11.

62 Ardevan, *op.cit., loc.cit.*

63 *Ibidem*; aceeaşi idee şi la Dima, Ilie, *loc.cit*.

64 *Ibidem*.

Ne-am fi aşteptat ca într-un număr aşa de mare de articole şi note dedicate în anii din urmă monedelor de tip Koson, pledând în favoarea vechimii originii dacice şi pontice a acestora, să se fi luat şi poziţie clară şi documentată cu privire la noua cronologie avansată de noi, potrivit căreia monedele respective urmează a fi datate în epoca medievală[65], şi să nu asistăm doar la o simplă respingere a acesteia. De aceea, ne vedem puşi în situaţia de a reaminti pe ce ne sprijinim în susţinerea acestei cronologii târzii, adăugând acum şi alte dovezi menite să contribuie la elucidarea acestei spinoase probleme.

Am arătat şi cu alt prilej că monedele de tip Koson se prezintă ca o anomalie în numismatică. Ele nu se încadrează, sub o formă oarecare, nici în monetăria greco-romană şi nici în cea celto-dacică. Este vorba de un hibrid, cu reprezentări a două reverse, preluate după denari romani republicani, şi cu legendă şi greutate din lumea greacă. Semnificaţia monogramei este departe de a fi descifrată. O asemenea îmbinare de elemente greco-romane, neobişnuită pentru antichitate, i-a pus pe specialişti, încă de la început, într-o reală dificultate, de aici izvorând atâtea opinii fanteziste. Atâta vreme cât aceste monede vor fi tratate în sfera numismaticii antice, un răspuns credibil nu va putea fi dat. Nici unul din argumentele aduse în sprijinul vechimii şi originii dacice a kosonilor nu este în măsură să reziste criticilor de ordin arheologic, istoric şi numismatic.

Până în prezent nu posedăm nici cea mai neînsemnată dovadă, în ciuda numeroaselor cercetări de teren şi descoperiri întâmplătoare din România, că în ultimele două secole de dinaintea cuceririi romane, dacii ar fi utilizat în vreun fel aurul. Nu dispunem din această vreme de nici un obiect de aur. În schimb, se ştie foarte bine că în secolele III-I a.Chr., geto-dacii au folosit din plin argintul, atât pentru emiterea de monede, cât şi pentru obţinerea de vase şi bijuterii în număr extrem de mare şi de variat. Este imposibil de admis că în rândul emisiunilor de tip roman (Tilişca) din Dacia ar fi putut fi inclus un tip monetar de aur, care făcea o totală discordanţă, nu numai ca metal, ci şi ca varietate monetară total insolită.

Concentrarea principalelor descoperiri de kosoni în apropierea Munţilor Orăştiei şi a zonei Hunedoarei nu poate constitui un argument în favoarea originii lor geto-dacice. Afirmaţia potrivit căreia la Sarmizegetusa Regia s-ar fi descoperit, în anii 1803-1804, două tezaure de kosoni, după unii chiar trei[66], este pe deplin infirmată de consemnările, din aceeaşi vreme, cuprinse în rapoartele din Arhiva minieră a Tezaurariatului din Transilvania şi de unele date din arhivele de la Budapesta. În aceste documente, locul de descoperire al respectivelor tezaure este indicat, la modul general, „prin părţile Munţilor Grădiştei şi ale Godeanului"[67]. În plus, se ştie că în urma amplelor săpături arheologice din toate cetăţile dacice, cu

[65] C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, p. 232-233; idem, *Ein neuer Vorschlag zur Chronologie der Koson Münzen*, în *Stephanos Nomismatikos, Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag,* Berlin, 1998, p. 555-561; n-am afirmat că monedele de tip Koson sunt false, cum ne atribuie D. Spânu, ci le-am fixat o altă cronologie, ceea ce este cu totul altceva.

[66] Winkler, *op.cit.*, p. 191-192.

[67] S. Jakó, ActaMN 3, 1968, p. 103-119 şi 8, 1971, p. 448-451.

precădere în cele de la Grădiştea Muncelului şi Costeşti, nu s-a găsit, în mod sigur, nici o monedă de tip Koson.

Există documente scrise din secolul al XVI-lea din care rezultă limpede că în această vreme în Transilvania s-au emis monede de aur de tip Lysimach. Din aceleaşi surse scrise rezultă că denumirea de lysimachei se menţine constant în perioada 1566-1759. În concluzie, se afirmă că monedele de tip Lysimach reprezintă emisiuni transilvănene, cu rol de monede etalon[68]. Deosebit de interesant, desigur nu şi întâmplător, în unele descoperiri de tezaure apar împreună stateri de tip Lysimach cu kosoni. Este cazul marelui tezaur din părţile apei Streiului, din anul 1543, ca şi a celui de la Bretea Română (jud. Hunedoara), unde cele două tipuri monetare sunt semnalate la un loc[69].

În documente din secolele XVI-XVII se vorbeşte despre prezenţa în Transilvania a mai multor tipuri de imitaţii, cunoscute sub numele de *„bani păgâni”*, printre acestea aflându-se, pe lângă lysimachei şi kosoni, şi două monede de aur, având pe avers o efigie romană imperială din secolul al III-lea şi legenda IMP.SPONSIANI, iar reversul după un denar roman republican. Mondele respective ar fi fost descoperite în 1713[70]. Pe astfel de informaţii se sprijinea publicaţia Hetlip (iulie 1853), atunci când atrăgea atenţia colecţionarilor de antichităţi să nu achiziţioneze monede de aur de tip Lysimach şi kosoni, deoarece sunt contrafaceri ulterioare epocii antice[71].

În afara acestor documente de arhivă au fost publicate recent două vase de cult, din argint, din epoca Renaşterii, pe pereţii cărora au fost încastrate diferite monede. Unul dintre aceste vase se află la Muzeul Naţional din Budapesta. Pe faţa exterioară a acestuia sunt încastrate aversul şi reversul unei monede de tip Koson, copii de argint. Vasul în cauză este precis datat în perioada Renaşterii[72]. Al doilea vas, care este un potir, tot de argint, se află la Catedrala romano-catolică de la Nitra. Cunoscuta numismată Eva Kolniková consideră că este vorba de un vas din secolul al XVI-lea, operă a argintarilor transilvăneni, pe care sunt încastrate 18 monede de aur romane şi bizantine, precum şi o piesă de tip Koson. Din aceeaşi sursă aflăm că în inventarul amintitei catedrale, întocmit în 1896, se face precizarea că moneda de tip Koson este o emisiune din secolul al XV-lea. În concluzie, specialista slovacă admite, fără înconjur, că monedele de tip Koson aparţin epocii Renaşterii, raliindu-se astfel punctului nostru de vedere[73].

Reamintim că principalele descoperiri de kosoni se află în părţile ţinutului hunedorean, ceea ce corespunde, în mare măsură, teritoriului Ţării Haţegului.

[68] T.A. Horváth, NK 61-62, 1961-1962, p. 54-56; Iliescu, StCl, 10, 1968, p. 87-92; Ascanio Centorio vorbeşte de un număr mare de monede de aur de tip Lysimach în Transilvania în sec. XVI, în Ferrari, *Comentarii della guera di Transilvania*, 1566; cf. şi Winkler, *op.cit*., p. 189-190.

[69] Ruzicka, *op. cit*., cu bibliografia; B. Mitrea, ED 10, 1945, p. 126.

[70] Eckel, *op. cit*.; alte 3 exemplare s-ar afla la Cabinetul numismatic german; Cohen, *op. cit.,* 5, p. 184; cf. şi C. Preda, *Ein neuer Vorschlag....,* p. 561, nota 40.

[71] P. Gylai, ActaMN 6, 1969, p. 553-556; NK, 63-64, 1963-1964, p. 70-71.

[72] Biróné Sey, K. Nemeth, *Pogány pénzes edények,* Budapesta, 1990, p. 69-70, 81.

[73] Eva Kolniková, Numismatika (Bratislava) 18, 2003, p. 1-5.

Cercetările arheologice şi etnografice întreprinse în această regiune au demonstrat că aici exploatarea şi prelucrarea aurului se practicau încă din secolul al XIV-lea. Astfel, ne-am putea gândi la eventualitatea că monedele în discuție au putut fi opera uneia din marile familii de cnezi-nobili din Comitatele de la Densuş, Strei sau Silivaş, acolo unde s-au ridicat cele mai însemnate monumente ale aceleiaşi perioade istorice din ținutul amintit, fie ele cetăți, fie construcții de caracter religios[74].

În virtutea argumentației noastre, din care fac parte: analiza numismatică, rezultatele cercetărilor arheologice, prezența vaselor de cult medievale cu incrustații de kosoni şi numeroasele informații de arhivă, se poate afirma că monedele de tip Koson nu sunt o creație a antichității. Cu alte cuvinte, dispunem de suficiente argumente, care ne dau dreptul să considerăm că acestea sunt, de fapt, emisiuni monetare transilvănene, poate chiar ale Țării Hațegului, de la finele secolul al XV-lea sau chiar începutul secolului al XVI-lea, oricum înainte de 1520, anul în care Erasmus din Rotterdam semnalează pentru prima dată existența kosonilor. Cel puțin în parte, kosonii sunt contemporani cu staterii de tip Lysimach din Transilvania, de tipul celor din seria veche, ambele categorii numismatice înscriindu-se în marele curent cultural-artistic şi ştiințific al Renaşterii, care ajunsese să se extindă şi în Transilvania acelor vremuri.

NOCH EIMAL ÜBER DIE ΚΟΣΩΝ-MÜNZEN

ZUSAMMENFASSUNG

In Letzter Zeit wurden neue Studien über die Koson-Münzen publiziert. Alle benützen die alten Theorien, mit denselben damaligen Beweisen, dass diese Münzen antike, beziehungsweise dakische Prägungen sind und die Legende Koson wiedergibt den Namen eines geto-dakischen Königs. Der wichtigste und fast einzige Grund für die Unterstützung dieser Meinung ist die Konzentration der Münzfunde in der Gegend der Orăştie - Gebirge, wo viele dakische Festungen liegen. Unter diesen Meinungen gibt es auch eine merkwürdige These, dass die Koson-Münzen in einer griechischen Stadt von der West-Küste des Schwarzen Meeres geprägt wurden.

Der Verfasser betrachtet, dass für den antiken Ursprung dieser Münzen keine richtige Beweise existieren. Bis jetzt wurde keine Koson-Münze in den dakischen Siedlungen gefunden. Von der archäologischen Forschungen geht hervor, dass die Daker kein Gold benützt haben. Man findet aber, in der dakischen Kultur, eine Menge von silbernen Münzen, Schmucksachen und Gefäßen und keinen Gegenstand aus Gold.

In der Archiv-Literatur der 16-19 Jh. spricht man häufig von den Lysimach-Münzen, die eine rolle von Etalon – Prägungen in dieser Zeit in Siebenbürgen

[74] R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului,* Bucureşti, 1988.

gespielt haben. Solche Münzen wurden in einigen Münzschätzen zusammen mit den Koson-Prägungen gefunden. Außerdem, in National-museum in Budapest und in der katholischen Kathedrale von Nitra findet man zwei silberne Gefäße aus der Renaissance Zeit auf deren Wänden einige Koson-Münzen angebracht wurden. Aus diesen Gründen, hat der Verfasser die Koson-Münzen am Ende des 15.Jh. oder anfangs 16 Jh. datiert.

CONSIDERAȚII PE MARGINEA PRIMEI PUBLICAȚII ȘTIINȚIFICE DEDICATE BRĂȚĂRILOR DE AUR DACICE

DANIEL SPÂNU

Volumul discutat reprezintă o primă publicație dedicată tezaurelor cu brățări de aur de la Grădiștea de Munte. Valoarea contribuțiilor arheologice din acest volum este umbrită de inconsecvențe în elaborarea aparatului critic, de lipsa armonizării punctelor de vedere ale diferiților autori și de ambiguitatea și caracterul neuniform al prezentării unor situații contextuale excepționale. Parcurgerea critică a acestui volum permite însă determinarea a cinci descoperiri distincte din care foarte probabil provin brățări spiralice de aur. Exemplarele recuperate până în prezent sunt originale, dar apartenența lor precisă la fiecare dintre cele cinci (?) tezaure nu a putut fi elucidată.

Două evenimente importante pentru istoricul brățărilor spiralice de aur au avut loc la Muzeul Național de Istorie a României în decembrie 2008. Cel dintâi eveniment îl reprezintă lansarea volumului intitulat: *Combaterea criminalității contra patrimoniului arheologic european. Combating the criminality against the european archaeological heritage. Patrimonium*, editori Aug. Lazăr, B. Deppert-Lippitz, P. G. Ferri, S. Alămoreanu, M. Ciută, A. Condruz, cu contribuții de Gh. Anghel, B. Constantinescu, M. Daleva, A. Gach., K.-H. Kind, G. L. Nanni., E. Oberländer-Târnoveanu, S. Paskvali, G. Rustoiu, M. Trzciński; București, editura Lumina Lex, 2008, 408 pagini, fotografii color și alb-negru. Volumul reunește comunicările susținute în cadrul conferinței internaționale „Combaterea traficului ilicit de bunuri furate din siturile arheologice aflate în Europa Centrală și de Sud-Est", organizată de Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia în zilele de 28-31 mai 2007. Cel de-al doilea eveniment notabil îl constituie expunerea a încă două brățări spiralice de aur, repatriate grație strădaniilor autorităților române. Acestea se adaugă celorlalte nouă deja cunoscute.

Dacă protejarea patrimoniului cultural constituie o datorie constantă nu numai a forurilor competente, ci și a tuturor cetățenilor onești și responsabili, apariția brățărilor de aur reprezintă un eveniment arheologic excepțional, comparabil descoperirii celebrului tezaur de la Pietroasa sau a discului de la Nebra (Germania). Din acest motiv, valoarea volumului recent publicat rezidă poate mai puțin în prezentarea strădaniilor legislative și judiciare internaționale de combatere a infracționalității în domeniul patrimoniului (contribuțiile de la p. 11-176 și 369-404), cât mai ales în introducerea în dezbaterea științifică românească și internațională a senzaționalelor

SCIVA, tomul 59-60, București, 2008-2009, p. 195-203

brăţări dacice de aur (contribuţiile de la p. 177-368). Informaţii referitoare la brăţările descoperite la Căprăreaţa şi-au mai croit drum până acum în cercurile de specialitate[1], dar caracterul lor era parţial şi preliminar.

Contribuţiile dedicate brăţărilor spiralice de aur – obiectul discuţiei de faţă – abordează o tematică variată: împrejurările recuperării, condiţiile de descoperire, morfologia, ornamentica şi tehnologia brăţărilor, problema originii materiei prime şi, în sfârşit, aspecte ale istoricului descoperirilor de piese din aur din Munţii Orăştiei. Trebuie subliniată pertinenţa consideraţiilor Barbarei Deppert-Lippitz (în continuare B. D.-L.) legate de tehnicile de realizare şi ornamentare a brăţărilor, de analogiile cu brăţări spiralice din afara Daciei şi de posibilele semnificaţii ale acestor piese (text rom. p. 203-240, rezumant engl. p. 241-245, text germ. p. 246-288). Totuşi, trebuie regretată absenţa, datorată probabil unei erori tehnoredacţionale, a listei literaturii citate de autoare (unele note conţin abrevieri, altele nu!). Stranie este şi omiterea indicării dimensiunilor şi greutăţii brăţării nr. 6 (p. 227-228/273-274, 216/260 – tab. I), singura care a fost recuperată prin efortul organelor judiciare române, în interiorul graniţelor naţionale. Dacă greutatea acestei piese poate fi aflată însă în lista de la p. 293 din contribuţia lui Ernest Oberländer-Târnoveanu şi Bogdan Constantinescu (în continuare E. O.-T. şi B. C.), lungimea desfăşurării şi diametrul maxim al spiralei piesei nr. 6 lipsesc din volumul de faţă.

Contribuţiei B. D.-L. cu privire la tehnologia realizării brăţărilor i se suprapune tematic una dintre secţiunile textului semnat de E. O.-T. şi B. C. (p. 295-297). Multe dintre observaţiile celor două contribuţii, ca de exemplu, succesiunea presupusă a tehnicilor ornamentale, sunt asemănătoare, fapt care relevă convergenţa gândirii autorilor în reconstituirea proceselor antice de producere a brăţărilor spiralice.

Totodată, contribuţia autoarei germane conţine rezultatele unor analize elementale (nu se specifică metoda folosită !) efectuate asupra primelor 5 brăţări recuperate în ianuarie 2007 (p. 217/261, tab. III). Aceste rezultate diferă sensibil (dar nu flagrant!) faţă de rezultatele analizelor compoziţionale XRF (fluorescenţă de raze X) realizate de echipa românească de la Institutul Naţional de Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei” de la Măgurele (pentru descrierea metodei şi rezultate v. p. 299-301). Contradicţiile dintre rezultatele celor două analize, la care se mai pot adăuga şi unele neconcordanţe legate de dimensiuni şi greutate (de comparat datele numerice din tabelele de la p. 215-217 cu datele numerice de la p. 293 şi p. 300-301), sunt în măsură să nedumerească cititorul neavizat cu relativitatea[2] investigaţiilor nucleare de expertizare a compoziţiei obiectelor pre- şi protoistorice din metale preţioase. Trebuie reţinută însă principala teză a contribuţiei lui E. O.-T. şi B. C. şi anume, *originea aluvionară a aurului brăţărilor* (p. 301-309). Cu metode moderne, iată că se argumentează mai vechea opinie a originii aluvionare a aurului majorităţii podoabelor preistorice[3].

---

[1] V. Brilinschi, Dacia Magazin 40, februarie 2007, p. 2-7; idem, Dacia Magazin 42, mai 2007, p. 25-31; M. Ciută, G. T. Rustoiu, Apulum 44, 2007, p. 99-111; D. Spânu, MCA 3, 2008, p. 103-106.

[2] Asupra relevanţei limitate a metodei fluorescenţei de raze X, cf. E. Pernicka, JahrbRGZM 37, 1990, 1, p. 83.

[3] M. Rusu, ActaMN 9, 1972, p. 30, n. 1 (cu literatura mai veche).

La p. 303, lectura contribuţiei lui E. O.-T. şi B. C. lasă cititorului impresia că prin susţinerea ipotezei reciclării kosonilor în vederea realizării brăţărilor, „unii specialişti” (nu sunt numiţi explicit !) ar fi alunecat în tabăra complicităţii cu traficanţii inculpaţi. Această acuză poate fi considerată neîntemeiată, deoarece respingerea vehementă a originii comune a materiei prime a kosonilor şi a brăţărilor este hazardată. Eşantionul *edit* al analizelor compoziţionale ale monedelor de tip koson, la care fac referire (dar fără referinţe bibliografice!) cei doi autori[4], este unul încă foarte restrâns şi riscă să fie lesne considerat ca nereprezentativ[5]. Implicit, posibilitatea ca aceste monede (fie şi numai cele lipsite de monogramă) să fi fost realizate, asemeni brăţărilor, tot din aur aluvionar local nu poate fi deocamdată eliminată cu certitudine. Atrag atenţia asupra faptului că valorile determinate de raportul Ag/Cu din aliajul brăţărilor sunt mai apropiate de valorile kosonilor decât de cele ale eşantioanelor de aur nativ transilvănean prezentate în tabelul de la p. 307. Mai mult decât atât, şi în mod surprinzător, valorile raportului Ag/Cu din brăţări sunt foarte apropiate tocmai de raportul Ag/Cu din acel singur koson fără monogramă supus mai demult unei analize elementale[6]. Rămâne încă de lămurit în ce măsură fluorescenţa de raze X este în măsură să evidenţieze *totalitatea* demersurilor tehnologice desfăşurate în vechime în vederea realizării brăţărilor.

Trebuie precizat faptul că variaţia valorilor raportului Ag/Cu (elemente secundare ale oricăror piese de aur preistoric) reflectă calitatea rafinării metalului preţios (titlul), iar variaţia acestui raport nu poate fi percepută ca indicator cert al sursei de materie primă. Astfel, presupunerea unei origini „pontice” a aurului monedelor koson nu a fost „demonstrată”, ci doar afirmată ipotetic[7]. Inconsistenţa acestei ipoteze este sugerată, *de exemplu*, şi de surprinzatoarea asemănare a procentajelor de Ag şi Cu *din unele* monede celtice de la Saint Louis – Basel, Elveţia (a căror origine „pontică” este foarte puţin probabilă, fig. 1/j)[8] şi din unele emisiuni koson şi Lysimachos (fig. 1/c şi f). Pe de altă parte, trebuie precizat că

---

[4] Graficul de la p. 323 (fig. 50) este reprodus (fără referinţă) după V. Cojocaru, B. Constantinescu, I. Ştefănescu, C. M. Petolescu, Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry 246, 1, 2000, p. 188, fig. 2. Cf. fig. 1 din contribuţia de faţă.

[5] *Ibidem*, p. 185-190 analizează compoziţia elementală a 20 de monede de tip koson cu monogramă şi doar una fără monogramă. Sub aspect statistic, acest eşantion este *poate* (?) reprezentativ pentru lotul de monede recuperate de Muzeul Naţional de Istorie al României, nu însă şi pentru totalitatea celor 3000 de monede care ar fi aparţinut tezaurului de la „Dealul Muncelului”/”Târsa-Luncani”. Reprezentativitatea concluziilor acestei analize pentru totalitatea monedelor de tip koson descoperite de-a lungul timpului este cu atât mai îndoielnică.

[6] *Ibidem.*, p. 186.

[7] *Ibidem*, p. 189. Afirmarea originii pontice a aurului kosonilor, numai pe baza similarităţii raportului Ag/Cu din aceste monede şi din numai trei (!) stateri postumi Lysimachos, poate fi considerată ca exagerată. Această ipoteză, insuficient demonstrată, a fost reţinută fără precauţii critice nu numai de E. O.-T. şi B. C., ci şi de G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureşului (sfârşitul sec. II a.Ch. – începutul sec. II p.Ch.)*, Cluj-Napoca 2005, p. 193.

[8] A. Furger-Gunti, ZSAK 39, 1982, p. 35.

elementele pe baza prezenței cărora a fost afirmată originea aluvionară a brățărilor (în special staniul) au mai fost identificate şi în câteva monede de tip koson[9].

Caracteristicile aurului brățărilor şi cele ale altor monede din secolele I a.Chr. – I p.Chr. nu pot fi comparate decât numai pe baza procentajelor publicate de argint şi cupru (fig. 1). Variațiile acestui raport evidențiază numai titlul mai scăzut al aurului brățărilor față de aureii romani şi de monedele koson cu monogramă. Analizele publicate până acum nu sunt în măsură să clarifice dacă procentajul relativ ridicat de cupru din brățări constituie o caracteristică a sursei aurifere alese sau dacă acest procentaj a fost menținut sau influențat în mod deliberat pentru asigurarea rigidității spiralelor. Trebuie recunoscut faptul că în stadiul actual al cercetării caracteristicilor fizico-chimice ale obiectelor preistorice din metal prețios din România, se resimte încă absența unor eşantioane statistic relevante de mostre analizate, precum şi lipsa unor teste de mai mare acuratețe decât cele de suprafață, realizate prin metoda fluorescenței de raze X.

Privită în ansamblu, tematica dezbaterilor din volumul discutat pare mai mult decât cuprinzătoare. Totuşi, de la o contribuție la alta, numărul brățărilor evocate variază. Dacă Marius Ciută şi Gabriel Rustoiu (în continuare M. C. şi G. R.) fac referire la condițiile de descoperire ale unui tezaur cu 10 brățări, B. D.-L. ilustrează şi cataloghează, iar E. O.-T. şi B. C. expertizează şi analizează compozițional numai 9 exemplare. Iată însă că achiziționarea a încă două brățări de către Muzeul Național în decembrie 2008 complică lucrurile, ridicând numărul pieselor recuperate la 11. Evident, achizițiile din 2008 nu mai puteau fi dezbătute în actele unui colocviu internațional care a avut loc în primăvara anului 2007. Cum se explică însă această avalanşe de brățări dacice de aur care surclasează râvna arheologilor, numismaților şi fizicienilor ?

Cititorul trebuie să parcurgă 343 de pagini pentru ca să afle (din contribuția lui G. Anghel, în continuare G. A.) faptul că în perioada 1996-2001, în vecinătatea Dealului Grădiştii, unde este localizată istoriografic Sarmizegetusa Regia, au fost descoperite de către căutătorii de comori peste o jumătate de duzină de tezaure (!) cu obiecte din aur şi argint: unele cu monede, altele cu brățări sau chiar cu amândouă categoriile la un loc. Sistematizarea diferitelor informații dispersate în volum permite identificarea următoarei liste de descoperiri-problemă:

1. Dealul Muncelului – 1996. Potrivit lui G. A., în 1996, pe Dealul Muncelului s-ar fi descoperit 3000 monede de tip koson dintre care cca 300 ar fi fost cumpărate de muzee din Bucureşti, Deva şi Cluj (p. 343). La p. 303, E. O.-T. şi B. C. susțin însă că aceste monede ar aparține acelui tezaur care, în mod eronat, ar fi intrat în literatura de specialitate sub numele de „tezaurul de la Târsa-Luncani". În absența oricărui aparat critic al acestei contribuții, cititorul nu poate afla că „eroarea" localizării tezaurului la Târsa-Luncani este reproşată nu numai regretatei C. M. Petolescu, dar şi lui M. Chiriac, V. Cojocaru, B. Constantinescu sau I. Ştefănescu[10].

[9] Cojocaru, Constantinescu, Ştefănescu, Petolescu, *op. cit.*, p. 187, tab. 3, rândurile 3-4.

[10] C. M. Petolescu, în *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, Bucureşti, 1997, p. 84-93; eadem, *Comoara regelui Coson*, Bucureşti, 1998; M. Chiriac, BSNR 90-91, 1996-1997 (2002), p. 247-252; Cojocaru, Constantinescu, Ştefănescu, Petolescu, *op.cit.*, p. 185.

Argumentele noii localizări „corecte" pe Dealul Muncelului rămân ţinute însă la secret[11]. Şi astfel, după mai bine de un deceniu de la descoperire, problema originii celor peste 300 de monede de aur achiziţionate de mai multe instituţii de profil rămâne încă nelămurită în cercurile de specialitate.

2. Dealul Grădiştii – 1998. In 1998, la 150 m (nu se indică punctul cardinal) de zona sacră au fost descoperite lupe de fier, monede de aur şi un „şarpe de aur care evident era o brăţară spiralică" (p. 343). Nimic nu ne îndeamnă să bănuim că acest „şarpe de aur" este tocmai piesa ilustrată în figura color deformată şi nenumerotată de la p. 376. Şi iarăşi, nimic nu ne permite să aflăm că această imagine nu este altceva decât copia fotografiei din catalogul casei de licitaţii Christie's[12]. Identitatea dintre piesa din fotografie şi „şarpele de aur" descoperit în 1998 derivă din descrierea suficient de detaliată oferită de B. D.-L. (p. 241), fără însă ca autoarea să facă referire la fotografia de la p. 376. La rândul lor, E. O.-T. şi B. C. menţionează o brăţară „descoperită anterior anului 2000, probabil în anii 1998-1999, (...) pusă în vânzare de o celebră casă britanică de licitaţii de artă" (p. 290). Poate că şi aceşti autori se referă la piesa ilustrată la p. 376 şi descrisă la p. 241. Faptul că a trebuit să treacă un deceniu pentru ca imaginea acestei brăţări de aur să fie introdusă în circuitul ştiinţific românesc este poate mai puţin grav[13]. Este regretabil însă că informaţiile oferite în diferitele contribuţii ale acestui volum despre un tezaur care conţinea monede, dar şi o brăţară de aur licitată la Christie's sunt atât de disparate şi de echivoce.

3. Căprăreaţa – 1998. Dacă la p. 343 G. A. afirmă că „în punctul arheologic Căprăreaţa" ar fi fost descoperit în 1998 un tezaur cu 3200 monede (emisiuni postume Lysimachos şi „probabil aurei romani imperiali"), la p. 362 acelaşi autor menţionează descoperirea în acelaşi an „pe culmea înălţimii „Căprăreaţa»" a unui „presupus tezaur de aur conţinând aurei imperiali". Tezaure distincte sau ştiri diferite? Cititorul nu se poate edifica dacă cele două menţiuni se referă sau nu la aceiaşi descoperire. S-ar mai putea pune întrebarea dacă nu cumva aceste menţiuni fac referire tocmai la tezaurul identificat la 150 m de terasa cu sanctuare (nr. 2 din lista noastră) de pe Dealul Grădiştii. Trebuie precizat că „punctul" sau „culmea" Căprăreaţa constituie una dintre prelugirile răsăritene ale Dealului Grădiştii.

4. Dealul Grădiştii – 1999. Tot în vecinătatea terasei cu sanctuare, dar de această dată la numai 25 m de aceasta, în anul 1999, căutătorii de comori ar fi identificat un alt tezaur compus „dintr-o mare cantitate de monede de aur şi argint,

[11] Posibilitatea localizării tezaurului la Dealul Muncelului nu este lipsită de importanţă: în acest caz, locul descoperirii ar trebui căutat la nord de ruinele de pe Dealul Grădiştii, poate tot acolo unde I. Winkler, SCIV 23, 2, 1972, p. 192-193 (cu literatura mai veche) presupunea descoperirea în 1803 a câtorva tezaure monetare („Godeanu I" şi "II").

[12] *Christie's New York, Ancient Jewelry*, 8. December 1999, nr. 26, citat în contribuţia B. D.-L. la p. 240 şi 287, n. 41.

[13] Ar trebui totuşi amintit că, potrivit unei menţiuni publicate acum câţiva ani pe situl www.politiaromana.ro, la Căprăreaţa ar fi fost descoperită o brăţară ilustrată printr-o copie a aceleiaşi fotografii din catalogul *Christie's*.

probabil tetradrahme greceşti, kosoni, precum şi două brăţări spiralice de aur cu uşoare urme de utilizare" (p. 343). Veridicitatea informaţiilor privind această descoperire va trebui substanţial argumentată (sau infirmată) în demersurile viitoare.

5. Căprăreaţa – 2000. Tezaurul cu 10 brăţări spiralice de aur, identificat la 6 mai 2000, constituie descoperirea cea mai senzaţională. Observaţiile efectuate de M. C. şi G. R. şi unele relatări din depoziţiile martorilor au permis reidentificarea amplasamentului şi reconstituirea modului de amenajare a gropii de depunere, două aspecte a căror elucidare este deosebit de importanţă mai ales în cazul descoperirilor realizate fără asistenţă arheologică. Valoarea incontestabilă a rezultatelor demersului lui M. C. şi G. R. a determinat nu numai republicarea bilingvă a contribuţiei lor anterioare[14] (în acest volum: textul rom. la p. 177-189, iar textul engl. la p. 190-202), ci şi prezentarea ei în rezumat de către G. A. (p. 346). *Repetitio mater studiorum*. Lăsând la o parte unele erori redacţionale[15], este poate util să semnalez cititorului de limbă română că precizarea numelui torentului „Strâmtosul", în preajma căruia s-ar fi realizat descoperirea din mai 2000, absentă din varainta românească (p. 179), trebuie căutată în varianta engleză (p. 192).

6.-7. Căprăreaţa – 2001. Potrivit lui G. A. (p. 343), în mai 2001, „pe celălalt versant al muntelui" (Căprăreaţa ?) ar fi fost descoperit un alt tezaur cu „5 brăţări spiralice de aur". Pe pagina următoare aflăm însă că în perioada 20-31 mai a aceluiaşi an, „în zona arheologică Căprăreaţa, (...) la poalele culmii Căprăreaţa" a fost identificată mai întâi o groapă amenajată cu lespezi de piatră conţinând 3 brăţări de aur, iar la scurt timp, „în amonte spre culmea Căprăreaţa", o nouă detecţie ar fi prilejuit descoperirea altor două brăţări (subînţelegem al doilea tezaur). La rândul lor, E. O.-T. şi B. C. (p. 290) cunosc un singur tezaur descoperit „în cursul lunii mai 2001", dar G. A. precizează (p. 347) că departajarea celor două descoperiri din 2001 se întemeiază pe datele unui rechizitoriu (?), fără alte referinţe suplimentare.

Versiunea lui G. A. diferă însă în unele privinţe de relatările din mass-media[16] referitoare la cele două descoperiri din mai 2001. Fără a mai insista asupra acestor contradicţii, trebuie precizat faptul că fluxul informaţiilor legate de descoperirile cu monede şi brăţări de aur este condiţionat de o dublă filtrare: (1) capacitatea de rememorare a martorilor-autori ai descoperirilor şi (2) capacitatea de sintetizare critică a celor care introduc în mediile de specialitate informaţiile din rechizitorii. Rezultatele acestei duble filtrări sunt deocamdată caracterizate de prea multe nelămuriri.

În ciuda acestor neajunsuri, este limpede că: (1) ne aflăm în faţa mai multor descoperiri (locuri distincte în care au fost îngropate în vechime şi recent dezgopate

[14] Ciută, Rustoiu, *op. cit.*

[15] G. Rustoiu este absent pe pagina de titlu şi în sumarul de la p. 7, deşi apare în calitate de coautor la p. 177 şi 190. În volumul consultat de noi, versiunii româneşti a contribuţiei lui M. Ciută şi G. Rustoiu îi lipsesc p. 181-182, n. 10 şi fig. 2-3. Informaţia lipsă o regăsim însă în traducerea engl. de la p. 193-195.

[16] D. Timonea, România Liberă, ediţia Transilvania-Banat, Miercuri 13 iunie 2005.

obiecte de preţ); (2) toate aceste descoperiri au fost realizate la răsărit de terasa cu sanctuare (a XI-a) de pe Dealul Grădiştii (la distanţe care variază între 25 şi 600 m); (3) dintre acestea, cel puţin 4, dacă nu 5 (?) tezaure conţineau brăţări spiralice de aur. Alternanţa denumirilor „Dealul Muncelului", „Dealul Grădiştii" şi „Căprăreaţa" nu trebuie să îl nedumerească pe cititor: Dealul Grădiştii constituie o prelungire către sud şi vest a Dealului Muncelului (ramificaţie sudică a masivului Godeanu), iar Căprăreaţa corespunde pantelor răsăritene ale Dealului Grădiştii. Fotografia aeriană color de la p. 129 (o variantă mărită alb-negru la p. 155) în care sunt indicate punctele „Căprăreaţa – aşezarea civilă" şi „Sub Muchea Cetăţii" nu este însă îndeajuns de explicită pentru localizarea precisă a amplasamentelor în care au fost descoperite spectaculoasele tezaure cu brăţări (o hartă ar fi fost poate mai binevenită). De altfel, în contribuţiile referitoare la brăţări nu regăsim nici o trimitere explicită la această fotografie şi la denumirile amintite în legenda ei.

În condiţiile în care, în mai 2000, au fost descoperite 10 piese, la MNIR se află acum 11 brăţări recuperate, o a XII-a este în curs de recuperare[17], iar G. A. afirmă că în perioada 1998-2001 ar fi fost descoperit un total de nu mai puţin de 18 brăţări (p. 343), se naşte legitima întrebare: căreia dintre descoperiri îi aparţine fiecare dintre brăţările recuperate? Autorii contribuţiilor din volum nu ne îndrumă să aflăm răspunsul la o astfel de întrebare. Mai precis, apartenenţa celor 9 brăţări descrise, ilustrate şi analizate de B. D.-L., E. O.-T. şi B. C. la tezaurul ale cărui condiţii de descoperire au fost anchetate de M. C. şi G. R. nu este nici afirmată, nici infirmată. Prin urmare, ea nu este deloc certă, deoarece toate piesele au fost recuperate din comerţul internaţional de antichităţi, în care şi-au pierdut temporar urma, după descoperire, toate podoabele identificate în anii 1998-2001. Astfel, situaţia contextelor arheologice din care provin brăţările de aur rămâne lipsită de claritate. Ar fi fost poate datoria autorilor volumului aici discutat să precizeze caracterul arheologic extrem de complex al descoperirilor cu brăţări de aur de la Grădiştea de Munte şi dificultatea (sau chiar imposibilitatea) determinării provenienţei precise a fiecărei piese în parte. Noile achiziţii sunt în măsură să extindă problematica descoperirilor de la Căprăreaţa şi conferă concluziilor volumului de curând lansat un caracter preliminar.

Valoarea contribuţiilor arheologice din volumul în discuţie este umbrită de nenumărate inconsecvenţe în elaborarea aparatului critic, de lipsa armonizării punctelor de vedere şi de precaritatea elucidării unor situaţii contextuale excepţionale. Cu bunăvoinţă, erorile de redacţie pot fi trecute cu vederea, dar afirmaţiile contradictorii şi disparate ale autorilor îl pot dezorienta şi dezamăgi pe cititorul interesat de antichităţile dacice. Aceste ambiguităţi sunt regretabile, mai ales datorită faptului că ele se regăsesc într-o primă publicaţie dedicată tezaurelor cu brăţări de aur de la Grădiştea de Munte.

[17] De exemplu: *** *O nouă brăţară dacică va fi adusă în ţară la începutul anului 2009*, Realitatea.net, Joi 18.12.2008.

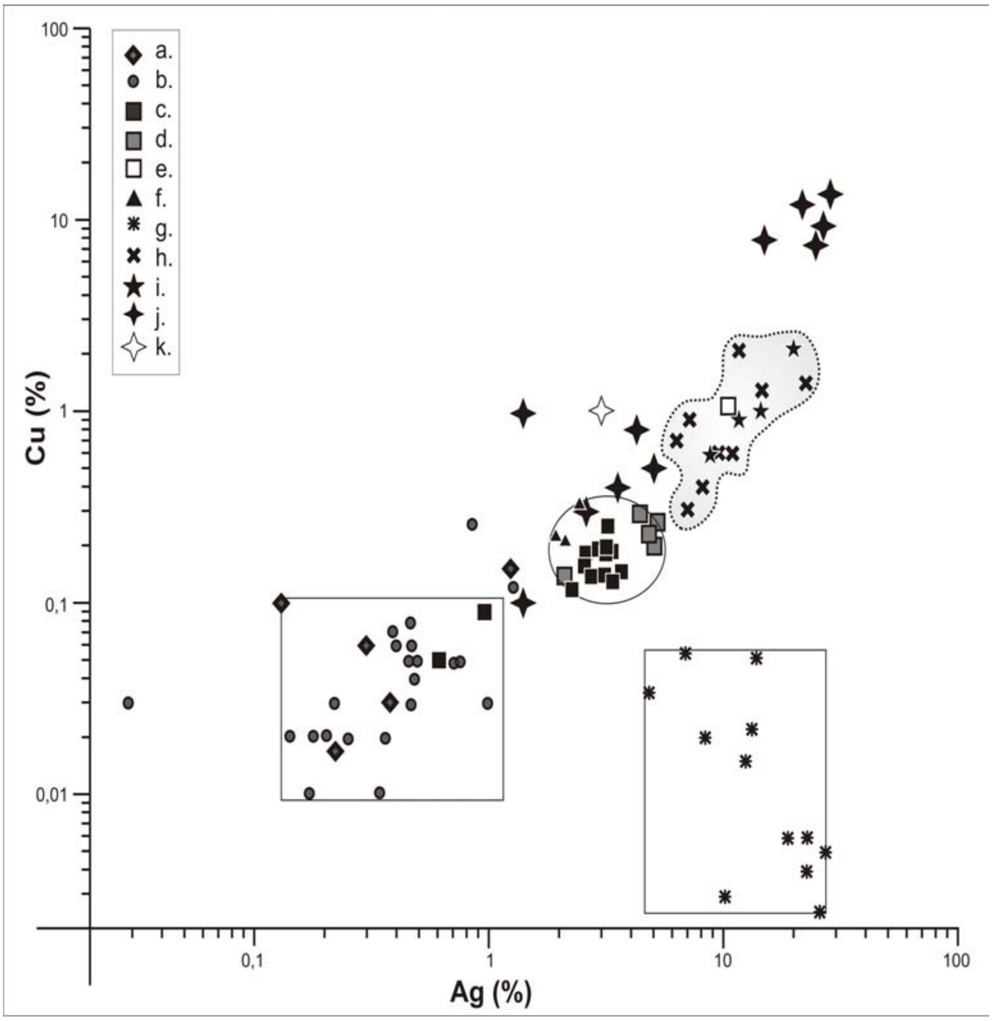


Fig. 1. Raportul dintre procentele de argint şi cupru din mai multe monede şi brăţări de aur (după V. Cojocaru, B. Constantinescu, I. Ştefănescu, C. M. Petolescu, Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry 246, 1, 2000, p. 188-189, fig. 2 şi 4, cu adăugiri). În legendă: a - aurei republicani; b - aurei imperiali; c - monede koson cu monogramă complexă; d - monede koson cu monogramă simplă; e- monede koson fără monogramă; f - stateri postumi Lysimachos; g - probe de aur nativ (România); h - brăţările spiralice nr. 1-9 (valori după E. O.-T. şi B. C.); i - brăţările spiralice nr. 1-4 (valori după B. D.-L.); j – monedele, şi k - colanul din tezaurul de la Saint-Louis Basel (după A. Furger-Gunti).

Abb. 1. Das Verhältnis zwischen den silbernen und kupfernen Prozenten aus mehreren goldenen Münzen und Armringen (nach V. Cojocaru, I. Ştefănescu, C. M. Petolescu, Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry 246, 1, 2000, S. 188-189, Abb. 2 und 4, mit Ergänzungen). In der Legende: a - republikanische *aurei*; b - kaiserzeitliche *aurei; c* - Kosonmünzen mit komplexem Monogram; d - Kosonmünzen mit einfachem Monogram; e - Kosonmünzen ohne Monogram; f. postume Stater von Lysimachos; g – Berggoldproben (Rumänien); h – Spiralarmringe Nr. 1 – 9 (Werte nach E. O.-T. und B. C.); i – Spiralarmringe N.r. 1 - 4.

BEMERKUNGEN ZUR ERSTEN WISSENSCHAFTLICHEN VERÖFFENTLICHUNG DER GOLDENEN DAKISCHEN ARMSPIRALEN

ZUSAMMENFASSUNG

Der besprochene Band (*Combaterea criminalităţii contra patrimoniului arheologic european. Combating the criminality against the european archaeological heritage. Patrimonium* (Hrsg. Aug. Lazăr, B. Deppert-Lippitz, P. G. Ferri, S. Alămoreanu, M. Ciută, A. Condruz) represäntiert eine erste Veröffentlichung der Schatzfunde mit goldenen Armspiralen von Grădiştea de Munte. Der Wert der archäologischen Beiträge des Bandes ist von der Unsorgfältigkeit des Verweissystems, vom Fehlen der Harmonisierung der Ansichten der verschiedenen Autoren und von der Doppeldeutigkeit und vom ungleichen Charakter der Darstellung von exceptionellen Fundumständen beschattet. Die kritische Betrachtung des Bandes gestattet fünf distinkte Funde mit goldenen Armspiralen zu unterscheiden. Die bislang erworbenen Armspiralen repräsentieren Originalstücke, doch bleibt ihre Zuweisung an jedem der fünf (?) Schatzfunde ungeklärt.

L'ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE À CENT VINGT ANS

MIREILLE CORBIER

En quoi *L'Année épigraphique*, un outil créé il y a cent vingt ans en vue de diffuser une information scientifique dans le domaine de l'épigraphie du monde romain, peut-elle apporter aujourd'hui une contribution significative aux sciences historiques[1] ? *L'Année épigraphique*, fondée par René Cagnat en 1888[2], avait déjà cette ambition. Mais, depuis un siècle, l'écriture de l'histoire a profondément changé ; et la discipline épigraphique a connu parallèlement une profonde mutation dont *L'Année épigraphique* n'offre pas seulement un reflet mais qu'elle se propose à son tour de favoriser et d'accélérer. Année après année les nouvelles orientations de l'épigraphie se trouvent mises en valeur dans la publication sans que soient négligées pour autant des options plus classiques.

L'originalité de *L'Année épigraphique* par rapport aux corpus épigraphiques et aux banques de données accessibles sur Internet est en effet de donner accès non au **stock** de la documentation épigraphique mais au **flux** de la production annuelle de la recherche en épigraphie relative au monde romain : c'est-à-dire à la fois aux inscriptions nouvelles éditées et aux commentaires et relectures d'inscriptions déjà publiées.

Depuis février 1992, date à laquelle les Presses Universitaires de France m'ont confié la direction de la publication, tout mon effort a porté sur l'internationalisation de la rédaction (de façon à pouvoir rendre compte des travaux publiés dans les différentes langues scientifiques de l'Europe), sur la multiplication du nombre des notices (de l'ordre du doublement) qui en est résultée, c'est-à-dire de la masse des informations nouvelles proposées au lecteur, sur l'indexation complète des données de ces notices pour en faciliter l'identification et l'utilisation, et, parallèlement, sur l'informatisation de la publication à toutes les étapes de sa préparation.

J'ai souhaité laisser à la page de couverture son caractère d'œuvre collective (fig. 1). Depuis plus de seize ans *L'Année épigraphique* est devenue une entreprise

---

[1] Ce texte a été rédigé pour le Congrès international d'épigraphie grecque et latine d'Oxford (septembre 2 007) : « Épigraphie et sciences historiques ». Je remercie mon collègue Constantin Petolescu d'avoir suggéré de le publier dans cette revue.

[2] L'histoire institutionnelle de la publication est présentée sur le site Web du laboratoire : http://www.anneeepigraphique.msh-paris.fr

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 205-212

internationale dirigée et animée depuis Paris, grâce à l'aide du CNRS, comme le montre la simple lecture de la page de titre du dernier volume, AE 2005, imprimé au mois d'août 2008 (fig. 2) ; les rédacteurs des notices sont identifiés en fin de volume (fig. 3). Quelle que soit leur nationalité, ils sont tous bénévoles, et je tiens à les remercier publiquement.

Certaines notices bénéficient ainsi des suggestions de deux rédacteurs ou même davantage. C'est le cas par exemple, dans AE 2004, pour une inscription latine de Byzacène qui relate une importante contribution architecturale de nature évergétique du début du V^{e} siècle (n° 1798) et de même pour un cursus équestre d'époque sévérienne rédigé en grec à Pergè (n° 1484) qui ont vu leur lecture et leur interprétation sensiblement modifiées par rapport à celles de l'*editio princeps.* Les propositions des rédacteurs de *L'Année épigraphique* qui, faute de place, ne peuvent pas avoir l'ampleur d'un article, seront à leur tour le point de départ de nouvelles recherches sur ces documents peu communs comme sur les autres.

L'épigraphie partage avec la papyrologie le contrôle de l'accroissement de l'information écrite sur le monde romain antique. Elle a connu, au cours des dernières décennies, une double et profonde mutation : élargissement du champ des documents envisagés, élargissement des thématiques et des interrogations des chercheurs. D'un côté, la discipline s'intéresse aujourd'hui à toutes les formes de l'écrit et non plus, seulement, aux formes monumentales ou aux textes qui ont une dimension politique ou littéraire. De l'autre, la vie privée, celle des gens de métiers comme celle des femmes, les âges de la vie – de l'enfance à la vieillesse –, les rapports complexes et socialement différenciés à l'écriture et à la lecture, et aux usages de celles-ci, les rapports aussi entre l'écriture et l'image, l'omniprésence de l'écrit au quotidien font désormais partie de son champ d'investigations.

Les épigraphistes s'efforcent également de dépister diverses formes de l'oral derrière le texte des inscriptions. D'une part, ils sont attentifs à tous les contacts linguistiques, notamment au bilinguisme latin / grec mais aussi aux traces de l'usage d'autres langues que le grec et le latin, une étude qui n'est plus maintenant le domaine réservé des seuls spécialistes de ces langues qu'elles soient italiques, celtiques ou sémitiques. D'autre part, ils s'intéressent de plus en plus au latin mais aussi au grec que l'on appelle vulgaires, à travers la graphie des inscriptions. Pour illustrer le premier domaine, voici les photographies d'une double épitaphe d'Antioche de Pisidie en grec et en latin pour laquelle *AE*, 2 002, 1455 a-b a proposé non dans ce cas de nouvelles lectures mais de nouveaux développements du texte latin mal compris par l'éditrice (fig. 4 et 5). Par ailleurs, grâce aux photographies que ne possédait pas le nouveau commentateur, il a été possible de mettre en valeur dans *AE*, 2 003, 1607 la nouvelle lecture d'une inscription latine de la colonie de Philippes proposée par un philologue qui corrigeait l'édition de 1 937 que personne n'avait contestée (fig. 6)[3].

[3] Lire M. Corbier, « Les chemins de l'épigraphie : une expérience. Le vie dell'epigrafia : un esperienza », dans *Epigrafia 2006. Atti della XIV^{e} rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio*

Les rédacteurs de *L'Année épigraphique* ne prétendent pas résoudre pour autant tous les problèmes soulevés par toutes les inscriptions qu'ils transcrivent. Du moins souhaitent-ils attirer l'attention sur des documents nouveaux importants quand bien même ne seraient-ils pas intelligibles ; ainsi pour les inscriptions peintes de la villa de Meikirch dont une seule (fig. 7) est intelligible, le lecteur de *AE*, 2004, 995 est renvoyé au compte rendu d'un spécialiste publié entre-temps dans le *Journal of Roman Archaeology.*

L'une des contributions auxquelles les rédacteurs de *L'Année épigraphique* apportent tout leur soin est la constitution, particulièrement difficile chaque année, en un temps très limité de l'index hiérarchisé. Les rédacteurs des notices procèdent à leur indexation fine : pour environ 2000 notices, chaque volume, d'environ 1000 pages, comprend plus de 200 pages d'index.

L'Année épigraphique travaille donc à la constitution, sans nouvelle saisie (puisque *L'Année épigraphique* est entièrement numérisée depuis AE 1991), d'une banque de données correspondant à environ 30 000 notices indexées, c'est-à-dire interprétées, qui s'enrichira chaque année de quelque 2000 notices nouvelles.

Parmi les nombreuses directions de recherche possibles auxquelles invite la lecture de ces *indices*, j'ai choisi de privilégier, à titre d'exemples, quelques thèmes qui nous sont particulièrement chers, et qui sont étudiés dans le cadre des programmes de recherche de notre laboratoire (l'Unité de Service et de Recherche 710 du CNRS).

Épigraphie et parenté

Grâce aux *indices* cumulés de *L'Année épigraphique* nous disposons d'un corpus de noms (*nomen* et *cognomen*) d'hommes et de femmes de statuts (citoyens et non-citoyens ; ingénus, affranchis et esclaves) et d'âges différents, avec des fragments de relations de parenté en ligne bilatérale, sur une profondeur de, normalement, deux, mais, parfois, trois générations. Ce corpus offre des possibilités de liaisons en ligne verticale (par la connexion avec des générations supplémentaires) et horizontales (par la reconstitution de réseaux familiaux, au sens large de la *familia* romaine qui comprend aussi les esclaves). Il invite à tenir compte aussi de la parenté adoptive et de la parenté nourricière. Depuis 1992 l'indexation des noms (*indices* I et II) a été complétée (index XIII) par l'indexation systématique, en latin et en grec, des termes de parenté explicitement utilisés par les auteurs et commanditaires des inscriptions (le dédicant jouant normalement le rôle d'Ego). Il s'agit d'une véritable mine de recherches, qui nécessite un repérage systématique, sur la base, bien évidemment, d'un croisement avec les corpus existants.

Panciera con altri contributi di colleghi, allievi e collaboratori, a cura di M. L. Caldelli, G. L. Gregori e S. Orlandi, Rome, 2008, p. 1281-1290, en particulier p. 1285-1286 avec fig. 4 et 6.

Épigraphie et individu

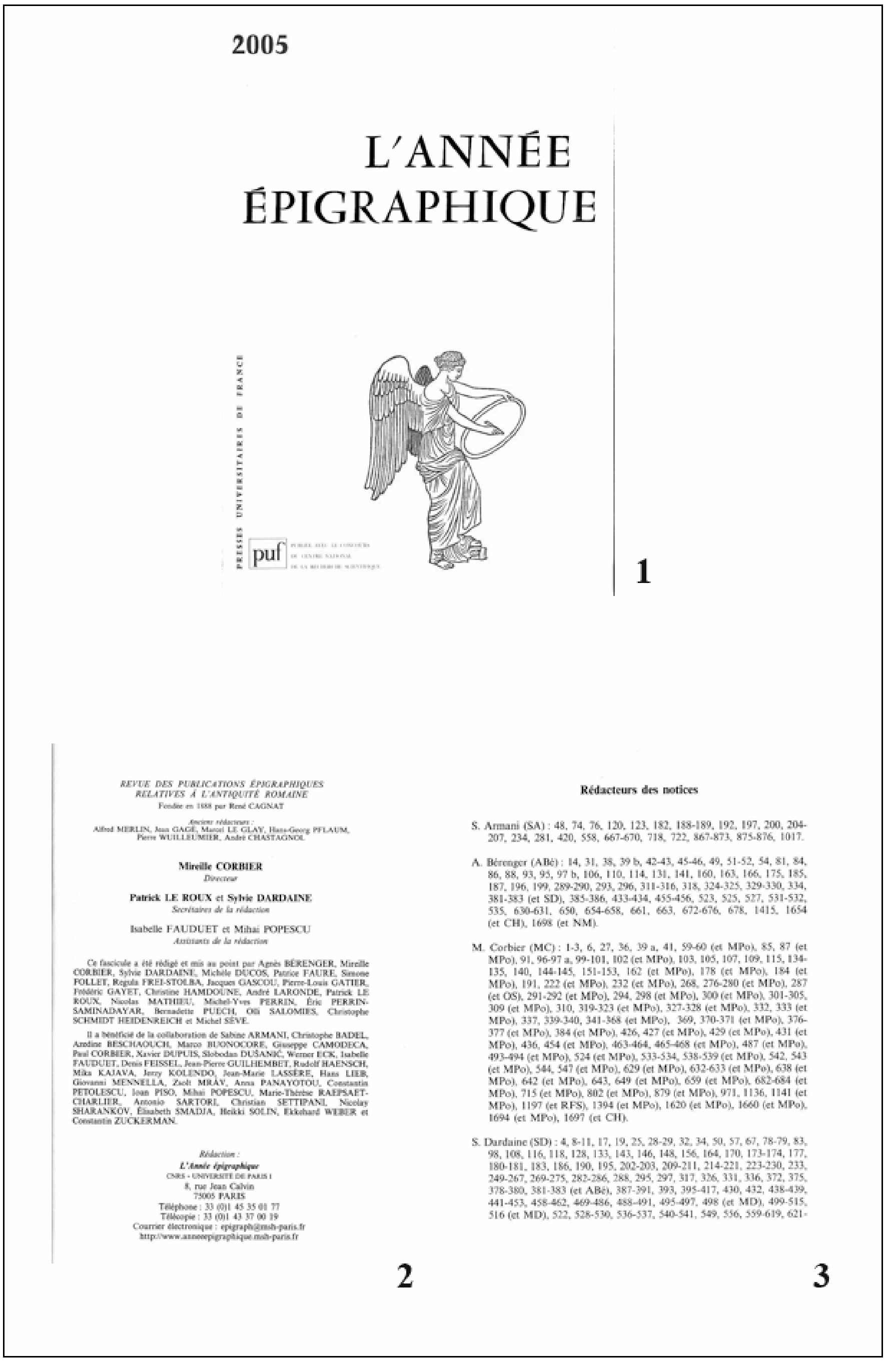
Par opposition à l'épigraphie « politique » (décisions impériales, sénatus-consultes, décrets municipaux, etc.) qui domine dans l'espace public et qui a longtemps mobilisé l'attention presque exclusive des spécialistes, on note les irruptions occasionnelles, rares mais non exceptionnelles, de plus en plus étudiées et donc systématiquement relevées par *L'Année épigraphique* de l'écrit individuel, de l'écriture également individuelle, de la langue parlée, des histoires de vie (contées aussi par des documents différents comme les tablettes de Pompéi et d'Herculanum), des sentiments et des façons de les exprimer, de l'expression de l'identité. Autant de traces et de témoignages, directs ou indirects, sur des aspects, d'autant plus fascinants qu'ils sont mal connus, d'une société romaine, où les textes conservés ont longtemps conduit à réserver à une élite restreinte de la culture, de la naissance, de l'argent et du pouvoir l'accès à l'expression individuelle, le plus souvent par la médiation, elle-même codifiée, des différents genres littéraires.

Épigraphie et vie locale

Le hiatus suscité par l'intérêt quasi exclusif longtemps porté aux deux extrêmes de la société romaine, d'un côté les strates les plus élevées (sénateurs et chevaliers), de l'autre les couches populaires (les esclaves) tend à être comblé grâce à l'attention portée aux couches intermédiaires, notamment à tous ceux qui « migrent » socialement ou géographiquement. Les travaux s'orientent de plus en plus vers l'étude des réalités locales, des classes moyennes et des élites municipales, des groupes professionnels, du monde des métiers, des « retraités » de l'armée, des affranchis, de toutes les traces de la vie économique et sociale quotidienne : les marchés, les consommations, les approvisionnements, les prix, les fêtes, les jeux et les concours, les formes de l'évergétisme, masculin mais aussi féminin, les cultes locaux, les travaux publics plus modestes tels que les fontaines, les offrandes de statues dont est décrite la parure, etc.

L'épigraphie au quotidien

L'élargissement de l'intérêt récent porté aux pratiques et aux usages de l'écriture est lié aussi bien à l'attention accordée à l'infinie variété des supports possibles de l'écrit qu'à l'identification de la diversité sociale des scripteurs, de la différence de leurs façons de s'exprimer et des rapports qu'elles révèlent entre écriture individuelle, littérature et culture scolaire. Qu'ils aient été découverts incisés sur les parois d'une grotte, sur l'enduit pariétal d'un atelier ou d'une auberge, ou sur un objet d'usage courant, les témoignages multiples de cette épigraphie d'un moment, d'un jour, d'une occasion, que leur déchiffrement difficile et la moindre importance qu'on leur accordait condamnaient autrefois à l'oubli, sont désormais plus régulièrement publiés (et donc repris et indexés dans *L'Année épigraphique*) et méritent une étude systématique. « Les textes, oui, mais tous les textes », disait Lucien Febvre. Trop nombreux sont les textes qui n'ont pas eu les honneurs de la publication, et qu'il faudrait rechercher dans les carnets des fouilles archéologiques et les caisses de matériel resté inédit.



2005

L'ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE

PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

puf

1

REVUE DES PUBLICATIONS ÉPIGRAPHIQUES RELATIVES À L'ANTIQUITÉ ROMAINE

Fondée en 1888 par René CAGNAT

Anciens rédacteurs :
Alfred MERLIN, Jean GAGÉ, Marcel LE GLAY, Hans-Georg PFLAUM, Pierre WUILLEUMIER, André CHASTAGNOL

Mireille CORBIER
Directeur

Patrick LE ROUX et **Sylvie DARDAINE**
Secrétaires de la rédaction

Isabelle FAUDUET et Mihai POPESCU
Assistants de la rédaction

Ce fascicule a été rédigé et mis au point par Agnès BÉRENGER, Mireille CORBIER, Sylvie DARDAINE, Michèle DUCOS, Patrice FAURE, Simone FOLLET, Regula FREI-STOLBA, Jacques GASCOU, Pierre-Louis GATIER, Frédéric GAYET, Christine HAMDOUNE, André LARONDE, Patrick LE ROUX, Nicolas MATHIEU, Michel-Yves PERRIN, Éric PERRIN-SAMINADAYAR, Bernadette PUECH, Olli SALOMIES, Christophe SCHMIDT HEIDENREICH et Michel SÈVE.

Il a bénéficié de la collaboration de Sabine ARMANI, Christophe BADEL, Azedine BESCHAOUCH, Marco BUONOCORE, Giuseppe CAMODECA, Paul CORBIER, Xavier DUPUIS, Slobodan DUŠANIĆ, Werner ECK, Isabelle FAUDUET, Denis FEISSEL, Jean-Pierre GUILHEMBET, Rudolf HAENSCH, Mika KAJAVA, Jerzy KOLENDO, Jean-Marie LASSÈRE, Hans LIEB, Giovanni MENNELLA, Zsolt MRÁV, Anna PANAYOTOU, Constantin PETOLESCU, Ioan PISO, Mihai POPESCU, Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER, Antonio SARTORI, Christian SETTIPANI, Nicolay SHARANKOV, Élisabeth SMADJA, Heikki SOLIN, Ekkehard WEBER et Constantin ZUCKERMAN.

Rédaction :
L'Année épigraphique
CNRS - UNIVERSITÉ DE PARIS I
8, rue Jean Calvin
75005 PARIS
Téléphone : 33 (0)1 45 35 01 77
Télécopie : 33 (0)1 43 37 00 19
Courrier électronique : epigraph@msh-paris.fr
http://www.anneeepigraphique.msh-paris.fr

2

Rédacteurs des notices

S. Armani (SA) : 48, 74, 76, 120, 123, 182, 188-189, 192, 197, 200, 204-207, 234, 281, 420, 558, 667-670, 718, 722, 867-873, 875-876, 1017.

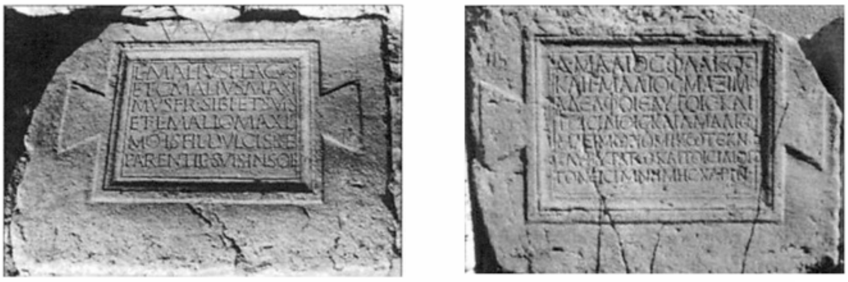
A. Bérenger (ABé) : 14, 31, 38, 39 b, 42-43, 45-46, 49, 51-52, 54, 81, 84, 86, 88, 93, 95, 97 b, 106, 110, 114, 131, 141, 160, 163, 166, 175, 185, 187, 196, 199, 289-290, 293, 296, 311-316, 318, 324-325, 329-330, 334, 381-383 (et SD), 385-386, 433-434, 455-456, 523, 525, 527, 531-532, 535, 630-631, 650, 654-658, 661, 663, 672-676, 678, 1415, 1654 (et CH), 1698 (et NM).

M. Corbier (MC) : 1-3, 6, 27, 36, 39 a, 41, 59-60 (et MPo), 85, 87 (et MPo), 91, 96-97 a, 99-101, 102 (et MPo), 103, 105, 107, 109, 115, 134-135, 140, 144-145, 151-153, 162 (et MPo), 178 (et MPo), 184 (et MPo), 191, 222 (et MPo), 232 (et MPo), 268, 276-280 (et MPo), 287 (et OS), 291-292 (et MPo), 294, 298 (et MPo), 300 (et MPo), 301-305, 309 (et MPo), 310, 319-323 (et MPo), 327-328 (et MPo), 332, 333 (et MPo), 337, 339-340, 341-368 (et MPo), 369, 370-371 (et MPo), 376-377 (et MPo), 384 (et MPo), 426, 427 (et MPo), 429 (et MPo), 431 (et MPo), 436, 454 (et MPo), 463-464, 465-468 (et MPo), 487 (et MPo), 493-494 (et MPo), 524 (et MPo), 533-534, 538-539 (et MPo), 542, 543 (et MPo), 544, 547 (et MPo), 629 (et MPo), 632-633 (et MPo), 638 (et MPo), 642 (et MPo), 643, 649 (et MPo), 659 (et MPo), 682-684 (et MPo), 715 (et MPo), 802 (et MPo), 879 (et MPo), 971, 1136, 1141 (et MPo), 1197 (et RFS), 1394 (et MPo), 1620 (et MPo), 1660 (et MPo), 1694 (et MPo), 1697 (et CH).

S. Dardaine (SD) : 4, 8-11, 17, 19, 25, 28-29, 32, 34, 50, 57, 67, 78-79, 83, 98, 108, 116, 118, 128, 133, 143, 146, 148, 156, 164, 170, 173-174, 177, 180-181, 183, 186, 190, 195, 202-203, 209-211, 214-221, 223-230, 233, 249-267, 269-275, 282-286, 288, 295, 297, 317, 326, 331, 336, 372, 375, 378-380, 381-383 (et ABé), 387-391, 393, 395-417, 430, 432, 438-439, 441-453, 458-462, 469-486, 488-491, 495-497, 498 (et MD), 499-515, 516 (et MD), 522, 528-530, 536-537, 540-541, 549, 556, 559-619, 621-

3

Fig. 1. 1. Page de couverture de AE 2005 ; 2. Page de titre de AE 2005 ;
3. Rédacteurs des notices de AE 2 005, 1re page.

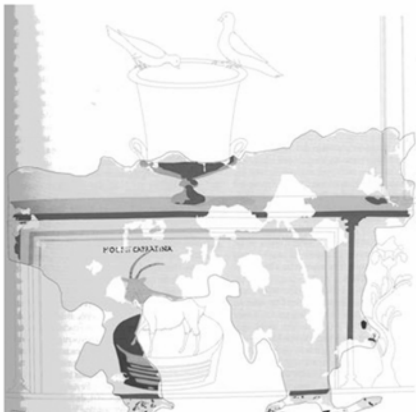


1



(Dis) M(anibus) | M(arcus) Aurelius Lucius | vetranus ex le|gionis secunda Pa[r]|thica ann(orum) LV h(ic) s(itus) e(st) Au[r(elia)] | Calliste coiux et Aurel(ia) | Lucilla filia patri dul-cis|simo bene moerenti memo-riaca|s [a]ara(s) posuerunt. Si cuis eam | aram trastolerit aut mobe|rit dabit reipublicae Phi-lip(pensium) | (denarios) mile ex ea pecunia dela|tori (dena-rios) CCL.

2



3

Fig. 2. 1. Antioche de Pisidie. Épitaphe bilingue ; 2. Édition de Paul Lemerle, BCH, 1 937, p. 418, n° 12 ; 3. Inscription peinte de la villa de Meikirch.

Épigraphie et contacts interculturels

La société romaine a mis en contact des peuples de langue, d'origine et « d'ethnie » différentes, auxquels elle proposait et (pour les élites) imposait le choix entre deux langues de communication, toutes deux officielles, le latin et le grec, mais un idéal unique de vie et de carrière, celui de Rome. Elle a donc constitué un laboratoire exceptionnel de contacts interculturels. En témoignent par exemple :

– l'anthroponymie, où l'on voit se concilier l'adoption de noms romains, considérés comme les symboles de l'accès à la citoyenneté, et la romanisation formelle de nombreux noms d'origine non romaine (celtique par exemple) ;

– la religion, avec l'apparition dans la documentation de divinités locales, dont l'étude a été renouvelée par les approches récentes qui remettent en cause les explications traditionnelles et manifestent une sensibilité nouvelle aux interrogations et aux formalisations de l'anthropologie religieuse ;

– l'éducation et la culture, avec les nombreux témoignages épigraphiques de la diffusion méditerranéenne d'un idéal grec, la *paideia* – un idéal bien connu et étudié récemment à travers les auteurs grecs de la seconde sophistique.

Les quinze volumes publiés sous ma direction, AE 1991 à 2005, publiés de 1994 à 2008, témoignent du profond renouvellement de la discipline.

Loin de représenter une discipline érudite refermée sur elle-même (même si le respect des exigences de l'érudition lui est indispensable pour fonder et valider ses conclusions et ses hypothèses, qui reposent souvent, on le sait, sur des restitutions, dont certaines sont à peu près assurées, tandis que d'autres au contraire relèvent toujours de l'hypothèse et doivent être présentées comme telles), l'épigraphie, telle qu'elle m'apparaît sur la base de l'expérience de *L'Année épigraphique*, n'a cessé de s'ouvrir à la comparaison avec les autres sources écrites dont nous disposons et au dialogue avec les interrogations et les curiosités nouvelles des historiens.

Ses démarches sont devenues de plus en plus multidisciplinaires, mobilisant aussi les ressources de l'anthropologie et de la linguistique pour renouveler et élargir les interrogations familières aux historiens, et associant les archéologues, les architectes, les spécialistes des mosaïques et ceux des différents supports (pierre, métaux, bois, etc.). Toutes ces disciplines particulières, qui se sont développées séparément (ainsi l'épigraphie et la paléographie), ont besoin de travailler ensemble, pour croiser à chaque fois les informations, mais aussi les replacer dans leur contexte.

Ce faisant, l'épigraphie a accepté de se remettre en cause dans certaines de ses certitudes les plus solidement ancrées dans les esprits. Qu'un texte soit inscrit « dans le marbre » ou « dans le bronze » ne doit pas lui conférer une auréole de vérité objective, ni faire oublier qu'il a été écrit ou commandé par des acteurs sociaux précis, et que la décision de l'inscrire sur un support plus ou moins pérenne

ne doit pas faire oublier que cette inscription en fait l'instrument d'une stratégie ou d'habitudes plus inconscientes de communication destinées à influencer ou à manipuler d'autres acteurs sociaux. Quels que soient leurs origines, leurs contenus ou leurs supports, les textes des inscriptions restent des sources comme les autres, à lire et à interpréter comme telles, c'est-à-dire comme socialement produits, et comme nous informant autant, sinon plus, sur leurs auteurs que sur les objets dont ils parlent.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI
(XXVII–XXVIII, 2007–2008)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Această serie dublă a cronicii noastre cuprinde 117 numere (1129-1345), reprezentând în bună parte fişe bibliografice şi de generalităţi privitoare la Dacia (nr. 1229-1298; dintre cele mai remarcabile contribuţii se numără volumul cuprinzând Actele congresului de la Cluj din toamna anului 2006: nr. 1235) şi Moesia Inferior (Dobrogea; nr. 1314-1333). Acest biennium epigrafic a înregistrat, de asemenea, un număr important de inscripţii inedite, la care se adaugă câteva revizuite sau reluate cu un nou comentariu (inscripţii descoperite în Dacia, nr. 1299-1306; inscripţii externe privitoare la istoria Daciei, nr. 1307-1313; inscripţii din Moesia Inferior–Dobrogea, nr. 1334-1345). Remarcăm între acestea câteva diplome militare cu loc de descoperire necunoscut (dar privitoare la istoria Daciei, nr. 1307-1310; vezi îndeosebi diploma din 12 noiembrie 119 privitoare la provincia Dacia Superior) şi alte patru fragmente din Dobrogea (nr. 1334-1336; 1344; de remarcat primul număr din serie, rezultat din îmbinarea a două fragmente, reprezentând „livretul" unui veteran trac din Dobrogea, care servise în flota de la Ravenna).

Mai reţinem că în aceşti ani au apărut alte două volume din *L'Année épigraphique*: anii 2004 (Dacia, nr. 1178-1222; Moesia Inferior, nr. 1231-1286) şi 2005 (Dacia, nr. 1275-1308; Moesia Inferior, nr. 1318-1338) şi este în curs de apariţie volumul dedicat anului 2006; notiţele cu inscripţiile referitoare la ţara noastră au fost întocmite de C. C. Petolescu, I. Piso şi M. Popescu. De asemenea, consemnăm apariţia recentă a unei noi serii din *Bulletin épigraphique* (Revue des Études Grecques, 121, 2008, p. 571-770; regretăm lipsa indicilor). Notele privitoare la Dacia (nr. 351-352) şi zona pontică (nr. 353-438) au fost întocmite de Alexandru Avram. Unele dintre acestea au fost consemnate în seria precedentă a acestei cronici (XXVI, 2006), altele abia în seria prezentă (vezi în această privinţă *infra,* nr. 1314).

A) **DACIA**
(nr. 1229-1314)

Bibliografie – Generalităţi
(1229-1298)

1229. Ioana Bogdan Cătăniciu, *Daci şi romani. Aculturaţie în Dacia,* Cluj, 2007, 151p. + 13 fig.Vezi Coriolan Horaţiu Opreanu, *Note de lectură (III). Despre ştiinţă, fair play şi frustrare,* EN, 16-17, 2006-2007, p. 345-353.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 213-239

1230. Carmen Ciongradi, *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien,* Cluj, 2007, 392 p. + 146 pl. Aici sunt cuprinse şi piesele prezentate *infra,* nr. 1302-1303.

1231. Alexander Falileyev, *Celtic Dacia. Personal names, place-names and ethnic names of Celtic origin in Dacia and Scythia Minor,* Aberystwyth, 2007, 182 p.

Lucrarea este un amplu repertoriu, cuprinzând două părţi: I. *Place- and ethnic names* şi II. *Personal names, theonyms and eoithets.* Dar numai o parte din materialul prezentat are legătură cu toponimia sau onomastica Daciei romane (multe inacceptabile din punct de vedere etimologic).

1232. Nicolae Gudea, *Aşezări rurale în Dacia romană (106 – 275 p.Chr.). Schiţă pentru o istorie a agriculturii şi satului daco-roman,* Oradea, 2008, 268 p. (repertoriu arheologic, cu referiri şi la sursele epigrafice).

1233. Eduard Nemeth, *Politische und Militärische Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit – Relaţii politice şi militare între Pannonia şi Dacia în epoca romană,* Cluj, 2007, 247 p. Tratează despre: începuturile stăpânirii romane în bazinul carpatic; organizarea provinciilor Pannonia şi Dacia; persoane în serviciul imperial în Pannonia şi Dacia; transferuri de trupe între Pannonia şi Dacia; cooperarea militară între Pannonia şi Dacia.

1234. Constantin C. Petolescu, *Contribuţii la istoria Daciei romane,* I, Bucureşti, 2007, 351 p.

Culegere de studii şi articole publicate de autor îm ultimele trei decenii, tratând despre: relaţiile Daciei cu Imperiul, câteva studii despre împăratul Traian şi regele Decebal; mai multe studii privitoare la istoria provinciei romane; istoria militară a provinciei; oraşele romane din Dacia; viaţa religioasă în Dacia romană; geografie istorică; câteva contribuţii relative la antichitatea târzie. Fiecare studiu este însoţit de un scurt rezumat în limba franceză (p. 307-334). Indici (p. 337-351): nume de persoane; împăraţi romani şi casa lor domnitoare; regi şi prinţi străini; armata romană; organizare orăşenească; divinităţi; denumiri geografice; populaţii; autori antici şi alte surse istorice; cuvinte remarcabile.

1235. Ioan Piso (ed.), *Die römischen Provinzen, Begriff und Gründung (Colloquium Cluj-Napoca, 28.September – 1. Oktober 2006),* Cluj, 2008, 398 p. Volumul întruneşte actele unei manifestări ştiinţifice internaţionale, cu scopul de a marca împlinirea a 1900 de ani de la cucerirea Daciei şi transformarea ei în provincie. Câteva dintre contribuţii privesc chiar istoria Daciei; v. *infra,* nr. 1252, 1257, 1283, 1284, 1290).

1236. Sorin Pribac, *Aspecte sociale ale vieţii spirituale din Dacia romană,* Timişoara, 2006. Vezi repertoriul materialului epigrafic, p. 244-269.

1237. D. Protase, *Castrul roman de la Orheiu Bistriţei – Das römische Kastell von Orheiu Bistriţei,* Cluj, 2008, 122 p.

De reţinut ştampilele **CIH∞** (p. 31şi pl. IV: desene) imprimate pe cărămizi şi tegule (litere înalte de 6-6,5 cm, lungimea siglei 15-16 cm), descoperite în cursul săpăturilor din *principia* şi *praetorium.* Cohors I Hispanorum milliaria aparţinea armatei Daciei Porolissensis, menţionată pe mai multe diplome militare, precum şi pe mâna votivă dolicheniană descoperită la Myszkow în Galiţia (ILS, 9171; AÉ, 1905, 16 şi 1998, 113).

1238. *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata,* Cluj, 2007, 666 p. Vezi *infra,* nr. 1240, 1243, 245, 1246, 1250, 1256, 1258, 1264, 1270, 1273, 1285, 1289, 1291, 1292, 1296, 1298, 1324, 1329.

1239. Victor Spinei, Lucian Munteanu (edd.), *Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgil Mihăilescu-Bîrliba,* Bucureşti, 2008,

Între contribuţiile de numismatică apar răzleţe şi două studii de istorie romană şi epigrafie; *infra*, nr. 1244 şi 1288.

*

1240. Cristina-Georgeta Alexandrescu, *Utere felix – o închizătoare de balteus din colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 242-245.

1241. R. Ardevan, *Encore une inscription réutilisée de Napoca,* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 189-194. Vezi *infra,* nr. 1304.

1242. Idem, *The ala II Pannoniorum in Dacia,* Apulum, 44, 2007, p. 139-155.

Prezentare a castrului de la Gherla şi a istoricului trupei; bibliografie; *appendix,* cuprinzând, sub formă de tabel, documentarea integrală despre această trupă.

1243. Gică Băieştean, *Distribuţia şi canalizarea apei în Colonia Dacica Sarrmizegetusa,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 390-401.

1244. Doina Benea, *The Dacian Army in Trajan's Parthian War,* în *Miscellanea Numismatica* (*supra,* nr. 1239), p. 49-67: discuţie pornind de la o diploma militară din anul 115 pentru câteva trupe din Moesia Inferior, precum şi o *ala* şi câteva cohorte *translatae in expediti[one]* (W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 35, 2005, p. 49-6759); câteva inscripţii privitoare la militari din trupele auxiliare şi legiunile Daciei, participante (prin vexilaţii) la războiul cu parţii.

1245. Juan Ramón Carbó, *Inscriptions relatives au culte de Men dans la Dacie romaine,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 131-137.

1246. Silvius Ovidiu Chiş, *Monumentele funerare cu reprezentări ale lui Attis în Dacia romană,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 164-176.

1247. Radu Ciobanu, *Marte celtic în Dacia romană: elemente de epigrafie, istorie comparată a religiilor şi iconografie,* Apulum, 43, 2006, p. 199-201.

Zeul Marte poartă epitetul Camulus într-o inscripţie de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I. Piso, ZPE, 120, 1998, p. 264-265, nr. 13; AÉ, 1998, 1100; ILD, 277), în care este adorat alături de Mithra, Mercurius şi Rosmerta (şi aceasta divinitate celtică), de către Q. Axius Aelianus, procurator al Daciei Apulensis (pe timpul lui Maximin Tracul). Aceeaşi divinitate poartă epitetul *Toutaticus* într-o inscripţie de la Drâmbar, în apropiere de Apulum (R. Ciobanu, Apulum, 41, 2004, p. 259-260; AÉ, 2004, 1204; ILD, 457).

1248. Romeo Cîrjan, *Le statut juridique des indigènes dans la province de Dacie: questions de fond et questions de forme pour un nouveau débat historique,* EN, 16-17, 2006-2007, p. 119-130.

Vezi în această privinţă o contribuţie anterioară, ignorată de autor: A. Madgearu, *Observaţii asupra condiţiei juridice a autohtonilor în Dacia romană,* Revista de istorie, I, 1990, 4, p. 347-354; vezi încă idem, *Istoria militară a Daciei post-romane, 275-376,* Târgovişte, 2008, p. 26; C. C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman,* Bucureşti, 2000, p. 257, nota 423.

1249. Dan Dana, *Traditions onomastiques, brassages et mobilité de populations d'après un diplôme militaire pour la Dacie Supérieure de 123 (RGZM 22),* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 69-74.

1250. Idem, *Le nom du roi Décébale: aperçu historiographique et nouvelles données,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 42-47.

1251. Alexandru Diaconescu, *Inscripţia monumentală de la intrarea în forul traianic al Sarmizegetusei. O reconsiderare,* EN, 16-17, 2006-2007, p. 95-106.

Este vorba despre o inscripţie reconstituită parţial, din care s-au descoperit pe *decumanus maximus* nouă fragmente; întregită de I. Piso şi publicată în mai multe rânduri; AÉ, 1998, 1084 şi ILD, 237. Reluată de editor în primul volum din monografia consacrată Coloniei Dacica Sarmizegetusa, având coautori pe R. Étienne şi Al. Diaconescu: *Le forum vetus de Sarmizegetusa,* I, Bucureşti, 2006, p. 211-214; din textul reconstituit (trei rânduri), Al. Diaconescu se îndoieşte de numărul de ordine al puterii tribuniciene (r. 2) şi cel al consulatului (r. 3) împăratului Traian şi propune în ultimul rând: *[forum col(oniae) Ulpiae Trai]anae Dacic(ae) [Sar]miz[egetusae dedit]* (spre analogie, citează în special o inscripţie de la Poetovio; vezi şi AÉ, 2002, 1127).

1252. Gelu Florea, Paul Pupeză, *Les dieux tués. La destruction du chef-lieu du Royaume dace,* în vol. *Die römischen Provinzen* (*supra*, nr. 1235), p. 281-295.

1253. P. Franzen, Al. V. Matei, F. Marcu, *The Roman Fort at Romita (Dacia). Results of the Geographical Survey,* AMN, 41-42 (I), 2004 - 2005 (2007), p. 161-177 (vezi p. 172-175, repertoriul trupelor atestate în castru: cohortele *I Britannorum, I Ituraeorum, VI Thracum, I Batavorum milliaria*).

1254. Joaquín L. Gómez-Pantoja, *Trajano, más cerca recientes novedadas Hispanas sobre su persona y su obra,* Apulum, 44, 2007, p. 127-131(în legătură cu originea numelui *Traianus*).

1255. Nicolae Gudea, Cristian Găzdac, *Die dakische Gebiete in der römischer Provinz Moesia Inferior (191-118 n. Chr.),* EN, 16-17, 2006-2007, p. 49-84.

1256. Codruţa Jucan, *Manifestări religioase ale femeilor din Dacia romană,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 198-207.

1257. Barnabás Lörincz, *Zu den Hilfstruppen der dakischen Provinzen in trajanisch-hadrianischer Zeit,* în vol. *Die römischen Provinzen* (*supra*, nr. 1235), p. 369-376.

1258. Eleonora Mancini, *Elite feminine în viaţa municipală a Daciei romane,* în vol. *Dacia felix* (*supra*, nr. 1238), p. 652-662.

1259. Felix Marcu, *Places of Worship in Forts,* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 75-105 (cu unele referiri la sursele epigrafice).

1260. Florian Matei-Popescu, *On the Presence of the Cohort IX Batavorum milliaria equitata in Moesia Inferior,* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 55-60.

1261. Idem, *Despre originea negustorilor în provincia Dacia pe baza analizei surselor epigrafice. Stadiul problemei,* în: Doina Benea (ed.), *Meşteşugari şi artizani în Dacia romană,* Timişoara, 2007, p. 235-246.

1262. Idem, *Auxiliaria (I),* Oltenia, 16, 2008, p. 105-111. V. *infra,* nr. 1311şi 1345.

1263. Idem, *The Auxiliary Units from Moesia Superior in Domitian's Time and the Problem of CIL XVI 41,* EN, 16-17, 2006-2007, p. 31-48.

1264. Vasile Moga, *Mitologie şi iconografie (Observaţii asupra a două monumente votive),* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 164-187.

1265. V. Moga, M. Drîmbărean, *Note epigrafice apulense,* Apulum, 44, 2007, p. 175-179. Vezi *infra,* nr. 1300-1301.

1266. Silvia Mustaţă, *A bronze saucepan handle with craftsman's stamp from Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* EN, 16-17, 2006-2007, p. 287-290.

Mâner de caserolă, cu ştampila MELIC..., partea finală neimprimată la ştanţare; inscripţia întreagă se citeşte: *Melico f(ecit)*. Producţie occidentală (gallică), ajunsă în Dacia în a doua jumătate a secolului I p.Chr.

1267. Mircea Negru, Petre Gherghe, Lucian Amon, George Mihai, *Noi informaţii cu privire la centura de apărare a oraşului Romula (jud. Olt). Campania 2007,* Drobeta, 17, 2007, p. 109-115.

Între materialele utilizate la construirea zidului de incintă al oraşului Romula, pe timpul lui Filip Arabul, se menţionează şi patru fragmente de stele funerare, păstrând câteva litere (fig. 9-14).

1268. Eduard Nemeth, *Die militärischen Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien unter Trajan und Hadrian,* în vol. *Die römischen Provinzen* (*supra*, nr. *1*235), p. 377-396. V. *supra,* nr. 1233.

1269. Irina Nemeti, Sorin Nemeti, *Planets, Grades and Soteriology in Dacian Mithraism,* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 107-124.

1270. Sorin Nemeti, *Note epigrafice. CIL III 7688,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 229-236.

1271. Sorin Nemeti, *Zeus Sarnendenos,* EN, 18, 2008, p. 179-183.

Două modeste epigrafe greceşti din Dacia dau unui *Zeus* microasiatic când supranumele *Sarnendenos* (Alburnus Maior; IDR, III/3. 400; CIGD, 16) când *Sardendenos* (Apulum; CIL, III, 7762; IDR, III/5, 229; CIGD, 16); forma corectă este cea de la Alburnus Maior, aşa cum mai apare în două inscripţii de la Iuliopolis din Bithynia (reproduse de S. Nemeti la p. 181).

1272 (= XXVI, 1191)**.** S. Nemeti, M. Bărbulescu, *Territorium Arcobadarense,* EN, 16-17, 2006-2007, p. 107-118.

1273. Cosmin Onofrei, *Palmyreni şi sirieni la Apulum,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 585-589.

1274. Idem, *Thracians in Roman Dacia. Military and civilian elements,* EN, 18, 2008, p. 75-92.

1275. Idem, *Spira Asianorum* şi *Galatae consistentes municipio la Napoca,* EN, 18, 2008, p. 171-178.

Discuţie pe marginea a două inscripţii de la Napoca: tabla din anul 235 cu *Nomina Asianorum* (CIL, III, 870 = ILS, 4061) şi dedicaţia către I .O. M. Tavianus, pentru sănătatea împăratului Antoninus Pius şi a Cezarului Marcus Aurelius, pusă de către *Galatae consistentes municipio* (CIL, III, 860).

1276. Coriolan Horaţiu Opreanu, *Incinta coloniei Sarmizegetusa. Propuneri de cronologie,* EN, 6-17, 2006-2007, p. 85-93.

1277. Idem, *Regândind romanizarea în Dacia. Cazul sudului Transilvaniei,* EN, 18, 2008, p. 131-145.

1278. Ioniță-Augustin Petiş, *The Centurions'Promotion System. The Example of Dacia,* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 125-139.

1279. Constantin C. Petolescu, *Numele Decebalus în onomastica dacică,* SCIVA, 58, 2007, 1-2, p. 11-19. Acest studiu, precum şi cel consemnat mai sus, sub nr. 1250, beneficiază de publicarea unei diplome militare din 7 martie 70, având ca titular pe Zurazis, fiul lui Decebalus, lăsat la vatră din legiunea II Adiutrix (vezi seria precedentă a acestei cronici: XXVI, 1194).

1280. Idem, *M. Iulius Rufus, donatus albata decursione,* în vol. *Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare,* Arad, 2007, p. 143-147: discuție pe marginea unei inscripțiii de la *Ancyra* publicată de J. Bennett (vezi *infra,* nr. 1313). Despre aceeaşi inscripție, vezi şi studiul lui Michael A. Speidel, *Albata decursio – Ein kaiserliche Siegesmanöver. Zu einer neuen Inschrift aus Ankara,* ZPE, 162, 2007, p. 263-270. Vezi de asemenea articolul nostru din Analele Universității din Craiova. Seria ştiințe filologice. Limbi şi litaraturi clasice, I, 2004, p. 164-169 (= *Contribuții*, p. 140-143; scurtă prezentare în AÉ, 2004, 82); vezi şi J. Bennett, *loc. cit*

1281. Idem, *Un sacerdos al municipiului Drobeta recent cunoscut,* Drobeta, 17, 2007, p. 96-100.

Inscripția a fost deja reprodusă în seria precedentă a acestei cronici (XXVI, 1180).

1282. Idem, *Cu privire la statutul aşezării romane civile de la Sucidava.,* Oltenia, 16, 2008, p. 112-118. Discuție în legătură cu inscripția menționând refacerea templului zeiței Nemesis de către *curial(es) territ(orii) Σuc(idavensis)* (IDR, II, 190); după opinia autorului, simpla mențiune a acestor *curiales* constituie proba că Sucidava poseda statutul municipal.

1283. C. C. Petolescu, Fl. Matei-Popescu, *The Presence of the Roman Army from Moesia Inferior at the North of the Danube and the Making of the Dacia Inferior Province,* în vol. *Die römischen Provinzen* (*supra*, nr. *1*235), p. 357-367.

1284. Ioan Piso, *Un nouveau conductor salinarum en Dacie,* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 179-182. Vezi *infra,* nr. 1299.

1285. Idem, *La légio I Adiutrix à Sarmizegetusa ?,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 279-283.

1286. Idem, *Les débuts de la province de Dacie,* în vol. *Die römischen Provinzen* (*supra*, nr. *1*235), p. 297-331.

1287. Idem, *Studia Porolissensia (II),* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 183-188. Vezi *infra,* nr. 1305-1306.

1288. Idem, *Nouvelles discussions sur la carrière de Calpurnius Iulianus,* în vol. *Miscellanea numismatica* (*supra,* nr. 1239), p. 177-181.

Discuție asupra inscripției CIL, III, 1566 = IDR, III/1, 67 (Băile Herculane; reluată de Emilia Doruțiu-Boilă, StCl, 22, 1984, p. 113-114). Concluzia autorului: în r. 5-8 trebuie citit *[v(ir) c(larissimus), le]g(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae) / [leg(atus) A]ug(usti) pr(o) pr(aetore) / [pro]v(inciae) [Moe]siae [I]nf[e]r[io]r[i]s* (vezi şi desenul de la p. 181); întrucât după comanda legiunii V Macedonica este înscrisă legația Moesiei Inferioare, autorul ajunge la concluzia că guvernământul Moesiei Inferioare a fost temporar de rang pretorian. Este posibil însă ca în lacuna de la începutul r. 5 să fi fost înscris ***CoS***, consulatul; inscripția a reținut din cariera dedicantului doar comanda legiunii, care la data punerii inscripției se afla deja în Dacia (dar această comandă era cu câțiva ani anterioară: la Potaissa, poate şi mai devreme – pe frontul pannonic sau chiar în Moesia Inferioară); după alte misiuni necunoscute, Calpurnius Iulianus a primit guvernarea Moesiei

Inferioare (pe timpul împăraţilor Marcus Aurelius şi Commodus; vezi inscripţia de la Novae: AÉ, 1983, 878); pe când se îndrepta spre noul post (sau poate la încheierea misiunii), se va fi abătut şi prin staţiunea cu apele vindecătoare de la Băile Herculane.

1289. Ivana Popović, *L'iconographie de Dea Dardanica d'après les monuments de Mediana et de Romula,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 141-149.

1290. Viorica Rusu-Bolindeţ, *Representations of Trajan's Triumph over the Dacians on Samian Ware,* în vol. *Die römischen Provinzen* (*supra*, nr. *1*235), p. 333-355.

1291. Alexandru Stănescu, *Considérations about the Formula hoc monumentum heredem non sequetur and the Funerary Foundations in Latin Inscriptions in Roman Dacia,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 620-626.

1292. Atalia Ştefănescu, Mariana Balaci, *Populaţie şi demografie în mediul rural al Daciei romane,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 627-633.

1293. Călin Timoc, *Contribuţii la navigaţia fluvială pe râul Mureş în secolele II-III p.Chr. şi portul de la Apulum,* Apulum, 43, 2006, p. 213-218.

Dar colegiul de navigatori menţionat într-o inscripţie de la Apulum: *P(ublio) Ael(io) P(ublii) fil(io) Pap(iria tribu) Strenuo, eq(uo) p(ublico), sacerd(oti) arae Aug(usti), auguri et IIviral(i) col(oniae) Sarm(izegetusae), augur(i) col(oniae) Apul(ensis), dec(urioni) col(oniae) Drob(etensis), patron(o) collegior(um) fabr(um) centonar(iorum) et nautar(um), conduc(tori) pascui salinar(um) et commercior(um)* (CIL, III, 1209; ILS, 7147; IDR, III/5, 443) era cel de la Drobeta, aşa cum de altfel indică şi cursul inscripţiei.

1294. Idem, *Ampelum şi războaiele marcomanice,* Apulum, 44, 2007, p. 181-184.

Între altele, autorul încearcă să susţină că, după încetarea războiului (anul 180), a fost reluată şi activitatea minieră.

1295. Două inscripţii descoperite la Alburnus Maior, în cursul săpăturilor din anii 2004-2005, în necropola din punctul Ţarina; acestea menţionează un nou kastellum: *Starva*; Vezi: Anca Timofan, Ioana Barbu, *O stelă funerară cu inscripţie, descoperită la Alburnus Maior,* Apulum, p. 185-187, fig. 1; Carmen Ciongradi, Anca Timofan, Vitalie Bârcă, ZPE, 165, 2008, p. 249-268 (cu o amplă investigaţie epigrafică despre *kastella* coloniştilor illiri de la Alburnus Maior). Vezi *infra,* nr. 1302-1303.

1296. Ovidiu Ţentea, *Religia trupelor siriene din provinciile dunărene în epoca Principatului,*în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 208-217.

1297. Idem, *Auxilia Commagenorum in Dacia,* AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 141-160.

1298. Nelu Zugravu, *Din nou despre* ***basilica-biserică****,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 473-489.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite

(nr. 1299-1306)

1299. Boia Bârzii (jud. Hunedoara). Fragment de altar (sau bază de statuie) de marmură, slujind ca picior de masă la altarul bisericii de lemn din sat. Editorul crede că ar proveni de la Micia. Dimensiuni: 0,66 × 0,60 × 0,59 m. Litere înalte de 4-5 cm; în r. 2, ligatura N + D.

I. Piso, AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 179-182, fig. 1(foto şi desen).

[- - - - -]
[pro salute]
[- - -]ṭili Ru-
[fi]ṇi cond(uctoris)
[s]ạlinarum
Ursio ser(vus)
act(or) verna

Personajul, al cărui gentiliciu este necunoscut, se adaugă altor trei arendaşi ai salinelor (vezi prezentarea acestora, *loc. cit.,* p. 181, cu toată bibliografia): P. Aelius Marius, *conductor pascui et salinarum,* atestat prin două inscripţii, de la Micia (IDR, III/3, 119) şi Domneşti (AÉ, 1957, 273 şi 1967, 388; ILD, 804); P. Aelius Strenuus, *conduc(tor) pascui, salinar(um) et commercior(um),* într-o inscripţie de la Apulum (CIL, III, 1209; ILS, 7147; IDR, III/5, 443); C. Iulius Valentinus, *c(onductor) salinar(um),* într-o inscripţie de la Sânpaul (IDR, III/4, 248).

1300. APVLVM (Alba Iulia). Cu ocazia degajării zidului de sud al castrului, în anul 2006, au apărut 10 fragmente dintr-o placă de marmură (grosimea: 2,5 cm), unele asamblate de editori, celelalte aşezate în ordinea curgerii textului. Se păstrează în Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia. Fig. 1.

V. Moga, M. Drîmbărean, *loc. cit.* (*supra,* nr. 1265), p. 175-177, cu o reconstituire (desen, p. 177, pe care îl reproducem şi noi).

Fragmentele fac parte dintr-un *laterculus* cu cei *dimissi* din legiunea XIII Gemina.

Autorii transcriu textul, dar nu în cea mai bună ordine; se păstrează de fapt parte din prima coloană (doar rangurile), apoi numele din cea de-a doua coloană (unii dintre cei menţionaţi fiind *duplarii*).

Textul reconstituit de noi (cu minore deosebiri faţă de editori) este următorul:

		Observaţii:
	VLP*(ius) [- - - - -]*	
	[*Ul*]P BASSINVS DVP	
	VALERIANVS DVP	
	FLORVS DVP	
		Rând liber. Probabil urmează altă cohortă
	[- - - - -] NVS	
	CLAV*[dius Mo]*DESTVS	
BF TRIB	PṾB*[lius Va]*LERIANVS DVP	CO
	AV*[r - - - - -]*ATO DVP	
	Ṿ*[alerius G]*ENIALIS DVP	
READSP *[- - - - -]*		
	CLAV*[dius]* FLOR*[us]*	
STR LEG	TER*(tius)* IVST*[us ?]*	
	AVR SECC*[- - - - -]*	
SPECLAR (?)	STAT(*ius*) ALEX*[ander]*	
TVR	AVR(*elius*) LICIN*[ius, ianus]*	
OIP FAB COS	AELI*(us)* PROC[- - - - -]	
	AVR*(elius)* VAL*[- - - - -]*	
STR LEG	*AELI (us)* MA[- - - - -]	

	AVR PR*[- - - - -]*	
C A		
IMM	PERE M*[- - - - -]*	
	AELI(us) CL*[- - - - -*]	
TESS	LAB*(erius)* S*[- - - - -]*	
BF COS	HELV*(ius)* Ṃ*[- - - - -]*	
[bf] COS	AVR*elius)* V*[- - - - -]*	
	*[- - -]*N T*[- - - - -]*	
	[- - -] VALIV*[- - - - -]*	
	[- - -] INGENV*[- - - - -]*	
	[- - -] MAXIM*[- - -]*	
	[- - - LVCVND*[- - - - -]*	*Iucundus*
	IVL AELIAN	ligatura N + A
	TEI MARTI*[inus]*	
	PV*[- - - - -]*	
	LICIN*[- - - - -]*	

Fragmentul din dreapta sus, cu cele trei nume, ar trebui eventual ridicat mai sus; eventual *Ulp(ius)* din primul fragment se poate uni cu *Florus* din fragmentul al doilea (r. 3). Locul celor patru mici fragmente din dreapta este nesigur.

Mai atragem atenția că textul din fragmentele 2 şi 3 din stânga trebuie separat pe vericală; în stânga apar rangurile unor militari dintr-o coloană dispărută: *b(ene)f(iciarius trib(uni), re(tentus) ad sp(em) [ord(inis) ?], str(ator) leg(ati), spec(u)la(to)r, tur[- - -]* sau *tuḅ(bicenus), op(tio) fab(rum ?) co(n)s(ularis), str(ator) leg(ati), c(ustos) a(rmorum), imm(unis), tess(erarius), b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), [- - -] co(n)s(ularis)*. Urmează altă coloană cu nume (fragmentele sunt mişcate; noi le-am reprodus cu rândurile aliniate, paralele); remarcăm lipsa prenumelor. În dreapta coloanei, în continuarea câtorva nume, apare indicația *dupl(arius).*

1301. ***Ibidem.*** În contextul menționat la numărul precedent, au apărut alte două fragmente, care se îmbină; nu se indică dimensiunile, nici înălțimea literelor. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia. Fig. 2.

V. Moga, M. Drîmbărean, *loc. cit.* (*supra,* nr. 1265), p. 178-179, cu un desen, pe care îl reproducem şi noi.

Redăm pe două coloane lectura şi întregirea propuse de autori:

- - - - - AV - - - - -	
- - - - - II CO - - - - - IA	
- - - - - NTONIN FEL - - - - -	Antoniu(i) Fel(icis)
- - - - - EPOTRIBPOT - - - - -	epo ? trib(unicia) pot(estate)
- - - - - COS DIVIAṆ - - - - -	co(n)s(uli) divi An[tonini]
- - - - - EVERI N - - - - -	(S)everi n(ostri)
- - - - - IIIG̣	[legionis X]III G(eminae)

Autorii cred că este vorba de o inscripție onorifică pentru Caracalla, ridicată cu ocazia vizitei împăratului în Dacia.

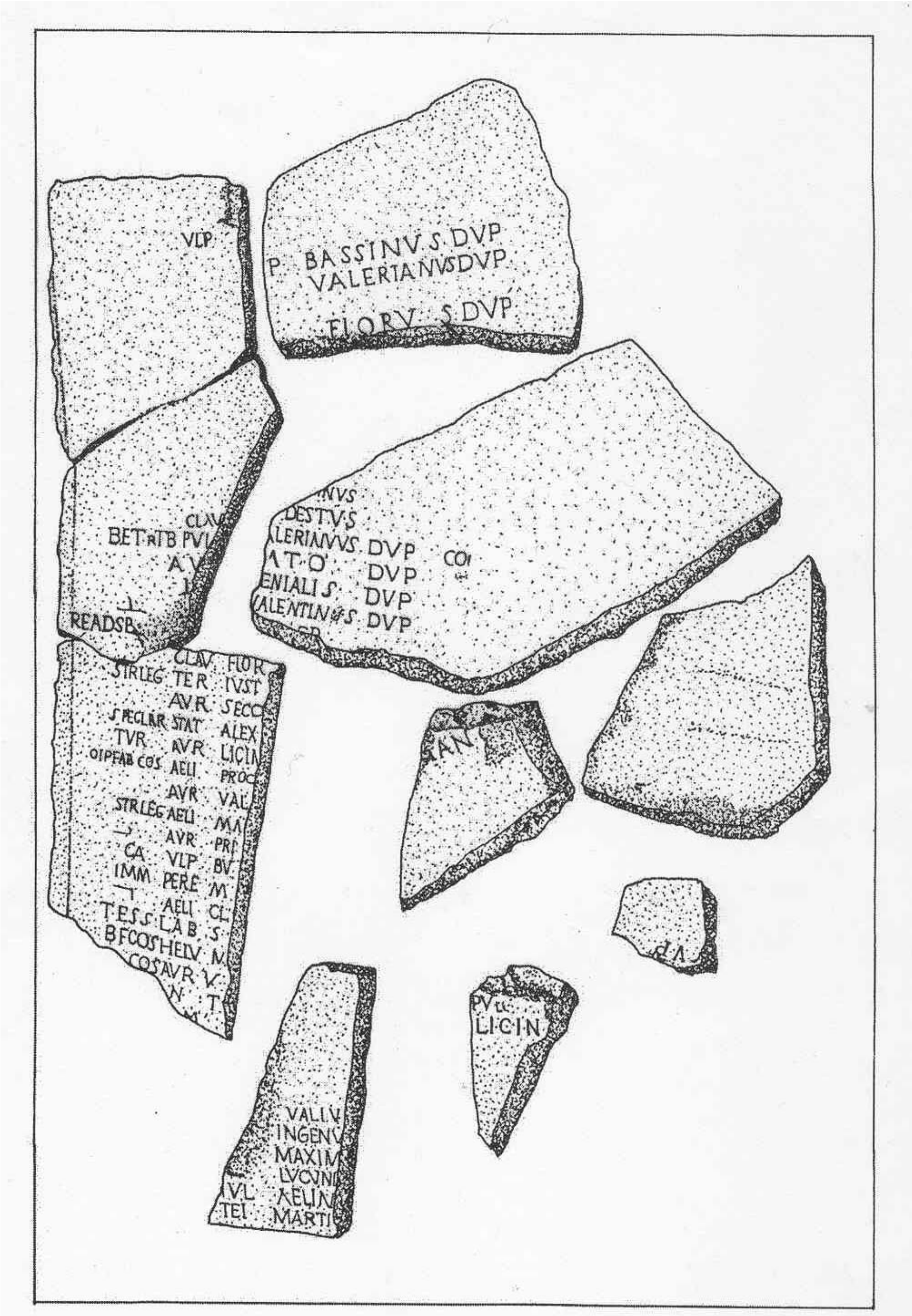


Fig. 1. Fragment dintr-un laterculus cu nume de militari din legiunea XIII Gemina
(desen; reprodus după editorii inscripției).



Fig. 2. Apulum. Fragment de inscripţie cu dedicaţie pentru un împărat roman (desen reprodus după editorii inscripţiei).

Suntem de acord că fragmentele aparţin aceleiaşi inscripţii, dar îmbinarea nu este corectă. Propunem următoarea lectură:

[*Marti?] Au[gusto ?]*
[pro sal(ute) et i]ṇco[lumi]ṭa[te Imp(eratoris) Caes(aris)]
[M. Aur(eli) A]ntoniṇ[i Pii] Fel(icis) [Aug(usti)]
[Iuliae Maesae Aug(ustae) n]epoṭi[s t]rib(unicia) poṭ(estate)
[co(n)s(ulis) proco(n)]s(ulis), divi An[tonini f(lii)]
[et divi S]everi n[epotis],
[leg(io) X]III G(emina)

Inscripţia poate să dateze chiar din anu 218, după uciderea lui Macrinus şi proclamarea ca împărat a lui Heliogabalus (Elagabal), fiul Iuliei Soaemias (aceasta fiind fiica Iuliei Maesa, sora Iuliei

Domna – soția lui Septimiu Sever). Pentru a-i legitima domnia, mama şi bunica l-au proclamat pe Elagabal fiu (nelegitim) al lui Caracala (vezi r.5).

1302. ALBVRNVS MAIOR (Roşia Montană). Stelă funerară de andezit descoperită în anul 2004, în cursul săpăturilor efectuate în necropola din punctul Țarina (perimetrul de est), în sectorul cercetat de Muzeul Civilizației Dacice şi Romane din Deva. În cursul cercetării a apărut postamentul unei stele funerare, iar alături lespedea cu fața scrisă în jos. Dimensiuni: 1,60 × 0,55 × 0,20 m. Registrul superior redă, într-o nişă arcuită, bustul defunctului. Câmpul inscripției (registrul inferior) este cuprins între-un cadru ornamentat cu conuri de pin alternând cu frunze de acant. Piciorul de fixare este de asemenea ornat (motivul sfinxului foarte stilizat ?). Postamentul (0,99 × 0,50 × 0,35 m) este în stare bună de conservare şi prezintă un orificiu dreptunghiular pentru fixare. Litere de înălțimi variabile, între 2,5 şi 8,5 cm.

Anca Timofan, Ioana Barbu, *loc. cit.* (*supra,* nr. 1295), p. 185-187, fig. 1-5 (foto) şi 6 (desenul stelei).

D(is) M(anibus)
Panenti, Bizonis f(ilio)
[- - -] Starva vix(it)
[an]n(is) XXV; Plator
5 *[Sce]nobarb(i) nepoti b(ene)*
m(erenti) p(osuit)

Numele menționate sunt bine atestate în onomastica illirică. La începutul r. 3 trebuie completat probabil *domo* (vezi IDR, III/3, 417), *natus* (CIL, III, 14249,2 = ILS, 7171; inscripție citată de autoare) sau *ex k(astello)*; vezi noua inscripție menționând un *Del(matarum) k(astellum) Starva* (*infra*; vezi şi IDR, III/3, 345: *ex m(unicipio) Splono*).

1303. *Ibidem*. Stelă funerară din tuf nisipos descoperită în anul 2005 în cursul săpăturilor din punctul Țarina. Dimensiuni: 1,80 × 0,82 × 0,215 m; în partea inferioară, pivotul stelei, măsurând 0,345 × 0,26 × 0,165 m. Stela prezintă două registre. În registrul superior, într-o nişă rotundă, sunt reprezentate două busturi, un bărbat şi o femeie. În registrul inferior, în cadru profilat, câmpul inscripției; litere înalte între 4-4,8 cm.

C. Ciongradi, A. Timofan, V. Bârcă, ZPE, 165, 2008, p. 249-2250, fig. 1-2 (foto).

D(is) M(anibus)
Dasas Liccai
Del(mata) k(astello) Starvae
vixit an(nis) XXXV
5 *pos(uerunt) Beucus*
Sarius et Da[sas - - -?]
[- - -]i heredẹs ḅ(ene) m(erenti)

În r. 3, este preferabil a întregi *k(astelli).* Pentru toponimul menționat, vezi şi inscripția anterioară.

1304. NAPOCA (Cluj). Lespede de calcar de Baciu descoperită în anul 2004 cu ocazia unor lucrări de canalizare în strada Plugarilor (zona de sud-est a municipiului Napoca). Dimensiuni: 1,015 × 0,65 × 0,215. Marginea lespezii (sus şi dreapta), decorată în relief, a fost martelată; ornamentul se păstrează pe muchea dreaptă. Litere de înălțimi variabile; în r. 1, unica literă este înaltă de 8,7 cm, în celelalte între 3 şi 6,9 cm. În r. 4, ligatura *V + I*. Se păstrează în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj.

R. Ardevan, AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 188-194, fig. 1-2 (foto, desen cu reconstituire parțială) (v. *supra,* nr. 1241).

[D(is)] M(anibus)
[- - - - -] Victorino
[- - - - -] vix·it·an(nis)

[- - - Oc]tavia
[- - - soc]rui
[o p t i m]o feoit (sic)

De remarcat, în r. 5, forma *socrui* – în mod normal, dativ feminin (de la *socrus* = soacră); aici este însă evident utilizat ca pentru masculin (formă întâlnită frecvent în latina populară; vezi în acest sens trimiterile bibliografice ale editorului). În ultimul rând este, evident, o eroare de gravare, deci: *fecit.*

1305. POROLISSVM (Moigrad, jud. Sălaj). Altar de piatră calcaroasă; capitelul ornamentat, parțial distrus. Dimensiuni: 1,20 × 0,60 × 0,71m. În r. 4-5, textul parțial martelat.

N. Gudea, AMP, 12, 1988, p. 178-179, fig. 7 (desen) (preluat: CepR, VIII, 508; AÉ, 1988, 978); idem, *Porolissum* II, 1996, p. 278, nr. 2; J. Fitz, în vol. *Archaeologie in Gebirge. Elmar Vonbank zur 70. Geburtstag* (ed. H. Swozilek, G. Grabher), Bregenz, 1992, p. 201(*non vidi*; citat după AÉ, 1993, 1326); ILD, 677. Rectificare: I. Piso, AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (2007), p. 183-185.

Lectura lui N. Gudea este contestată în r. 4-5 și 9; I. Piso propune:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
pro salute Imp(eratoris) M(arci)
Aurel(ii) Antonini Aug(usti) et [[Commodi]]
[[Caes(aris)]] et Genio p(ublici) p(ortorii)
vectigal(is) Illyr(ici)
procurante Pompe-
io Longo proc(uratore)
Aug(usti), Felix eius vil(icus).

I. Piso datează inscripția între 175-177; această datare arată că trecerea la perceperea vămilor prin procuratori (reformă care elimină pe arendașii vămilor) s-a făcut pe timpul lui Marcus Aurelius. Ridicarea stațiunii vamale de la Porolissum poate fi pusă în legătură cu înlesnirea acordată de împărat iazygilor, în 178, despre care ne informează Cassius Dio (LXXI, 19,2): „Le-a îngăduit însă să facă negoț cu roxolanii, prin teritoriul Daciei, ori de câte ori guvernatorul acestei provincii le va da voie”.

1306. *Ibidem.* Șase fragmente dintr-o lespede de calcar: patru dintre ele descoperite în săpăturile lui C. Daicoviciu, alte două în săpăturile din 1943 (lângă *principia*). După întregirea grafică, inscripția ar fi măsurat 3,20 × 1,20 m. Muzeul Zalău (inv. 232, 236, 237).

M. Macrea, Act. Muz., 2, 1956, p. 106-108, nr. 3, fig. 3 (desen-reconstituire); idem, SCIV, 8, 1957, p. 229, fig. 4-5 (= AÉ, 1958, 231); N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău,* Zalău, 1975, p. 9-10, nr. 4; E. Tóth, Porolissum, 1978, p. 24, nr. 10 (= AÉ, 1979, 492); N. Gudea, *Porolissum,* 1989, p. 761-762, nr. 6; ILD, 661.

În ultimul rând, I. Piso (AMN, 41-42/I, 2004-2005 (2007), p. 185-188, fig. 2 a-b; foto și desen-reconstituire) propune a se citi: *[coh(ors) III Campestris Anto]niniana c̣(ivium) Ṛ(omanorum)]*, trupă atestată (pe timpul lui Gordian III) la Porolissum (AÉ, 2001, 1707; ILD, 683, cu bibliografia). După același autor, *cohors III Campestris* ar fi înlocuit la Porolissum, la începutul secolului al III-lea, o altă trupă *milliaria,* anume *cohors I Ulpia Brittonum*; iar într-o notă (p. 185, n. 22) remarcă: „F. Marcu supposa à juste titre (AMN, 39-40, 2002-2003, p. 226) que la *cohors I Ulpia Brittonum* apparaît sous le règne de Caracalla dans le camp de Bumbești sous le nom de *coh. I Aurelia Brittonum (milliaria) Antoniniana”.* Despre această trupă, vezi *Auxilia Daciae,* p. 87-88, nr. 23.

O problemă ar fi că uzurparea gentiliciilor imperiale ale trupelor este neobișnuită. Remarcăm, de asemenea, că în primele diplome militare ale Daciei, din 109 și 110 (de la Ranovać și Porolissum), numele cohortei este *I Brittonum milliaria Ulpia torquata p(ia) f(idelis) c. R.,* deci gentiliciul privat al împăratului Traian este aici un supranume (același este cazul cu *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria*: vezi ILD, p. 305, indici). Este adevărat că în mai multe diplome militare (din anii 133, 135, 154, 161), *Ulpia* apare pe locul gentiliciului trupei; dar adevăratul gentiliciu trebuie să fi fost *Flavia,* primit probabil de la Domitian și din acest motiv omis în actele oficiale (diplomele militare) din

timpul lui Traian şi de mai târziu. Chiar şi în aceste condiţii este greu a admite înlocuirea gentiliciului *Ulpia* cu *Aurelia,* în inscripţia din anul 201 (CIL, III, 14485 a; ILS, 9179; IDR, II, 174), când Caracalla abia fusese asociat la domnie şi primise numele *M. Aurelius Antoninus Caesar* (anul 195 ?), *Augustus* trei ani mai târziu (197/198). Prin urmare, rămânem la părerea că trupa de la Bumbeşti a fost creată de împăratul Marcus Aurelius (pentru a înlocui *cohors IV Cypria* trimisă se pare la nordul Mării Negre); pe de altă parte, gentiliciul *Aurelia* nu are legătura cu supranumele *Antoniniana*, care a fost adăugat (regravat) ulterior, probabil în 214 (vezi ILD, 92).

Inscripţii externe privitoare la istoria Daciei

(nr. 1307-1313)

1307. Provenienţă necunoscută. Diplomă militară din care s-au recuperat până acum, din comerţul de antichităţi din Germania, 19 fragmente; tăbliţa reconstituită în bună parte măsoară 16,01× 13,5 cm; grosimea 1mm; litere înalte de 4-5 mm. Publicarea a comportat până acum trei ediţii:

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38 (I), 2001, p. 27-36, nr. 1, fig. 1-2 foto (13 fragmente; preluată în AÉ, 2001, 2150); un nou fragment, cu completarea întregului text: iidem, AMN, 39-40 (I), 2002-2003, p. 48-50, nr. 7, fig. 14-15 foto (preluată în CEpR, XXI-XXIV, 970; RMD, V, 351; ILD, 14). Ulterior s-au adăugat alte fragmente; vezi W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41-42 (I), 2004-2005 (apariţie 2007), p. 61-67.

Textul reconstituit este următorul:

Tabella I extrinsecus

Imp(erator) Cae[sar divi] Traiani Parthici f(iliius), divi
Nervae [nepos] Traianus Hadrianus Aug(ustus)
pont(ifex) m[ax(imus) t]ribuni(cia) potes(tate) III co(n)[s(ul) I]II
equitib[us et pe]dit(ibus) [qui militaveru]nt
in ala un[a et cohortib(us)us sex quae appellantur]
Hispanor(um) [et (1) - - - *et* (2) *I Alpi-]*
nor(um) et (3) *I Br[itannica ∞ c(ivium) R(omanorum) et* (4) *II Britton(um)*
c(ivium) R(omanorum)]
p(ia) f(idelis) et (5) *V Gallor[(um) et* (6) *VIII Raetor(um) quae sunt in]*
Dacia Su[periore sub Marcio Turbone quin(is) et]
vicenis [pluribusve stipendis emeritis di-]
missis ho[nesta missione quorum nomina]
subscrip[ta su]nt ipsis liberis p[ost]erisque eo-
rum c[ivitate]m dedit et conubiu[m] cum uxori-
bu[s quas tun]c habuissent cum est civitas
iis data aut si qui caelibes essent cum iis quas
postea duxissent dumtaxat singuli singulas
<a(nte) d(iem)> pr(idie) idus Nove(mbres)
C. Herennio Capella, L. Coelio Rufo co(n)s(ulibus).
Cohort(is) VIII Raetorum cui praest
L. Avianus [- - -]ratus
exped[ite]
Demuncio Avessonis f(ilio) Eravisc(o)
et Primo f(ilio) eius et Saturnino f(ilo) eius
et Potenti f(ilio) eius et Vibiae fil(iae) eius
et Comatumrae fil(iae) eius
Descriptum et re[cognitum ex tabula] aena
quae fixa est R[omae in muro post tem]plum
divi [Aug(usti) ad Minervam]

Tabella I intus:
Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi
Nervae nepos T[rai]anus Hadrianus Aug(ustus)
pontif(ex) max(imus) tr[ib(unicia) potes]tate) III co(n)s(ul) III
[equi]t(ibus) et p[edi]t(ibus) qu[i] milit(averunt) in ala una [et]
[cohortibus sex quae appell]antur Hispanor(um)]
et I[- - - e]t (2) *] I Alpinor(um) et* (3) *I Brittannic(a)*
∞ c(ivium) R(omanorum [et (4) *II Brit]ton(um) c(ivium) R(omanorum) p(ia)*
f(idelis) et (5) *V Gall(orum) et* (6) *VIII Raet[or(um) quae sun]t in Dacia*
Super(iore) sub Marci(o)
Tur[bone qui]nis et vicen(is) pluribus-
ve [stipendi]s emerit(is) dimiss(is) honest(a)
mi[ssione quoru]m nom(ina) subscript(a)
su[nt ipsis l]iberis posterisque eo-
rum c[ivitatem] dedit et conubiu(m) cum…

Datare: 12 noiembrie 119, pe baza puterii tribuniciene a împăratului Hadrian, a numelui celor doi consuli (A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 35) şi a indicaţiei *pr(idie) idus Nove(mbres)* (formula *a(nte) d(iem)* ce precede această indicaţie este o eroare de gravare; vezi şi cazul diplomei de la Drobeta din 1aprilie 179: RMD, II, 123; AÉ, 1987, 843; ILD, 46).

Diploma confirmă informaţia din Historia Augusta (*Hadr.,* 6,6 şi 7,3), conform căreia Q. Marcius Turbo, după ce a fost ornat cu titlul de prefect al Egiptului (fictiv; era de fapt o echivalare a comandamentelor anterioare, împotriva evreilor răsculaţi şi a maurilor), pentru a avea mai multă autoritate, a fost pus (succesiv, iar nu concomitent), în fruntea Pannoniei (Inferioare) şi a Daciei. Titlul cu care a guvernat Dacia este subiect de dispută. Despre cariera acestui personaj, vezi bibliografia citată de autori, p. 65, nota 25.

1308. Provenienţa necunoscută («Über den Fundort ist nichts Näheres bekannt, doch ist wie in so vielen anderen Fällen der östliche Balkan als Herkunft recht wahrscheinlich.»). Fragment de diplomă militară; dimensiuni: 3,5 × 5 cm. Nu se precizează locul de păstrare.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 162, 2007, p. 223-225, nr. 1; fotografiile ambelor feţe ale tăbliţei, având alături transcrierea textului în capitale.

Diploma este copie după o constituţie din 20 august 127, pentru armata provinciei Britannia. În textul reconstituit de editori, între cohorte, pe locul 13, apare *I Ael(ia) Dac(orum) (milliaria).*

1309. Provenienţa necunoscută («Über den Fundort ist nichts Näheres bekannt, doch ist wiederum der östliche Balkan als Herkunft recht wahrscheinlich.»). Fragment de diplomă militară; dimensiuni: 4 × 4,4 cm. Nu se precizează locul de păstrare.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 162, 2007, p. 225-226, nr. 2; fotografiile ambelor feţe ale tăbliţei, alături transcrierea textului în capitale.

Diploma este copie după o constituţie a împăratului Hadrian (nu există elemente pentru datarea mai exactă), pentru armata provinciei Britannia. În textul reconstituit parţial, între cele câteva cohorte apare şi *I Ael(ia) Dac(orum) (milliaria).*

1310. Provenienţa necunoscută («Über den Fundort ist nichts Näheres bekannt, doch ist wiederum der östliche Balkan als Herkunft recht wahrscheinlich.»). Fragment de diplomă militară *(tabella I),* dimensiuni: 4 × 4,4 cm. Nu se precizează locul de păstrare.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 162, 2007, p. 226-231, nr. 3; fotografiile ambelor feţe ale tăbliţei, alături transcrierea textului în capitale.

Diploma este copie după o constituţie imperială din 23 martie 178 pentru trupele auxiliare din Britannia. Reţinem din text numai patru rânduri, unde se precizează posesorul diplomei:

[coh]ort(is) I Aelia(e) Hispanor(um) cui prae[st]

Claudius Gratilianus [- - -]
exequitibus (sic)
TA[-]RISIO *Titi fil(io) Da[c]o*

În ultimul rând transcris, cea de-a treia literă cade într-o lacună, probabil orificiul rotund practicat pentru prinderea de cealaltă tăbliță; alt orificiu a distrus litera *C* din *Daco.* Numele acestui veteran dac este reconstituit de editori *Ta[u]risio* (dativ); nouă ni se pare că litera a doua nu este *A*, ci *E.* Acest nume ne sugerează o apropiere de antroponimul (ethnicon) *Teuriscus* din două inscripții de la Capua: CIL, X, 4030 (= IDRE, I, 87) şi CIL, X, 4063 (= IDRE, I, 88).

1311. ROMA. CIL, VI, 3517. Despre ofițer: PME, C 263. Cf. Fl. Matei-Popescu*, op. cit.* (*supra,* nr.1262), p. 105-107.

P. Cutio
P. f(ilio) Pal(atina)
Aburiano,
praef(ecto) eq(uitum)
alae I Cl(audiae)
Gallor(um)
P. Ael(ius)
Ulpianus,
amico
carissimo

Vezi inscripția următoare.

1312. NVRSIA (Italia, regio IV). R. Cordella, N. Criniti, Epigraphica, 62, 2000, p. 154-160, nr. 5; AÉ, 2000, 386. Cf. Fl. Matei Popescu, *loc. cit.* (v. nr. precedent).

P. Cutio P(ubli) f(ilio) T(iti) n(epoti)
Quir(ina tribu) Aburiano, VIII
vir(o) II-vir(ali) pot(estate), patrono
plebis Nursinorum, praef(ecto) al(ae) equit(um)
I Cl(audiae) Gallic(ae), trib(uno) mil(itum)
coh(ortis) I Cl(audiae) Bessor(um), praef(ecto)
coh(ortis) II Ituriaticae sagitt(ariorum).
Ex testamento
patris ipsius,
arbitratu
Q. Pomponi
Cn. f. Pal(atina) trib(u) Naeviani,
ob honorem patr(ocinii) et aed(ilitatis) Nurs(iae),
tr(es) gl(adiatorum) par(ia) dedicatione
dedit lib(enter) et plebs Nursin(orum)
d(ono) V m(ilium) aur(eorum) sum(mam) acceperunt.
L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecuriorum).

Vezi şi inscripția anterioară.

P. Cutius Aburianus şi-a îndeplinit prima miliție în Egipt (unde trupa este atestată de o diplomă din anul 83; CIL, XVI, 29), iar cea de-a doua comandă în Macedonia (unde trupa respectivă apare în diploma din 29 iunie 120; CIL, XVI, 67). Cea de-a treia comandă a efectuat-o în Dacia Inferior: *ala I Claudia Gallor(um) / Gallic(a)* este identică foarte probabil cu *ala I Claudia Gallorum Capitoniana,* atestată epigrafic în această provincie (C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 69-70; vezi nota 12, unde se ia în discuție şi această inscripție).

1313. ANCYRA (Ankara) sau din împrejurimile acesteia (provicia Galatia). Bloc în formă de altar, având dimensiunile: 1,70 × 0,70 × 0,66 m; intrat în anul 1999 în Muzeul Băilor Romane din Ankara (inv. 113.534.99). Textul inscripției este următorul:

J. Bennett, Latomus, 66, 2007, 2, p. 408-413; vezi *supra,* nr. 1280.

M(arco) Iulio M(arci) f(ilio) Fab(ia tribu)
Rufo, > (centurioni) leg(ionis) IIII
Scy(thicae) secundo
princ(ipi) priori,
donis donato
ab divo Vespasian(o)
et albata decursi[o]ne ⟦ab imp(eratore) Domitiano⟧;
collegium vete-
ranorum qui An-
cyrae consis-
tunt,
h(onoris) c(ausa).

Este, desigur, o eroare nesemnificativă afirmația editorului inscripției (J. Bennett, *loc. cit.,* p. 408), care sugerează că inscripția de la Ankara ar fi o piatră funerară.

După cum observă editorul, Marcus Iulius Rufus a fost onorat de colegiul veteranilor din Ancyra înainte de 18 septembrie 96, data asasinării lui Domitian, urmată de condamnarea memoriei acestuia.

Personajul nostru a primit primele decorații de la împăratul Vespasian (la data ridicării inscripției, de multă vreme trecut în rândul *divi*-lor), urmare a participării la războiul din Iudeea. Informația cea mai interesantă constă în mențiunea că a mai fost distins cu *albata decursio* de un împărat al cărui nume a fost ulterior damnat şi martelat, dar care a fost identificat de editor, pe bună dreptate, cu împăratul Domitian. Aceste distincții i-au permis lui M. Iulius Rufus să avanseze pe o treaptă înaltă a centurionatului legionar: *princeps prior* în *cohors II* a legiunii IIII Scythica.

Informația noastră despre *albata decursio* este săracă şi lacunară. Este vorba în esență de dreptul acordat centurionilor de rang înalt de a defila îmbrăcați în vestmânt alb, asemeni ofițerilor de rang ecvestru; spectacolul este descris de Tacitus (Istorii, II, 89), cu ocazia intrării lui Vitellius în Roma. Se crede că împăratul Septimiu Sever a acordat acest privilegiu tuturor centurionilor şi chiar gradaților *(principales)*; o jumătate de secol mai târziu, Gallienus a extins acest privilegiu asupra tuturor soldaților (SHA, *Vita Gallieni,* 8,1).

Deşi puține (doar încă trei la număr), descoperirile epigrafice sunt interesante şi sugestive pentru cariera centurionilor legionari posesori ai acestei distincții: două inscripții de la Heliopolis (CIL, III, 14 387 ff = IGLS, VI, 2781; CIL, III, 14 387 i; ILS, 9 198; IGLS, VI, 2798) şi alta de la Berytus (AÉ, 1998, 1435; personajul mai este cunoscut din epitaful său de la Karak Nouh în Bequa, în care se arată că şi-a încheiat cariera militară ca primipil: CIL, III, 13 606 = IGLS, VI, 2955).

În toate cazurile citate, această cinstire a fost urmată de promovarea la rangul de *primus pilus.* Acelaşi drum a urmat, fără îndoială, şi cariera lui M. Iulius Rufus; el a fost onorat de colegiul veteranilor din Ancyra, probabil îndată ce a ajuns vestea despre cinstirea acestuia cu *albata decursio,* dar înainte de a fi cunoscută apropiata avansare.

Când a primit această onoare, M. Iulius Rufus era centurion de rang superior în legiunea *IV Scythica*. Despre această legiune se ştie că a staționat la început în Moesia (E. Ritterling, RE, XII, 1925, col. 1255, 1559, 1577; A. Stein, *Die Legaten von Moesien* (Dissertationes Pannonicae, I, 7), Budapesta 1940, p. 30; vezi încă: D. M. Pippidi, în *Din istoria Dobrogei,* I, Bucureşti, 1965, p. 312, nota 118; Al. Suceveanu, în *La Dobroudja romaine,* Bucureşti, 1991, p. 25), după care a participat în 56/57 la războiul din Armenia, fiind apoi transferată în Syria (M. P. Speidel, în vol. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire,* editori Y. Le Bohec şi C. Wolff, Paris, 2000, p. 327-337; *non vidi*; J. Bennett, *loc. cit.,* p. 406, nota 8); se vede că mai târziu reapare în zona dunăreană (cel puțin o fracțiune din ea), participând la războiul împăratului Domitian cu dacii (mai puțin probabil la *bellum Germanicum et Sarmaticum*; vezi totuşi *supra,* recompensele primite de personajul din inscripția de la Berytus). De altfel, un număr important de inscripții ne vorbesc de militari romani participanți la războiul dacic al lui Domitian, distinşi de împărat cu onoruri şi bani (vezi Cassius Dio, LXVII, 7, 3): *L. Funisulanus*

Vetonianus, guvernator al Moesiei Superioare, *donatus ⟦ab Imp. Domitiano Aug(usto) Germanico⟧ bello Dacico coronis IIII murali vallari classica aurea, hastis puris IIII, vex(illis) IIII* (CIL, III, 4013 = ILS, 1005; IDRE, II, 271); *Vedenius Moderatus*, evocat al cohortelor pretoriene (CIL, VI, 2725 = ILS, 2034; IDRE, I, 2); *Ti. Claudius Vitalis*, centurion în legiunea I Italica (CIL, VI, 3584 = ILS, 2656; IDRE, I, 3); *M. Iulius Avitus*, centurion al legiunii V Macedonica, *donis donatus bello Dacic[o]* (CIL, III, 7 397 = IDRE, II, 359); *L. Valerius Proclus*, centurion al legiunii V Macedonica, *d(onatus) tor(quibus) ar(millis) pha(le)r(is) bel(lo) Dac(ico)* (CIL, III, 12 411= ILS, 2666 b; IDRE, II, 328); *T. Cominius Severus*, centurion al legiunii II Adiutrix, *donis donat(us) ab imp(eratore) Caesare Aug(usto) bello Dacico torquibus, armillis, phaleris, corona vallari* (CIL, III, 10 224 = ILS, 9 193; IDRE, II, 288); *Ti. Claudius Maximus*, *vexillarius equitum* din legiunea VII Claudia, *bello Dacico donis donatus ab imp(eratore) Domitiano* (AÉ, 1969-1970, 583 = IDRE, II, 363); *C. Vilanius Nepos*, centurion al cohortei XIII urbana (de la Carthagina), *donis donatus a Domitiano ob bellum Dacicum item ab eodem ob bellum Germanicum item torquib(us) armillis ob bellum Dacicum* (CIL, VIII, 1026 = ILS, 2127; IDRE, II, 422); *[- - -] Novatus*, *praef(ectus) elect(orum) exped(itorum) ex Raet(ia) bello Dacico* (AÉ, 1994, 1392 = IDRE, II, 262).

B) MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)
(1314-1345)

Bibliografie - Generalități

(1314-1333)

1314. Al. Avram, în BullÉp, 2008, p. 688-725, sub nr. 353-438, prezintă descoperirile de inscripții greceşti din zona Pontului Euxin. Câteva dintre epigrafele dobrogene au fost deja consemnate în seria precedentă a cronicii noastre: nr. 371(= CEpR, XXVI, 1220-1226), 372 (= CepR, XXVI, 1201*f*), 373 (= CEpR, XXVI, 1201*k* = 1225), 380 (= CEpR, XXVI, 1220), 381(= CEpR, XXVI, 1213), 382 (= CEpR, XXVI, 1215-1217), 383 (= CEpR, XVI, 1203), 384 (= CEpR, XXVI, 1201*a*); altele sunt reproduse în bibliografia epigrafică reținută în această cronică (*infra,* nr. 1315, 1318-1323, 1329-1331, 1333, 1338). De reținut, pentru un viitor fascicul al buletinului de epigrafie greacă, inscripția punctată pe o plăcuță de bronz de la Beidaud, jud. Tulcea (D. Aparaschivei, I. Matei, ArhMold, 27, 2004, p. 89-95 = CEpR, XXVI, 1218; AÉ, 2005, 1336).

1315. Al. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisé,* Dacia, N.S., 51, 2007, p. 79-132 (cu 11 figuri foto).

Autorul consemnează un număr important de rectificări de conținut sau simple adaosuri bibliografice, înregistrate în cele peste două decenii de la apariția *corpus*-ul histrian de inscripții publicat de D. M. Pippidi (ISM, I, 1986). În continuare, sub fomă de *addenda* (p. 115 şi urm.), autorul adaugă 40 de epigrafe apărute între timp; cea mai remarcabilă descoperire este decretul histrian în onoarea unui strateg al regelui Mithridate al VI-lea Eupator (Al. Avram, Oct. Bounegru, Pontica, 30, 1997, p. 155-165; SEG, XLVII, 1125; AÉ, 1997, 1316; BullÉp, 1999, 388).Vezi notița lui Al Avram, în BullÉp, 2008, 375.

1316. Maria Bărbulescu, *De nouveau sur le koinon du Pont Gauche à partir d'une inscription inédite de Tomis,* Dacia, N.S., 51, 2007, p.139-145.

Vezi *infra,* nr. 1337.

1317. Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, Zaharia Covacef, *Milestones from Dobruja in the Collection sof the Museum of National History and Archaeology of Constanța,* Pontica, 41, 2008, p. 169-181.

Vezi *infra,* nr. 1339-1342.

1318. Iulian Bîrzescu, *Zu den ältesten Steininschriften aus Istros,* Dacia, N.S., 51, 2007, p. 133-137. Discuţie pe marginea inscripţiilor ISM I, 102 şi 103. Vezi notiţa lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 3376.

1319. Octavian Bounegru, *Note sur la koiné commerciale du Pont Gauche à l'époque romaine,* Peuce (N.S.), 2 (15), 2004, p. 61-72; vezi BullÉp, 2008, 345.

1320. Idem, *Trafiquants et navigateurs sur le Bas Danube et dans le Pont Gauche à l'époque romaine,* Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen, 9, Wiesbaden, 2006; vezi şi articolul aceluiaşi autor, menţionat în seria precedentă a acestei cronici sub nr. 1201 g. Vezi şi notiţa lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 344.

1321. Idem, *L'expédition navale de l'amiral histrien Hégésagoras et la guerre sacrée d'Apollonie pontique,* Pontica, 40, 2007, p. 85-92; vezi notiţa lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, nr. 367.

1322. Mădălina Dana, *Éducation et culture à Istros. Nouvelles considérations,* Dacia, N.S., 51, 2007, p. 185-209. Vezi notiţa lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 377.

1323. Vasilica Lungu, *Iconographie et société antique: à propos d'une stèle funéraire d'Orgamé,* Peuce (N.S.), 2 (15), 2004, p. 49-60; vezi notiţa lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 385.

1324. Florian Matei-Popescu, *Participarea legiunilor din Moesia Inferior la expediţiile dacice ale lui Traian,* în vol. *Dacia felix* (*supra,* nr. 1238), p. 290-300.

1325. Idem, *Auxiliaria (I),* Oltenia, 16, 2008, p. 105-111.

Contribuţia comportă trei note: prima despre cariera ecvestră a lui P. Cutius Aburianus (*supra,* nr. 1312); urmează o discuţie în legătură cu diploma CIL XVI 49 din 12 ianuarie 105; cea de-a treia notă priveşte o inscripţie din colecţia Mavros de la MNA (*infra,* nr. 1345).

1326. Fl. Matei-Popescu, Al. Falileyev, *Notă asupra ISM V 115,* Tyragetia, I (26), 1, 2007, p. 323-326.

Autorii contestă lectura *vici Verg[o] / [b]ritiani* din primele două rânduri (cele păstrate) ale inscripţiei, propusă de T. Zawadski şi acceptată de Emilia Doruţiu-Boilă (ISM, V, 115). Cei doi noi autori reţin cu prudenţă forma *Vero / [b]ritiani*; puţin probabil să fie un toponim celtic.

1327 C. C. Petolescu, A.-T. Popescu, *Trois fragments de diplômes militaires de Dobroudja,* Dacia, N.S., 51, 2007, p. 147-151.

Vezi *infra,* nr. 1334-1336.

1328. Idem, *Une inscription de Păcuiul lui Soare,* în vol.: Alexandru Avram, Vasilica Lungu, Marian Neagu (editori), ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. *Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici,* Cultură şi civilizaţie la Dunărea de jos 25, 2008, p. 173-175. Inscripţia a fost prezentată în seria precedentă a acestei cronici (XXVI, 1228).

1329. Ligia Ruscu, *Sur le culte d'Aphrodite à Callatis,* în *Dacia Felix* (*supra,* nr. 1238), p. 193-197; vezi notiţa lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 368

1330. Eadem, *Die Struktur der Eliten der westpontischen Griechenstädte während des Prinzipats in Rahmen ihres rechtlichen Status,* Antiquitas (Wroclaw), 28, 2005, p. 141-162; vezi notiţa lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 364.

1331. Al. Suceveanu et alii, Histria XIII. *La basilique épiscopale,* Bucureşti, 2007; inscripţiile, p. 145-153; vezi notiţa lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 364

1332. Idem, *De nouveau autour de l'annexion romaine de la Dobroudja,* în vol. *Die römischen Provinzen* (*supra*, nr. 1235), p. 271-279.

1333. Margarita Tačeva, *Das westpontische Koinon,* Eirene, 43, 2007, p. 82-87; vezi nota lui Al. Avram în BullÉp, 2008, nr. 379.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite

(nr. 1334-1345)

1334. Mihai Bravu (jud. Tulcea). Două fragmente din *tabella I* a unei diplome militare, descoperite separat şi intrate în colecţii diferite: Textul îmbinat este următorul:

Textul de pe *tabella prior extrinsecus:*

SINGVLAS NON
CAESARE AVG F DOMITIA
TESSERA
TARSAE *D* *VZI F*
ET MACEDONI F
DESCRIP ET RECOGNITVM E
ROMAE IN CAPITOLIO AD A
TRIS EIVS PODI PARTE SIN
LOC XX

Textul de pe *tabella I intus:*

BASSO ET ANT **E EM**
DITIONE BELLI **FORTI**
AVCTORATI S **VNT ET D**
RVM NOM **INA SVBSCRI**
RISQVE EO ***RVM CIVI***
VXORIBV **S QVAS TVNC**

a) Primul fragment a fost descoperit în anul 1990, în localitatea Mihai Bravu (jud. Tulcea); dimensiuni: 7,3 × 3,7 × 0,1cm. Păstrat într-o colecţie particulară (I. Matei, Bucureşti).

C. Chiriac, L. Mihăilescu-Bîrliba, I. Matei, ZPE, 150, 2004, p. 265-269; AÉ, 2004, 1282.

În transcrierea de mai sus, textul este redat cu aldine.

Beneficiind de mai multe analogii (CIL, XVI, 12, 13, 15, 16; RMD, IV, 204 = AÉ, 1997, 1273), editorii au dat o dezlegare corectă a fragmentului epigrafic, care datează din 5 aprilie 71.

b) Cel de-al doilea fragment provine dintr-o altă descoperire întâmplătoare; dimensiuni: 7,6 × 5 × 0,2 cm; înălţimea literelor: 0,3-0,5 cm. A intrat într-o colecţie particulară (A.-T. Popescu, Bucureşti), fiind vândută ulterior Băncii Naţionale a României. Publicaţie:

C.C. Petolescu, A.-T. Popescu, Dacia (N.S.), 51, 2007, 147-149, fig. 1 (reconstituirea fotografică şi grafică a întregului fragment epigrafic: doamna Iuliana Barnea).

În transcrierea de mai sus, textul este redat cu litere cursive (italice) albe.

Textul a fost întregit cu uşurinţă şi datat în anii 70-71, pe baza reconstituirii numelui lui Sex. Lucilius Bassus, prefectul flotelor de la Misenum şi Ravenna (CIL XVI, 12-16; RMD IV, 203 = AÉ 1997, 1771; RMD IV, 204 = AÉ 1997, 1273; RMD IV, 205). În timpul corecturii finale la articolul

din revista *Dacia*[1], am cunoscut publicaţia fragmentului de la Mihai Bravu, care se îmbină perfect cu cel publicat de noi (vezi reconstituirea, *loc. cit.*).

Prin unificarea textelor celor două tăbliţe (mai întâi cel de pe *intus,* apoi cel de pe *extrinsecus*), conţinutul noii diplome din 5 aprilie 71 este următorul:

Intus:

[Imp. Caesar Vespasianus Augustus etc.*]*
[ ]
[iis? qui militaverunt in classe Ravennate sub Sex(to) Lucilio]
Basso et ant*[e emeri]* ***ta*** *[stipendia, quod se in ex-]*
peditione belli forti*[ter industriaque gesserant ex-]*
auctorati sunt et *[deducti in Pannoniam quo-]*
rum nomina subscr*[ipta sunt ipsis liberis poste-]*
risque eorum civi*[tatem dedit et conubium cum]*
uxoribus quas tunc *[habuissent cum est civitas]*

Extrinsecus::

[iis data aut siqui caelibes essent cum iis]
[quas postea duxissent dumtaxat singuli]
singulas. non*[is Aprilibus]*
Caesare Aug*(usti)* ***f****(ilio)* ***Domitiano****, [Cn. Pedio co(n)s(ulibus)]*
tesssera*[rio]*
Tarsae Duzi f*(ilio) [Besso?]*
et Macedoni f*(ilio) [eius]*
Descrip*(tum)* ***et recognitum e****[x tabula aenea quae fixa est]*
Romae in Capitolio ad a*[ram gentis Iuliae - - - ex-]*
trisecus podi parte sin*[isteriore tab(ula) pag(ina)]*
loc*(o)* ***XX***

Această nouă diplomă trebuie, deci, adăugată patrimoniului epigrafic al Moesiei Inferioare (ar fi de dorit ca primul fragment să se alăture celuilalt, într-o singură colecţie). Posesorul diplomei, *Tarsa, Duzi f(ilius),* era un trac din Dobrogea, posibil din neamul bessilor.

1335. Provenienţă necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)* aparţinând colţului superior drept al unei tăbliţe; dar micul orificiu, prin care cele două tăbliţe erau legate, lipseşte. Dimensiuni: 4,9 × 4,7 × 1,5 cm. Textul este clar gravat; literele sunt înalte de aproximativ 0,2-0,4 cm. Acum se află în Muzeul Băncii Naţionale a României.

C. C. Petolescu, A.-T. Popescu, *loc. cit.* (v. nr. 1327), p. 149-151, fig. 2 (foto).

Tabella I extrinsecus:	*Tabella I intus:*
- - - - - - - - - IVI TRAIANI	- - - BRAC ET
- - - - - - - -E PRONEPOS T	CL SATVRN
- - - - - - - INVS AVG PIVS	EM DIM HON M
- - - - - - IMP II COS IIII PP	C R QVI EOR N
- - - - - -AVER IN ALIS QVIN	TVNC·HAB·CVM
- - - - - AE APPELL GALLOR ET	POST·DVX·DT·S
- - - - ECTORIGIANA ET II	

[1] Articolul urma să apară în anul 2005, într-un volum *supplementum* la revista Dacia, cu ocazia centenarului naşterii profesorului D. M. Pippidi (1905-1993).

- - - - PASIANA DARDANOR
- - - RACAROR CIV ROM ET
- - - - - - - - - - AR ET I CLAV
- - - - - - - - - - - - - - - - - II CHAL

Diploma este copie (extras) după o constituţie imperială a lui Antoninus Pius; acesta a fost aclamat *imperator II* în 142 şi învestit *consul IIII* la 1ianuarie 145 (A. Degrassi, *Fasti consolari,* p.149; vezi încă: G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen,* Bonn, 1977, p. 149; D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2]*,* Darmstadt, 1996, p. 134-135).

Pe faţa exterioară *(extrinsecus)* erau înscrise mai întâi cinci *alae* (conform indicaţiei din linia 5); se păstrează parţial doar numele a patru dintre ele. Urmează cohortele, dintre care se păstrează alte patru nume. Pe faţa interioară *(intus)* se păstrează numele altor trei cohorte; din r. 2 aflăm că aceste trupe se aflau *[sub] Cl(audio) Saturn[ino]*.

Deşi lacunar, textul păstrat (în special numele legatului şi cele ale trupelor) este totuşi suficient pentru a ne da seama că este vorba de o diplomă privitoare la trupele provinciei Moesia Inferior. În aceeaşi ordine şi sub acelaşi guvernator, aceste trupe apar pe *extrinsecus* altei diplome militare (loc de descoperire necunoscut), datând între 10 decembrie 145 – 9 decembrie 146 (dar fără îndoială din anul 146; RMD, IV, 270 = AÉ, 1999, 1359): *equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in alis quinque et cohortib(us) undecim* (de remarcat că în diploma noastră, numărul alelor este transcris tot *quin(que),* iar nu *V*) – *et sunt in Moesia Infer(iore) sub Claudio Saturnino*; într-o ordine uşor diferită, aceste trupe îşi fac apariţia în diploma de la Malak Preslavetz *(Nigriana)* datând din 7 aprilie 145 (RMD, III, 165, cu o completare şi precizarea datei: RMD, V, 399). De remarcat că diploma noastră conţine o importantă precizare: trupa înscrisă pe locul 1între cohorte era sigur *[I Braca]ror(um) civ(ium) Rom(anorum),* iar nu *I Bracar(augustanorum) civ(ium) Rom(anorum)* (pentru cele două trupe, vezi Fl. Matei-Popescu, SCIVA, 52-53, 2001-2002, p. 193-195, nr. 12-13).

O problemă pune trupa de la începutul r. 1 de pe *intus.* În diploma din 146, citată mai sus, apare printre cohorte, r. 10, pentru a doua oară, o trupă *I Bracar(augustanorum)* sau *I Bracar(orum)*. În schimb, în diploma de la Nigriana, din 7 aprilie 145, numele trupei (r. 9 printre cohorte) apare în forma *[Bracar]august(anorum)* (număul în lacună). De asemenea, într-un alt fragment, datat circa 155 (loc de descoperire necunoscut), apare o cohortă *II Br[- - -]* (AÉ, 2001, 2160), iar în diploma de la Brestovene (circa 157) aceeaşi trupă cu numele complet: *II Bracaraug(ustanorum)*. Înseamnă că în diploma din anul 146, numărul de ordine al trupei a fost gravat greşit; în această diplomă, ca şi în fragmentul nostru (*intus,* r. 1), trebuie să fie vorba de *cohors II Bracaraugustanorum* (atestată pentru prima dată în diploma de la Cataloi din anul 92: vezi seria a cestei cronici XXI-XXIV, 1079 şi AÉ, 2003, 1548).

Textul reconstituit este următorul:

Tabella I extrinsecus:

[Imp(erator) Caesar divi Hadriani f(ilius) d]ivi Traiani
[Parthici nep(os) divi Nerva]e pronepos T.
[Aelius Hadrianus Anton]inus Aug(ustus) Pius
[trib(unicia) pot(estate) i]mp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae)
[equitibus et peditibus qui milit]aver(unt) in alis quin(que)
[et cohortibus undecim qu]ae appell(antur) (1) *Gall(orum) et*
[Pannon(iorum) et (2) *Gall(orum) Ate]ctorigiana et* (3) *II*
[Hispan(orum) Aravacor(um) et (4) *I Ves]pasiana Dardanor(um)*
[et (5) *I Flavia Gaetulor(um) et* (1) *I B]racaror(um) civ(ium) Rom(anorum) et*
(2) *[II Mattiacor(um) et* (3) *I Flavia Numid]arum et* (4) *I Clau-*
[dia Sugambrum vet(erana) et (5) *I Lusitanor(um) et] (*6) *II Chal(cidenorum)*
[sag(ittariorum)…

Tabella I intus:

(10) *[II Br]ac(araugustanorum) et* (11) *[II Fl(avia) Brit(tonum) et sunt in Moesia Inferiore sub]*
Cl(audio) Saturn[ino quin(is) et vicen(is) plur(ibusve) st(ipendis)]
em(eritis) dim(issis) ho(nesta) m[is(sione) q(uorum) n(omina) s(ubscripta) s(unt)]
c(ivitatem) R(omanam) qui eor(um) n(on) [hab(erent)dedit et con(ubium) cum ux[oribus) q(uas)]
5 *tunc hab(uissent) cum [est civ(itas) is dat(a) aut si qui cael(ibes) es(sent) cum is q(uas)]*
post(ea) dux(issent) d(um)t(axat) s[inguli...

1336. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)* făcând parte din colțul drept inferior. Dimensiuni: 4,6 × 3,2 × 0,2 cm; înălțimea literelor: 0,2-0,3 cm. Muzeul Băncii Naționale a României. Pl. II/3-4.

C. C. Petolescu, A.-T. Popescu, *loc. cit.* (nr. 1327), p. 151, nr. 3, fig. 3 (foto).

Tabella I extrinsecus:

[- - - f(ilio)) ei]us
[- - - fi]l(iae) eius
[Descriptum et recognitum ex tab]ula ae-
[nea quae fixa est Romae in mur]o post
5 *[templum divi Augusti ad Miner]vam*

Tabella I intus:

[- - - civitatem Romanam dedit et]
[conub(ium) cum uxoribus quas tunc hab]uisse(nt)
[cum est civitas iis data aut si] qui caelibes
[essent cum iis quas postea duxissent...

Din cauza caracterului prea fragmentar, valoarea acestei tăblițe este neînsemnată. În privința datării, constatăm pe *intus* un important reper cronologic: formula *[si] qui caelibes essent,* care dispare de la Antoninus Pius (vezi CIL, XVI, p. 158).

De asemenea, încercând o reconstituire a celor trei rânduri de pe *extrinsecus,* obținem o lărgime de aprox. 18 cm (ceea ce ni se pare exagerat); înseamnă că dimensiunile inițiale ale diplomei erau comparabile cu cele ale diplomei de la Cataloi (20,2 × 16,3 cm). Pe de altă parte, se constată că, pe *intus,* rândurile sunt rarefiate, deci numărul trupelor consemnate era destul de redus; ar putea fi voba de o diplomă pentru flota moesică, precum aceea de la Bretcu din 14 iunie 92 (CIL, XVI, 37; IDR, I, 25).

1337. TOMIS (Constanța). Fragment de colonetă de calcar, reutilizată ca material de construcție încă din antichitate; se păstrează partea inferioară, î = 0,58, diam. = 0,23 m. Litere înalte de 5,6-6,4 cm, îngrijit trasate; *sigma* este dreptunghiulară în r. 2 și unghiulară în r. 5. MINA Constanța, inv. 35808.

Maria Bărbulescu, Dacia, N.S., 51, 2007, p. 139-140, fig. 1(foto) (v. *supra,* nr. 1316) Vezi și notița lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 370.

- - - - -
βουλευ-
τὴς
τῆς
Πεν-
ταπόλε-
ως

Prima jumătate a secolului al III-lea. Inscripția acefală este dedicația unui consilier anonim al comunității pontice *(Pentapolis)*; despre comunitatea vest-pontică, v. *supra,* nr. 1333.

1338. ***Ibidem.*** Stelă de marmură, descoperită la Constanța, pe bulevardul Mamaia, în anul 1988, cu prilejul unor săpături de salvare în zona necropolei tomitane. Dimensiuni: 0,93 × 0,575 × 0,07 m. Stela prezintă un fronton arcuit, în care este redată scena banchetului funerar; câmpul inscripției este cuprins într-un cadru profilat. Litere înalte de 4 cm (dar *A* şi *E* sunt mai mici în r. 2 şi 4). Loc de conservare: MINA Constanța, inv. 35804.

Maria Bărbulescu, Adriana Câteia, Pontica, 40, 2007, p. 245-253, fig. 1 (foto). Stela a fost menționată şi de Sven Conrad (*Die Grabstellen aus Moesia Inferior,* Leipzig, 2004, p. 160-161, nr. 132), dar fără citarea inscripției.

Textul este următorul

Μ(άρκῳ) Ἀντώνιῳ
Μαρκιανῷ πα-
τρὶ νόμιμῳ
καὶ ἱερεῖ σοτεί-
ρης Ἑκάτης
ζήσαντι ἔ-
τη μθ´ τὴν
[στή]λην ἀν[έ-]
[στησεν] ἡ σ[ύμ-]
[βιος] αὐτοῦ]
[- - - - - -]
[μνήμης χάριν]

Traducerea autoarelor: „Lui Marcus Antonius Marcianus, *pater nominos* şi preot al mântuitoarei Hecate, care a trăit 48 de ani, i-a ridicat stela soția sa. . . . . spre amintire".

Termenul *pater* defineşte calitatea de conducător al unei comunități religioase; pentru epitetul ce-i însoțeşte numele, autoarele citează o inscriție mithriacă de la Aquileia, unde apare un *pater nominos* (CIL, V, 764 = ILS, 4251= CIMRM, I, 739; SEG, III, p. 550-551). Vezi notița lui Al. Avram, în BullÉp, 2008, 369.

1339. Cheia (jud. Constanța). Fragment de stâlp miliar descoperit întâmplător de un învățător din satul Grădina şi donat nuzeului din Constanța (inv. 43454). Dimensiuni: î = 0,48, diam. = 0,25 m. Litere înalte de 6-7,2 cm.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Z. Covaceff, Pontica, 41, 2008, p. 169-170, nr. 1, fig. 1a-b (foto, desen) (v. *supra,* nr. 1317).

[- - - - - res-]
[tituerunt per M(arcum)]
[Servilium Fabi-]
[a]num Ṃ[aximum]
[l]eg(atum) Aug(usti) [pr(o) pr(aetore)]
m(illia) p(assuum)

În ultimul rând trebuie completat probabil *m(ille) p(assuum),* deoarece lipsa cifre arată că borna indica doar o milă depărtare de localitatea de referință. *M. Servilius Fabianus Maximus*, legat al Moesiei Inferioare pe timpul lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus, este cunoscut din mai multe inscripții (B. E. Thomason, *Laterculi praesidum,* Göteborg, 1984, col. 136, nr. 93); reținem aici doar fragmentul de *milliarium* descoperit la Sinoe, datând din anul 162 (CIL, III, 12514; ISM, I, 318).

1340. Arsa (jud. Constanța). Fragment de stâlp miliar de calcar, descoperit în anul 1994. Dimensiuni: î = 2,31, d = 0,36 m. Litere înalte de 5-6 cm. MINA Constanța; inv. 43455.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Z. Covaceff, Pontica, 41, 2008, p. 171-173, fig. 2 a-c (foto, desen) (v. nr. 1317).

Editoarele observă că textul conține două inscripții. Cea mai veche a fost rasă, în special la marginile rândurilor; în partea centrală, unele litere au fost schimbate în altele. Din această inscripție, s-au recuperat astfel: r. 2, literele *IVS*, 4 *ẠVṚ*, 5 *ANT,* 6 *Ẹ·O*; 7 *TVLḶ*, 8 *ẸGA,* 9 *Ṃ.* Autoarele consideră că această inscripție datează din epoca Severilor.

Textul celei de-a doua inscripții a fost completat astfel:

Imp(eratori) Caes(ari)
[Ṃ(arco)] Iul(io) Phị-
.lippo Pịọ [Fe-]
lici invict[o]
5 *Aug(usto) et M(arco) Ị[ul(io)]*
[P̣]ḥilippo no-
bilịssimo
Caes[ari]

Numele împăratului şi al Cezarului trebuie completate în cazul ablativ: r. 1 *Imp(eratore) Caes(are)* („pe când domnea împăratul Cezar...”), la fel în ultimul rând. Partea finală a inscripției (r. 9 ?), cu indicarea distanței, lipseşte.

1341. CALLATIS (Mangalia). Fragment de stâlp miliar descoperit întâmplător la Mangalia, acum mai bine de o jumătate de secol (o fişă a piesei întocmită de Adrian Rădulescu, din 1956). Dimensiuni: î = 0,37, diam.= 0,28 m. Litere înalte de 4,5-5 cm. MINA Constanța; inv. 47.

M. Munteanu, L. Buzoianu, Z. Covacef, *lic. cit.* (*supra,* nr. 1317), p. 177-178, nr. 4, fig. 4 a-c.

[- - - - - - - - - - -]
Piis Felici[b(us)]
Invictis Aug(ustis)
[et]t M(arco) [Fl(avio) Val(erio)]
5 *[C]ons[tantio]*
et Ga[lerio Val(erio)]
[Maximiano]
[nob(ilissimis) Caes(aribus)

Acest *milliarium* datează din epoca primei tetrarhii.

1342. CAPIDAVA. Fragment de *milliarium* din calcar, descoperit în anul 1999, în cursul săpăturilor din cetate. Dimensiuni: î = 0,67-0,70 m, diam. = 0,33 m. Litere înalte de 3,5-5 cm. MINA Constanța, inv. 43459.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Z. Covacef, *loc. cit.* (*supra,* nr. 1317), p. 173-177, nr. 3, fig. 3 a-b.

a

Imp(eratoribus) C[aes(aribus) C(aio) Au-]
[re]l(io) Val(erio) [Diocletiano]
ẹ[t M(arco) Aur(elio) Val(erio) Maximiano]
P(iis) F(elicibus) Inv[ic(tis) Aug(ustis)]
5 *[et M(arco) F(lavio) Valerio]*
[Constantio et C(aio)]
[G]a[le]ṛị[o Val(erio) Maximiano]
IIII co(n)s(ulibus) [nob(ilissimis)]
Caeṣ(aribus)

b

Imp(eratores) C[aes(ares)]
C(aius) Fl(avius) Vạl(erius) [Constantius]
ẹ[t Val(erius) Licin(ianus) Licinius]
P(ii) F(elices)Inv[ic(ti) Aug(usti) et Fl(avius)]

5 *[Val(erius) Ç̣rispus et Lici-]*
[nia]ṇus [Licinius Iun(ior) et Ḟl(avius) Ç[l(audius) Constantinus]
[nob(ilissimi)]
Caeṣ(ares)]

Acest stâlp miliar conține două inscripții, gravate succesiv, una din epoca primei tetrarhii, cealaltă din epoca domniei lui Constantin și Liciniu.

1343. CARSIVM (Hârşova). Fragment de gât de amforă (î = 25 cm) descoperit în anul 1989 în cursul lucrărilor de construire a unui bloc de locuințe (str. Vadului, bl. S 1), într-o groapă menajeră, împreună cu alte fragmente ceramice.

C. Nicolae, 1995-1996, p. 159; idem, Pontica, 40, 2007, p.401-406, fig. 1(foto, desen).

Pe gâtul amforei s-a trasat, cu vopsea roșie, monograma *chi-rho* (î = 15,5 cm).

1344. IBIDA (Slava Rusă). Mic fragment de diplomă militară *(tabella posterior)* descoperit în anul 2002, în cursul săpăturilor arheologice; dimensiuni: i = 4 cm, l = 2,8 cm. Nu se menționează locul de păstrare.

Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Un nouveau fragment de diplôme militaire de la Mésie Inférieure,* Dacia, N.S., 52, 2008, p. 199-210.

Textul păstrat este următorul:

Intus	*Extrinsecus:*
GVLI SING	ALEX
XIX K	HE
IO FAVSTIN	
CVI PRAE	

Pe baza indicațiilor din r. 2 (data) și 3 (numele unui consul, păstrat parțial: *A. Caecilius Faustinus*) de pe *intus*, autorul ajunge la concluzia că fragmentul de diplomă este copie după o constituție imperială din 14 august 99 (cf. CIL, XVI, 44 și 45). Din exces de erudiție, autorul încearcă o reconstituire integrală a diplomei, prezentând fișele complete ale trupelor (presupuse a fi fost menționate în diplomă). În fapt, „diploma" nu aduce nimic nou, la fel amplul studiu care i se dedică. Doar atât: un veteran anonim, dintr-o trupă și ea necunoscută, al cărei comandant rămâne și el necunoscut, s-a stabilit pe vremea împăratului Traian la Ibida (Slava Rusă), contribuind la consolidarea romanității în ținutul dintre Dunărea de jos și Mare.

1345. Proveniență necunoscută. Fragment de altar (partea inferioară); dimensiunile nu sunt menționate. MNA, București, inv. L 1250; provine din colecția Mavros.

Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturali ale Museului Național de Antichități din Bucuresci,* București, 1902, p. 42-45, nr. 7; CIL, III, 6 227 (= 7 594). Discuție: Fl. Matei Popescu, Oltenia, 16, 2008, p. 109-111(cu fotografia inscripției) (vezi nr. 1262).

[- - -]LLINVS
[- - -]PRAEPOSIT
[- - -]TONVM EX VOTO P
[- - -]EL PATER [- - -]

Pentru primele trei rânduri, Gr. Tocilescu propunea lectura: *[Geme]llinus, / praeposit(us) / [vexillat]ionum ex voto p(osuit)*; lectura CIL: *[M. Marce]llinus / [dec. alae...] praeposit(us) / [coh(ortis) II Fl(aviae) Brit]tonum ex voto p(osuit)*. Pentru r. 4, lectura propusă este, în ambele cazuri, inacceptabilă.

În fișa piesei de la MNA, întocmită în 1959 de Emilia Doruțiu-Boilă, se propune, în ultimul rând: *[Apr]il. Pater[no et ?] / [Arcesilao cos.],* perechea de consuli din anul 267. Fl. Matei Popescu

observă însă că pe piatră, prima literă din r. 1 este *E,* nu *I* (vezi în acest sens şi lectura lui Tocilescu), ceea ce ar însemna că gentiliciul personajului era *[A]el(ius).* Dacă admitem că inscripţia provine din zona dunăreană, prezenţa unei inscripţii din anul 267 devine problematică. Numele din ultimul rând ar putea fi completat cu cel al lui Cn. Cornelius Paternus, consul în anul 233 (vezi A. Degrassi, *Fasti consolari,* Roma, 1952, p. 65); în acest caz, inscripţia ar fi ofranda de mulţumire a comandantului unei vexilaţii plecate poate din Moesia Inferioară pentru a participa la războiul lui Severus Alexander contra perşilor (vezi Herodian, VI, 4: „Alexandru vizită Illyria şi garnizoanele de pe cuprinsul ei, strânse şi de pe aceste meleaguri o armată numeroasă, ajungând în cele din urmă la Antiochia"), asupra cărora triumfă la 25 septembrie 233 (D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2]*,* Darmstadt, 1996, p. 177).

BASILICA CREŞTINĂ ÎN ILLYRICUM. ARHITECTURA RELIGIOASĂ ÎNTRE ORIENT ŞI OCCIDENT. CAZUL PROVINCIILOR DIN NORD-ESTUL ILLYRICUM-lui ÎN COMPARAŢIE CU PROVINCIILE DE PE CURSUL INFERIOR AL DUNĂRII

IRINA ADRIANA ACHIM

Tratarea în acelaşi studiu a monumentelor de arhitectură creştină de pe teritoriul a două provincii din Illyricul septentrional (cele două Dacii sud-dunărene) şi a celor de pe teritoriul a alte două provincii situate pe cursul inferior al Dunării poate să pară paradoxală sau chiar contestabilă din punct de vedere al demersului ştiinţific. Însă, lucrarea de faţă* s-a dorit a fi continuarea logică a tezei de doctorat a profesorului Emil Condurachi — *I monumenti paleocristiani nell'Illirico* — lucrare apărută în anul 1940, în cel de-al nouălea fascicul al anuarului Şcolii române de la Roma. Alegând pentru studiul său nişte frontiere flexibile, Emil Condurachi se înscria în linia de analiză deschisă de J. Zeiller şi de H. Leclercq în prima jumătate a secolului al XX-lea.

Pentru a putea respecta riguros frontierele anunţate în titlul lucrării, cele ale prefecturii Illyricum, împărţit în două subunităţi administrative distincte – Illyricum oriental şi Illyricum occidental – ar fi fost necesar studiul monumetelor situate pe teritoriul a două dioceze, Dacia şi Macedonia. Aceste două dioceze antice reuneau 12 provincii, ce acoperă teritoriul actual al fostei Iugoslavii, al Albaniei, al Greciei, parţial al Bulgariei , la care s-ar fi adăugat alte şapte provincii ale diocezei Pannonia. Dificultatea şi amploarea unui astfel de subiect au impus, de la momentul înscrierii la Universitatea Paris I (în octombrie 2001), o limitare drastică a ariei geografice a tezei de doctorat. Această limitare a fost anunţată şi explicată în subtitlul lucrării.

Din punct de vedere geografic, ancheta prezentată în lucrarea de faţă este centrată pe un ansamblu provincial nord-balcanic ce acoperă astăzi teritoriul Bulgariei de la nord de Munţii Balcani şi provincia istorică românească Dobrogea.

* Rezumat al tezei de doctorat *La basilique chétienne en Illyricum. L'architecture cultuelle entre Orient et Occident. Le cas des provinces de l'Illyricum du Nord-Est comparé à celui des provinces du Bas Danube*, susţinuă de Irina Adriana Achim la data de 25 ianuarie 2008 la Paris I, Université Panthéon-Sorbonne, sub coordonarea profesorilor Alexandru Barnea şi Jean-Pierre Sodini.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 247-258

Două dintre provinciile antice considerate aparţineau prefecturii Illyricului oriental, Dacia Mediterranea şi Dacia Ripensis. Arhitectura paleocreştină a acestor două provincii situate în vestul spaţiului cercetat şi la limita de nord a prefecturii Illyricului oriental a fost comparată cu alte două provincii depinzând de prefectura Orientului, situate la gurile Dunării şi pe malul vestic al Mării Negre – Scythia şi Moesia Secunda. Astfel, Dunărea constituie elementul de unitate al întregii zone geografice avute în vedere de prezenta teză de doctorat. Amplasate pe o frontieră-cheie a imperiului, cele patru provincii analizate au suferit avatarurile poziţiei lor geografice, între barbari şi Peninsula Balcanică. Oscilaţia politică permanentă a ariei geografice danubiene între cele două *partes imperii* de la sfârşitul secolului al III-lea şi până în secolul al VI-lea face din tot acest spaţiu un teritoriu cu o configuraţie religioasă aparte, frecvent zguduit de erezii şi receptiv, în egală măsură, modelelor arhitecturale venind din Orient şi din Occident.

Din această perspectivă, obiectivul major al acestei teze de doctorat a fost acela de a prezenta într-un corpus unitar monumentele paleocreştine cunoscute pe teritoriul dintre Dunărea Inferioară şi Munţii Balcani, cu scopul de a replasa fenomenul arhitecturii creştine a acestui spaţiu într-un ansamblu mai coerent şi mai sugestiv decât cel deja schiţat în studiile anterioare. Prin adoptarea unui model de analiză unificator studiul arhitecturii monumentelor religioase de la nord de Balcani propus în lucrarea de faţă trebuia să servească unei mai bune înţelegeri a principalelor scheme arhitecturale, dar şi a tipologiei şi a repartiţiei dispozitivelor liturgice asociate unui cadru arhitectural predefinit.

Din punct de vedere cronologic, subiectul ales impunea limite cronologice stricte. Astfel, perioada avută în vedere se întinde între secolul al IV-lea şi sfârşitul secolului al VI-lea, dată la care cea mai mare parte a monumentelor analizate şi a oraşelor sau a burgilor ce le adăposteau au căzut în desuetudine ca urmare a atacurilor barbare şi a prăbuşirii limesului danubian.

Numai confruntarea diferitelor tipuri de surse putea conduce la obţinerea unui rezultat valabil, în măsură să permită înţelegerea subiectului în integralitatea sa. Aportul arheologiei a fost prioritar în munca de documentare a acestei teze şi s-a sprijinit în bună măsură pe principalele publicaţii arheologice regionale. Cu toate acestea, dubiile şi ezitările în faţa unei realităţi arheologice puţin sau deloc explicate în literatura de specialitate au fost numeroase. Elemente frecvent ocultate, că este vorba despre morminte în interiorul sau în jurul unei biserici paleocreştine sau despre inscripţii, şi-au găsit locul în catalog. Pe de altă parte, monedele, atunci când acestea au fost descoperite în contexte arheologice clare, au fost în măsură să furnizeze informaţii preţioase despre cronologia monumentelor. Un sprijin important în înţelegerea arhitecturii paleocreştine din Dobrogea mi-a fost furnizat de documente de arhivă păstrate în depozitele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, ale Secţiei de Manuscrise a Bibliotecii Academiei Române sau ale Institutului Naţional pentru monumentele istorice. Propriile mele cercetări de teren şi numeroase alte vizite pe şantiere mi-au facilitat cunoaşterea directă a monumentelor

din România şi din Bulgaria şi mi-au permis completarea documentaţiei arheologice cu observaţii directe asupra edificiilor.

Sinteza realizată se fundamentează pe un catalog al descoperirilor arheologice, catalog care reuneşte 166 de monumente. Fiecare monument de cult creştin a fost prezentat într-o fişă standard şi urmăreşte un model adoptat în mai multe rânduri de alţi autori şi pentru alte regiuni ale imperiului în aceeaşi epocă (cum ar fi Africa, Dalmaţia sau Iordania). Fişele, organizate pe provincii şi apoi în ordine alfabetică a siturilor se raportează la numele actuale ale localităţilor cu indicarea, după caz, a numelui antic al aşezării, a judeţului şi al ţării. Catalogul se deschide cu prezentarea basilicilor paleocreştine din provinciile din nordul Illyricului oriental, Dacia Mediterranea şi Dacia Ripensis, urmate de cele din provinciile Moesia Secunda şi Scythia Minor. Fiecărui sit îi corespunde un număr curent, urmat de un al doilea, acolo unde bisericile sunt mai multe în cadrul aceluiaşi sit.

Fişele, care reiau formularul utilizat de A. Michel în sinteza sa despre bisericile de pe teritoriul Iordaniei, conţin, în primul rând, detalii privind localizarea monumentului în cadrul sitului şi continuă cu informaţii referitoare la istoricul cercetării şi bibliografia, pe cât posibil exhaustivă, a bisericii. Toate aceste precizări sunt urmate de prezentarea aspectelor privind arhitectura fiecărei biserici şi a dispozitivului său liturgic. Descrierea monumentului a fost făcută invariabil pornind dinspre est spre vest. Imaginea edificiului este completată de detalii despre decor, inhumaţii şi eventuale descoperiri epigrafice şi se termină cu remarci despre cronologie. Partea referitoare la arhitectura monumentelor şi la instalaţiile liturgice este tributară informaţiilor oferite de principalele publicaţii arheologice disponibile şi a fost completată după caz cu propriile mele observaţii. Tipul de fişă adoptat a permis unificarea informaţiilor disponibile privind fiecare biserică în parte. 142 de figuri reunite în planşe ilustrează cea mai mare parte a monumentelor descrise în catalog şi au fost inserate la finalul celui de-al doilea volum. Documentaţia a fost completată de opt hărţi, numeroase tabele sinoptice, o listă a principalelor abrevieri utilizate şi o listă a bibliografiei.

Sinteza sistematică a informaţiilor arheologice constituie primul volum al tezei. Acesta a fost împărţit în trei capitole subdivizate în numeroase subcapitole. Primul capitol se referă la organizarea ecleziastică şi la locul pe care monumentele îl ocupă în urbanism. Cel de-al doilea capitol, de altfel şi cel mai amplu al lucrării, încearcă să retraseze principalele caracteristici ale arhitecturii edificiilor de cult analizate. Cel de-al treilea capitol este dedicat dispozitivelor liturgice asociate bisericilor din zona studiată. 17 planşe ilustrează diverse aspecte discutate în primul volum al tezei. Dacă în cadrul geografic propus bisericile de pe teritoriul fostei Iugoslavii beneficiau deja de analize detaliate, pentru Bulgaria de la nord de Balcani şi pentru Dobrogea problematica arhitecturii creştine şi a dispozitivelor liturgice necesita un studiu mai aprofundat. Deşi arhitectura creştină a celor patru provincii analizate nu oferea aceleaşi „avantaje ştiinţifice", ea deschidea în schimb calea spre noi perspective de interpretare şi ridica diferite semne de întrebare. Repertoriul monumentelor a servit astfel ca punct de plecare al unei cercetări mai

detaliate, circumscrise unor frontiere flexibile, cercetare ce a condus la o mai bună înțelegere a particularităților arhitecturii religioase nord-balcanice, la definirea constantelor constructive, dar şi a principalelor tipuri de instalații liturgice, precum şi la precizarea repartiției lor geografice pe cuprinsul unui spațiu constant disputat şi împărțit, politic şi administrativ, între Orient şi Occident.

Cel dintâi capitol, împărțit în trei subcapitole, tratează cadrul administrativ şi ecleziastic ca premisă a expansiunii teritoriale a creştinismului şi a monumentelor de cult creştine. Această prezentare mi-a permis să stabilesc o repartiție geografică a bisericilor mai întâi pe teritoriul provinciei de apartenență şi apoi în raport cu oraşul, şi să urmăresc îndeaproape utilizarea şi reutilizarea spațiului. Obținem astfel reprezentarea destul de fidelă a unei organizări ecleziastice ce corespunde în linii generale principalelor unități administrative cunoscute, dar şi a unei „geografii sacrale" a cărei evoluție se supune condițiilor dictate de cadrul geografic. Imaginea unui creştinism preponderent urban poate fi viciată de stadiul cercetării arheologice, care s-a ocupat în special de vestigiile din marile centre urbane şi a neglijat în mod voluntar explorarea teritoriului ce oferea rezultate mai puțin interesante. Putem însă observa că numărul bisericilor *intra muros* este mult mai ridicat decât cel al edificiilor ridicate în afara zidurilor, deci *extra muros*. În termeni de repartiție geografică a monumentelor în Dacia Mediterranea putem observa o netă polarizare a bisericilor în jurul a două centre ecleziastice de mare importanță: Sofia şi Caričin Grad. Dacia Ripensis, cu frontiera nordică pe linia Dunării pare să fi fost mult mai expusă atacurilor barbare, fapt ce a determinat regruparea principalelor edificii de cult în situri din interiorul provinciei sau chiar de la granița sa de sud. Mai la est, în Moesia Secunda cu excepția siturilor de la Švištov, Krivina şi Silistra nu regăsim monumente creştine pe limesul danubian. Bisericile par să fi fost ridicate cu precădere în oraşe şi burgi din interiorul provinciei sau situate spre granița meridională a acesteia. Marile oraşe din zona orientală a provinciei, Reka Devnja şi Varna, au generat apariția de aşezări satelitare, dintre care unele se întind de-a lungul litoralului. Scythia Minor se distinge de celelalte trei provincii prin raritatea monumentelor de cult în interiorul teritoriului, singurele excepții fiind furnizate de Niculițel şi Adamclisi şi prin dispunerea uniformă a bisericilor în oraşe şi fortificații situate de-a lungul frontierei danubiene şi maritime.

Reutilizarea spațiului a fost intensă, mai ales în marile centre urbane cum ar fi Bela Palanka, Sofia, Reka Devnja, Adamclisi, Istria. În cele mai multe dintre cazuri basilicile au fost implantate pe un teren ocupat anterior de o altă basilică.

Evidența arheologică mi-a ghidat privirea spre **cultul martirilor**, ilustrat plenar de construcțiile martiriale de la Niculițel, de la Niš şi de la Švištov, dar şi de inscripțiile martiriale actualmente cunoscute. Descoperirea, în anul 2001, a basilicii episcopale de la Murighiol (antica Halmyris, în Scythia Minor) este una dintre rarele circumstanțe în care arheologia şi epigrafia au reuşit să confirme informațiile din martyrologii: inscripția pictată pe peretele estic al criptei situate în subsolul presbyteriului indică clar cuvântul *martir* şi numele *Astion*, monahul martirizat la Halmyris în anul 290 împreună cu preotul Epictet.

Capitolul al doilea, împărțit în patru subcapitole reprezintă partea cea mai amplă a tezei şi tratează caracteristicile edificiilor de cult. Studiul se fundamentează pe analiza comparativă a arhitecturii monumentelor la scară regională şi supraregională. Acest tip de analiză mi-a permis să aprofundez reflecția asupra circulației şi a difuziunii anumitor scheme arhitecturale în raportul lor cu liturghia şi în contextul mai larg al relațiilor dezvoltate în epocă tardo-antică între regiunile studiate şi alte regiuni ale lumii creştine, cum ar fi bazinul mediteranean. Necesitățile comunităților creştine au impus ca arhitectura să se adapteze acestor nevoi. Trăsăturile cadrului arhitectural s-au diversificat constant, iar modele locale au contribuit la o reconfigurare continuă a monumentului de cult, în funcție evident de tradiția liturgică, de resorturile ecleziastice, de gustul şi de resursele comanditarilor.

O primă secțiune din capitolul II discută forma pe care o asumă în plan *quadratum populi* (**II.1. Quadratum populi cu subcapitolele II.1.1. până la II.1.2.6.**). Afiliată la o *koiné* mediteraneană, arhitectura religioasă a spațiului nord-balcanic nu prezintă diferențe majore față de situațiile constatate în regiunile vecine — Grecia, Macedonia, Thracia, nordul Mării Negre. Planul basilical este majoritar pe ansamblul teritoriului studiat. Basilica comporta invariabil trei nave, iar planul cu cinci nave sau mai mult este necunoscut. Exemplul basilicii fortificate de la Draganovec (în Bulgaria) mi se pare că poate fi mai judicios inclus printre exemplele cu trei nave şi nu cu cinci aşa cum a propus autorul cercetărilor arheologice. Succesul pe care-l cunoaşte planul basilical este garantat de adaptabilitatea sa la topografia urbană şi la condițiile locale. Cu toate acestea, arhitectura basilicilor din mediul urban se distinge prin bogăția decorului şi uneori prin alegerea unor materiale de construcție nobile, dar şi prin complexitatea dispozitivului liturgic.

Din punct de vedere statistic, cea de-a doua poziție este ocupată de monumentele cu o singură navă şi dimensiuni net inferioare basilicilor cu trei nave. Acest tip de plan este caracteristic edificiilor de mai mică importanță, frecvent situate în apropierea zidurilor de incintă sau în afara acestora, altfel spus într-o poziție periferică.

Odată stabilită preponderența tipurilor arhitecturale dominante am abordat tot în capitolul al doilea şi în subcapitole distincte problematica caracteristicilor *quadratum populi*. Am pornit în acest demers sprijinindu-mă pe constatarea că amenajarea spațiului de cult se subsumează tradițiilor arhitecturale şi tradițiilor liturgice locale. „Geografia" spațiului de cult poate fi reconstituită cu o oarecare precizie şi se dovedeşte oarecum stereotipă. Edificiile analizate acreditează constatarea că influențele exersate de arhitectura Illyricului ecleziastic se îmbină cu cea a Constantinopolului în utilizarea concomitentă a stylobatelor şi a suporților independenți în separarea navelor, a tribunelor, a anexelor la extremitatea estică a navelor laterale şi a porților orientale. Amenajarea unui narthex interior, pe care-l vedem apărând prin implantarea unei colonade transversale la extremitatea vestică a navei centrale în basilica B de la Ljutibrod (în Bulgaria) sau prin ziduri pline la Ovčarovo şi poate la Jurilovca, basilica III, indică coexistența în sânul unei *koiné* arhitecturale relativ conservatoare a tradițiilor arhitecturale regionale şi a modelelor importate.

Un subcapitol special a fost dedicat transeptului (**II.1.2.7. Le transept**). Planul basilical diversificat comporta, cu începere de la sfârşitul secolului al V-lea, o navă transversală — transeptul. Analiza comparativă a diferitelor tipuri de transept mi-a permis să formulez o serie de ipoteze cu privire la circulaţia acestei scheme arhitecturale şi a posibilelor influenţe străine care se fac simţite asupra şcolilor arhitecturale din regiunile studiate. Din această perspectivă, stylobatele anvelopante ce separă navele basilicii episcopale de la Reka Devnja şi ale basilicii B de la Ljutibrod anunţă, în secolul al VI-lea, apariţia veritabilului transept anvelopant care se va difuza în aceeaşi perioadă în două centre din Scythia Minor şi poate şi la Kjustendil, în Dacia Mediterranea. Transeptul marii basilici Sf. Sophia de la Sofia oferă un exemplu singular ce combină planul cu navă transversală cu cupola, cu bolţile şi cu zidăria exclusiv din cărămidă. Ancheta asupra basilicii cu transept de la Istria, monument recunoscut drept catedrală a oraşului tardo-antic, m-a incitat să consider că platoul de marmură circular gravat cu o inscripţie grecească descoperit în transeptul sudic ar fi putut asuma rolul de masă de comuniune. Această ipoteză este întărită şi de amplasamentul, dar şi de conţinutul inscripţiei gravate pe faţa superioară a platoului invocat.

O altă secţiune a celui de-al doilea capitol a fost rezervată modelelor arhitecturale minoritare. Tipuri de plan ca cel cruciform, triconc şi tetraconc fac concurenţă planului basilical şi au persistat în regiune până în Evul Mediu. Planul cruciform, încărcat de un simbolism particular — cel al crucii pe care foarte dogmatic o inscripţie bilingvă de la Adamclisi o definea *crux mortis et ressurectionis* — a cunoscut o difuziune limitată în Dacia Mediterranea şi apare doar episodic în Dacia Ripensis şi Moesia Secunda (**II.1.3. Édifices de plan cruciforme**). În regiunile analizate în teza de faţă, planul cruciform, caracteristic marilor martyria orientale al căror prototip este Apostoleionul de la Constantinopol, se remarcă prin absenţa navelor subdivizate. Printre monumentele ce adoptă planul cruciform distingem două grupe: plan în cruce liberă şi plan în cruce înscrisă. Bisericile cruciforme cu braţe de dimensiuni egale şi absidă orientală se afiliază prin caracteristicile lor arhitecturale modelelor pe care le regăsim în Georgia paleobizantină, în Asia Minor sau la Chersones, în nordul Mării Negre. Bisericile cruciforme de la Klisse Keui şi de la Ivanjane definesc o subgrupă regională care depinde de şcoala arhitecturală a vechii metropole ecleziastice a Daciei Mediterranea, Sofia. Printre toate aceste exemple biserica B de la Caričin grad – edificiu cruciform înscris într-un plan rectangular – ne trimite cu gândul la un prototip sirian.

Planul triconc s-a bucurat de o favoare specială în câteva dintre bisericile din Dacia Mediterranea, fie că sunt biserici din capitala religioasă a provinciei, fie că sunt altele din împrejurimile metropolei (**II.1.4. Édifices de plan triconque**). În analiza pe care am prezentat-o am militat pentru definirea monumentelor ce compun această serie drept biserici cu abside laterale. Spre deosebire de veritabilele biserici triconc, cele din catalogul nostru nu prezintă în realitate un sanctuar triconc. Triconcul cu trei nave de la Ljutibrod (sau basilica A) ar putea fi

inclus, în lumina exemplelor comparabile, în seria bisericilor cu transept terminat cu abside cunoscută în Grecia.

Planul tetraconc este o apariţie episodică în tipologia arhitecturală a regiunilor studiate (**II.1.5. Édifices de plan tétraconque**). Cel mai cunoscut exemplu este cel al baptisteriului catedralei de la Caričin Grad, edificiu religios a cărui importanţă liturgică este incontestabilă.

Adoptarea cupolei în arhitectura unui număr mic de monumente creştine de la nord de Balcani în primele decenii ale secolului al VI-lea marchează un moment de ruptură faţă de lunga şi de neîntrerupta tradiţie a sistemelor de acoperire cu şarpantă ce caracterizează majoritatea edificiilor analizate în lucrarea de faţă (**II.1.6. La coupole**).

Bisericile duble sunt practic aproape necunoscute în aria studiată (**II.1.7. Églises doubles, groupe d'églises**). Doar două exemple pot fi judicios încadrate în această grupă: biserica G de la Caričin Grad şi catedrala de la Švištov. Dacă în Illyricum oriental acest tip de monument completează imaginea eterogenă a arhitecturii religioase a metropolei ecleziastice a provinciei Dacia Mediterranea, în Moesia Secunda, pe limesul danubian, simbioza liturgică a două basilici de dimensiuni sensibil diferite corespunde unei evoluţii arhitecturale a complexului catedralei şi poate transformării acestui lăcaş de cult într-un sanctuar de pelerinaj regional. Funcţiunile liturgice multiple cărora catedrala de la Švištov trebuia să le corespundă sunt poate responsabile de dezvoltarea excesivă a acestui ansamblu la sfârşitul secolului al V-lea şi începutul secolului al VI-lea, dezvoltare în care construcţia celei de-a doua basilici nu reprezintă decât o etapă.

Un subcapitol aparte a fost dedicat formei absidelor sau mai exact aspectului faţadei orientale, acolo unde monumentele sunt riguros orientate pe direcţie est–vest (**II.2. Chevets**). Clasificarea principalelor tipuri de abside cunoscute a condus la stabilirea modelului dominant. Este vorba despre absida unică *saillante* de contur semicircular. Sub influenţa modelelor constantinopolitane mutaţii succesive introduc un element de diversitate în peisajul arhitecturii religioase de la nord de Balcani prin adoptarea absidelor poligonale la exterior, fie că este vorba de abside semihexagonale, pentagonale sau, în mod excepţional, cu şapte laturi. În regiunile învecinate doar insulele din Marea Egee mai oferă o aşa de mare varietate a absidelor.

Absida semihexagonală este dominantă în microregiunea situată în jurul metropolei ecleziastice a Daciei Mediterranea. Marele succes pe care-l cunoaşte acest tip de absidă în biserici direct influenţate de Caričin Grad se poate explica printr-o preocupare de a imita modele generate de Constantinopol într-o regiune care, în secolul al VI-lea, era un teritoriu de obedienţă romană. În cele două provincii controlate direct de Constantinopol absida semihexagonală rămâne rară. Absida cu trei laturi este apanajul câtorva biserici din zona de coastă a Moesiei Secunda, situri ce gravitau în orbita episcopiei de la Odessos (astăzi Varna, în Bulgaria) sau a basilicii episcopale de la Nikjup. Scythia Minor a acordat o mică importanţă acestui tip de absidă. Metropola ecleziastică, Constanţa (antica Tomis),

ar putea fi la originea difuziunii absidei cu trei laturi la Jurilovca în nordul provinciei. Utilizarea absidei pentagonale se dovedeşte cu mult mai nuanţată decât precedentul. Tip inexistent în Dacia Mediterranea, absida cu cinci laturi a cunoscut o oarecare celebritate în Moesia Secunda, atât în estul, cât şi în vestul acestei provincii. În Scythia Minor două episcopate – Troesmis (astăzi Igliţa) şi Histria (astăzi Istria) – au apreciat în mod deosebit absida pentagonală, fapt ce trădează o influenţă directă a arhitecturii constantinopolitane.

Sub influenţa exemplelor similare cunoscute în Siria, în Palestina sau în Italia de Nord absida unică *saillante*, constantă în arhitectura religioasă a provinciilor analizate, a fost uneori înlocuită de o faţadă orientală rectilinie, alteori de o absidă încadrată de săli laterale sau de o absidă înscrisă într-o sală orientală. Faţada orientală tripartită de la Džanavar Tépé este un exemplu surprinzător dacă ne gândim că este vorba despre o biserică cu o singură navă.

Linia evolutivă a absidelor se închide cu adoptarea unei faţade estice cu trei abside de aceeaşi formă sau o combinaţie între absida semicirculară şi abside cu trei laturi. Această „reformă liturgică" a avut loc în cursul secolului al VI-lea, când abside laterale au completat frecvent planul unui monument preexistent, cu excepţia catedralei de la Caričin Grad unde încă de la început basilica se termina la est cu trei abside.

Subcapitolul dedicat absidelor a fost completat de o scurtă discuţie referitoare la modalităţi de consolidare a acestora cu contraforţi (**II.2.1.a. Renforts extérieurs**).

Analiza topografiei bisericilor de la nord de Balcani a fost completată de un subcapitol referitor la localurile ce preced navele la vest (**II.3. Avant-nefs**). A fost discutat aspectul faţadelor şi principalele părţi arhitecturale ce se ridicau în faţa navelor şi dominau faţada vestică a monumentelor în general. Faţadele complet goale sunt foarte rare în timp ce atriul, exonarthexul şi curtea sunt soluţii arhitecturale costisitoare care ne furnizează informaţii importante despre resursele comanditarilor. Narthexul a cunoscut un mare succes pe ansamblul teritoriului studiat. Catalogul sistematic al monumentelor a oferit posibilitatea definirii principalelor caracteristici ale narthexului, a decelării mobilierului său şi a condus la stabilirea anumitor particularităţi. În ansamblul teritorial studiat, comunicarea dintre narthex şi nava centrală este favorizată într-un număr covârşitor de cazuri de uşi. Însă în bisericile din Dacia Mediterranea întâlnim în loc de uşi tribelonul, dispozitiv liturgic caracteristic arhitecturii religioase din Illyricul oriental. În studierea narthexului basilicii episcopale sau B de la Adamclisi foarte dificilă s-a dovedit acceptarea sau nu a caracteristicii greceşti atribuite acestei părţi arhitecturale. Am propus să recunoaştem un narthex prevăzut cu trei intrări şi nu cu două, prin comparaţie cu narthexul catedralei de la Istria, care prezintă aceleaşi caracteristici arhitecturale.

Subcapitolul **II.4.** a fost dedicat construcţiilor reprezentative ce se regăsesc în jurul bisericilor: baptisteriile şi mult mai rar o fortificaţie.

Problematica privind iniţierea creştină se reflectă în cercetarea asupra baptisteriilor (**II.4.1. Les baptistères**). În acest domeniu precis, creştinii din

timpurile moderne se confruntă cu o dihotomie care face foarte dificilă înțelegerea inițierii din primele secole ale erei creştine, în principal pentru că în zilele noastre sacramentul botezului precede formarea morală şi religioasă a candidatului. Ancheta asupra monumentelor analizate a condus la stabilirea amplasamentelor posibile ale baptisteriilor şi a unei tipologii arhitecturale a acestora. Am putut constata că doar aproximativ 39% din edificiile religioase analizate comportau un baptisteriu. Bilanțul arheologic a arătat absența unui amplasament privilegiat pentru baptisteriu, dar şi raritatea acestora pe cuprinsul ariei geografice analizate — doar 43 sunt actualmente cunoscute. Amplasamentul baptisteriului rămâne de-a lungul întregului interval cronologic luat în discuție aleatoriu. În marea majoritate a cazurilor, baptisteriul este o simplă sală sau un grup de două încăperi comunicante ce ocupau flancurile bisericii. Diversității de forme arhitecturale îi corespunde o diversitate de amplasamente a locurilor destinate botezului. Esențial urban, baptisteriul nu este decât foarte rar asociat unei biserici episcopale şi excepțional asociat unei biserici funerare. O atenție specială a fost acordată tipologiei, amplasamentului şi amenajărilor suplimentare ale cuvelor baptismale: sistem de aducțiune şi de evacuare a apei din cuvă, trepte care facilitau coborârea şi ieşirea din cuvă. Detaliile tehnice ale cuvelor baptismale au permis stabilirea cu o oarecare exactitate a modului de umplere a acestora, precum şi formularea unor ipoteze privind beneficiarii (populație adultă sau copii botezată în funcție de adâncimea bazinului prin imersiune totală sau parțială). Nu în ultimul rând au fost abordate aspectele pur rituale ale botezului fără ca, în absența surselor scrise, să putem defini natura exactă a riturilor practicate în bisericile de la nord de Balcani.

Subcapitolul II.4.2. a fost dedicat edificiilor de cult protejate de o incintă sau de un peribolos. Aceste monumente formează o grupă coerentă situată la periferia provinciei Dacia Mediterranea şi în zona centrală a Moesiei Secunda. Este vorba despre edificii de cult relativ izolate, situate cu precădere în regiuni muntoase (cum este cazul la Srednogorie/Pirdop sau la Ovčarovo), în poziții strategice şi la mică distanță de centre religioase importante ca Sofia sau Reka Devnja. Fuziunea dintre edificiul de cult şi incintă este insuficientă pentru a dovedi caracterul defensiv şi/sau monastic al întregului complex.

Cel de-al treilea capitol al tezei tratează problematica foarte complexă a instalațiilor liturgice. Poziția geografică a celor patru provincii analizate, aflate sub două jurisdicții administrative şi religioase distincte, cea a Illyricului oriental şi cea a Orientului, se reflectă pe deplin în dispozitivul liturgic al bisericilor. Câteva serii regionale de instalații se afirmă într-un cadru administrativ şi ecleziastic precis, demonstrând o specificitate dictată de liturghia în vigoare în fiecare regiune în parte.

Sanctuarul puțin supraînălțat în raport cu solul navei centrale sau al navei, dacă aceasta este unică, este frecvent delimitat de o barieră de cancelli şi încorporează, după caz, synthronos-ul, banchete presbyterale, de o parte şi de alta a altarului, şi nu în ultimul rând altarul. Schema clasică, curentă în bazinul egean, permite să plasăm synthronos-ul în absidă, fie adosat, fie liber. Synthronos-ul

adosat cu maximum trei trepte este cel mai răspândit pe ansamblul teritoriului studiat, cu excepţia bisericilor din Scythia Minor, unde acesta apare doar în nordul provinciei şi într-o basilică recunoscută drept catedrală, la Murighiol (antica Halmyris). Banchetele laterale, caracteristice sanctuarului „grec”, sunt exclusiv centrate pe monumentele din Dacia Mediterranea, în biserici din capitala religioasă a provinciei sau din jurul acesteia, deci în regiunea Caričin Grad. Banchetele laterale de-o parte şi de alta a altarului pot fi în unele cazuri asociate cu un synthronos adosat. Acest model rămâne, ca şi precedentul, cel al edificiilor religioase din Illyricul nord-oriental şi nici un împrumut nu pare să fi fost făcut vreunui monument din provinciile Moesia Secunda şi Scythia Minor. Utilizarea concomitentă a synthronos-ului adosat şi a banchetelor laterale de o parte şi de alta a altarului indică faptul că aceste două tipuri de instalaţii coexistă în Dacia Mediterranea, în timp ce cele două provincii riverane Mării Negre — Moesia Secunda şi Scythia Minor — rămân fidele synthronos-ului adosat sau celui anular care este în acelaşi timp şi modelul dominant în alte regiuni ale imperiului în aceeaşi epocă. Însă Moesia Secunda şi Scythia Minor au adoptat din secolul al V-lea un synthronos liber cu sau fără retururi laterale care menajează, în spatele masivului de zidărie al banchetei şi zidul absidei, un culoar anular. Studiile viitoare vor trebui să defininească pe baze ştiinţifice mult mai precise difuziunea limitată a acestui tip de banchetă probabil de inspiraţie constantinopolitană şi care cunoaşte un oarecare succes în Thracia vecină încă din secolul al V-lea.

Subcapitolul III.2. se ocupă de bariera sanctuarului care, cu cele două variante ale sale, nu oferă nici o particularitate regională. Putem observa că în ansamblul teritoriului considerat barierele de cancelli rectilinii coexistă cu cele sub formă de „pi” întors, asociate sau nu cu o solea. Aceasta din urmă apare foarte rar în bisericile din Illyricul nord-oriental aici analizate şi difuziunea sa în acest spaţiu corespunde ariei sale de maximă răspândire. Însă, prezenţa unei solea într-una dintre bisericile de la Veliko Tărnovo nu poate fi explicată decât în contextul unui împrumut pe care Illyricul îl face provinciei vecine, Moesia Secunda.

Tipologia şi amplasamentul altarului au fost reunite în subcapitolul III.3. Cel mai adesea un simplu platou de marmură susţinut de patru colonete, altarul este frecvent amplasat în centrul sanctuarului, la vest de deschiderea absidei. Excepţional şi poate sub influenţa unor prototipuri din zona Orientului apropiat, altarul poate fi plasat în interiorul absidei, dar riguros aliniat la deschiderea acesteia. Altarul amplasat în absidă este prezent în doar câteva cazuri în biserici din Moesia Secunda şi în centre din orbita episcopatului de la Varna (antica Odessos), dar şi la distanţă de acesta, cum ar fi la Ovčarovo. O categorie ce aşteaptă încă clarificări ulterioare este cea definită de altarele cu bază din zidărie descoperite tot pe teritoriul Moesiei Secunda, dar a căror elevaţie nu este cunoscută cel puţin până la publicarea integrală a rezultatelor cercetărilor arheologice.

Problematica dispozitivelor pentru conservarea relicvelor este prezentată în subcapitolul III.4. De regulă, criptele sunt amplasate sub altar, care doar în mod

excepțional poate fi un altar secundar încorporat în spațiul sanctuarului. Trei variante de instalații pentru păstrarea relicvelor se afirmă şi se regrupează în serii care cunosc o difuziune teritorială mai mult sau mai puțin netă. Astfel, criptele de mici dimensiuni, lipsite de scară de acces se întâlnesc cu precădere pe teritoriul Moesiei Secunda şi foarte rar în Dacia Mediterranea şi Scythia Minor. Acest tip de criptă este foarte răspândit în cursul antichității târzii în Illyricul oriental şi în zona Adriaticii. Din toate exemplele cunoscute se distinge cazul celei de-a doua basilici din complexul catedralei de la Varna (în Bulgaria), unde cripta de mici dimensiuni era dotată cu un receptacul pentru colectarea uleiului sfinţit în contact cu relicvele. Acest exemplu singular trădează influența unui prototip nord-sirian sau importat din zona ravenată. Celelalte două variante de cripte – cripta de dimensiuni medii cu scară de acces şi hypogeele de mari dimensiuni cu scară de acces la vest – sunt apanajul aproape exclusiv al bisericilor din Scythia Minor, unde putem observa o repartiție geografică pe tip. Cripta de dimensiuni medii comporta de obicei o scară de acces meridională şi este specifică basilicilor de la Adamclisi şi Istria, episcopate ce par să fi adoptat acest model sub influența faimosului prototip de la Sf. Dumitru din Thessalonic. Cel de-al treilea grup, hypogeele de mari dimensiuni cu scară de acces la vest, este caracteristic bisericilor din capitala religioasă a provinciei, Constanța (anticul Tomis), de unde acest tip de criptă se difuzează într-un cadru exclusiv provincial pentru a servi pelerinajului la scară regională. Câteva excepții sunt totuşi cunoscute: o criptă tomitană din grupul al doilea prezintă în locul unei scări de acces la sud o scară la vest ; la Capidava regăsim un exemplu singular de criptă de mici dimensiuni aparținând primei grupe, dar în zona de difuziune a tipului al doilea şi al treilea de criptă. Putem astfel constata cum un teritoriu foarte izolat, situat la periferia Imperiului oriental, cum este Scythia Minor, se dovedeşte în domeniul cultului martirilor şi al relicvelor extrem de receptiv influențelor venind din Palestina şi de la Constantinopol prin medierea Thessalonicului. În felul acesta, influența marilor centre – Constantinopol şi Thessalonic – se exercită concomitent asupra bisericii tomitane pentru ca în final să se piardă într-o tradiție liturgică devenită proprie Scythiei Minor.

Subcapitolul III.5. priveşte amvonul. Cele câteva exemple de amvon cunoscute până în prezent la nord de Balcani se înseriază în grupe conforme cu clivajele liturgice deja definite de savantul Jean-Pierre Sodini în studiile sale. Astfel, amvonul decalat spre sud caracterizează bisericile din Illyricul nord-oriental, în timp ce în Moesia Secunda şi în Scythia Minor, puținele exemple cunoscute se găsesc invariabil în centrul navei centrale, probabil sub influența Constantinopolului. Cunoaştem desigur şi câteva excepții: la Srednogorie/Pirdop un amvon axial se ridică în centrul navei centrale, în plină zonă de difuziune a amvonului decalat spre sud. Amvonul modestei biserici de la Celei, în Dacia Ripensis, prezintă un amplasament care se situează la limita dintre cele două grupe cunoscute: în centrul navei unice, axial, dar cu o uşoară deplasare spre sud, în conformitate cu uzajul canonic din zona Illyricului oriental. Tipul curent şi cel mai probabil târziu de

amvon este cel cu platformă supraînălțată şi două rampe de acces situate față în față, pe axul est–vest. Mobilier liturgic costisitor şi în majoritatea cazurilor importat din marile centre producătoare de marmură din zona Asiei Minor, amvonul ar merita pe viitor noi studii menite să precizeze mai exact tipurile de elevație şi atelierele de producție.

În fine, ultimul subcapitol, III.6., a fost rezervat studiului restrâns al meselor secundare din zona de la nord de Balcani. Au fost avute în vedere aspecte privind tipologia acestor piese, în principal din marmură de import, precum şi amplasamentul acestora în încercarea de a decripta funcțiunile posibilele pe care mesele în discuție le puteau asuma într-un cadru liturgic predefinit.

Ansamblul provincial nord-balcanic studiat a permis integrarea în circuitul ştiințific a unei serii de edificii al căror dosar arheologic aşteaptă încă o publicare adecvată şi reconsiderarea informațiilor pe care arheologia le furnizează în sprijinul studierii arhitecturii religioase din zona aleasă. Astfel, studiul de față nu este un simplu catalog de monumente ce adună într-un amplu volum fişe de lectură sau rezumate ale rapoartelor de săpătură. Materia care a hrănit această teză a permis nu numai reconstituirea cadrului arhitectural, definirea constantelor şi variabilelor ce caracterizează monumentele creştine de la nord de Balcani, dar şi identificarea mutațiilor succesive survenite în „geografia sacrală” a spațiului studiat, precum şi aprecierea bogăției extraordinare a monumentelor religioase şi a influenței elitelor în crearea şi imitarea modelelor arhitecturale prestigioase. Acest studiu ne incită să reconsiderăm poziția geografică marginală a celor patru provincii din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea, perioadă de-a lungul căreia teritoriul considerat oscilează constant între tendințele de dominație a două patriarhate, Roma şi Constantinopol. Sinteza de față deschide calea spre noi studii mult mai detaliate privind organizarea liturgică a bisericilor de la nord de Balcani şi invită la aprofundarea cercetării ținând cont de cadrul arhitectural. Imaginea complexă şi eterogenă a arhitecturii din zona nord-balcanică ne lasă să întrezărim evoluția arhitecturală neîncetată a monumentelor, evoluție ce reprezintă în acest cadru ecoul liturghiei practicate în zonele studiate. Arhitectura religioasă furnizează proba concretă că între cele două regiuni clar delimitate din punct de vedere administrativ şi al jurisdicției ecleziastice nu se poate trasa o frontieră netă în ceea ce priveşte circulația schemelor arhitecturale.

VIAȚA CULTURALĂ
ÎN CETĂȚILE GRECEȘTI DIN PONTUL EUXIN*

MĂDĂLINA DANA

Istoria vieții culturale a cetăților grecești din Marea Neagră reprezintă un subiect de două ori periferic: pe de o parte, din punct de vedere geografic, în aceeași măsură pentru antici – care percepeau această regiune ca o margine a lumii locuite, dar și pentru moderni – deoarece specialiștii care se ocupă de viața culturală în antichitate nu sunt interesați, sau sunt foarte puțin, de acest subiect; pe de altă parte, pentru că cercetătorii care au ca obiect de studiu această regiune nu sunt atrași de viața culturală, ci mai degrabă de istoria politică, militară și economică, de artă și arhitectură sau de culte. Rarele studii în acest domeniu sunt fie circumscrise la o anumită regiune, limitată în general de frontierele actuale (cetățile de pe malul bulgăresc, românesc, ucrainean sau rus), fie reduse la anumite aspecte, cum ar fi educația sau fenomenul religios (acesta din urmă trebuind să constituie, de altfel, un domeniu aparte). Unul din scopurile acestei teze a fost, prin urmare, acela de a reuni datele de ordin cultural privitoare la toate cetățile din jurul Mării Negre (incluzând și cele două cetăți din strâmtoarea Bosforului, Bizanțul și Chalcedonul) și de a restabili, în măsura posibilului, diversele configurații antice ale țărmurilor Pontului. Această cercetare reprezintă o istorie a faptelor culturale în sens larg, care, fară a se reduce la o analiză strictă a producțiilor literare și la o istorie intelectuală, și-a propus să acorde o mai mare atenție manifestărilor de ordin cultural apte să pună în evidență elenitatea grecilor din Pont, construcția identității lor și producțiile artistice și literare care le erau proprii. Sursele pe care se bazează acest studiu sunt de natură literară, papirologică, epigrafică, arheologică, numismatică și iconografică (diverse reliefuri și statui reprezentând personaje cu preocupări literare sau filozofice).

Cetățile luate în considerație reprezintă, în primul rând, o unitate geografică (determinată de proximitate) și, în cea mai mare parte, de origine – fie ioniană (dintre care cele mai importante sunt Apollonia, Odessos, Tomis, Histria, Olbia, Pantikapaion, Sinope), fie doriană (Callatis, Mesambria, Chersones; Bizanț, Chalcedon, Heraclea). Cele două limite cronologice sunt reprezentate de momentul

*Rezumat al tezei de doctorat *La vie culturelle dans les cités grecques du Pont-Euxin* susținută de Mădălina Dana, la 18 iunie 2008, la École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris), sub direcția profesorilor Zoe Petre și Christian Jacob.

SCIVA, tomul 59-60, București, 2008-2009, p. 259-262

fondării acestor cetăți (secolele VII-VI a.Chr.) şi de epoca aşa-numită a „invaziilor barbare”, când documentația, mai cu seamă cea epigrafică, cunoaşte o diminuare drastică. O analiză diacronică, de-a lungul perioadelor arhaică, clasică, elenistică şi imperială, mi s-a părut a fi cea mai adecvată atât pentru a pune în evidență transformările succesive induse în viața culturală de evenimentele politice şi de evoluția economică a acestei regiuni, cât şi pentru a măsura impactul raporturilor pe care Pontul Euxin le întreținea cu restul lumii greceşti asupra dezvoltării vieții culturale. Într-adevăr, analiza vieții culturale a cetăților greceşti din această regiune nu trebuie limitată la aspectul strict local, fiindcă, prin complexitatea legăturilor care au existat întotdeauna între comunitățile greceşti, ea comporta mai multe niveluri: o cetate anume, cu propriile ei instituții şi instanțe culturale; spațiul pontic şi propontic, unde relațiile dintre cetăți de aceeaşi origine sau cu interese comune de vecinătate duc la o mobilitate culturală remarcabilă; în fine, cadrul mai larg, egean şi mediteranean, marcat de centre culturale importante care se dovedesc atractive deopotrivă pentru reprezentanții cetăților din Pont ca şi pentru alți greci, cu care ponticii au astfel ocazia să intre în contact.

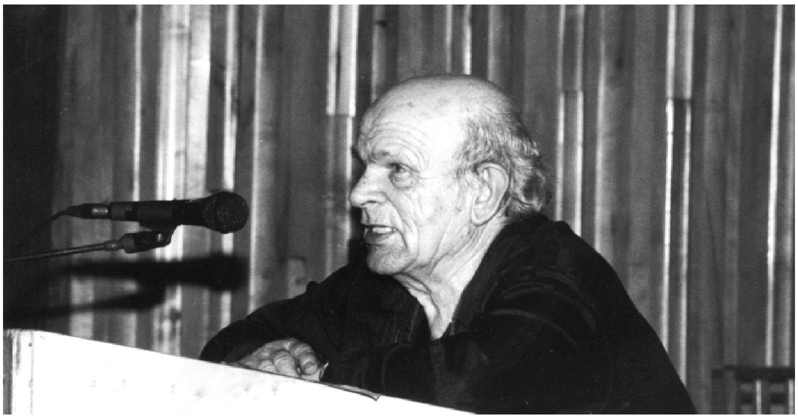
Prima parte a tezei priveşte viața culturală locală, începând cu unul dintre cele mai importante aspecte, şi anume educația, cu cadrele (în primul rând gimnaziul) şi actorii ei: efebi, *neoi*, gimnasiarhi, profesori de diferite discipline, „teoretice” şi sportive. Au fost apoi tratate manifestările culturale: sărbători, spectacole teatrale şi muzicale, concursuri şi circuite în care cetățile din Pont îşi înscriau propriile jocuri (*agones*), încercând, mai ales în epoca romană, să ocupe un loc cât mai important în ierarhia agonistică a Imperiului. În al treilea rând, au fost luați în considerație aşa-numiții „prieteni ai muzelor”, cu alte cuvinte personaje cu preocupări „intelectuale” fără a face întotdeauna din aceste preocupări o meserie, sau pentru care sursele – multe de natură iconografică, reprezentându-i cu unul sau mai multe rulouri de papirus în mână sau cu alte obiecte din sfera intelectuală – nu sunt pe deplin edificatoare. Tot aici au fost tratați scriitorii locali şi specialiştii (profesori, medici, arhitecți), locali sau străini, angajați de către o cetate din Pont şi activi pentru o perioadă în această regiune. Analiza, în special pentru această primă parte, a progresat de la general (educație şi manifestări culturale, câmpuri cărora le putem aplica un concept mai larg de „cultură şi societate”) la particular: amatori de cultură (uneori foarte tineri), literați, scriitori şi profesionişti în diverse domenii care presupuneau, în plus față de o educație generală, o formație specializată – altfel zis, de la cadrele sociale ale vieții culturale către actorii ei şi, în fine, către producția culturală în sine (opere poetice, tratate tehnice, scrieri cu caracter istoric şi/sau geografic etc.).

A doua parte a tezei a fost consacrată mobilității culturale, înscrisă într-o relație de tip centru–periferie (în care „centrul” este reprezentat, în realitate, de acele cetăți şi curți regale unde se dezvoltă o viață intelectuală remarcabilă, precum Atena, Alexandria, Pergam, Smirna sau Efes), şi creării de rețele între diversele centre şi oraşele din Pont. Au fost astfel tratate trimiterea de delegații şi consultarea

de oracole (precum Delfi sau Delos, în epocile clasică şi elenistică, sau Claros, în epoca imperială), ca şi participarea concurenţilor din Pont la sărbatorile şi concursurile organizate de diverse sanctuare reputate în Antichitate, printre care celebrele jocuri olimpice şi pythice. Un capitol consistent a fost consacrat formării elitelor pontice în şcolile filozofice ateniene, fie că era vorba de tineri aristocraţi dornici să deprindă arta guvernării pentru a putea exersa un rol politic în cetatea lor de origine (cum a fost cazul viitorului tiran al Heracleei Pontice, Clearh, discipol al lui Isocrate şi al lui Platon), fie de viitori filozofi şi oratori care ajung, în unele cazuri, la conducerea şcolii pe care o frecventaseră – este cazul lui Xenokrates din Chalcedon, scolarh al Academiei şi succesor al lui Speusip, la rândul său nepot şi succesor al lui Platon –, sau care fondează ei înşişi şcoli de renume, precum Diogene Cinicul, originar din Sinope şi discipol al lui Antisthenes. Dar cum Atena este concurată, în epoca elenistică şi mai târziu în epoca romană, de alte centre – curţi ale regilor elenistici, cetăţi înfloritoare din Asia Mică şi bineînţeles Roma, capitala Imperiului, un al treilea capitol tratează circulaţia diverşilor literaţi din Pont către aceste centre care devin la fel de importante ca şi centrele consacrate, ba încă şi mai atractive cu cât sunt mai aproape de Pont, din punct de vedere geografic – de exemplu, cele din Propontida sau cele din nordul Asiei Mici. Pânza de fond a acestei circulaţii a fost reprezentată de cadrul mai larg al relaţiilor de ordin comercial şi politic, religios sau personal. Pe lângă biografiile literaţilor originari din Pont, a fost de asemenea întreprinsă o sociologie intelectuală, pentru a stabili parcursul, comportamentul, relaţiile diverse ale scriitorilor, filosofilor sau oratorilor cu egalii lor – altfel spus, formele de sociabilitate savantă –, dar şi evoluţia lor în diverse cetăţi sau la curţile monarhilor, cu scopul de a propune o geografie culturală a unei lumi multipolare şi dinamice. Analiza mobilităţii culturale a permis, de asemenea, punerea în evidenţă a raportului strâns dintre mobilitate şi viaţa culturală locală: în cetăţile în care mobilitatea era facilitată – datorită poziţiei geografice, reţelelor economice, politice sau de altă natură –, se remarcă de asemenea un nivel ridicat sau cel puţin semnificativ al vieţii culturale locale. Există, în plus, o diferenţă netă între cetăţile din Bosforul Tracic sau de pe coasta meridională (cetăţi care devin, la rândul lor, micro-centre atractive pentru alţi greci din regiune şi de unde sunt originari, de altfel, cei mai mulţi dintre literaţii afirmaţi în străinătate) şi cetăţile de pe coastele de vest şi de nord ale Mării Negre, despre care nu deţinem la fel de multe informaţii de ordin cultural, cu două excepţii: Callatis si Olbia, care au dat câteva nume importante în peisajul intelectual elenistic (Demetrios, Satyros şi Herakleides Lembos – din Callais; Bion şi Sphaïros, din Olbia). Această disimetrie este fără doar şi poate o consecinţă a diferenţei de accesibilitate dintre cele două regiuni: strâmtoarea Bosforului (loc de trecere înspre şi dinspre Marea Neagră a tuturor corăbiilor) şi coasta de sud a Pontului care, dintr-o altă perpectivă, putea fi văzută drept coasta de nord a Anatoliei, pe de o parte, şi regiunea nord-vestică, mai izolată, mai greu de atins şi aureolată de o reputaţie nu foarte măgulitoare, pe de altă parte.

Ajungem astfel la a treia parte a tezei, consacrată reprezentărilor despre Pontul Euxin şi construcţiei unei identităţi regionale. Într-adevăr, fiecare societate îşi făureşte în cursul istoriei sale o identitate care este în acelaşi timp afişarea unor valori importante în ochii săi şi o vitrină unde aceleaşi valori sunt prezentate celorlalţi. La această „identitate asumată” se adaugă aceea care îi este atribuită de către ceilalţi, cu precădere în sursele literare. Am fost interesată mai întâi de reprezentarea geografică despre acest spaţiu, înainte şi după colonizarea Mării Negre de către ionieni şi dorieni (Pontul este, în general, văzut ca o margine a lumii, dincolo de care trăiesc neamuri barbare puţin cunoscute), ca şi de construcţia literară a periferiei de către autorii greci şi romani la diverse epoci: Pontul este prezentat ca un spaţiu dominat de frig şi de ceţuri, unde lumina artelor nu pătrunde, unde locuitorii vorbesc o limbă greacă stâlcită de accentul „barbar” – în caz că nu au uitat-o complet – şi ajung să corupă chiar şi purul dialect atic de la Atena. Am abordat apoi problema autoreprezentării elitelor locale şi revendicarea elenităţii lor, prin intermediul „bagajului cultural” pe care îl împărţeau cu alţi greci (origine, limbă şi culte comune, conform celebrei definiţii a lui Herodot [8.144], dar şi alfabet, scriere, practica gimnaziului – simbol al elenismului pretutindeni unde ajung grecii, venerarea figurilor de seamă ale culturii greceşti, în primul rând Homer, dar şi Socrate sau Platon), pentru a trata la sfârşit problema existenţei (sau nu) unei identităţi pontice. Prima remarcă ar fi aceea că *diversitatea* este o trăsătură esenţială a spaţiului pontic: grecii, care se revendicau cu mândrie ca ionieni şi dorieni, erau, deci, diferiţi între ei, ca şi „barbarii” din vecinătatea coloniilor greceşti, la rândul lor un mozaic de neamuri: traci, geţi, sciţi, apoi sarmaţi, pe ţărmurile de vest şi de nord ale Pontului, paflagonieni şi cappadocieni, pe coasta de sud. Într-un sistem de identităţi multiple, locuitorii cetăţilor pontice sunt greci în raport cu „barbarii”, şi „pontici” în raport cu ceilalţi greci. Ei sunt, în acelaşi timp, cetăţeni ai oraşului lor, locuitori ai regiunii, membri ai comunităţii Pontului (al cărei sentiment de apartenenţă la un spaţiu comun se va deştepta, paradoxal, sub dominaţia romană), în fine eleni. Odată cu implantarea definitivă a puterii romane, o nouă identitate se suprapune tuturor identităţilor locale şi regionale şi le înglobează: grecii din Pont sunt, alături de ceilalţi din Orientul elenizat, cetăţeni ai Imperiului.

Fără pretenţia de a fi epuizat subiectul, teza aceasta doreşte să contribuie la dezvoltarea cercetărilor despre Pontul Euxin în trei puncte esenţiale: punerea în discuţie a prejudecăţilor – antice şi moderne – despre îndepărtarea şi izolarea ponticilor, sau chiar despre pierderea identităţii lor greceşti; resituarea Pontului în mijlocul reţelelor de schimb ale lumii greceşti, în special a reţelelor culturale; în fine, punerea în evidenţă a contribuţiei cetăţilor de la Marea Neagră la viaţa culturală a lumii greceşti în ansamblul ei şi în diferitele etape ale istoriei sale.



PETRE DIACONU
(6 octombrie 1924 – 3 aprilie 2007)

Curriculum vitae

M-am născut în anul 1924, într-un sat din Deliormanul dobrogean (jud. Durostor), azi în Bulgaria. În 1940 m-am refugiat împreună cu părinţii la Călăraşi. De aici ne-am mutat la Bucureşti, în 1947. Clasele primare şi primele cinci clase de liceu le-am făcut la Silistra. Ultimele trei clase de liceu le-am făcut la Călăraşi. După doi ani de armată (şcoala de ofiţeri de aviaţie) am urmat cursurile Facultăţii de istorie din Bucureşti, secţia de preistorie şi istorie veche, pe care le-am absolvit în 1953. Aici am avut profesori străluciţi: Ion Nestor, D. M. Pippidi, Gh. Ştefan, Al. Elian, M. Berza ş.a.. Licenţa mi-am dat-o cu o lucrare privind opera lui Demostene. Mi-am luat doctoratul în 1971, cu o temă despre pecenegi la Dunărea de Jos (în special pe baza izvoarelor scrise).

Am lucrat la Institutul de Arheologie al Academiei Române începând din toamna anului 1951, adică din vremea studenţiei mele. Am fost, pe rând, cercetător şi cercetător principal III, II şi I. Am ieşit la pensie la 1 mai 1991.

Am lucrat pe următoarele şantiere: Dinogetia-Garvăn, Niculiţel şi Nalbant (jud. Tulcea), Păcuiul lui Soare, Mangalia, Capidava, Murfatlar, Poarta Albă, Cochirleni, Cernavodă şi Adamclisi (jud. Constanţa), M-rea Neamţ, Ploieşti, Bucureşti, Porţile de Fier, Lişcoteanca (jud. Brăila), Viişoara, Mărculeşti (jud. Ialomiţa), Coslogeni (jud. Călăraşi). Prin urmare, mi-am desfăşurat activitatea de teren pe şantiere conţinând vestigii materiale din toate epocile, dar mai cu seamă din epocile romană şi postromană.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 263-265

Am publicat[1] note, recenzii, rapoarte preliminare, articole şi cinci cărţi (dintre care trei în colaborare). Cele mai multe dintre lucrări sunt tipărite la noi în ţară. Unele dintre ele au fost publicate în străinătate – Bulgaria, Grecia, Iugoslavia, Cehoslovacia, Germania, Belgia, Italia, Spania, Anglia, SUA.

În majoritatea lucrărilor am abordat teme de arheologie, geografie istorică, paleodemografie, toponimie, privind în special regiunea Dunării de Jos. Am abordat şi teme de arheologie creştină, numismatică şi sigilografie bizantină.

De asemeni, m-am oprit pe larg asupra genezei vechii culturi materiale româneşti, precum şi a influenţei acesteia asupra culturii materiale a populaţiilor alogene. Am tratat, în temeiul izvoarelor literare şi arheologice, istoria populaţiilor turce vechi (pecenegi, uzi, cumani) şi a relaţiilor acestora cu lumea bizantină. Am reuşit să definesc aspecte ale sorgintei romane a culturii materiale aparţinând protoromânilor. Totdeodată, am definit şi forme de cultură materială a unor populaţii în migraţie. În baza datelor arheologice, pe care le-am coroborat de câteva ştiri literare, am reuşit să descopăr o formaţiune statală de coloratură bizantină de la finele veacului al XIV-lea, Ţara Dristrei, necunoscută în cronicile timpului.

Am demonstrat că valurile din Dobrogea nu sunt construite de bizantini. În acelaşi timp, am arătat, pe de o parte, că slavii timpurii n-au pătruns, cum se credea, în masă în Dobrogea secolului al VI-lea, ci mult mai târziu, iar, pe de altă parte, că hanatul de la Pliska n-a stăpânit niciodată fosta Scythia Minor în secolele VII-X.

În sfârşit, în alte studii am căutat să subliniez unitatea culturii materiale vechi româneşti în spaţiul balcano-carpatic.

Socotesc că cele mai importante contribuţii ştiinţifice aduse de mine în domeniul cercetării trecutului sunt următoarele: teza originii pecenege a căldărilor de lut; teza potrivit căreia cultura materială de tip Dridu reflectă, în formele sale pe deplin constituite, nu caracterul etnic al unei comunităţi umane, ci gradul de dezvoltare social-economică a acesteia; localizarea oraşului Vicina la Păcuiul lui Soare; descoperirea unei formaţiuni statale de la sfârşitul secolului al XIV-lea în colţul de sud-vest al Dobrogei; datarea în epoca medievală timpurie a celor trei valuri din Dobrogea; definirea traseului de pătrundere a slavilor în Peninsula Balcanică; definirea particularităţilor stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos în secolele VI-XII;

[1] Pentru lista de lucrări aparţinând lui Petre Diaconu vezi omagiul publicat de Niculae Conovici, *Petre Diaconu à 70 ans*, Dacia NS, 40-42, 1996-1998, p. 473-484, ca şi cel datorat lui Mihai Irimia, *Petre Diaconu la 80 de ani*, Pontica, 37-38, 2004-2005, p. 557-574. Adăugăm încă o serie de titluri ale unor contribuţii apărute ulterior: *Cui aparţine cultura Ciurel ?,* Istros 10, 2000, p. 491-493; *Tempus, templum, tâmplă,* CCDJ 18, 2001, p. 38-40 ; *Contribuţii istorice şi etimologice*, Aalboorg - Danemarca, 2001; *Nouvelles données sur les régions sud-danubiennes dans deux inscriptions grecques,* Studia antiqua et archaeologica 9, 2003, p. 269-272; *Din nou despre Sava Gotul*, în *Izvoarele creştinismului românesc*, Constanţa, 2003, p. 127-132; *Câteva observaţii pe marginea cap. LVI al Satyrikon-ului lui Petroniu (Buc. 1995)*, în *Închinare lui Petre Şt. Năsturel*, Brăila, 2003, p. 801-802; *Din nou despre slavi la Dunărea de Jos*, Istros 11, 2004, p. 353-355; *De nouveau sur les slaves au Bas-Danube (VIe-VIIe siècles)*, Etudes byzantines et post-byzantines 5, 2006, p. 211-212; *O inscripţie de la Păcuiul lui Soare* SCIVA 58, 2007, 1-2, p. 161-163 (n. red.).

consecințele politice ale apariției pecenegilor şi cumanilor la Dunărea de Jos; permanența tradiției civilizației romane în regiunea Dunării de Jos în secolele VI-XII.

La acestea, se adaugă o serie de contribuții privind definirea şi datarea unor documente arheologice, lucrări de geografie istorică (Preslavul Mic, Ozolimna, Theodoropolis, Daphne, Vicus Carporum ş.a.), articole cu caracter polemic în probleme de stratigrafie, tipologie a materialelor arheologice etc.

În sfârşit, voi menționa şi contribuțiile numismatice, dintre care voi învedera aici numai una şi anume studiul despre localizarea Daphne-i, în care corectez o greşeală ce a circulat în literatura de specialitate din secolul al XVII-lea. În acest veac s-a acreditat ideea că monedele constantiniene având în legendă mențiunea Constantiniana Daphne au fost bătute în cinstea întemeierii aşa-zisei Constantiniana Daphne. Noi am demonstrat că ele au fost emise la capătul unei bătălii victorioase a lui Constantin cel Mare.

Menționez totodată că am fost membru al colectivului de redacție al revistelor *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie* şi *Pontica*. Am luat parte la congrese internaționale. Am fost reprezentantul României în Comitetul internațional de geografie istorică şi membru în Comitetul executiv al Asociației internaționale de istorie a sticlei.

În încheiere, voi remarca faptul că unele dintre lucrările mele s-au bucurat de o largă audiență în țară şi în străinătate. De pildă, lucrarea despre pecenegi a fost recenzată de 14 ori în străinătate (Anglia, Germania, Franța, Italia, Austria, Ungaria, SUA, Bulgaria, URSSS/Rusia) şi în cinci reviste în țară.

Beneficiez de premiul „Vasile Pârvan” al Academiei (1972) pentru volumul I al monografiei *Păcuiul lui Soare.*

Petre Diaconu
Bucureşti, 15 martie 2000

Amintiri despre Petre Diaconu

De un 23 august, la sfârşitul anilor ’60, am fost la Păcuiul lui Soare. Întâlnirea cu Petre Diaconu şi cu Păcuiul lui Soare a rămas mereu vie în mintea şi sufletul meu. Păcuiul lui Soare mi-a dezvăluit măreția scenei Marii Istorii, întâlnirea cu Petre Diaconu a fost începutul unei lungi perioade de colaborare, de vii discuții, dar şi, uneori, de relaxări şahistice binevenite. Chiar dacă am plecat de la Păcuiul lui Soare, atras nu atât de plânsul de jale al Mureşului sau al celor trei Crişuri, ci mai degrabă de seva dealurilor line ale Târnavelor, plecarea mea a fost de fapt o întoarcere spre, dacă îmi este permis, o lungă prietenie plină de respect şi de considerație.

Pentru că, plutind pe valuri spre Dacidava, Petre Diaconu a clădit cu pasiune şi dăruire paradisul de la Păcui, unde alături de mine, dar şi înainte sau după plecarea mea, s-au format arheologii limesul-ui bizantin de la Dunărea de Jos. A condus lucrări de diplomă, de masterat şi de doctorat, a supravegheat îndeaproape direcţii de cercetare, lăsând învăţăceii să se înfrupte din vastele sale cunoştiinţe, îndreptând căi eronate. Am putea spune, fără teama de a greşi prea mult, că Petre Diaconu este de fapt creatorul arheologiei bizantine în România.

Desigur, şi Petre Diaconu a fost membru de partid, dar nu al celui cu peste trei milioane de membri. Petre Diaconu a fost membru al partidului celor puţini şi temerari. Într-o perioadă de apăsare şi, eufemistic spus, de îndrumare teoretică rigidă a tuturor activităților spirituale, cel pe care îl omagiem nu a ezitat să descifreze expresivitatea „urmelor de aur ale secolelor întunecate”, spărgând de multe ori cutume şi ignorând direcţii venite din sferele înalte ale ideologiei partidului celor mulți, singurul deţinător al unicului şi, poate de aceea, în funcţie de Congrese, permanent schimbător adevăr.

Petre Diaconu a căutat mereu soluții insolite şi îndrăzneţe, pe care le-a susţinut cu pricepere şi iscusinţă. Îmi amintesc de polemica cu venerabilul ieşean Costache Cihodaru sau de înverşunata dispută legată de „soba care a încălzit Moldova”, pe care, spre deosebire de Radu Popa, o vedea adusă din cetatea Sucevei şi aruncată într-un grajd. „Dar unde este acidul uric?” a exclamat în disperare Radu Popa, simţind cum îi fuge pământul de sub picioare.

Petre Diaconu nu a fost un filatelist. Nu a stat retras în biroul său, întorcând la nesfârşit pe toate feţele anticele. Nu l-a interesat în mod deosebit de câte ori se întoarce pe dedesubt piciorul unei fibule. Era croit pentru marile respiraţii ale vremurilor apuse şi mereu vii în mintea şi sufletul său. Nu se simţea acasă, ci chiar era acasă în desluşirea mesajului documentului arheologic.

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 267-270

Pentru că au fost problemele *căldărilor de lut*[1] sau ale *ceramicii din secolele XII-XIII de pe teritoriul oraşului Bucureşti*[2], dar şi ale unui *nou tip ceramic din epoca romano-bizantină*[3], ale *datării semnelor în relief descoperite în aşezările feudale timpurii din Dobrogea*[4], ale *patinelor de os*[5], ale unui *pond din epoca romano-bizantină descoperit la Păcuiul lui Soare*[6] sau ale unei *geme descoperite la Romula*[7]... Nu a uitat nici de *datarea nivelului „locuinţelor incendiate" de la Dinogetia-Garvăn*[8] sau de *situaţia politică la Dunărea de Jos în secolul al XII-lea*[9]. L-au preocupat şi *malurile Dunării în unele pasaje ale cronicii lui Skylitzes* [10] sau *o formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfîrşitul secolului al XIV-lea, necunoscută pînă în prezent*[11]. *Cultura materială bizantină de la Dunărea de Jos în secolele X-XII*[12] a stat mereu în centrul atenţiei sale, la fel şi *organizarea administrativ-militară a regiunii Dunării de Jos în vremea lui Ioan Tzimiskes*[13]. Şi-a pus problema *unde se afla oraşul Theodoropol* şi s-a întrebat despre *„satul Carpilor" sau un „sat al carpilor"*[14] sau *unde trebuie căutat Onglos*[15], dar şi *cui aparţine cultura Ciurel*[16]. A discutat *problemele arheologice ale cetăţii Iatrus*[17] şi a recenzat cu acribie şi sprit critic *o carte despre arta rupestră cu multe probleme*[18]. A adus contribuţii însemnate la cunoaşterea *organizării ecleziastice la Dunărea de Jos în ultima treime a secolului X şi până în*

---

[1] *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (secolele X-XIII)*, SCIV 7, 1956, 3-4, p. 421-439.

[2] *Observaţii asupra ceramicii din secolele XII-XIII de pe teritoriul oraşului Bucureşti*, SCIV 9, 1958, 2, p. 451-459.

[3] *Un nou tip ceramic din epoca romano-bizantină*, SCIV 10, 1959, 2, p. 487-490.

[4] *În legătură cu datarea semnelor în relief descoperite în aşezările feudale timpurii din Dobrogea*, SCIV 10, 1959, 2, p. 491-497.

[5] *Cu privire la patinele de os din epoca feudală timpurie*, SCIV 11, 1960, 1, p. 177-178.

[6] *Un pond din epoca romano-bizantină descoperit la Păcuiul lui Soare*, SCIV 12, 1961, 2, p. 403-405.

[7] *O "gemă" descoperită la Romula*, SCN 4, 1968, p. 277-278.

[8] *Despre datarea nivelului „locuinţelor incendiate" de la Dinogetia-Garvăn (jud.Tulcea)*, SCIVA 26, 1975, 3, p. 387-394.

[9] *Despre situaţia politică la Dunărea de Jos în secolul al XII-lea*, SCIVA 27, 1976, 3, p. 293-307.

[10] *Les rives du Danube à la lumière de quelques passages de la chronique de Skylitzès*, RESEE 14, 1976, 2, p. 311-322.

[11] *O formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfîrşitul secolului al XIV-lea, necunoscută pînă în prezent*, SCIVA 29, 1978, 2, p. 185-201.

[12] *A propos de la culture matérielle byzantine du Bas Danube aux Xe-XIIe siècles*, în Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes, 1980, p. 97-102; *Sur la présence des byzantins au Bas-Danube (IXe-XIVe siècles),* RESEE 32, 1994, 3-4, p. 367-373.

[13] *Organizarea administrativ-militară a regiunii Dunării de Jos în vremea lui Ioan Tzimiskes*, SCIVA 37, 1986, 3, p. 168-178

[14] *"Satul Carpilor" sau un "sat al carpilor" ?*, CCDJ 2, 1986, p. 205-207.

[15] *Le problème de la localisation de l'Onglos*, Dacia N.S. 14, 1970, p. 325-334; *Unde trebuie căutat Onglos ?,* Istros 7, 1994, p. 359-361.

[16] *Cui aparţine cultura Ciurel ?,* Istros 10, 2000, p. 491-493.

[17] *Sur les problèmes archéologiques de la cité d'Iatrus*, Dacia N.S. 32, 1988, 1-2, p. 195-204.

[18] *O carte despre arta rupestră cu multe probleme*, SCIVA 41, 1990, 1, p. 55-66.

secolul XII[19]. Nu i-au fost străini nici *caii Sfântului Theodor*[20] şi nici *apa preotului Enciu*[21], toate la un loc stând mărturie imensei sale erudiţii, dar şi acribiei şi vastului orizont al spritului său.

Lista cercetărilor arheologice la care a participat sau pe care le-a condus este impresionantă : Dinogetia-Garvăn, Niculiţel, Axiopolis-Cernavodă, Mărculeşti-Viişoara, Capidava, Mănăstirea Neamţu, Mangalia (Callatis), zona viitorului lac de acumulare „Porţile de Fier", Adamclisi (Tropaeum Traiani) etc[22].

Pentru că au fost pecenegii[23], pentru că au fost cumanii[24], pentru că au fost Murfatlarul[25] şi valul de piatră[26], pentru că au fost impresionantele cetăţi de pe limes-ul bizantin de la Dunăre: Dinogetia-Garvăn[27], Capidava[28] şi bineînţeles, Păcuiul lui Soare[29], iubita lui Vicină[30]…

---

[19] *Sur l'organisation écclésiastique dans la région du Bas-Danube (derniers tiers du Xe siècle - XIIe siècle),* Etudes byzantines et postbyzantines 2, 1991, p. 73-89; *Points de vue sur l'organisation écclésiastique au Bas-Danube (X^e-XI^e siècles)*, Dacia N.S. 38-39, 1994-1995, p. 449-452.

[20] *Caii Sfântului Theodor*, CCDJ 13-14, 1995, p. 324-326.

[21] *Apa preotului Enciu*, CCDJ 13-14, 1995, p. 319-323.

[22] *Şantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, SCIV 5, 1954, 1-2, p. 161-197 (în colaborare); *Şantierul arheologic Cernavoda*, SCIV 6, 1955, 1-2, p.151-163 (în colaborare cu S. Morintz şi D. Berciu); *Săpăturile arheologice de la Mărculeşti-Viişoara (r. Slobozia, reg. Bucureşti)*, Materiale 5, 1959, p. 543-545; *Săpăturile de la Capidava*, Materiale 5, 1959, p. 562 (în colaborare cu Gr. Florescu şi R. Florescu); *Săpăturile de la Mănăstirea Neamţu*, Materiale 6, 1960, p. 699-702; *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis),* Materiale 8, 1962, p. 439-455 (în colaborare cu C. Preda, Em. Popescu) ; *Cercetări arheologice în zona viitorului lac de acumulare „Porţile de Fier"*, SCIV 16, 1965, 2, p. 95-406 (în colaborare cu D. Tudor, E. Comşa, S. Morintz, E. Bujor, N. Constantinescu); *Rezultatele cercetărilor arheologice din zona Porţilor de Fier*, în Comunicări Academia R.S.R., Grupul de cercetări complexe „Porţile de Fier", Seria IV, Craiova, 1968, p. 43-47; *Despre datarea „circumvalaţiei" şi „bisericii treflate" de la Niculiţel*, SCIV 23, 1972, 2, p. 307-319; *Din nou despre încadrarea cronologică a valului şi mănăstirii de la Niculiţel*, SCIVA 26, 1975, 1, p. 101-106.

[23] *Les Petchénègues au Bas Danube*, Bucarest, 1970.

[24] *Les Coumans au Bas Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucarest, 1978.

[25] *Quelques observations sur le complèxe archéologique de Murfatlar (Basarabi),* Dacia N.S. 13, 1969, p. 443-456 (în colaborare cu P. Şt. Năsturel); *De nouveau au sujet du monument rupestre de Murfatlar*, RRH 27, 1988, 1-2, p. 123-126.

[26] *Despre datarea valului de piatră din Dobrogea şi localizarea evenimentelor din Nota toparhului grec*, Studii 15, 1962, 5, p. 1215-1235; *Zur Frage der Datierung des Steinwälles in der Dobrudscha und die Lokalisierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse*, Dacia N.S. 6, 1962, p. 317-335 ; *Din nou despre valul de piatră din Dobrogea şi Nota toparhului grec (Partea I)*, SCIV 16, 1965, 1, p. 189-199; *Din nou despre datarea „valului de piatră" din Dobrogea şi Nota toparhului grec (Partea a II-a)*, SCIV 16, 1965, 2, p. 383-394; *Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea şi însemnările toparhului bizantin*, SCIV 19, 1968, 2, p. 357-369; *Câteva consideraţii în legătură cu valurile din Dobrogea*, Pontica 5, 1972, p. 373-378 ; *Date noi privind „Valul mare de pămînt" din Dobrogea*, Peuce 4, 1973-1975, p. 199-209.

[27] *Un pandantiv globular descoperit la Bisericuţa-Garvăn*, SCIV 9, 1958, 2, p. 445-449.

[28] *Capidava, I*, Bucureşti, 1958 (în colaborare cu Gr. Florescu şi R. Florescu).

[29] *Păcuiul lui Soare. I. Cetatea bizantină*, Bucureşti, 1972 (în colaborare cu D.Vîlceanu); *Păcuiul lui Soare. II. Aşezarea medievală*, Bucureşti, 1977 (în colaborare cu Silvia Baraschi) şi numeroasele articole publicate în MCA, SCIVA, Dacia N.S., BMI ş.a, referitoare la materiale şi situaţii arheologice descoperite aici.

[30] D*espre localizarea Vicinei*, Pontica 3, 1970, p. 275-295; *Păcuiul lui Soare - Vicina*, Byzantina 8, 1976, p. 409-447; *Iarăşi despre localizarea Vicinei*, Revista de istorie 34, 1981, 12, p. 2311-2316.

Aici, la Păcuiul lui Soare, vreme de o jumătate de secol, a vegheat neîntrerupt, indiferent de anotimp sau de buletine meteorologice, la păstrarea şi creşterea moştenirii bizantine. O cantitate impresionantă de descoperiri, unele de o calitate excepţională, note, articole de mai mică sau mai mare întindere, studii de sinteză împreună cu seria de monografii arheologice dedicate acestui unic monument al frontierei bizantine de la Dunărea Inferioară, dau seamă despre pasiunea şi responsabilitatea unui om al cărui singur ţel a fost căutarea, fără restricţii, a adevărului.

Trebuie să îi mulţumim lui Petre Diaconu pentru că ne-a permis să îl întâlnim şi trebuie să îi mulţumim pentru că a hotărât să rămână şi pe mai departe alături de şi printre noi.

Radu Harhoiu

Bucureşti, 18 aprilie 2008, colocviul *Arhitectură – Restaurare – Arheologie*, *In memoriam* Petre Diaconu

SIMPOZION ARA 2008

Simpozionul ARA, devenit o tradiție pentru **Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”**, este o prezență distinctă în spațiul preocupărilor pentru patrimoniul arheologic și arhitectural. Simpozionul, inițiat în anul 2000 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, a fost, după 1989, primul for academic care și-a asumat misiunea de a prilejui în fiecare an o necesară cunoaștere reciprocă între arheologi, arhitecți, ingineri, istorici de artă, restauratori de pictură murală; o cunoaștere a ideilor care catalizează cercetările legate de studierea, protejarea și punerea în valoare a **patrimoniului național**.

Aflat anul acesta la a doua sa ediție internațională, simpozionul ARA (*Arhitectură, Restaurare, Arheologie*), organizat începând cu ultimele sale ediții de asociația ARA[1] în colaborare cu Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, și-a parcurs a noua sa manifestare între 17-19 aprilie 2008.

Consecvent tradiției, cele trei zile destinate comunicărilor au fost însoțite de o expoziție care, conform statutului său, a ilustrat tema principală a simpozionului, în același timp și temă a mesei rotunde care încheie cele trei zile de comunicări.

În anul 2008, pentru prima oară la Institutul de Arheologie, tema țintă a fost *Trecutul contemporan,* o privire specială asupra trecutului comunist și remanențelor sale în domeniul patrimonial.

Asistăm astăzi la cel mai agresiv atac asupra patrimoniului cultural, în pofida existenței unei legislații a monumentelor istorice și arheologice, care oricât de mediocră ar fi, ar fi trebuit să devină un instrument eficace pentru transmiterea mai departe a moștenirii patrimoniale în condiții dacă nu optime, cel puțin decente. In ultimii 20 de ani ne însoțim de la o zi la alta cu imagini ale unor monumente mutilate, distruse. Privim deseori neputincioși sau, mai rău, pasivi, la ritualuri imobiliare guvernate de inepție sau de eterna coruptie fără corupți, menite să pregătească agresarea altora. „A distruge prefăcându-te a construi” are din nou șansa lugubră de a deveni emblema umilitoare a epocii noastre. In unele orașe imaginea clădirii istorice decrepite, condamnate cu buna stiință, prin abandon sau alte metode mai drastice, a devenit un loc comun. Situri, monumente arheologice sunt agresate sau dispar pur și simplu, în disprețul legii, memoriei colective și

[1] Asociația poartă numele simpozionului, deoarece membrii săi fondatori sunt cei care au inițiat și organizat în fiecare an această manifestare (dr. Monica Mărgineanu Cârstoiu, CȘI la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” și colaboratorii săi, arh. Virgil Apostol de la Muzeul Național de Istorie a României /București și arh. Stefan Bâlici, cadru didactic Universitatea de arhitecură „Ion Mincu”).

SCIVA, tomul 59-60, București, 2008-2009, p. 289-293

interesului naţional. Rezultatele agresiunii din ultimii două zeci de ani au şansa să depăşească, dacă nu au şi făcut-o deja, „succesele” antipatrimoniale ale lui Ceauşescu, dar nu s-a auzit încă să fi fost cineva tras la răspundere pentru distrugere de monument în ţara românească! Despre primejdia dispariţiei tăcute a patrimoniului istoric, fie prin distrugere fizică, fie prin pseudoconservări şi protecţii neprofesioniste, au vorbit dna Eugenia Zaharia *(Urme arheologice sub zodia distrugerii)* şi Dan D. Ionescu *(Trecutul în realitatea contemporană: cum se distruge patrimoniul unei naţiuni*). Gheorghe I. Cantacuzino a schiţat o prezentare generală a cercetării şi restaurării monumentelor de epocă medievală realizate în ultimii 40 de ani în România (*Cercetare şi restaurare în ultimele patru decenii*). Ioana Bogdan Cataniciu (*Protecţia ansamblurilor de fortificaţii din Dobrogea şi Muntenia)* s-a referit la caracterul unic al fortificaţiilor romane aflate de-a lungul unor linii de apărare, fie că este vorba de *limes alutanus* şi *transalutanus* sau de valurile din Dobrogea. Autoarea a discutat despre posibilitatea eficientizării unor soluţii de prezervare (în prima etapă, înscrierea fortificaţiilor în lista monumentelor istorice!), prin realizarea proiectelor de cercetare, consevare şi punere în valoare care să le confere un statut de monumente protejate, urmând modele europene. Deficienţele grave, care pot apărea în conservarea ruinelor arheologice, când această activitate sucombă în mâinile unor neprofesionişti, au fost evidente în comunicarea lui Cristian Olariu (*Conservarea primară la Tropaeum Traiani* şi *Dinogetia*). S-au desprins cu uşurinţă efectele erorilor de interpretare şi informaţiilor lacunare de care dispun o parte dintre cei care intervin asupra monumentelor arheologice. Teodor Bănică a schiţat câteva probleme implicate în *Restaurarea mormântului de la Sari Saltuk (Babadag).*

Cercetările de salvare din Bucureşti si Sibiu au format un grupaj distinct de comunicări. Prezentarea cercetărilor desfăşurate în centrul istoric al Bucureştiului a adus informaţii despre ampla acţiune de dezvelire arheologică ocazionată de restructurarea edilitar urbanistică a centrului Capitalei. Gheorghe Mănucu Adameşteanu, în calitate de coordonator, a făcut o expunere generală a proiectului. Rezultatele cercetărilor, din zona repartizată spre investigare Institutului de Arheologie, au făcut obiectul comunicării colectivului de arheologi format din Andrei Măgureanu, Adina Boroneanţ, Meda Toderaş, Dorin Sârbu (*Bucureşti, Centrul istoric. Rezultate arheologice)*. Ştefan Bâlici şi Virgil Apostol, autorii cercetării de arhitectură a complexului de vestigii dezvelit arheologic in aria oraşului vechi, s-au referit la modalităţile de amenajare şi punere în valoare ale zonei. Natura problemelor implicate de protejarea unui ansamblu de monumente de asemenea anvergură, în absenţa unei tradiţii a experimentului în acest domeniu, a beneficiat de analiza din perspectivă sociologică a Dorei Alexa Morcov (*Logica acţiunii actorilor publici în protejarea patrimoniului construit. Cazul Lipscani*). Autoarea a atras în mod special atenţia asupra disfuncţiilor care pot apărea ca rezultat al deficienţelor legislaţiei în ceea ce priveşte protejarea monumentelor, în situaţia în care, cum bine se ştie, centrul istoric este el însuşi supus unei acţiuni „debutante” în privinţa protejării patrimoniului arheologic urban.

Daniela Marcu Istrate a prezentat cercetările arheologice de salvare din Sibiu, Piața Huet (*Arheologia urbană la Sibiu: Piața Huet*). Amplele acțiuni de investigare, restaurare şi modernizare ale Sibiului, prilejuite de declararea oraşului *Capitală Culturală Europeană* în anul 2007, au avut şi aspecte mai puțin demne de admirație, dar foarte puțin comentate deocamdată. Identificarea celor peste 1800 de morminte a fost rezultatul unor săpături arheologice desfăşurate într-o excesivă viteză, sub amenințarea permanentă a autoritățior care „*nu sunt interesate de trecutul acestui oraş, ci construiesc viitorul acestui oraş*" (opinie paradoxală şi inacceptabilă, exprimată de primarul Sibiului, Klaus Johannis, în fața arheologului care a condus săpăturile de salvare din zona menționată, Daniela Marcu Istrate).

Alt oraş, realități asemănătoare, Cluj-Napoca: Cristina Popescu a prezentat cercetări arheologice de salvare şi proiecte de amenajare a unor zone bogate în ruine istorice. Autoarea a discutat o problemă extrem de actuală, şi anume despre aşa-zisele soluții de restaurare şi punere în valoare a ruinelor. Proiecte care, departe de a îmbogăți imaginea oraşului şi de a ocroti monumentele arheologice, afectează grav imaginea urbană şi anihilează calitatea de emisari ai istoriei şi memoriei culturale a monumentelor asupra cărora acționează. Rezultatul acestor proiecte va fi un viitor al moştenirii falsificate, al „ruinelor ruinate". Cauzele acestui gen de eşec sunt multiple, dar trebuie în primul rând căutate într-o realitatea imediată : proiectele sunt realizate de arhitecți şi ingineri care nu sunt familiarizați cu procedeele de conservare şi punere în valoare a monumentelor arheologice şi sunt comandate de edili care încă nu au înțeles că a investi corespunzător în proiecte de acest gen va genera bunăstare în viitor. Cu proiecte slabe, soluții neprofesioniste, ieftine nu se poate îmbogăți imaginea urbană, dimpotrivă, se anihilează părți însemnate din memoria istorică şi culturală a oraşului. Pe scurt, se distruge un patrimoniu cultural, ireversibil.

Revigorarea memoriei unui monument dispărut, prin cercetari de arhivă, a făcut obiectul intervenției lui Petru Mortu (*Istoria casei Manolescu-Vitzu*). Ştefan Cristescu a prezentat concluziile unei investigații in arhive, dublate de observații pe teren. A reuşit să restituie un prețios fragment din istoria, prea puțin cunoscută, a fortificațiilor construite de regele Carol I în jurul Bucureştiului şi a scos în evidență potențialul acestor monumente de a fi puse în valoare.

Modalități de investigare şi interpretare arheologică distincte a reflectat prezentarea cercetărilor arheologice de la Ibida şi Albeşti şi cele pentru siturile de la Tariverde, Hârşova. C. Chiriac şi M. Mocanu au informat despre cercetările de ultimă ora de la Ibida *(Ibida – Curtina G şi Turnul 8*). Daniel Spânu, într-o analiză critică, a pus in valoare calități şi disfuncții într-o cercetare arheologică (S*ăpături vechi şi noi la Albeşti/(jud. Mureş*), iar Iulian Bârzescu şi-a susținut rezultatele studiului asupra habitatului arhaic (*Probleme ale habitatului arhaic. Studiu de caz: Tariverde*).

Cristina Crăciun şi Daniela Bănoiu au prezentat o aplicație GIS pentru identificarea necropolei de la Hârşova. Florin Scurtu, pe baza cercetărilor sale în unele situri arheologice, a expus rezultate ale aplicării geofizicii în arheologie.

„Oameni pleacă, clădirile rămân”. Acesta a fost *motto*-ul sub a cărui reflexie s-a plasat comunicarea arhitectului vienez Sebastian Szaktilla. Autorul a prezentat rezultatele preliminare ale activității de cercetare în scopul restaurăriii aplicate bisericilor săseşti din Transilvania *(The state of repair of the Saxon fortified churches in Transylvania).*

Seria comunicărilor referitoare la restaurarea de pictură murală s-a bucurat de prezența a două binecunoscute colective de restauratori de pictură, datorită cărora au devenit explicite metode distincte de abordare a intervențiilor de gen. Gianina Rosu şi Ovidiu Boldura au fost autorii intervențiilor de cercetare de la biserica din Volovăț (*Cercetarea stratigrafică a decorației murale de la biserica Volovăț*), iar Loránd Kiss, Peter Pál si Elek Vízi au prezentat restaurarea de la Biserica din Cisnădie (*Restaurarea picturii din absida bisericii din Cisnădie*)

O relativ nouă direcție de reflexie şi cercetare, peisajul industrial, a fost prezentă în acest an la simpozion. Irina Iamandescu (*Despre peisajul industrial ca peisaj cultural)* şi Kázmér Kovács (*Din nou despre categoriile vitruviene firmitas, utilitas, venustas*) au argumentat despre calitatea vestigiilor – aparent decrepite ale instalațiilor industriale abandonate ale epocii comuniste – de a fi emisari ai memoriei cultural istorice şi despre potențialul estetic al acestui gen de monumente, apte sa fie receptate ca monumente istorice.

O meditație asupra calității unei categorii distincte clădiri – un anumit tip de locuințe construite în primele decenii ale perioadei comuniste – de a fi încă viabile, a făcut obiectul comunicării Irinei Tulbure (*Palatele poporului muncitor. Ansambluri de locuințe din regiunile industriale. 1944-1956*)

Una din zilele simpozionului este dedicată în fiecare an amintirii unui predecesor. O secțiune a expoziției ARA consemnează acest gest. Prin aceasta, Simpozionul ARA doreşte să perpetueze semnul respectului pentru cei care au netezit căile pentru înțelegerea şi prețuirea patrimoniului cultural al României, într-o societate înclinată mai degrabă spre uitare şi exaltare de sine. Anul acesta a fost evocat arheologul Petre Diaconu. Au vorbit despre personalitatea acestuia Aurelia Diaconu, Oana Damian, Radu Harhoiu şi Marian Neagu. Oana Damian şi Monica Mărgineanu-Cârstoiu au prezentat, în semn de omagiu, o comunicare despre cercetările în general şi cercetarea de arhitectură în special, intreprinse în ultimii ani la cetatea bizantină de la Păcuiul lui Soare (Vicina ?), sit atât de strâns legat de amintirea celui evocat.

În ultima zi, a treia, a simpozionului ARA se desfăşoară *masa rotundă*, unde discuțiile se orientează exclusiv asupra temei țintă. *Trecutul contemporan,* o temă de reflexie gravă, discuțiile find susținute şi catalizate de seria celor cinci comunicări axate pe problema – departe de a fi încă clarificată – a protejării memoriei victimelor comunismului.

Prin prezentarea de carte, care a schițat un preambul al discuțiilor (*Săpăturile arheologice poloneze de la Harkov*), Alexandru Dragoman a informat despre rezultatele şi interpretările posibile ale săpăturilor arheologice care au adus la

lumină curemurătoarele gropi comune de la Harkov. O invitație la clarificare a criteriilor şi termenilor cu care operăm în reflexia asupra patrimoniului cultural a conturat intervenția lui Alexandru Niculescu (*Un ansamblu de monumente, memorii colective şi spațiul discuțiilor despre patrimoniul cultural).*

Prezentarea lui Cosmin Budeanca şi Andrei Lascu a adus în discuție eventualitatea transformării închisorilor comuniste în muzee *(Penitenciarul de la Râmnicu Sărat – de la închisoare comunistă la muzeu memorial*). Imposibilitatea accesului la memorie, inclusiv prin materilizare muzeală, cauzată, mai ales, de perseverențe unor interesați în ştergerea urmelor, a devenit, în cazul închisorii de la Piteşti, un apanaj al prezentului. Întunecata notorietate a puşcăriei de la Piteşti a fost o temă intens prezentată şi comentată, grație comunicării susținute de către colectivul de cercetători format din Petre Remus Cîrstea, Aristide Ionescu, Zicu Ionescu, Ilie Popa (*Puşcăria de deținuți politici din Piteşti. Trecut, prezent şi viitor*).

Despre viciile comemorării şi uitării, despre manipularea memoriei a vorbit Alexandru Dragoman. (*O arheologie a trecutului apropiat: materialitatea comemorării şi uitării victimelor represiunii comuniste*), a cărui prezentare a prilejuit ultima serie de discuții.

Vernisarea expoziției „*Trecutul contemporan*" a premers dezbaterile mesei rotunde. Imaginile expuse – desfăşurate în holurile de la parterul şi etajul Institutului de Arheologie – s-au datorat lui Lorin Nicolae (*Biserici mutate*), Ştefan Bâlici, Ştefan Cristescu (*Jilava-fort 13*), bunăvoinței Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România (închisorile de la Sighet, Râmnicu Sărat, Făgăraş) şi Irinei Tulbure (*Palatele poporului muncitor).* Fotografiile şi obiectele oferite de Oana Damian au susținut realizarea panoului dedicat lui Petre Diaconu.

Complexitatea şi actualitatea temei țintă, caracterul ei inedit la Institutul de Arheologie, calitatea comunicărilor şi relevanța expoziției au făcut din ediția a noua a Simpozionul ARA un succes.

Monica Mărgineanu-Cârstoiu
Adriana Panaite

ÎNTRE MAREA NEAGRĂ ŞI MAREA MEDITERANĂ. CU PRIVIRE LA DOUĂ MANIFESTĂRI ŞTIINŢIFICE DESFĂŞURATE LA *ACCADEMIA DI ROMANIA IN ROMA*[1]

Colocviile organizate în 2007 şi 2008 au avut ca obiectiv comun valorificarea poziţiei **Accademiei di Romania la Roma** în facilitarea apropierii dintre arheologia românească a lumii greco-romane şi mediul ştiinţific italian. În ambele cazuri, participarea **Institutului de Archeologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române** a constituit un sprijin extrem de eficace în pregătirea şi derularea evenimentelor. Până la apariţia Actelor celor două reuniuni şi având în vedere nevoia promovării bunelor exemple de cooperare, în scopul consolidării spiritului de **colaborare instituţională** în beneficiul întregii arheologii româneşti, supun atenţiei cititorilor o cronică succint comentată a celor două manifestări.

Între anii 2006-2008 am fost beneficiara uneia dintre bursele de studiu „Vasile Pârvan" prin care statul român oferă tinerilor săi specialişti în domenii umanistice prilejul rotunjirii propriei formări în mediul privilegiat al Cetăţii Eterne, ca membri-bursieri ai Accademiei di Romania la Roma.

Şcoala Română de la Roma – numele sub care a fost fost înfiinţată instituţia, prin legea nr. 4 285 din 22 octombrie 1920[2], cu un regulament de funcţionare aprobat prin decret regal, semnat de Ferdinand I la 23 iulie 1921[3] – avea, la creare, menirea „de a da posibilitatea de studii speciale de perfecţionare tinerilor învăţaţi şi artişti români, în domeniul limbilor, literaturilor, istoriei şi artelor plastice, clasice şi neolatine"[4].

Recent reintrată în circuitul vieţii academice romane, graţie – între altele – şi recuperării, chiar dacă într-o formă modificată, a funcţiei formative iniţiale[5] prin

[1] Cele două evenimente care au oferit prilejul acestei evocări au fost: Simpozionul şi Expoziţia fotografică „Greci şi Romani la gurile Dunării" (*Giornata di studi e Mostra di immagini fotografiche "Greci e Romani alle foci del Danubio")*, desfăşurate la sediul Accademiei di Romania de la Roma, în zilele de 29-30 martie 2007; Congresul comemorativ „Dinu Adameşteanu. De la Marea Neagră la Marea Ioniană" (*Convegno di studi "Dinu Adameşteanu. Dal mar Nero allo Jonio"*), găzduit de aceeaşi instituţie în zilele de 27-28 martie 2008.

[2] Monitorul Oficial, nr. 167 din 31 octombrie 1920, 5 894-5 895. După http://www.history-cluj.ro/Istorie/anuare/AnuarBaritHistorica2008/14%20Veronica%20T.pdf , 249, n. 42.

[3] *Regulament pentru aplicarea legii care înfiinţează şcolile române de la Paris şi Roma*, Monitorul Oficial, nr. 105 din 13 august 1921, 4150, nr. 3659. Arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române (mai departe: *Regulament*...).

[4] *Regulament*..., cap. I, art. 4. Tot acolo, la cap. II, art. 6, se precizează: „Şcoala din Roma urmăreşte în chip deosebit cercetările şi săpăturile arheologice din Italia şi ţările mediterane" (s. n.).

[5] *Regulament*..., cap. I, art. 1: „Pentru strângerea raporturilor culturale cu surorile noastre latine, Franţa şi Italia, funcţionează la Paris şi la Roma două şcoli româneşti de studii superioare." (s. n.).

SCIVA, tomul 59-60, Bucureşti, 2008-2009, p. 295-308

redeschiderea programului de burse de studiu finanţate de statul român[6], Accademia di Romania[7] dispune de un potenţial de integrare, prin reprezentare şi capacitate de intermediere a contactelor şi colaborărilor ştiinţifice, încă insuficient fructificat, dacă ne raportăm la provocările globalizării şi la aspiraţiile de recunoaştere a valorii europene a ştiinţei şi culturii româneşti. Lipsită şi astăzi de o bibliotecă reprezentativă pentru oricare din domeniile de studiu privilegiate prin actul de fondare, care să-i asigure un loc propriu pe harta documentărilor obligatorii ale cercetătorilor italieni sau străini aflaţi în trecere prin Roma, Accademia di Romania a încercat, în anii din urmă, să-şi onoreze statutul prin organizarea periodică a unor evenimente ştiinţifice, culturale şi artistice cu participare românească, îndeplinind mai degrabă rolul unui institut cultural decât pe cel al unei şcoli superioare. La susţinerea acestui program de manifestări contribuţia tinerilor bursieri este adeseori decisivă, punând în slujba intereselor de reprezentare a României întreaga lor capacitate profesională şi organizatorică.

Realizarea, în timpul celor doi ani ai stagiului de cercetare în Italia, a unor evenimente ştiinţifice – de la proiect până la punerea în operă – de către bursierii şcolilor româneşti din Italia constituie o îndatorire a acestora, statuată prin lege, *ab inizio*[8]. In prezent, ea face parte dintre obligaţiile contractuale asumate de tinerii cercetători chiar înainte de plecarea pentru efectuarea stagiului de cercetare[9] la Roma sau Veneţia, instituind, cu timpul, o onorantă tradiţie[10].

În anii 2007 – 2008, organizarea unui congres pe o temă de arheologie şi istorie a romanităţii orientale, pe cale de a deveni o constantă între acţiunile ştiinţifice organizate de Academia di Romania după 1999[11], nu a mai fost, din păcate, posibilă.

[6] Bursele de cercetare la Accademia di Romania in Roma şi Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia au fost reinstituite în 1998, prin HG nr. 578/1998, graţie, în mare parte, efortului susţinut al regretatului profesor Marian Papahagi, director al Accademiei di Romania în perioada 1997-1999, de a reinstala această instituţie în prestigioasa tradiţie deschisă de chiar fondatorul şi primul său director, Vasile Pârvan, odată cu inaugurarea sa, în 1922. Un scurt istoric al Scolii Române de la Roma / Accademia di Romania in Roma poate fi parcurs la http://www.accadromania.it .

[7] Numele actual al instituţiei corespunde celui înscris pe frontispiciul edificiului care o găzduieşte, construit după planurile arh. Petre Antonescu pe un teren concesionat României, în acest scop, de Municipalitatea Romei. În holul de la intrare, pe peretele din dreapta, se păstrează încă cele două liste de donatori : din partea italiană : Benito Mussolini ; din partea română : 1. Academia Română ; 2. Vasile Pârvan, precum şi textul : „In zilele regilor Ferdinand I şi Carol al II lea Banca Naţională a României a înălţat acest edificiu pentru progresul ştiinţei şi al artei româneşti la lumina eternă a latinităţii şi ca simbol al legăturilor de sânge şi de cultură dintre Italia şi România. Anno MCMXXXII”..

[8] Legea nr. 4 285 din 22 octombrie 1920, prin care se înfiinţau la Roma şi Paris „Şcoli româneşti de studii superioare”, stabilea, la art. V, obligaţia bursierilor de a ţine conferinţe despre „viaţa poporului nostru sub toate raporturile”.

[9] Având ca bază legală HG nr. 101/2002, contractul de acordare a burselor de cercetare şi formare postuniversitară şi postdoctorală „Vasile Pârvan” (la Accademia di Romania in Roma) şi „Nicolae Iorga” (la Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia) prevede, la art. 8, pct. 2, lit. e) că „Bursierul este obligat să organizeze evenimente ştiinţifice/culturale în domeniul de ştiinţă/artă al proiectului conform programului aprobat de directorul instituţiei unde studiază (...)”.

[10] Pentru manifestările cultural-ştiinţifice organizate de prima generaţie de noi bursieri la Accademia di Romania in Roma (începând cu anul 1999), v. Gh. Mândrescu, *Prefazione*, Ephemeris Dacoromana, Serie Nuova, XI, 2000, p. 9-14.

[11] Amintesc, în acest sens, Convegno „Paganesimo e cristianesimo nel Basso Danubio”, Roma, 3-4 aprile 2000; Convegno internazionale „Nuove ricerche sulla Romanità danubiano-balcanica tra il I° ed il

Motivele au fost diferite şi de natură conjuncturală: o anume dispersare a bursierilor arheologi între domenii de cercetare diverse - între preistorie şi antichitatea greco-romană; împlinirea – în 2007 – a 85 de ani de la înfiinţarea *Accademiei di Romania in Roma*, care a impus organizarea unui colocviu aniversar. Pe lângă acestea, starea de provizorat prelungit de la nivelul conducerii Accademiei[12], unde se mai afla în funcţie un director al cărui mandat expirase de ceva timp şi se aştepta, *sine die,* numirea unuia nou, a împiedicat o proiecţie pe termen lung a activităţilor ştiinţifice pentru anii 2007-2008. În aceste condiţii, „sub vremi”, am propus şi am reuşit să organizez, în calitate de membru-bursier al Accademia di Romania, manifestările ştiinţifice pe care le evoc.

1. Prima dintre ele, **Mostra di immagini fotografiche e giornata di studi „Greci e Romani alle foci del Danubio**“*,* desfăşurată la Accademia di Romania în zilele de 29 şi 30 martie 2007 (fig. 1, 1), şi-a propus să prezinte, atât din punct de vedere ştiinţific, cât şi imagistic (prin intermediul fotografiei artistice) vestigii ale civilizaţiei greco-romane dintr-o zonă de frontieră, aflată dintotdeauna la intersecţia mai multor culturi şi civilizaţii. Expoziţia, completată şi cu o restrânsă vitrină de carte de specialitate, a fost vernisată în prima zi a manifestării. Pe panourile instalate în sala de expoziţii a Accademiei au fost reunite imagini reprezentative din 12 situri greceşti şi romane dobrogene, realizate de artiştii fotografi Mircea Stoian (Constanţa) şi Ion Mirea (Bucureşti). Impresiile generate de vizitarea expoziţiei, ca şi curiozitatea publicului participant au putut fi îmbogăţite prin comunicările prezentate în ziua a doua a manifestării. Responsabililor ştiinţifici ai celor 12 şantiere arheologice – sau altor specialişti, desemnaţi de către aceştia – le-a revenit misiunea de a prezenta fiecare sit în parte, cu referiri la istoricul cercetărilor, monumentele reprezentative, dar şi la proiectele de cercetare, valorificare muzeistică şi promovare a sitului. Succesiunea comunicărilor a avut în vedere două grupaje: oraşe greco-romane (*Histria, Orgame/Argamum, Tomis, Callatis*) şi cetăţi romane (*Capidava, Dinogetia, Noviodunum, Halmyris, Tropaeum Traiani, (L)Ibida, Ulmetum*, Ovidiu). Toate comunicările au fost bogat ilustrate, fiind realizate sub formă de aplicaţii PowerPoint. Publicul care le-a audiat, diversificat şi relativ numeros, a fost format din membri ai celorlalte şcoli străine din Roma, studenţi şi cercetători aparţinând altor structuri cu activitate arheologică italiene (universităţi, asociaţii profesionale, muzee).

VI^{o} secolo d.C.”, Roma, 15-16 aprile 2004; Convegno Internazionale di archeologia „Culti orientali e tradizionali nel periodo del Principato nell'area danubiano-balcanica”, Roma, 22-24 aprilie 2005.

[12] Situaţia – de neobişnuită confuzie şi deloc benefică funcţionării unei structuri cu asemenea rol, în epoca în care trăim – îşi găseşte explicaţia în statutul Accademiei, încă insuficient precizat în prezent, care o aşează la încrucişarea intereselor mai multor instituţii din ţară, sub a căror autoritate se află, într-un fel sau altul (administrativ, financiar, ştiinţific sau cultural). Din punct de vedere administrativ şi financiar, Accademia di Romania se află sub tutela Ministerului Afacerilor Externe, bursele de formare postuniversitară sunt acordate de Ministerul Educaţiei şi Cercetării, Academia Română girează întreaga activitate ştiinţifică şi îl propune pe directorul instituţiei, iar Institutul Cultural Român susţine, prin mijloace proprii, programele culturale prezentate.



1



2



PROGRAMMA

GIOVEDI 27 MARZO
Ore 9.30
Apertura dei lavori del Convegno
Indirizzi di saluto:
DAN EUGEN PINETA, direttore dell'Accademia di Romania in Roma
OLOF BRANDT, Segretario generale dell'Associazione Internazionale di Archeologia Classica
MASSIMO OSANNA, Soprintendenza per i Beni Archeologici della Basilicata, Potenza

Ore 10.00 – 13.30
DINU ADAMEŞTEANU – UNA VITA PER UN'IDEA
ALEXANDRU BARNEA, Universitatea Bucureşti, Facultatea de Istorie
Lettere da Dinu Adameşteanu a Ion Barnea

ANGELO BOTTINI, Soprintendenza per i Beni Archeologici di Roma
Dinu Adameşteanu - linee-guida della sua attività di studioso e di soprintendente

Pausa caffè

Ore 11.00
ARCHEOLOGIA IN BASILICATA: DA SIRIS A HERAKLEIA
LILIANA GIARDINO, Scuola di Specializzazione in Archeologia Classica e Medievale „Dinu Adameşteanu", Università di Lecce
Siris, Herakleia e il porto sul Sinni: dinamiche insediative di un territorio

IRENE BERLINGÒ, Soprintendenza per i Beni Archeologici per l'Etruria meridionale, Roma
Necropoli arcaiche di Siris

SALVATORE BIANCO, Museo Archeologico Nazionale della Siritide, Policoro
Nuovi dati sull'urbanistica di Herakleia

MASSIMO OSANNA, Soprintendenza per i Beni Archeologici della Basilicata, Potenza
Nuove ricerche sui culti di Herakleia

Discussioni

Pausa pranzo

Ore 15.00
ARCHEOLOGIA IN BASILICATA: METAPONTO
DIETER MERTENS, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Rom, Roma
Metaponto. I primi anni con Dinu Adameşteanu

ANTONIO DE SIENA, Museo Archeologico Nazionale di Metaponto, Bernalda
Forme di mobilità e d'integrazione: dall'abitato indigeno dell'Incoronata alla colonia greca di Metaponto

Discussioni

IL MAR NERO
MIHAELA MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, MONICA MĂRGINEANU, Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucureşti
Elementi dell'impianto urbano di età greca ad Orgame/Argamum

Pausa caffè

IULIAN BÎRZESCU, Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucureşti
Forschungen im Territorium von Istros in archaischer Zeit

ALEXANDRU AVRAM, Université du Maine (Le Mans), France / Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucureşti
Un nouveau patron de la cité de Callatis: Cn. Cornelius Lentulus augur

FLORIAN MATEI POPESCU, Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucureşti
The Auxiliary Units of the Undivided Moesia Province

Discussioni

VENERDI 28 MARZO
Ore 9.30
INDIGENI NELLA BASILICATA
MARCELLO TAGLIENTE, Museo Nazionale Archeologico della Basilicata "Dinu Adameşteanu", Potenza
Il santuario di Rossano di Vaglio. Prospettive di ricerca

ALFONSINA RUSSO, Soprintendenza per i Beni Archeologici della Basilicata, Potenza
Archeologia in un centro nord-lucano: il caso di Baragiano

ELENA LATTANZI, Roma
Una testina fittile indigena da Lavello (PZ)

Discussioni

Pausa caffè

Ore 11.15
ARCHEOLOGIA IN ROMANIA – PROGETTI
IRINA OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, Institutul de Memorie Culturală, Bucureşti
Aerial Archaeology in Romania: Recent Projects

Nicolae Ursulescu, Universitatea "Al. I. Cuza", Facultatea de Istorie, Iaşi
Sistema unitario per la valutazione delle scoperte archeologiche

LA LEZIONE DEL PROFESSOR ADAMEŞTEANU
FRANCESCO D'ANDRIA, Scuola di Specializzazione in Archeologia Classica e Medievale „Dinu Adameşteanu", Università di Lecce
Adameşteanu, l'Università e il Salento

MICHEL GRAS, Ecole Française de Rome
Cosa ci ha insegnato Dinu Adameşteanu ?

Conclusioni

3

Fig. 1. 1. Afişul Expoziţiei şi Simpozionului „Greci e Romani alle foci del Danubio", Accademia di Romania, Roma, 29-30 martie 2007; 2. Grup de participanţi la colocviul „Dinu Adameşteanu. Dal mar Nero allo Jonio", fotografiaţi în faţa intrării Sălii de expoziţii, Accademia di Romania, Roma, 28 martie 2008; 3. Programul colocviului „Dinu Adameşteanu. Dal mar Nero allo Jonio", Accademia di Romania, Romea 27-28 martie 2008.

Fig. 1. 1. Affiche de l'Exposition et du Symposion „Greci e Romani alle foci del Danubio", Accademia di Romania, Rome, 29-30 Mars 2007; 2. Groupe de participants au colloque „Dinu Adameşteanu. Dal mar Nero allo Jonio" devant l'entrée dans la Salle des expositions, Accademia di Romania, Rome, 27-28 Mars 2008; 3. Programme du colloque „Dinu Adameşteanu. Dal mar Nero allo Jonio", Accademia di Romania, Rome, 27-28 Mars 2008.

În ordinea programului, în cadrul primului grupaj, şantierul arheologic Histria a fost prezentat de către Alexandra Liţu (Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Istorie), membru-bursier în stagiu la Accademia di Romania, care, la recomandarea prof. dr. Alexandru Suceveanu, responsabilul ştiinţific al şantierului, a susţinut comunicarea *Fouilles d'Istros: du passé vers l'avenir,* reuşind o captivantă – deşi scurtă – expunere a principalelor etape ale cercetării şi punerii în valoare a excepţionalului sit dobrogean şi insistând asupra ultimelor orientări în continuarea acestei valoroase tradiţii. Accentuând asupra legăturii de netăgăduit dintre mediul înconjurător şi vieţuirea umană şi asupra nevoii de raportare a cercetării arheologice la datele unui peisaj în continuă transformare, care necesită, el însuşi, o cunoaştere mai aprofundată, dr. Mihaela Mănucu-Adameşteanu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” Bucureşti), responsabil ştiinţific al şantierului *Orgame/Argamum,* a realizat o prezentare a evoluţiei cetăţii în epocile greacă şi romană, prin intermediul comunicării *Orgame/Argamum: tra Ecateo di Mileto e Procopio di Caesarea.* Despre cetatea greco-romană *Tomis,* dar mai ales despre recentele şi originalele proiecte de punere în valoare a unora dintre vestigiile antice din bogata zestre a Constanţei, a vorbit dr. Constantin Chera (directorul Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa) prin comunicarea *Tomis - Metropolis of the Left Pontos.* Nu mai puţin spectaculoase, rezultatele cercetărilor de la *Callatis* au fost făcute cunoscute participanţilor la lucrări de către dr. Mihai Ionescu şi Tatiana Odobescu (Muzeul de Arheologie „Callatis”, Mangalia) în cadrul comunicării *La cité de Callatis.*

Seria prezentărilor fortificaţiilor de epocă romană a debutat cu comunicarea *A Millenium of Roman and Byzantine History. Capidava - The Fortress at the Danube's Bend,* susţinută de către conf. dr. Ioan C. Opriş (Universitatea Bucureşti, Facultatea de Istorie), responsabil ştiinţific al şantierului, care, după ce a trecut în revistă istoricul şi metodologia cercetărilor de la Capidava, a insistat asupra importanţei rezultatelor acestora pentru cunoaşterea istoriei romane şi bizantine a Dobrogei. Prezentarea sitului Dinogetia a fost încredinţată de responsabilul ştiinţific al şantierului, prof. dr. Alexandru Barnea, Adrianei Panaite (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” Bucureşti), fostă bursieră la Accademia di Romania; comunicarea sa, *The Archeological Site of Dinogetia,* a avut în vedere ansamblul sitului cu problematica sa, insistând asupra prezentării edificiului thermal.

Întrucât la Noviodunum activează în prezent două echipe de specialişti – una română şi alta engleză –, cu proiecte independente de cercetare, s-a considerat oportună reprezentarea ambelor în cadrul colocviului. Astfel, Aurel Daniel Stănică (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea) a prezentat comunicarea *Noviodunum - la dernière frontière,* insistând asupra statutului special al sitului atât în epoca romană, cât şi în cea bizantină, cu referiri la istoricul cercetărilor şi la obiectivele de cercetare ale actualei echipe româneşti, condusă de dr. Victor H. Baumann. Dr. Adrian Popescu (Fitzwilliam Museum, University of Cambridge), unul dintre directorii programului englez de cercetare, a vorbit despre *Digging by*

the Lower Danube: The Noviodunum Archaeological Project, făcând mai degrabă o expunere bine argumentată a metodologiei moderne de cercetare, încă neobişnuită în practica arheologică curentă pe şantierele româneşti, mai ales în ceea ce priveşte arheologia clasică. În continuare, situl arheologic *Halmyris* a fost prezentat de către dr. Mihail Zahariade (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti), responsabil ştiinţific al şantierului; în cadrul intervenţiei sale, intitulată *Halmyris. A Strategic Position and a Supply Base on the Roman Frontier at the Lower Danube and the Black Sea,* dl. Zahariade a trecut în revistă istoricul cercetărilor asupra sitului, iar dintre principalele rezultate ale acestora a insistat asupra importanţei descoperirii criptei martirilor Epictet şi Astion pentru istoria creştinismului dunărean.

Prezentarea importantului oraş roman Tropaeum Traiani, realizată de Adriana Panaite (Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan”, Bucureşti), la recomandarea prof. dr. Alexandru Barnea, responsabil ştiinţific de şantier, s-a intitulat *The Archeological Site of Tropeum Traiani* şi a atras atenţia asupra şantierului arheologic clasic cu cea mai veche tradiţie din România, punând în cel mai potrivit echilibru monumentalitatea şi valoarea documentară a vestigiilor descoperite la Adamclissi, pentru istoria veche a României şi a romanităţii orientale.

Începând din anul 2001, un alt mare oraş al Dobrogei romane beneficiază de un program de cercetare arheologică sistematică: (L)Ibida. Primele rezultate, impresionante prin inedit şi monumentalitate, alături de o scurtă trecere în revistă a cunoştinţelor înregistrate de literatura de specialitate în legătură cu cetatea de la Slava Rusă, anterior deschiderii şantierului, au fost aduse în faţa publicului prin comunicarea *(L)Ibida – "la cité aux tours et murs colossales"*, susţinută de autoarea acestor rânduri (dr. Mihaela Iacob, responsabil ştiinţific al şantierului), în colaborare cu dr. Dorel Paraschiv (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea).

Reluarea, de dată recentă, a cercetărilor de la Ulmetum, de către o echipă de specialişti constănţeni, a dus la obţinerea a noi şi importante informaţii istorice, la care s-a referit dr. Gheorghe Papuc (Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa) în cadrul comunicării *Ulmetum après 90 ans - fouilles récentes*. Seria comunicărilor s-a încheiat cu prezentarea *quadriburgium*-ului de la Ovidiu, prin intervenţia dr. Virgil Lungu (Direcţia Judeţeana pentru Cultură, Culte şi Patrimoniu Cultural Naţional Constanţa) intitulată *Ricerche nel borgo tardo romano di Ovidiu*.

Practic, prin parcurgerea programului manifestării, s-au asigurat condiţiile prezentării complementare a celor mai importante situri de epocă greacă şi romană din Dobrogea, în care sunt în curs cercetări arheologice. Un volum, aflat în pregătire, reuneşte comunicările prezentate, propunându-şi să întregească, în scris, imaginea de ansamblu schiţată pe parcursul celor două zile de studiu şi să contribuie, astfel, la difuzarea rezultatelor cercetărilor arheologice din Dobrogea în lumea ştiinţifică din Italia - şi nu numai.

În calitate de iniţiatoare şi realizatoare a dublului eveniment evocat, trebuie să menţionez că, la punerea în operă a proiectului, Accademia di Romania a avut

drept parteneri români câteva instituţii de profil şi un sponsor: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române şi firma Monocrom Advertising, din Constanţa. O egală recunoaştere a contribuţiei la reuşita manifestărilor se cuvine a fi exprimată şi câtorva prestigioase instituţii italiene: Ministero per i Beni e le Attività Culturali – Soprintendenza per i Beni Archeologici della Basilicata, Università degli Studi di Bologna – Dipartimento di Storia Antica, Associazione Internazionale di Archeologia Classica, al căror sprijin generos a fost de un real folos. Un aport de neînlocuit la realizarea proiectului l-a adus Institutul Cultural Român, care şi-a asumat acoperirea, fie şi parţială, a cheltuielilor de deplasare pentru participanţii din ţară.

În fine, dar nu în ultimul rând, îmi face plăcere să amintesc, plină de gratitudine, susţinerea de care m-am bucurat pe tot parcursul pregătirii şi derulării evenimentelor, din partea restrânsei comunităţi a bursierilor de la Accademia di Romania, formată din Alina Pascale, arheolog, Alexandra Liţu, arheolog, Irina Ungureanu, filolog, Alexandra Afrăsinei, arhitect, ca şi din partea prof. dr. Emanuela Ercolani şi prof. dr. Anna Rita Parente, de la Università di Bologna şi a dr. Maria Paola del Moro, de la Museo degli Fori Imperiali, Roma.

Ţinând cont de informaţia extrem de limitată pe care mediul ştiinţific din Italia, din domeniul arheologiei şi istoriei clasice, o are referitor la siturile greceşti şi romane din Dobrogea, dar şi de evidenţa realei concurenţe de pe „piaţa" evenimentelor cultural-ştiinţifice din Cetatea Eternă, mi-am propus o strategie de promovare „agresivă" a manifestării de la Accademia di Romania, atât la nivelul Academiilor străine din Roma, cât şi la cel al instituţiilor italiene de profil din Roma şi Bologna (universităţi, institute de cercetare, Ministero per i Beni e le Attività Culturali). În acest sens, am direcţionat către toţi cei interesaţi de cercetarea antichităţii greco-romane şi arheologie provincială nu doar o simplă invitaţie, ci şi un pliant ce reda, succint, câteva date esenţiale pentru istoria Dobrogei şi pentru fiecare dintre cele 12 situri ce urmau a fi prezentate. Afişul şi programul manifestării, precum şi o broşură, conţinând rezumatele comunicărilor, în limba italiană, însoţite de fotografii realizate de cei doi artişti, au fost distribuite participanţilor la manifestare şi altor specialişti interesaţi[13].

Efortul organizatorilor a fost răsplătit prin prezenţa la eveniment a unor profesori, cercetători, studenţi, membri ai şcolilor străine de arheologie din Roma (The British School at Rome, Deutsches Archäologisches Institut – Abteilung Rom, Svenska Institutet i Rom, Escuela Espagñola de Historia y Arqueologia, Istituto Slovacco a Roma, Istituto Svizzero, Bibliotheca Herziana), specialişti de la instituţii italiene (minister, soprintendenza), între care amintim aici câţiva: dr. Lucilla de Lachenal (Ministero per i Beni e le Attività Culturali), dr. Lucrezia

[13] Toate tipăriturile necesare bunei desfăşurări a evenimentului s-au realizat în minitipografia Accademia di Romania. Realizarea lor nu ar fi fost posibilă fără implicarea, plină de înţelegere şi pricepere, a directorului instituţiei, Dan Eugen Pineta.

Ungaro (director la Museo Mercati e Foro di Traiano) dr. Elizabeth Fentress (vicepreşedinte a Associazione Internazionale di Archeologia Classica) etc. În sală a fost prezent şi Marco Merola, corespondentul de la Napoli al Archaeology Magazine (publicaţie oficială a Archaeological Institute of America), care a invitat pe toţi lectorii să trimită materiale de prezentare a siturilor pentru a fi publicate în paginile revistei.

2. Una din urmările organizării acestei manifestări a fost itinerarea expoziţiei de fotografie artistică la Potenza, unde a fost accesibilă publicului în perioada mai-iunie 2008, la sediul Museo Nazionale Archeologico della Basilicata "Dinu Adameşteanu", sub titlul **Alle foci del Danubio. Le città greche e romane della Dobrugia. Nel ricordo di Dinu Adameşteanu.** Vernisarea sa, la 18 mai 2007, a prilejuit şi o nouă serie de prezentări privind unele aspecte ale istoriei şi arheologiei greco-romane din Dobrogea, prin susţinerea comunicărilor: *Contributi dell'archeologia alla storia antica della Dobrugia* (prof. dr. Zoe Petre, Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Istorie), *Scavi d'Istros. I santuari* (Alexandra Liţu) şi *(L)Ibida: „la città dalle mura colossali*" (dr. Mihaela Iacob).

3. A doua manifestare ştiinţifică asupra căreia mă opresc este **Convegno di studi "Dinu Adameşteanu. Dal mar Nero allo Jonio", Roma, 27-28 marzo 2008.** Organizarea ei la Accademia di Romania a dorit să marcheze aniversarea a 95 de ani de la naşterea regretatului Dinu Adameşteanu, fost membru al acesteia în perioada interbelică (1938-1942), ilustru arheolog şi profesor, a cărui personalitate şi-a găsit cea mai plastică descriere în cuvintele lui Cosimo Damiano Fonseca[14]: „dacoromano per nascita, italiano per elezione, cittadino del mondo per vocazione". Scopul proiectului acestei aniversări a fost de a reînvia în memoria participanţilor „lecţia Dinu Adameşteanu", prin evocarea personalităţii acestuia, a complexei sale activităţi de arheolog şi mentor, ca responsabil al unor importante structuri de cercetare arheologică din Italia şi prin implicarea sa constantă în cunoaşterea apropriată, protecţia, valorificarea ştiinţifică şi muzeală a patrimoniului arheologic.

Titlul întâlnirii aniversare mi-a fost sugerat de volumul intitulat *Dal mar Nero allo Jonio. Colloqui con Rocco Mazzarone*[15], unde, sub forma dialogului între doi vechi prieteni, Dinu Adameşteanu şi Rocco Mazzarone, se dezvăluie cititorului momente cheie din viaţa, devenirea, zbaterea, implicarea celui ce constituie un reper în arheologia clasică la nivel internaţional; este un volum ce ar trebui tradus deîndată şi în România şi distribuit lumii arheologice drept „manual" de devotament faţă de patrimoniul arheologic.

[14] C. D. Fonseca, *Presentazione,* în *Studi in onore di Dinu Adamesteanu*, Galatina, 1983, p. V. Cosimo Damiano Fonseca, ilustru reprezentant al vieţii cultural-ştiinţifice din Italia meridională, membru al Accademiei dei Lincei, a exercitat timp de 9 ani funcţia de Preside della Facoltà di Lettere e Filosofia, de la Universitatea din Lecce, unde Dinu Adameşteanu a predat, între 1971-1983, cursuri de topografie antică, arheologie, istorie antică, etruscologie.

[15] D. Adameşteanu, *Dal Mar Nero allo Jonio. Colloquio con Rocco Mazzarone*, Roma, 1994.

Pornind de la aceste date, prin întâlnirea organizată la Roma am propus constituirea unui cadru unitar de prezentare a rezultatelor recente obţinute în domenii de constant interes ale „Profesorului": cercetarea arheologică a lumii coloniale greceşti din Dobrogea, Sicilia şi *Magna Grecia*, raporturile dintre greci şi indigeni în aceste teritorii, cercetarea aerofotografică în topografia arheologică, valorificarea muzeală şi protecţia patrimoniului arheologic.

În organizarea evenimentului, alături de Accademia di Romania in Roma s-au aflat Museo Nazionale Archeologico della Basilicata "Dinu Adameşteanu" (Potenza) şi Ministero per i Beni e le Attività Culturali, prin Soprintendenza per i Beni Archeologici della Basilicata. Associazione Internazionale di Archeologia Classica a susţinut, la rândul ei, proiectul acestei reuniuni, postând pe site-ul propriu anunţul privind organizarea sa şi programul manifestării. Din nou, sprijinul Institutului Cultural Român s-a concretizat, între altele, prin asigurarea cheltuielilor de deplasare ale invitaţilor din România.

Am încercat să păstrăm aceeaşi „agresivitate" în promovarea manifestării în mediile ştiinţifice şi culturale din Italia, în special în cele din Roma, notorietatea şi respectul pe care lumea academică italiană îl poartă arheologului român constituind un veritabil capital şi vector de cunoaştere, de care nu întotdeauna noi, românii, suntem conştienţi. Invitaţii pentru susţinerea unor comunicări au fost adresate unora dintre cei mai apropiaţi colaboratori şi elevi ai „Profesorului", astăzi nume de referinţă în domeniul arheologiei clasice, activând actualmente în Italia; lor li s-au adăugat câtiva specialişti români, apropiaţi acestuia sau care dezvoltă teme de cercetare în domeniile sale de interes.

Lucrările manifestării au fost deschise de către directorul în funcţie al Accademiei di Romania, Dan Eugen Pineta care, prin câteva cuvinte, a rememorat întâlnirea sa cu cel aniversat şi a subliniat rolul de catalizator al contactelor ştiinţifice româno-italiene pe care memoria sa, încă vie, îl poate avea în contextul integrării europene a României. Au urmat scurtele alocuţiuni ale prof. dr. Olof Brandt, secretar general al Asociaţiei Internaţionale de Arheologie Clasică (AIAC), care a prezentat activitatea lui Dinu Adameşteanu în cadrul AIAC – cunoscut fiind faptul că acesta a fost redactor al revistei internaţionale *Fasti Archeologici* – şi a prof. dr. Massimo Osanna, de la Scuola di Perfezionamento in Archeologia di Matera (Università degli Studi della Basilicata, Matera), care, salutând organizarea acestei reuniuni într-o instituţie atât de dragă „Profesorului", a insistat asupra activităţii lui Dinu Adameşteanu ca arheolog, soprintendent şi profesor în Basilicata.

Comunicările propriu-zise au fot grupate pe mai multe teme, în încercarea de a da o „unitate în diversitate" problematicii abordate, dar şi de a sugera posibile puncte de reflecţie pentru viitoare – sper – întâlniri şi colaborări ştiinţifice italiano-române (fig. 1, 3).

Prima temă – „**Dinu Adameşteanu** – **una vita per un'idea**" – a găzduit două evocări: prof. dr. Alexandru Barnea (Universitatea Bucureşti, Facultatea de Istorie) a prezentat *Lettere da Dinu Adameşteanu a Ion Barnea*, o comunicare bazată pe

documente de familie, marcând drama celui care, în contextul politic atât de dificil al României deceniului al cincilea al secolului trecut, este silit să renunţe la o identitate civică, naţională şi personală profund asumate şi să ia decizia de a rămâne în Italia. Personalitatea energică şi tenace a lui Dinu Adameşteanu, reflectată în liniile directoare ale activităţii acestuia au făcut obiectul comunicării dr. Angelo Bottini, soprintendent la Soprintendenza per i Beni Archeologici di Roma, sub titlul *Dinu Adameşteanu – Linee-guida della sua attività di studioso e di soprintendente*[16].

Al doilea set de comunicări a reunit nouă intervenţii, sub tema **„Archeologia in Basilicata”**, aducând în discuţie problematica cercetărilor legate de evoluţia coloniilor greceşti din această regiune şi a relaţiilor acestora cu populaţiile indigene învecinate.

Patru dintre comunicări s-au referit la diverse aspecte ale locuirii greceşti pe amplasamentul actualei localităţi Policoro (grupate în subtema „Archeologia in Basilicata: da Siris a Herakleia”). Pentru început, comunicarea *Siris, Herakleia e il porto sul Sinni: dinamiche insediative di un territorio,* a prof. dr. Liliana Giardino (Scuola di Specializzazione in Archeologia Classica e Medievale „Dinu Adameşteanu”, Università di Lecce) a făcut o alertă prezentare a evoluţiei habitatului antic de pe cursul inferior al fluviului Sinni, sugerând relaţia strânsă dintre modificările morfologice ale terenului şi dinamica locuirii şi folosind în acest scop argumente obţinute prin combinarea cercetării aerofotografice cu cea a sondajului arheologic; dr. Irene Berlingò (Ministero per i Beni e le Attività Culturali - Direzione Generale Beni Archeologici), după ce a reuşit să emoţioneze auditoriul prin evocarea angajamentului decis al „Profesorului” în funcţia de soprintendent arheologic al Basilicatei, a prezentat problemele ridicate de identificarea necropolelor greceşti dezvoltate în jurul celor două colonii elene de la Policoro (Siris şi Herakleia), oprindu-se asupra uneia dintre ele (cea situată în Contrada Madonelle), a cărei cercetare i-a fost încredinţată de acesta: *Necropoli arcaiche di Siris;* în comunicarea intitulată *Nuovi dati sull'urbanistica di Herakleia,* dr. Salvatore Bianco (director, Museo Archeologico Nazionale della Siritide, Policoro) a făcut cunoscute câteva dintre descoperirile prilejuite de continuarea cercetărilor pe acropola aşezării, care fac posibilă reconstituirea atât a organizării habitatului, cât şi studierea felului în care diversele sale componente funcţionau. Comunicarea prof. dr. Massimo Osanna, *Nuove ricerche sui culti di Heraklea*, care a încheiat acest grupaj, a realizat o trecere în revistă a documentaţiei arheologice existente cu privire la viaţa religioasă a oraşului, completând-o cu referinţe la ultimele descoperiri din sanctuarele principalelor divinităţi: Demetra, Athena, Dionysos.

[16] Angelo Bottini a fost unul dintre succesorii lui Dinu Adameşteanu la conducerea Soprintendenzei arheologice a Basilicatei, structură de coordonare a activităţii de protecţie, cercetare şi valorificare a patrimoniului arheologic lucan, înfiinţată în 1964, al cărei prim responsabil (până în 1977) a fost Dinu Adameşteanu.

Cele două comunicări referitoare la situl *Metaponto* (subtema „Archeologia in Basilicata: Metaponto") au fost susţinute de către doi colaboratori apropiaţi ai acestuia: dr. arh. Dieter Mertens (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Rom) şi dr. Antonio de Siena (director, Museo Archeologico Nazionale di Metaponto, Bernalda). Primul a evocat în intervenţia sa, *Metaponto: i primi anni con Dinu Adameşteanu*, începuturile activităţii sale în Basilicata, legate de propunerea lui Dinu Adameşteanu de a găsi o soluţie pentru conservarea *in situ* şi punerea în valoare a vestigiilor templelor din zona sacră metapontină; pornind de la indiciile furnizate de cercetările de teren, aerofotografice şi de săpăturile sistematice, dr. Antonio de Siena a urmărit, în cadrul comunicării sale, *Forme di mobilità e d'integrazione: dall'abitato indigeno dell'Incoronata alla colonia greca di Metaponto,* prezentarea comparativă a caracteristicilor de amenajare a spaţiului locuit în cadrul a două aşezări aparţinând unor culturi diferite: locală (enotră) şi greacă, ce s-au succedat pe acelaşi amplasament.

Subtema „Indigeni nella Basilicata" a fost abordată de trei comunicări: aşa cum indică şi titlul, *Il santuario di Rossano di Vaglio. Prospettive di ricerca,* în intervenţia dr. Marcello Tagliente (director, Museo Nazionale Archeologico della Basilicata "Dinu Adameşteanu", Potenza) au fost rememorate etapele parcurse de cercetarea sanctuarului zeiţei osce Mefitis şi câteva dintre direcţiile de studiu generate de evoluţia sa, de la statutul de sanctuar federal al lucanilor la cea de factor activ al procesului de romanizare; dr. Alfonsina Russo (Soprintendenza ai Beni Archeologici della Basilicata, Potenza), vorbind despre *Archeologia in un centro nord-lucano: il caso di Baragiano*, a adus în discuţie valenţele cognitive multiple pe care le poate avea cercetarea unui centru indigen aflat la confluenţa mai multor culturi antice, dar şi modul în care semnificaţia sa poate fi valorificată din perspectiva dezvoltării integrate a unei regiuni; comunicarea intitulată *Una testina fittile indigena da Lavello (PZ)* a oferit dr. Elena Lattanzi (Roma)[17] ocazia de a face cunoscută auditoriului istoria acestui habitat antic, care a înregistrat parcurgerea mai multor etape culturale: daună, samnitică, romană.

Intervenţiile specialiştior români au fost grupate în două teme: **Il Mar Nero** şi **Archeologia in Romania – Progetti.**

În cadrul primei teme au fost grupate patru intervenţii, susţinute de reprezentanţi ai Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române din Bucureşti: dr. Mihaela Mănucu-Adameşteanu a prezentat, în cadrul comunicării *Elementi dell'impianto urbano di età greca ad Orgame/Argamum*[18]*,* câteva observaţii privind organizarea spaţiului urban argamens în epoca greacă; rezultatele mai vechilor cercetări privind etapa arhaică din evoluţia centrului greco-indigen de

[17] Acum pensionară, dr. Elena Lattanzi a fost succesoarea directă a lui Dinu Adameşteanu la conducerea Soprintendenza Archeologica della Basilicata, în 1977.

[18] Aşa cum a fost înscrisă în programul manifestării, comunicarea a fost realizată în colaborare cu dr. arh. Monica Mărgineanu-Cârstoiu, de la aceeaşi instituţie.

la Tariverde, din teritoriul coloniei milesiene Istros, au fost puse în valoare şi prezentate de dr. Iulian Bîrzescu în intervenţia *Forchungen im Territorium der Koloniestadt Istros. Die archaische Siedlung von Tariverde*; despre un nou patron al cetăţii Callatis din vremea lui Augustus şi contextul misiunii sale la Dunărea de Jos a vorbit prof. dr. Alexandru Avram[19] în cadrul comunicării *Un nouveau patron de la cité de Callatis: Cn. Cornelius Lentulus augur*; în final, Florian Matei-Popescu a făcut un alert, dar judicios documentat, examen al unuia dintre aspectele prezenţei militare romane la Dunărea de Jos, prin comunicarea *The Auxiliary Units of the Undivided Moesia Province.*

Celei de-a doua arii tematice abordate de participanţii români i s-au circumscris două comunicări: stadiul dezvoltării arheologiei aeriene în România şi proiectele recent puse în operă, în această direcţie, de către cIMeC împreună cu diverse instituţii din ţară şi străinătate, au fost prezentate de Irina Oberländer-Târnoveanu (Institutul de Memorie Culturală, Bucureşti) în cadrul comunicării *Aerial Archaeology in Romania: Recent Projects*, iar necesitatea punerii în practică a unui sistem unitar pentru evaluarea descoperirilor arheologice a fost susţinută, prin prezentarea unui proiect original, intitulat *Sistema unitario per la valutazione delle scoperte archeologiche,* de către prof. dr. Nicolae Ursulescu (Universitatea „Al. I. Cuza" Iaşi, Facultatea de Istorie).

Manifestarea s-a încheiat printr-un ultim grupaj, reunind două comunicări sub tema **„La lezione del Professor Adameşteanu".** În cadrul acesteia, prof. dr. Francesco d'Andria (director, Scuola di Specializzazione in Archeologia Classica e Medievale „Dinu Adameşteanu", Università di Lecce) a vorbit despre *Adameşteanu, l'Università e il Salento,* reamintind celor prezenţi contribuţia omagiatului la dezvoltarea arheologiei salentine şi la punerea în valoare a patrimoniului ei. În fine, nu cred că ar fi fost comunicare mai potrivită pentru a încheia manifestarea decât cea propusă de prof. dr. Michel Gras, director al Ecole Française de Rome, vechi colaborator şi prieten al celui evocat: *Cosa ci ha insegnato Dinu Adamesteanu ?,* reflecţie conclusivă asupra influenţei pe care activitatea neobositului cercetător româno-italian a exercitat-o asupra tuturor celor cu care a venit în contact, punând în evidenţă bogata şi diversificata sa moştenire ştiinţifică şi de experienţă managerială!

În afara programului oficial, o intervenţie evocativă a avut şi dr. Maria Filomena Boemi, director la Aerofototeca Nazionale (Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione, Roma)[20], iar prof. dr. Paola Pellagati şi dr. Elisa Lissi-Caronna au cerut permisiunea să prezinte câte o contribuţie la volumul ce va grupa lucrările acestui *convegno*. La lucrările colocviului au participat şi alţi specialişti, interesaţi de domeniile abordate (fig. 1, 2).

---

[19] Prof. univ. Alexandru Avram predă istoria Greciei antice la Université du Maine, Le Mans, Franţa, continuând să activeze şi în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române.

[20] Dinu Adameşteanu a fost, între 1960-1964, creatorul şi primul director al acestei structuri de cercetare şi conservare a patrimoniului arheologic imobil, unică în Europa şi America.

Bucuria aducerii aminte şi lunga aşteptare a întâlnirii cu Academia di Romania şi cu reprezentanții şcolii la care se formase mentorul şi colegul lor, „Il Professore" sau simplu „Dinu", cum îl numeau cei prezenți, au fost ceea ce a determinat o participare atât de aleasă la întâlnirea de la Roma. Iar evenimentul în sine nu este decât dovada vie că „Lecția lui Dinu Adameşteanu" – o lecție de viață, de profesionalism, dăruire, implicare şi „sfințire a locului" – a fost bine înțeleasă şi deprinsă de cei ce i-au fost colaboratori, elevi, discipoli. „Anche per me, come per molti altri studiosi italiani e stranieri, l'incontro con Dinu Adameşteanu ha rappresentato il momento iniziale di una intensa esperienza, scientifica ed umana, che ha avuto in lui un costante e fondamentale punto di riferimento" – scria recent unul dintre discipoli, prof. dr. Liliana Giardino[21].

Prin comparație, românii au învățat prea târziu sau, poate, au înțeles prea puțin din „exemplul lui Adameşteanu", la care mulți ar avea de reflectat; şi, foarte probabil, ar trebui să „recuperăm" şi o altă Lecție, aceea a respectului Valorilor Naționale, Lecție pe care ne-a oferit-o încă odată, cu discreția spontaneității şi sincerității, în cazul Adameşteanu, lumea ştiințifică (arheologică) din Italia. „L'Accademia è tornata a casa, dal punto di vista della comunità scientifica internazionale di Roma, e ora possiamo dire che con questo convegno, anche Adameşteanu è tornato a casa", spunea prof. dr. Olof Brandt, secretar general al AIAC, în intervenția sa la deschiderea lucrărilor colocviului...

Într-adevăr, Şcoala de la Roma a recuperat şi recupererează cu dificultate statutul de excelență atins în perioada interbelică în cadrul comunității ştiințifice internaționale din Roma[22]. Seriile de bursieri care s-au succedat din 1999 până în 2008 au trăit mari frustrări: lipsa unei biblioteci proprii de specialitate, lipsa coordonării activității ştiințifice în cadrul Accademiei, absența instituției din calendarul manifestărilor ştiințifice curente, observabilă la avizierele tuturor celorlalte şcoli străine din Cetatea Eternă etc. Iar la originea tuturor acestor carențe se află schimbarea, odată cu redeschiderea în 1969, a însuşi rostului pentru care instituția a fost creată[23], acela de a contribui la formarea unei elite de specialişti români în domenii bine definite şi la integrarea ştiinței şi culturii româneşti de înalt nivel în circuitul valorilor autentice ale spiritualității europene. În ce ne priveşte pe noi, bursierii, am încercat întotdeauna să învățăm câte ceva din Lecțiile înaintaşilor, să ne racordăm la standardele comunității ştiințifice din Roma şi, atunci când a fost posibil, să schimbăm câte ceva pentru a readuce Şcoala către destinul prefigurat prin documentele fondatoare.

Cât am reuşit o vor spune alții, de după noi...

---

[21] L. Giardino, *Omaggio a Dinu Adamesteanu*, Archeologia Aerea. Studi di Aerofotografia archeologica, I, Roma, 2004, p. 15.

[22] Accademia di Romania in Roma a redevenit membră în Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia Storia e Storia dell'Arte in Roma abia în 2005; de la începutul anului 2008 este, din nou, membră a Associazione Internazionale di Archeologia Classica.

[23] A se vedea Legea nr. 4285 din 22 octombrie 1920.

ENTRE LA MER NOIRE ET LA MÉDITERRANNÉE. AUTOUR DE DEUX COLLOQUES RÉCENTS TÉNUS À L'ACCADEMIA DI ROMANIA DE ROME[24]

RÉSUMÉ

En tant que titulaire d'une bourse d'études „Vasile Pârvan" (2006-2008) et suite d'un engagement obligatoire se rapportant à ce statut-même, j'ai mis sur pied les projets de deux réunions scientifiques, tenues en 2007 et 2008 à l'Accademia di Romania à Rome: 1. Symposium accompagné d'une Exposition de photographie artistique, réunis sous le thème „Grecs et Romans aux bouches du Danube" (*Giornata di studi e Mostra di immagini fotografiche "Greci e Romani alle foci del Danubio")*, Accademia di Romania in Roma, 29-30 Mars 2007; 2. Congrès commémoratif „Dinu Adameşteanu. De la mer Noire à la mer Jonienne" (*Convegno di studi "Dinu Adameşteanu. Dal mar Nero allo Jonio"*), Accademia di Romania in Roma, 27-28 Mars 2008. Leur but commun était de mettre à profit l'emplacement de l'Accademia di Romania à Rome, en facilitant le rapprochement entre l'archéologie roumaine du monde gréco-romain et le milieu académique italien. Dans les deux cas, le concours de l'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan" de l'Académie Roumaine a offert un appui extremment efficace au déroulement des évènements. Jusqu'à la parution des Actes des deux réunions, et toujours en vue de la promotion d'un esprit de coopération institutionnelle profitable pour l'ensemble de l'archéologie roumaine, j'offre ici la chronique des deux *incontri di studio*.

Mihaela Iacob

[24] Il s'agit du Symposium accompagné de l'Exposition de photographie artistique „Grecs et Romans aux bouches du Danube" (*Giornata di studi e Mostra di immagini fotografiche „Greci e Romani alle foci del Danubio")*, Accademia di Romania in Roma, 29-30 Mars 2007; et du Congrès commémoratif „Dinu Adameşteanu. De la mer Noire à la mer Jonienne" (*Convegno di studi "Dinu Adameşteanu. Dal mar Nero allo Jonio"*), Accademia di Romania in Roma, 27-28 Mars 2008.

TUDOR SOROCEANU (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien/Descoperiri de bronzuri din România* II, Editura Accent, Bistriţa, Cluj-Napoca, 2005.

În anul 2005, sub egida Complexului Muzeal Bistriţa-Năsăud, a apărut volumul II din seria **Bronzefunde aus Rumänien**, editat de Tudor Soroceanu. Volumul are 501 pagini de foarte bună calitate şi conţine, pe lângă *Abrevieri generale*, un *Cuvânt-înainte* scris de Tudor Soroceanu şi un necesar *Indice de localităţi* pentru primele două volume ale seriei (primul volum a apărut în seria PAS, Band 10, 1995), 17 studii referitoare la problematica depunerii de obiecte din bronz în spaţiul actualei Românii, în Ucraina transcarpatică şi în general în sud estul Europei.

Primul studiu, numit *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes I. Contribuţia lui C. Nicolescu-Otin la cunoaşterea metalurgiei preistorice* (p. 15-46, limba română, rezumat în limba germană), îi aparţine lui Tudor Soroceanu şi aduce în atenţia cercetătorilor importanta activitate în domeniul cunoaşterii metalurgiei preistorice întreprinsă de inginerul Nicolescu-Otin. Acest pionier al studiilor metalografice din România începutului de secol al XX-lea este rareori citat în literatura de specialitate, contribuţia lui Tudor Soroceanu reparând astfel o nedreaptă uitare şi constituind totodată un necesar instrument de lucru prin publicarea unor piese fie ilustrate greşit în literatura de specialitate, fie considerate pierdute.

Al doilea studiu, intitulat *Beiträge zur Kenntnis der Bronzemetallurgie im Nordwesten Rumäniens (unter Berücksichtigung des Oberlaufes von Crasna und Barcău)/Contribuţii la cunoaşterea metalurgiei bronzului în nord-vestul României (cursul superior al Crasnei şi al Barcăului)* (p. 47-74, bilingv – română şi germană) este realizat de Ioan Bejinariu şi tratează o serie de descoperiri din nord-vestul României. Este vorba de 15 piese din bronz (un topor cu disc, două dălţi, opt ace, un disc spiralic, trei străpungătoare), patru tipare din gresie (pentru o daltă, un ac cu placă rombică, un topor cu gaură de înmănuşare transversală şi pentru falere) şi cinci piese din lut (patru duze şi o lingură). Descoperirile au fost făcute într-o serie de aşezări aparţinând bronzului mijlociu şi târziu de pe cursul superior al Crasnei şi al Barcăului, piesele integrându-se în contextul mai larg al cercului metalurgic din nord-vestul României şi estul Ungariei.

Al treilea studiu se numeşte *Der bronzene Nadeldepotfund von Petea, Kr. Satu Mare/ Depozitul de ace din bronz descoperit la Petea, jud. Satu Mare* (p. 75-94, bilingv – română şi germană, rezumat în limba maghiară) şi îi aparţine lui Liviu Marta. Autorul menţionat prezintă un depozit constituit din patru ace cu protuberanţe caracteristice epocii târzii a bronzului, descoperite în satul Petea, jud. Satu Mare, cu prilejul unei săpături de salvare. Depozitul a fost legat de aşezarea de tip Suciu de Sus din punctul respectiv şi pare să intre în categoria depunerilor rituale din aşezări, chiar dacă situaţii similare sunt foarte rar întâlnite în alte aşezări ale epocii bronzului.

Al patrulea studiu, este realizat de Horia Ion Ciugudean şi Ioan Alexandru Aldea şi se numeşte *Der erste Depotfund von Cugir, Kr. Alba, und seine Beziehungen zu den spätbronzezeitlichen Kulturphänomenen Siebenbürgens* (p. 95-132, limba germană, rezumat în limba română). Autorii rediscută problematica depozitului de la Cugir, după o primă publicare a acestuia în anul 1997. Datarea depozitului în HaA1 este menţinută (seria Cincu-Suseni), însă unele piese sunt reinterpretate (identificarea unui fragment de fibulă de tip *Grossmugl*, a unui rebut de turnare de la o seceră şi reconstituiri posibile ale unor vase din bronz).

Al cincilea studiu, numit *Der Gußformenfund von Pleniţa, Kreis Dolj, Rumänien/Descoperirea de tipare pentru turnarea bronzului de la Pleniţa, judeţul Dolj* (p. 133-208, bilingv – germană şi română), este realizat de Nikolaus Boroffka şi Florin Ridiche. Studiul repune în valoare importanta descoperire de tipare de celturi de la Pleniţa, jud. Dolj şi tiparul de la Almăj, din acelaşi judeţ. Sunt discutate istoricul descoperirii, descrierea tiparelor, elementele tehnice de turnare cu analogiile acestora, analogiile pentru obiectele de bronz turnate în tiparele respective, elemente de cronologie, tiparul de la Almăj şi un consistent capitol cu observaţii finale. Pentru tipologia formelor de turnat, autorii folosesc sistemul binecunoscut al

lui Burger Wanzek, cu unele critici şi completări, iar în capitolul de observaţii finale sunt discutate diferitele tehnici de turnare, statutul social al meşteşugarilor, gradul lor de specializare sau mobilitatea acestora. De asemenea, studiul conţine şi nouă liste de descoperiri cu tipare de celturi şi celturi ce au analogii în formele de turnat de la Pleniţa.

Al şaselea studiu este intitulat *Der Bronzefund von Mileni, Kr. Mehedinţi* (p. 209-217, limba germană) şi este realizat de Gabriel Crăciunescu. Autorul publică, într-o variantă îmbunătăţită depozitul de bronzuri de la Mileni, jud. Mehedinţi, constând în şase celturi şi cinci vârfuri de lance din bronz (iniţial erau mai multe celturi şi vârfuri de lance pierdute astăzi, ca şi vasele în care acestea au fost descoperite). Autorul menţionat consideră că depozitul a fost strâns în perioada HaA1 şi depus în pământ la limita dintre HaA2 şi HaB1.

Al şaptelea studiu, *Der Bronzefund von Sebeş, Kr. Alba* (p. 219-234, limba germană), îi aparţine lui Carol Kacsó şi reprezintă reluarea unei publicări mai vechi a depozitului de bronzuri de la Sebeş, jud. Alba. Depozitul a fost descoperit în 1883 şi constă în 23 de pandantive, două şaibe rotunde, un cuţit fragmentar, fragmentele unei fibule şi ale unui disc (poate aparţinând tot unei fibule). Tipologia şi cronologia obiectelor ce compun depozitul de la Sebeş sunt prezentate în detaliu, autorul discutând cu acest prilej şi diferitele obiecte de bronz de origine vestică ajunse la în spaţiul actualei României, pe filiera culturii ceramicii încrustate.

Al optulea studiu, intitulat *Bronzefunde von Târgu Lăpuş, Kr. Maramureş* (p. 235-243, limba germană), este realizat de acelaşi Carol Kacsó şi discută diferite obiecte de bronz din colecţia Dr. Ferenc Floth din Beclean, care ar proveni de la Târgu Lăpuş, jud. Maramureş. S-a observat încă de la prima menţionare a obiectelor (1895) că acestea aveau patine diferite, astfel că nu puteau proveni de la o descoperire unitară. Pe baze teoretice, Kacsó le împarte în două depozite, Târgu Lăpuş I şi Târgu Lăpuş II şi trece în revistă cercetătorii care s-au ocupat de-a lungul vremii de această importantă descoperire. Asemănarea dintre topoarele de tip Drajna aparţinând depozitului Târgu Lăpuş I şi o descoperire de la Dodona (Grecia) dovedeşte legăturile pe spaţii largi între meşteşugarii epocii bronzului.

Al nouălea studiu, *Bronzezeitliche Metallfunde aus der Sammlung des Transkarpatischen Heimatkundemuseums (Užgorod, Ukraine)/ Descoperiri de metal din epoca bronzului aflate în colecţia Complexului Muzeal Transcarpatic (Užgorod, Ucraina)* este bilingv (limbile română şi germană, p. 245-263) şi este realizat de Josip Kobal'. Autorul menţionat prezintă 27 de obiecte de metal din epoca bronzului din fostul comitat „Máramoros", aşa cum acesta exista înainte de primul război mondial. Este vorba de nouă topoare întregi sau fragmentare, un vârf de lance fragmentar, trei celturi (unul întreg şi două fragmentare) şi 13 brăţări. Nu se cunosc prea bine nici contextul descoperirii lor, nici locurile de descoperire (cu excepţia câtorva dintre aceste obiecte). Kobal' plasează colecţia de obiecte de metal în seria Uriu-Ópály, situaţie tipică pentru Maramureş în opinia cercetătorului menţionat.

Al zecelea studiu se numeşte *Urnenfelderzeitliche Bronzefunde aus dem Nordosten Siebenbürgens* (p. 265-284, limba germană) şi îi aparţine lui George G. Marinescu. Sunt prezentate noi descoperiri de obiecte din bronz din nord-estul Transilvaniei: nouă celturi (opt întregi şi unul fragmentar) şi două topoare cu disc şi spin. De asemenea, autorul actualizează catalogul descoperirilor de obiecte de bronz din nord-estul Transilvaniei din intervalul BD-HaB (numărul locurilor de descoperire creşte de la 39 la 59).

Al unsprezecelea studiu, *Un depozit de bronzuri din ţinutul Sucevei* (p. 285-299, limba română), este scris de Alix Hänsel şi prezintă 19 obiecte de bronz din perioada HaA (sec. XII-XI a. Chr.), dintr-o colecţie particulară (Dr. Reiner Tartler). Locul de provenienţă al obiectelor şi condiţiile de descoperire nu se mai cunosc astăzi, fiind o descoperire făcută probabil la începutul secolului XX. Sunt publicate în această contribuţie opt brăţări întregi sau fragmentare, trei verigi, un fragment de colan (?), o bandă, un manşon, două vârfuri de lance (unul întreg, altul fragmentar), un topor cu aripioare, o daltă-celt şi un celt cu urechiuşă. Alix Hänsel consideră că „toate depozitele au un numitor comun din punct de vedere al intenţiei", şi anume „tezaurizarea unor anumite obiecte de metal ca expresie a unei anumite valori masurabile, acceptate de toţi datorită concepţiilor din vremea respectivă". De asemenea, depozitul este important prin faptul că este prima dată când se găseşte o piesă componentă a unui car din grupa central-europeană Hart a.d. Alz în sud-estul Europei.

Al doisprezecelea studiu se intitulează *Noi cercetări asupra metalurgiei epocii bronzului în sud-estul Europei* (p. 301-315, limba română), fiind o contribuţie a lui Svend Hansen. Pornind de la importanta descoperire a unui depozit de bronzuri de la Tekirdağ (Tracia turcească), autorul menţionat trece în revistă o serie de probleme importante ale cercetării în domeniul metalurgiei preistorice, cum ar fi schimburile la mare distanţă sau potenţialul metodic al analizelor de metal. În acest context este menţionat Bazinul Carpatic cu cele peste 1000 de depozite ale sale, ca importantă sursă de informaţii în aceste direcţii, din păcate nevalorificată corespunzător.

Al treisprezecelea studiu îi aparţine Carolei Metzner-Nebelsick şi se numeşte *Despre importanţa cronologică şi cultural-istorică a depozitelor din România în epoca târzie a bronzului şi în epoca timpurie a fierului* (p. 317-342, limba română). Este rediscutată problema aşa-zisului „cerc de forme traco-cimerian” şi a depozitelor de bronzuri din secolele X-VIII a. Chr. Una dintre concluziile interesante ale studiului este aceea că noua ordonare a acestor depozite de pe teritoriul României nu mai justifică o împărţire în trei faze paralelizate cu faza HaB în sensul lui H. Müller-Karpe. De asemenea, analiza structurală a depozitelor acestei perioade poate duce la rezultate interesante, cum ar fi anumite grupări ale depozitelor (cf. tabelului de la figura 6).

Al paisprezecelea studiu, îi aparţine lui Florin Gogâltan şi se intitulează *Zur Bronzeverarbeitung im Karpatenbecken. Die Tüllenhämmer und Tüllenambosse aus Rumänien* (p. 343-386, limba germană, rezumat în limba franceză). Sunt discutate ciocanele şi nicovalele cu gaură de înmănuşare transversală din România. Studiul este structurat în zece părţi, şi anume o introducere, un scurt istoric al cercetării, un catalog al descoperirilor, condiţiile de descoperire, tipologia obiectelor aparţinând acestor două tipuri, tehnica de producţie a acestora, funcţia, răspândirea, cronologia lor şi concluzii. Au fost determinate de către autor şapte tipuri principale de ciocane şi nicovale cu gaură de înmănuşare transversală în România, cu mai multe subtipuri. De asemenea, s-a putut observa că cea mai mare parte a acestor unelte se concentrează în Transilvania. În ceea ce priveşte cronologia acestora, cele mai timpurii apar în perioada târzie a epocii bronzului, iar cele mai recente în HaB1.

Al cinsprezecelea studiu, numit *Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh. v. Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschitlicher Deutung* (p. 388-428, limba germană, rezumate în limbile română şi franceză), este scris de Tudor Soroceanu şi se ocupă pentru prima oară în mod sistematic de problematica veselei de metal ca martor al riturilor şi ritualurilor de dinainte de secolul VII a. Chr., ca un aspect particular al religiei preistorice. Studiul conţine o introducere, un istoric al cercetării, o foarte importantă secţiune în care este tratată poziţionarea vaselor de metal în diferite contexte arheologice, contextul geomorfologic, contextul social-religios, posibile interpretări, concluzii şi un catalog al descoperirilor. Ilustraţia cuprinde o hartă a răspândirii depunerilor de vase din metal, diferite contexte ale acestora şi o propunere de a sistematiza încercările de interpretare ale acestor depuneri, aşa cum transpare din fig. 7.

Al şaisprezecelea studiu, intitulat *Zu zeitlichen Heimat des Eimerpaares vom Kurd-Typ aus Brâncoveneşti, Siebenbürgen, Rumänien* (p. 429-476, limba germană, rezumate în limbile franceză, maghiară şi română), este realizat de Tudor Soroceanu şi se ocupă de situlele de la Brâncoveneşti. După o verificare în detaliu a acestor vase, autorul le redatează din HaA1-HaB1 în HaB3-C, pe baza comparării elementelor morfologice ale situlelor de la Brâncoveneşti cu cele ale altor situle de tip Kurd. Studiul conţine o scurtă introducere, un istoric al cercetării, o privire critică asupra publicării şi a datării situlelor de la Brâncoveneşti, o trecere în revistă a tipului Kurd, rediscutarea argumentelor ce ar pleda pentru o datare în HaA1 a vaselor de la Brâncoveneşti, analizarea decorului situlelor de la Brâncoveneşti şi a importanţei acestuia pentru cronologia lor, o paralelă între situlele de la Brâncoveneşti şi cea de la Bologna-Certosa, redatarea situlelor de la Brâncoveneşti, utilizare şi răspândire, noul mediu cultural al situlelor de la Brâncoveneşti, despre depunerile hallstattiene timpurii din vestul României, despre caracterul depunerii de la Brâncoveneşti şi concluzii.

Al şaptesprezecelea şi ultimul studiu este scris de Alessandra Giumlia-Mair şi se numeşte *Metallurgische untersuchungen an den situlen*

von Brâncoveneşti, Kr. Mureş, Siebenbürgen (p. 477-485, limba germană); conţine diferite tipuri de analize aplicate situlelor de la Brâncoveneşti: pentru stabilirea tipului de decor a fost luată o probă de pe situla A şi analizată la un microscop electronic cu raster, iar pentru cercetarea aliajului au fost luate probe pentru o analiză cu absorbţie de atomi. S-a putut constata că decorul geometric de pe una din situle a fost obţinut prin cositorire, că ambele vase aparţin aceleiaşi tradiţii metalurgice, că aliajul folsit a fost purificat şi pregătit cu atenţie. De asemenea, ambele situle par să fi fost realizate în acelaşi cerc metalurgic.

În încheierea acestei prezentări aş dori menţionez că prezenta lucrare se constituie într-un preţios instrument de lucru pentru cercetătorii epocii bronzului şi nu numai.

Cristian Eduard Ştefan

TUDOR SOROCEANU, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien—Vasele de metal prescitice de pe actualul teritoriu al Românie,*. Bronzefunde aus Rumänien III—Descoperiri de bronzuri din România III, Biblioteca Muzeului Bistriţa Seria Historica 16, Bistriţa, Cluj Napoca 2008, 331 p., 94 pl., 6 hărţi.

Vasele de metal aparţin uneia dintre cele mai cuprinzător cercetate categorii de obiecte din epoca bronzului. Aceasta se datorează poate „atractivităţii lor” pentru cercetătorul modern, mai ales că grupa lor nu este prea numeroasă, precum şi caracterului lor ieşit din comun.

Descoperirile de vase de metal din Europa centrală şi sudică au fost editate într-o serie de volume din colecţia *Prähistorische Bronzefunde*: D. Marzoli („*Bronzefeldflaschen*”, Italia), P. Patay (Ungaria), G. Prüssing (Austria), M. Novotná (Slovacia), O. Kytlicová (Boemia), J. Nekvasil şi V. Podborský (Moravia), Chr. Jacob (Germania de nord-vest, vest şi sud), M. Gedl (Polonia)[1]. Volumele PBF despre vasele de metal din Germania de est (J. Martin) şi Marea Britanie (S. Gerloff) se află deja sub tipar. Spaţiul est-mediteraneean şi zonele aferente sunt de asemenea tratate cuprinzător[2].

În afara colecţiei PBF există numeroase studii care tratează vasele de metal din Danemarca[3], Franţa (importantul depozit cu vase

[1] D. Marzoli, *Die Bronzefeldflaschen in Italien*, PBF II/4, 1989; P. Patay, *Die Bronzegefäße in Ungarn*, PBF II/10, 1990; G. Prüssing, *Die Bronzegefäße in Österreich*, PBF II/5, 1991; M. Novotná, *Die Bronzegefäße in der Slowakei*, PBF II/11, 1991; O. Kytlicová, *Die Bronzegefäße in Böhmen*, PBF II/12, 1991; J. Nekvasil, V. Podborský, *Die Bronzegefäße in Mähren*, PBF II/13, 1991; Chr. Jacob, *Die Metallgefäße der Bronze- und Hallstattzeit in Nordwest-, West- und Süddeutschland*, PBF II/9, 1995; M. Gedl, *Die Bronzegefäße in Polen*, PBF II/15, Stuttgart, 2001.

[2] H. Matthäus, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*, PBF II/1, 1980; A. Radwan, *Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens (Von den Anfängen bis zum Beginn der Spätzeit)*, PBF II, 2, München, 1983; L. Gershuny, *Bronze Vessels from Israel and Jordan*, PBF II/6, 1985; H. Matthäus, *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern mit einem Anhang der bronzezeitlichen Schwertfunde auf Cypern*, PBF II/8, 1985; G. M. Bellelli, *Vasi iranici in metallo dell'Età del Bronzo*, PBF II/17, Stuttgart, 2002; M. Müller-Karpe, *Die Bronzegefäße im Iraq I (von den Anfängen bis zur Akkad-Zeit)*, PBF II/14, 1993; E. O. Negahban, *Metal Vessels from Marlik*, PBF II/3, 1983.

[3] H. Thrane, *The earliest bronze vessels in Denmarks´s Bronze Age*, ActaArch. København 33, 1962, p. 109-163; H. Thrane, *Dänische Funde fremder Bronzegefäße der jüngeren Bronzezeit (Periode IV)*, ActaArchKøbenhavn 36, 1965, p. 157-207; H. Thrane, *A new hoard of Jenisovice cups from South Jutland*, ActaArch. København 47, 1976, p. 168-171; H. Thrane,

von Brâncoveneşti, Kr. Mureş, Siebenbürgen (p. 477-485, limba germană); conţine diferite tipuri de analize aplicate situlelor de la Brâncoveneşti: pentru stabilirea tipului de decor a fost luată o probă de pe situla A şi analizată la un microscop electronic cu raster, iar pentru cercetarea aliajului au fost luate probe pentru o analiză cu absorbţie de atomi. S-a putut constata că decorul geometric de pe una din situle a fost obţinut prin cositorire, că ambele vase aparţin aceleiaşi tradiţii metalurgice, că aliajul folsit a fost purificat şi pregătit cu atenţie. De asemenea, ambele situle par să fi fost realizate în acelaşi cerc metalurgic.

În încheierea acestei prezentări aş dori menţionez că prezenta lucrare se constituie într-un preţios instrument de lucru pentru cercetătorii epocii bronzului şi nu numai.

Cristian Eduard Ştefan

TUDOR SOROCEANU, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien—Vasele de metal prescitice de pe actualul teritoriu al Românie,*. Bronzefunde aus Rumänien III—Descoperiri de bronzuri din România III, Biblioteca Muzeului Bistriţa Seria Historica 16, Bistriţa, Cluj Napoca 2008, 331 p., 94 pl., 6 hărţi.

Vasele de metal aparţin uneia dintre cele mai cuprinzător cercetate categorii de obiecte din epoca bronzului. Aceasta se datorează poate „atractivităţii lor" pentru cercetătorul modern, mai ales că grupa lor nu este prea numeroasă, precum şi caracterului lor ieşit din comun.

Descoperirile de vase de metal din Europa centrală şi sudică au fost editate într-o serie de volume din colecţia *Prähistorische Bronzefunde*: D. Marzoli („*Bronzefeldflaschen*", Italia), P. Patay (Ungaria), G. Prüssing (Austria), M. Novotná (Slovacia), O. Kytlicová (Boemia), J. Nekvasil şi V. Podborský (Moravia), Chr. Jacob (Germania de nord-vest, vest şi sud), M. Gedl (Polonia)[1]. Volumele PBF despre vasele de metal din Germania de est (J. Martin) şi Marea Britanie (S. Gerloff) se află deja sub tipar. Spaţiul est-mediteraneean şi zonele aferente sunt de asemenea tratate cuprinzător[2].

În afara colecţiei PBF există numeroase studii care tratează vasele de metal din Danemarca[3], Franţa (importantul depozit cu vase

[1] D. Marzoli, *Die Bronzefeldflaschen in Italien*, PBF II/4, 1989; P. Patay, *Die Bronzegefäße in Ungarn*, PBF II/10, 1990; G. Prüssing, *Die Bronzegefäße in Österreich*, PBF II/5, 1991; M. Novotná, *Die Bronzegefäße in der Slowakei*, PBF II/11, 1991; O. Kytlicová, *Die Bronzegefäße in Böhmen*, PBF II/12, 1991; J. Nekvasil, V. Podborský, *Die Bronzegefäße in Mähren*, PBF II/13, 1991; Chr. Jacob, *Die Metallgefäße der Bronze- und Hallstattzeit in Nordwest-, West- und Süddeutschland*, PBF II/9, 1995; M. Gedl, *Die Bronzegefäße in Polen*, PBF II/15, Stuttgart, 2001.

[2] H. Matthäus, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*, PBF II/1, 1980; A. Radwan, *Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens (Von den Anfängen bis zum Beginn der Spätzeit)*, PBF II, 2, München, 1983; L. Gershuny, *Bronze Vessels from Israel and Jordan*, PBF II/6, 1985; H. Matthäus, *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern mit einem Anhang der bronzezeitlichen Schwertfunde auf Cypern*, PBF II/8, 1985; G. M. Bellelli, *Vasi iranici in metallo dell'Età del Bronzo*, PBF II/17, Stuttgart, 2002; M. Müller-Karpe, *Die Bronzegefäße im Iraq I (von den Anfängen bis zur Akkad-Zeit)*, PBF II/14, 1993; E. O. Negahban, *Metal Vessels from Marlik*, PBF II/3, 1983.

[3] H. Thrane, *The earliest bronze vessels in Denmarks´s Bronze Age*, ActaArch. København 33, 1962, p. 109-163; H. Thrane, *Dänische Funde fremder Bronzegefäße der jüngeren Bronzezeit (Periode IV)*, ActaArchKøbenhavn 36, 1965, p. 157-207; H. Thrane, *A new hoard of Jenisovice cups from South Jutland*, ActaArch. København 47, 1976, p. 168-171; H. Thrane,

de metal de la Blanot e publicat de J.-P. Thevenot, o privire generală asupra depozitelor fiind oferită de J.-F. Piningre[4]), Italia[5] şi Serbia[6], aşa încât aceste regiuni sunt "acoperite" în ceea ce priveşte cercetarea categoriei discutate. Doar teritoriul României lipsea până acum pentru completarea unei imagini de ansamblu.

Lucrarea de faţă vine să întregească această absenţă şi se doreşte a fi în primul rând o prezentare generală de materiale, la care se adaugă oferirea câtorva direcţii de interpretare (p. 8). Chiar dacă pasajele interpretative sunt concepute mai degrabă sumar în lucrarea aici prezentată, autorul reia o serie de discuţii extinse în articole separate (p. 9) [7].

Vasele de metal şi forma lor de păstrare ca obiecte depuse sunt văzute de autor atât în contextul acţiunilor cu caracter cultic, cât şi al exprimării sociale a unei clase superioare, a unei elite. Formele paneuropene de vase de metal, ca de exemplu ceştile de tip Fuchsstadt sau Kirkendrup, fără a mai vorbi de situlele de tip Kurd indică existenţa unei elite în întreagă zonă aflată la nordul Alpilor, cuprinsă între Oceanul Atlantic şi Bazinul Carpatic, elită care comunica şi se recunoştea reciproc prin simboluri asemănătoare. Dacă descoperirea de la Pavlovka, Moldova, poate fi inclusă în cadrul ceştilor de tip Kirkendrup (p. 65 şi urm.), atunci se poate spune că această zonă se întindea chiar dincolo de Bazinul Carpatic.

Publicarea volumului fusese prevăzută iniţial pentru seria PBF, după cum se poate citi în introducere (p. 13). Desprinderea din serie este pe de o parte regretabilă, dacă avem în vedere prezentarea uniformă a acestei categorii de obiecte; avantajul este în schimb publicarea unui mare număr de fotografii, în parte color, pe care normele seriei PBF nu ar fi permis-o (planşele însă respectă normele de redacţie a seriei PBF). Fotografiile oferă cititorului anumite detalii importante, cum ar fi de exemplu technica de prelucrare, care nu ar fi putut fi observate în desenele standardizate din seria PBF. Se poate spune că desenele reprezintă în general o intepretare subiectivă a desenatorului şi că prin ele se pierd anumite informaţii. Importanţa acestor detalii este subliniată şi de o altă lucrare, din seria PBF, despre topoarele din Croaţia, Muntenegru, Bosnia şi Herţegovina[8], în care s-au folosit fotografii ale obiectelor. O continuare a acestui început ar fi de dorit şi în lucrările viitoare din seria PBF.

Un mare avantaj se dovedeşte publicarea bilingvă a studiului (în limbile germană şi română), mai ales în timpurile actuale, în care cunoştiinţele de limbi străine se împuţinează. Doar vocile din catalog sunt redate exclusiv în limba germană, ceea ce nu ar trebui să constituie mari probleme de înţelegere, datorită formei lor relativ standardizate de prezentare.

Cuvântului-înainte (p. 7-15), în care este descrisă lunga şi dificila istorie a realizării lucrării, îi urmează o parte introductivă (p. 15-31), în care autorul prezintă rezumativ anumite probleme referitoare la cercetarea vaselor de metal, cum ar fi de exemplu aceea a funcţionalităţii lor sau dificultăţile de atribuire a fragmentelor mărunte de tablă unor vase de

---

Funde fremder Bronzegefäße in südskandinavischen Funden aus der jüngeren Bronzezeit (Periode V), ActaArchKøbenhavn 49, 1978, p. 1-35.

[4] J.-P. Thevenot, *L´Âge du bronze en Bourgogne. Le dépot de Blanot (Côte d´or)*, RAEstVEst, Supplement 11, 1991; J.-F. Piningre, *Le dépôt d´Eváns (Jura-France) et les dépôts de vaiselle métallique de l´âge du bronze final en France*, ArchKorr 32, 2002, p. 59-66.

[5] C. Iaia, *Produzioni toreutiche della prima età del ferro in Italia centro-settentrionale. Stili decorativi, circolazione, significato*, Pisa / Roma, 2005.

[6] D. Jacanović, *Metallgefäße aus der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Serbien*, Starinar 45-46, 1994- 1995, p. 101-112.

[7] T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, 1995, p. 15-80; T. Soroceanu, *Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh. v. Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlicher Deutung*, în: T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II*, Bistriţa / Cluj-Napoca, 2005, p. 387-428.

[8] Z. Žeravica, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*, PBF IX/18, 1993.

metal. Răspunsurile sunt date mai puţin în acest capitol cât mai ales în cadrul discuţiei destinate diferitelor tipuri şi în partea finală, interpretativă.

În continuare este oferit un istoric comprimat, structurat pe etape, al descoperirilor şi al cercetării vaselor de metal de pe teritoriul românesc. Acesta cuprinde, pe lângă o primă etapă marcată în special de descoperirea primului depozit cu vase de metal din Transilvania (Cârţa, 1796), o „fază culminantă a descoperirilor", care durează din a doua jumătate a secolului al XIX-lea până la Primul Război Mondial, urmată de o fază cu mai puţine descoperiri, până în anii ´50, precum şi o ultimă fază în care au ieşit la iveală „surprinzător de multe vase de metal" (p. 23), şi care durează până în prezent. Aceste etape de descoperire, care în studiul de faţă sunt destul de general prezentate, pot fi confirmate, urmărite şi cuprinzător precizate şi la alte categorii de obiecte de metal, cum ar fi de exemplu celturile[9]. Respectivele etape sunt strâns legate şi influenţate, printre altele, de dezvoltarea agriculturii şi de sporirea construcţiilor în epoca modernă.

Primul punct culminat coincide cu instituţionalizarea arheologiei şi istoriei vechi, pe de o parte, şi cu mecanizarea agricolă şi alte inovaţii în agricultură, pe de altă parte. De exemplu, folosirea îngrăşămintelor artificiale, începând cu sfârşitul secolului al XIX-lea, a făcut accesibile culturilor agricole teritorii care înainte nu erau afectate de activitatea umană. Reducerea descoperirilor între 1910 şi 1950 se datorează cu siguranţă recesiunii economice şi celor două războaie mondiale. Creşterea masivă a descoperirilor, începând cu anii ´50, îşi are cauzele într-o mare măsură în colectivizarea forţată, care a dus la intensificarea şi extinderea apreciabilă a agriculturii. Folosirea plugului adânc a dus la afectarea masivă a structurilor arheologice şi la apariţia mai multor artefacte decât în perioadele anterioare. Această perioadă coincide şi cu începerea construcţiilor de cartiere de locuit în marile oraşe şi cu dezvoltarea unei reţele de muzee locale, care s-a preocupat de colectarea obiectelor ieşite la suprafaţă în urma activităţii edilitare. După descoperirile de vase de metal citate (p.22 şi urm.), se poate observa o reducere a numărului descoperirilor în anii '80, ceea ce poate indica o secare lentă a izvoarelor sau poate fi urmarea recesiunii economice din ultima decadă a regimului comunist.

Reducerea şi mai accentuată a descoperirilor în anii '90, asupra căreia nu s-a insistat în lucrarea aici prezentată, s-a petrecut în contextul prăbuşirii întregului sistem agrar comunist şi al repunerii în proprietate privată a suprafeţelor mari de pământ, care într-o fază iniţială nu au mai fost prelucrate mecanic sau chiar deloc. Descoperiri mai noi, ca de exemplu depozitul de la Lăpuş II, arată că izvoarele arheologice sunt departe de a fi secate.

În capitolul „Generalităţi privind materialul" sunt prezentate mai detaliat dificultăţile clasificării vaselor de metal, mai ales din cauza individualităţii lor şi a stării pronunţate de fragmentare. Termenului „tip" îi este preferat cel de „familie" sau „linie", care ar exprima mai adecvat realitatea tipologică în cazul vaselor de metal. Acest concept, cu siguranţă folositor, este prezentat grafic pe planşa E şi exemplificat prin ceştile de „tip" Friedrichsruhe, Fuchsstadt şi Kirkendrup. Forma de prezentare a catalogului corespunde structurii adoptate de seria PBF. Materialul este grupat după formele: ceşti, străchini, cazane şi situle, şi înfăţişat în amănunţime, separat pe capitole. O categorie de sine stătătoare este reprezentată de „vase diverse de metal" (printre altele, vase miniaturale, cărucioare miniaturale, vase de aur, site, vase de tip polonic).

Fiecărui tip din cadrul categoriilor mai sus amintite îi corespunde o scurtă definiţie şi un sumar istoric al cercetărilor. Mai departe sunt descrise dificultăţile încadrării tipologice a diferitelor vase, după care urmează descrierea propriu-zisă a obiectelor. O mare atenţie este acordată descrierii tehnologice, precum şi discuţiei critice a condiţiilor de descoperire. Acestora le urmează observaţii referitoare la funcţionalitate, încadrare cronologică şi răspândire.

În total sunt prezentate 396 vase de metal, întregi sau fragmentare. La acestea se adaugă patru vase, păstrate în muzee româneşti, dar care nu provin de pe teritoriul actual al României (Anexa II), precum şi patru descoperiri mai noi din spaţiul cercetat, care nu au putut fi încadrate tipologic (Anexa III). Din cele cca. 400 de vase

[9] O. Dietrich, *Bronzene Tüllenbeile in Rumänien. Chronologisch-chorologische Studien*, teză de Magister, nepublicată, Berlin, 2009, p. 60-63.

de metal luate în discuție, 192 de vase întregi sau fragmentare au fost pentru prima dată publicate sau ilustrate în studiul lui Soroceanu, 130 de piese din 192 (numărătoarea recenzentului) fiind numai din depozitul de la Uioara de Sus (de exemplu, p. 246, Nr. 221-225, S. 249, Nr. 281-394). Numărul substanțial de fragmente se datorează în general marilor depozite datate în HaA1, de unde provin mai ales fragmente neîncadrabile tipologic (de exemplu, din depozitele de la Suseni şi Uioara de Sus).

Ce aduce nou studiul, în afară de înregistrarea completă şi detaliată a vaselor de metal? În primul rând se remarcă acribia cu care este abordat istoricul descoperirii şi prezentate condițiile de păstrare ale fiecărui obiect în parte. Depozitele şi obiectele izolate reprezintă în cea mai mare măsură descoperiri vechi, mai cu seamă din perioada premergătoare primului război mondial. Ele au fost, datorită situației politice schimbătoare, tipărite adesea în cel puțin trei limbi (română, maghiară şi germană), în publicații greu accesibile. Toponimele au fost, de asemenea, traduse în cele trei limbi mai sus menționate, lăsând un spațiu larg confuziilor. Descoperiri ca Șpălnaca II, Uioara de Sus, Gușterița provoacă, mai ales datorită mărimii lor, erori de publicare. La aceasta se adaugă o istorie îndelungată a păstrării în diferite muzee sau colecții. Se poate concluziona că descoperirile „cu erori de publicare" sunt mult mai numeroase ca acelea corecte, și că aceste probleme de publicare duc inevitabil la interpretări eronate. Din această perspectivă nu putem decât să recomandăm celor care se ocupă de problematica depozitelor de bronzuri o privire cât mai atentă asupra corecturilor şi indicațiilor din text. Acestea sunt atât de numeroase încât nu pot fi enumerate în totalitate. Numai în Anexa I de exemplu se găsesc 32 de cazuri de vase de metal inexistente în realitate sau care au fost greșit atribuite epocii bronzului. Multe din erorile de publicare luate în discuție se găsesc în două monografii al căror autor este M. Petrescu-Dîmbovița, în varianta în limba română a autorului menționat ilustrația pieselor având o calitate destul de scăzută. Totuşi, unele comentarii sunt formulate din perspectiva noastră prea direct (de exemplu, p. 187 „desenat la nivel medieval", p. 261, privind prima publicație a descoperirilor de la Șopotu Vechi şi încadrarea lor tipologică „...dovadă a lipsei de cunoştiințe de specialitate elementare"). În schimb, redarea fidelă a multor pasaje din literatura veche, inaccesibilă, se dovedeşte foarte folositoare (de exemplu, publicarea originală a depozitului de la Gușterița, p. 85, Nr. 33-34, Nota 41). Trebuie apreciată mai ales sârguința lui Soroceanu în căutarea analogiilor, în multe cazuri discuțiile extinzându-se la nivel european.

Se poate concluziona că studiul oferă o privire fundamentată asupra unor grupe de forme (mai ales ceştile sau situlele, de asemenea cazanele şi excursul referitor la acestea, p. 151-158), putând fi utilizat din acest punct de vedere cu mult folos.

Rolul Bazinului Carpatic, ca spațiu de acumulare a influențelor diferite, câteodată şi ca centru de inovație, este convingător conturat în capitolul final, intitulat „Concluzii" (265-270). Se observă clar că Munții Carpați reprezintă granița de est a unei „koiné" a vaselor de metal; în afara lor se găsesc numai descoperiri izolate de vase de bronz. În interiorul Bazinului Carpatic vasele de metal își fac apariția abia în HaA în depozite; cele mai vechi forme, ceştile de tip Gusen şi Friedrichsruhe, sunt importuri din spațiul ungar şi slovac. La scurt timp după aceea, debutează o producție locală, în care Trasilvania devine un centru de producere, mai ales pentru situlele de tip Kurd, care ating o răspândire paneuropeană. Sunt produse local şi cazane de bronz, într-o mulțime de variante.

În HaA, vasele de metal constituie doar o mică parte în cadrul depozitelor (0,08 %, Fig. F) şi nu au o poziție specială, ci sunt depuse asemănător cu alte obiecte, chiar şi în formă de *Brucherz*. Transilvania capătă în HaB1 un rol important în răspândirea ceştilor de tip Kirkendrup, a cazanelor B1 şi a situlelor de tip Hajdúböszörmény, fiind de altfel singurul spațiu unde s-au descoperit toate cele trei tipuri mai sus menționate. Faza HaB2 este caracterizată ca o perioadă de încetare a producției de cazane în atelierele ungare, în care Transilvania preia acest rol elaborând în continuare unele tipuri regionale. În depunerile din HaB își fac apariția mult mai multe vase de metal decât în perioadele anterioare. Vasele sunt depuse în mare parte întregi, însă destul de des cu urme de deteriorare intenționată. Autorul definește acest fenomen ca „individualizare" a vaselor de metal, acesta fiind o parte a unui model de depunere, în spatele căruia ar putea fi recunoscuți chiar cei care le-au

depus. În HaC fenomenul depunerii în general şi a vaselor de metal în special se sfârşeşte. Şi în repertoriul de forme se produce o cezură, puţinele vase rămase fiind importuri.

„Concluziile“ sunt prezentate şi în traducere, în limbile maghiară şi poloneză; poate că o variantă în limba engleză ar fi fost mai folositoare pentru unii cititori. Foarte utile sunt indexul localităţilor, realizat în manieră PBF, planşele cronologice (75 A-C), precum şi planşele cu tipurile directoare (formă şi decor) ale vaselor de metal (A-C).

Însumând cele mai sus spuse, avem de-a face cu o prezentare de material foarte detaliată şi întemeiată, care pune un mare accent pe critica izvoarelor. Mai ales observaţiile cu privire la componenţa unor depozite şi redarea integrală ale unor pasaje din publicaţiile originale, greu accesibile, recomandă studiul de faţă nu numai specialiştilor în vase de metal, ci şi tuturor celor care se ocupă cu epoca bronzului în Bazinul Carpatic.

Din păcate, imaginea generală a acestei importante contribuţii ştiinţifice este umbrită de greşelile de ortografie şi tipar, care apar într-o cantitate destul de mare. În câteva cazuri lipsesc chiar trimiterile la planşe (compară Borşa, p. 115, Nr. 57, fără trimitere la pl. 14/57, Şpălnaca, p. 118, Nr. 78-79, fără trimitere la pl. 15/78-79). De asemenea, calitatea tipografică a hărţilor de răspândire nu este întru totul convingătoare.

Adăugând studiul de faţă celor câtorva volume PBF despre vasele de bronz care se află încă sub tipar, este oferită pentru prima dată posibilitatea unei priviri generale asupra unei întregi categorii de obiecte din epoca bronzului târziu şi a Hallstattului timpuriu. Rămâne de sperat că această bază de lucru va fi folosită pentru o mai bună înţelegere a fenomenului vaselor de bronz şi a implicaţiilor sale istorice şi sociale.

Oliver Dietrich

S.V. MACHORTYCH, *Kul’turnye kontakty naselenija Severnogo Pričernomor’ja i Central’noj Evropy v kimmerijskuju epochu: Monografija* (*Contacte culturale între populaţia teritoriului nord-pontic şi cea a Europei Centrale în epoca cimmeriană: Monografie)*, Editura „Šljah”, Kiev, 2003, 71 p. + 67 fig.

Încă de la începutul secolului al XX-lea s-a încercat explicarea prezenţei în Europa Centrală a unor materiale arheologice, ale căror analogii formale – atunci, ca şi mai recent – au fost căutate în teritoriile de stepă aşa-zise „nord-pontice”, cuprinse între gurile Dunării la vest şi Volga şi Caucazul de Nord la est, respectiv sud-est. Una dintre soluţiile cu o destul de îndelungată carieră ale acestei probleme a fost ideea migrării unei populaţii nord-pontice sau nord-caucaziene spre zona Dunării Mijlocii şi a constituirii pe această bază a unui „cerc cultural traco-cimmerian” sau chiar a unui grup intruziv răsăritean. Această soluţie în sine a constituit o altă problemă dezbătută de-a lungul timpului, punctele de vedere exprimate variind de la utilizarea ideii invaziei unor populaţii războinice pentru explicarea unor fenomene central-europene, până la respingerea categorică a aceleiaşi idei ca premisă de interpretare. Un punct de vedere privind respectiva problemă o constituie şi lucrarea recenzată.

Apărută sub egida Institutului de Arheologie al Academiei Naţionale de Ştiinţe a Ucrainei, cartea lui Sergej V. Machortych abordează, aşa cum se precizează şi în nota editurii de la p. 2, „*relaţiile culturale ale cimmerienilor cu populaţia Europei Centrale în secolele IX – VII î.e.n.*” şi se adresează „*cercetătorilor, cadrelor didactice, doctoranzilor, specialiştilor în domeniile arheologiei, istoriei şi culturii*”.

Lucrarea începe cu o *Introducere* (p. 4-5), urmată de contribuţia propriu-zisă, structurată în următoarele capitole: 1. *Studiu istoriografic* (p. 6-19), 2. *Abordări teoretice ale contactelor culturale în antropologia americană* (p. 20-24), 3. *Perioada timpurie a epocii fierului în teritoriul nord-pontic şi Europa Centrală* (p. 25-32, cu două subcapitole: *3.1. Cimmerienii după sursele scrise şi arheologice* şi *3.2. Situaţia*

depus. În HaC fenomenul depunerii în general şi a vaselor de metal în special se sfârşeşte. Şi în repertoriul de forme se produce o cezură, puţinele vase rămase fiind importuri.

„Concluziile“ sunt prezentate şi în traducere, în limbile maghiară şi poloneză; poate că o variantă în limba engleză ar fi fost mai folositoare pentru unii cititori. Foarte utile sunt indexul localităţilor, realizat în manieră PBF, planşele cronologice (75 A-C), precum şi planşele cu tipurile directoare (formă şi decor) ale vaselor de metal (A-C).

Însumând cele mai sus spuse, avem de-a face cu o prezentare de material foarte detaliată şi întemeiată, care pune un mare accent pe critica izvoarelor. Mai ales observaţiile cu privire la componenţa unor depozite şi redarea integrală ale unor pasaje din publicaţiile originale, greu accesibile, recomandă studiul de faţă nu numai specialiştilor în vase de metal, ci şi tuturor celor care se ocupă cu epoca bronzului în Bazinul Carpatic.

Din păcate, imaginea generală a acestei importante contribuţii ştiinţifice este umbrită de greşelile de ortografie şi tipar, care apar într-o cantitate destul de mare. În câteva cazuri lipsesc chiar trimiterile la planşe (compară Borşa, p. 115, Nr. 57, fără trimitere la pl. 14/57, Şpălnaca, p. 118, Nr. 78-79, fără trimitere la pl. 15/78-79). De asemenea, calitatea tipografică a hărţilor de răspândire nu este întru totul convingătoare.

Adăugând studiul de faţă celor câtorva volume PBF despre vasele de bronz care se află încă sub tipar, este oferită pentru prima dată posibilitatea unei priviri generale asupra unei întregi categorii de obiecte din epoca bronzului târziu şi a Hallstattului timpuriu. Rămâne de sperat că această bază de lucru va fi folosită pentru o mai bună înţelegere a fenomenului vaselor de bronz şi a implicaţiilor sale istorice şi sociale.

Oliver Dietrich

S.V. MACHORTYCH, *Kul'turnye kontakty naselenija Severnogo Pričernomor'ja i Central'noj Evropy v kimmerijskuju epochu: Monografija* (*Contacte culturale între populaţia teritoriului nord-pontic şi cea a Europei Centrale în epoca cimmeriană: Monografie)*, Editura „Šljah”, Kiev, 2003, 71 p. + 67 fig.

Încă de la începutul secolului al XX-lea s-a încercat explicarea prezenţei în Europa Centrală a unor materiale arheologice, ale căror analogii formale – atunci, ca şi mai recent – au fost căutate în teritoriile de stepă aşa-zise „nord-pontice”, cuprinse între gurile Dunării la vest şi Volga şi Caucazul de Nord la est, respectiv sud-est. Una dintre soluţiile cu o destul de îndelungată carieră ale acestei probleme a fost ideea migrării unei populaţii nord-pontice sau nord-caucaziene spre zona Dunării Mijlocii şi a constituirii pe această bază a unui „cerc cultural traco-cimmerian” sau chiar a unui grup intruziv răsăritean. Această soluţie în sine a constituit o altă problemă dezbătută de-a lungul timpului, punctele de vedere exprimate variind de la utilizarea ideii invaziei unor populaţii războinice pentru explicarea unor fenomene central-europene, până la respingerea categorică a aceleiaşi idei ca premisă de interpretare. Un punct de vedere privind respectiva problemă o constituie şi lucrarea recenzată.

Apărută sub egida Institutului de Arheologie al Academiei Naţionale de Ştiinţe a Ucrainei, cartea lui Sergej V. Machortych abordează, aşa cum se precizează şi în nota editurii de la p. 2, „*relaţiile culturale ale cimmerienilor cu populaţia Europei Centrale în secolele IX – VII î.e.n.*” şi se adresează „*cercetătorilor, cadrelor didactice, doctoranzilor, specialiştilor în domeniile arheologiei, istoriei şi culturii*”.

Lucrarea începe cu o *Introducere* (p. 4-5), urmată de contribuţia propriu-zisă, structurată în următoarele capitole: 1. *Studiu istoriografic* (p. 6-19), 2. *Abordări teoretice ale contactelor culturale în antropologia americană* (p. 20-24), 3. *Perioada timpurie a epocii fierului în teritoriul nord-pontic şi Europa Centrală* (p. 25-32, cu două subcapitole: *3.1. Cimmerienii după sursele scrise şi arheologice* şi *3.2. Situaţia*

culturală în Europa Centrală la hotarul dintre epoca bronzului şi epoca fierului), 4. *Obiecte de import în context arheologic şi cronologic* (p. 33-53, structurat în două subcapitole: *4.1. Descoperiri de obiecte de tip central-european în teritoriul nord-pontic* şi *4.2. Descoperiri de obiecte de tip cimmerian în Europa Centrală*) şi 5. *Influenţe reciproce între teritoriul nord-pontic şi Europa Centrală: caracterul şi consecinţele contactelor* (p. 54-64, cu trei subcapitole: *5.1. Condiţiile climatice din Ucraina la finele epocii bronzului – începutul perioadei timpurii a epocii fierului*, *5.2. Schimbări în economia şi structura socială a populaţiei nord-pontice în perioada bronzului final – fierului timpuriu* şi *5.3. Modele de răspândire a tradiţiilor cimmeriene în Europa Centrală*). Capitolelor amintite le urmează *Literatura* (p. 65-71), *Lista prescurtărilor* (p. 71) şi *Ilustraţia* (cuprinzând 63 de figuri cu complexe, inventare şi piese izolate luate în discuţie, precum şi 4 figuri conţinând hărţi generale).

În *Introducere* este definit mai întâi cadrul cronologic al lucrării, şi anume „perioada cimmeriană”, delimitată de „*două evenimente istorice*”, respectiv de „*trecerea la sfârşitul mil. II – începutul mil. I î.e.n. a unei însemnate părţi a populaţiei din zona de stepă dintre Volga şi Dunăre la un mod de viaţă nomad*” şi de „*venirea în acest teritoriu la finele sec. 8 sau la începutul sec. 7 î.e.n. dinspre zonele răsăritene ale Eurasiei a unei noi populaţii, cunoscută sub numele generic de ’sciţi’*” (p. 4). Desemnarea epocii discutate printr-o denumire de populaţie preluată din sursele antice este argumentată de către autor prin ideea că cimmerienii sunt „*cei mai vechi locuitori ai stepelor est-europene, consemnaţi de tradiţia literară*”. Aceiaşi sunt desemnaţi ca „*cei mai străluciţi reprezentanţi ai nomazilor timpurii*”, autorul admiţând totuşi şi posibilitatea că cimmerienii „*aveau o componenţă neuniformă şi includeau mai multe grupări nomade, posibil de provenienţă diferită*” (p. 4). Plecând de la această imagine – a unei lumi est-europene extrem de mobile a călăreţilor nomazi – este definit şi scopul lucrării: explicarea prezenţei în Europa Centrală a unor materiale considerate a fi „cimmeriene” şi, invers, a prezenţei în stepele est-europene a unor materiale cu analogii în Europa Centrală. Tot în *Introducere* este explicată şi argumentată alegerea principalei grupe de materiale discutate: „*Aceste contacte* [între Caucaz, stepele est-europene şi Europa Centrală – completare D.S.], *devenite active în primele secole ale mil. I î.e.n., sunt cel mai bine ilustrate prin **piesele de metal**. Acestea erau **comode pentru schimb şi transport**, suficient de rezistente şi compacte şi de aceea s-au păstrat bine până în zilele noastre, ca mărturie vie a vechilor relaţii dintre popoare* [subl. D.S.]” (p. 5). Aş remarca de la bun început, în legătură cu această din urmă consideraţie a autorului, că este vorba de fapt de formularea unei premise de interpretare, care pune în strictă legătură circulaţia pe arii largi a unor elemente de cultură materială, rupte din contextul lor, cu deplasarea unor grupe de oameni, acestora fiindu-le atribuite şi identităţi etnice. În locul acestei premise, cred că era necesară aici, pe de o parte, o clară distincţie între problema identificării arheologice a unor deplasări de populaţii şi cea a exprimării etnicităţii. Pe de altă parte, posibilitatea existenţei unor sentimente identitare colective (nu neapărat etnice, aşa cum le înţelegem astăzi) la populaţii pre- sau protoistorice cu siguranţă nu trebuie respinsă din capul locului. Problema este însă dacă, în ce măsură şi în ce fel acestea se manifestă prin fenomenele arheologice avute în vedere de autorul cărţii. O lămurire a acestor chestiuni consider că nu putea să lipsească, având în vedere subiectele abordate. Absenţa ei explică probabil contradicţia dintre ideea „componenţei neuniforme” a cimmerienilor, amintită mai devreme, şi cea a manifestării lor ca „etnie” distinctă, ambele idei clar exprimate la pag. 4 şi, respectiv, la pag. 29 din cartea recenzată. Pentru ultima, care de altfel apare constant în cartea lui S. Machortych, este foarte expresiv de pildă următorul pasaj: „*După războiul cimmero-urarteic din anul 714 î.e.n., orice referinţe la cimmerieni dispar din sursele scrise din vechiul Orient pentru o perioadă de aproximativ 35 de ani. Acest lucru se explică cel mai probabil prin schimbarea situaţiei cultural-istorice în Europa Răsăriteană, şi anume prin apariţia aici a unei noi populaţii nomade, cunoscute nouă cu numele de sciţi. […] Totuşi, cimmerienii în nici un caz nu au dispărut ca **etnie** dintr-odată* [subl. mea]. *O parte a*

acestora a migrat către vest şi în raioanele silvostepice ale Ucrainei, iar alta, pentru o perioadă destul de lungă, a continuat să se opună sciţilor pe teatrul acţiunilor militare micro-asiatice” (p. 29). Consider că era necesară precizarea cât mai clară în acest context a conceptului de „etnie” şi în continuare a altor termeni cu referinţe la etnic. Respectivele precizări însă lipsesc, lăsându-se impresia confundării unor planuri pe care le văd totuşi distincte: 1. ce au înţeles Herodot şi autorii surselor akkadiene prin „cimmerieni” sau „sciţi”; 2. dacă şi cum se auto-identificau în termeni colectivi oamenii pe seama cărora a fost pusă existenţa „descoperirilor cimmeriene / scitice”; 3. eventuala manifestare arheologică a unor identităţi asumate colectiv.

Primul capitol propriu-zis al lucrării (*Studiu istoriografic*) se prezintă cu câteva părţi, nedefinite ca atare, dar care ies în evidenţă mai ales prin conţinutul lor inegal.

De la pagina 6 până la pagina 13 este prezentat într-o formă concisă, dar, adevărat, destul de completă, un repertoriu al punctelor de vedere asupra „raporturilor locuitorilor stepei cu tracii” sau, mai exact, asupra problemei extrem de importante în viziunea lui S. Machortych a apartenenţei / non-apartenenţei „cimmerienilor” şi „tracilor” la unul şi acelaşi bloc etno-lingvistic. În finalul acestei prezentări istoriografice sunt formulate şi două concluzii, care nu ţin însă de istoriografia problemei, ci de interpretarea informaţiei arheologice: una în sensul că „*materialele arheologice de care dispune cercetarea sunt în deplin acord cu ultimele concluzii ale lingviştilor, care contestă apartenenţa tracică a cimmerienilor*” (p. 12), iar cealaltă referitoare la „*caracterul convenţional al conceptului de antichităţi 'traco-cimmeriene'*” (p. 13). Dacă în ceea ce priveşte a doua concluzie consider că putem fi de acord cu autorul cărţii, în cazul celei dintâi nu mi se pare deloc evident, mai ales dintr-o expunere istoriografică, în ce fel materialul arheologic în sine poate avea indiferent care expresie „etno-lingvistică”: „tracică” sau „cimmeriană”. Cu atât mai mult cu cât, chiar S. Machortych, la începutul lucrării sale, nu excludea, făcând trimitere la realităţile arheologice nord-pontice, o compoziţie neomogenă a „cimmerienilor” din acea zonă. Cu siguranţă însă rămâne de văzut cum ar putea fi descifrată din informaţia concretă arheologică şi această eterogenitate. Oricum, apelarea la autoritatea cercetărilor filologice mi se pare un slab argument, deoarece singurul material de natură lingvistică de care dispunem îl constituie câteva nume de căpetenii cimmeriene, consemnate în textele cuneiforme şi greceşti. Aş aminti doar două întrebări, formulate de mai multă vreme şi ocolite de S. Machortych: 1. Fie şi dacă am accepta originea iraniană a respectivelor nume, este oare neapărat nevoie ca apartenenţa lingvistică a **numelor proprii** ale conducătorilor să coincidă cu cea a restului populaţiei? 2. Ce dovezi, în afară de specularea savantă a informaţiilor extrem de sumare ale lui Herodot – şi poate mitologice sau pur artificiale, livreşti, după păreri totuşi argumentate de către specialişti în domeniu – avem pentru a susţine aceeaşi identitate etnică sau măcar originea teritorială comună a „cimmerienilor nord-pontici” şi a celor activi militar în Asia Anterioară? Consider că filologii pot propune orice apartenenţă lingvistică pe baza informaţiei disponibile, fie ea „iraniană” sau indiferent de ce fel. Limba vorbită este doar un eventual criteriu de clasificare, extern mai ales, şi din acest motiv cu atât mai discutabil în contextul strict arheologic. Pe cel din urmă îl înţeleg ca fiind unul al analizei raportului dintre oameni şi elementele de cultură materială, pe care oamenii nu doar le creează, ci inclusiv îşi creează prin intermediul lor un univers inteligibil, ordonat şi cumva manipulabil. Ceea ce cred că este valabil nu doar pentru oamenii din trecut studiaţi, uniformizaţi mecanic la statutul de „culturi arheologice” / „etnii”, ci şi pentru cei care produc astăzi respectivele uniformizări. Din această perspectivă, nu ar fi fost de prisos o analiză a modului în care imaginile extrem de parţiale, dar nu mai puţin generalizatoare, produse pe baza surselor literare, ultimele validate prin înţelegerea modernă a lumii, au determinat ordonarea, interpretarea şi atribuirea descoperirilor arheologice. Mi-e teamă că prea uşor devenim părtaşi şi autori la această producţie, prin manipularea unor obiecte arheologice şi a oamenilor din trecut (ceea ce este până la un punct inevitabil), şi prea greu suntem dispuşi să

reflectăm asupra ei (ceea ce ar fi cu atât mai necesar). O astfel de abordare consider că poate oferi cadrul unei discuţii critice, în adevăratul sens al cuvântului, a istoriografiei problemei abordate şi să ofere implicit un plus de obiectivitate demersului.

Partea a doua a capitolului istoriografic debutează printr-o seacă înşiruire bibliografică – autor şi an – a câtorva contribuţii selectate din arheologia central-europeană (7 rânduri din alineatul al doilea al coloanei a doua de la pag. 13), urmată – în restul de 7 pagini – de o extrem de detaliată expunere a concepţiei dezvoltate de Jan Chochorowski în lucrarea *Ekspansija kimmeryjska na terenu Europy środkowej* (Kraków 1993). Acesteia i se acordă o importanţă crucială, justificată de autorul lucrării astfel: „*în primul rând, în această lucrare* ***au fost adunate şi analizate pentru prima dată*** [sic!] *materiale cimmeriene provenind practic din toate regiunile Europei Centrale, iar în al doilea rând, această lucrare are o* ***deosebită importanţă pentru punerea în lumină a multor probleme pe care le vom aborda în capitolele următoare*** [subl. D.S.]” (p. 13). Lucrarea în care au fost adunate şi analizate pentru prima dată „antichităţile cimmeriene” din toată Europa Centrală (şi nu numai) este totuşi cea datorată lui S. Gallus şi T. Horváth, *Une peuple cavalier préscitique en Hongrie. Trouvailles archéologiques du premier âge du fer et leure relations avec l'Eurasie*, Dissertationes Pannonicae II.9 (Budapest 1939). Este adevărat că informaţia aflată la îndemâna autorilor menţionaţi în 1939, prin volumul şi calitatea sa, era net inferioară celei devenite disponibilă în 1993, dar acest fapt cred că trebuia judecat ca atare la istoricul cercetării. La fel, încrederea specială acordată de către S. Machortych concepţiei lui Jan Chochorowski, oricât de credibilă ar considera-o autorul, nu justifică totala ignorare a altor concepţii – unele compatibile cu cea a lui Jan Chochorowski, iar altele diametral opuse – mai ales într-un *Studiu istoriografic*. Acceptarea celor mai multe dintre concluziile lui J. Chochorowski – obiecţiile lui S. Machortych reducându-se în principal la datarea apariţiei în Europa Centrală a materialelor de factură Černogorovka şi Novočerkassk – nu poate înlocui o analiză critică a conceptului de „orizont traco-cimmerian”, aşa cum a fost el definit şi apoi integrat în concepţia „orizonturilor de depozite” central-europene. Această analiză i-ar fi permis cu siguranţă autorului să aibă, în capitolele care urmează, o atitudine mai prudentă faţă de existenţa destul de problematică a unui „orizont” HaB3, distinct cronologic de un „orizont” HaB2. În funcţie de aceste „etape”, S. Machortych a ordonat şi apariţia în Europa Centrală a „antichităţilor cimmeriene”, de fapt istoria intruziunii unui grup de „cimmerieni” şi a manifestării acestuia la nivelul „influenţelor culturale”. De asemenea, în cartea recenzată nu este nici măcar amintită concepţia, deja de mai multă vreme opusă celei tradiţionale, privind caracterul mai degrabă ritual sau simbolic al „depozitelor” de bronzuri[1]. Luarea în consideraţie a acestei posibilităţi ar fi făcut posibilă examinarea într-o altă lumină a fenomenelor culturale central-europene de care se leagă aşa-zisele „antichităţi cimmeriene”: practicile funerare în general şi obiceiurile de depunere (aşa-zisele „depozite”), ca moduri de manifestare strâns legate între ele măcar în acest caz. Toate acestea lasă impresia că au, probabil, puţină importanţă pentru S. Machortych (şi mi-e greu să cred că nu avea cunoştinţă de discuţiile din jurul acestor chestiuni), atâta timp cât poate susţine – sprijinindu-se pe autoritatea concluziilor lui J. Chochorowski – că: „*Zona celei mai intense activităţi a stepicilor a fost Câmpia Maghiară. Acest teritoriu oferea ca nici un altul condiţii pentru introducerea unei economii nomade şi constituia un original centru al prezenţei cimmeriene în Europa Centrală*” (p. 19). Cu riscul de a mă repeta, susţin încă o dată că astfel de afirmaţii îşi au eventual locul, după ce au fost argumentate, în încheierea unei monografii şi mai puţin într-un capitol istoriografic. Nu am intenţia de a-i indica autorului o agendă pe care ar fi trebuit să o urmeze în lucrarea sa. Mă aşteptam totuşi, în

[1] Foarte explicit, S. Machortych explică „abandonarea” aşezărilor şi „ascunderea” depozitelor de bronzuri central-europene prin pericolul reprezentat de către „cimmerieni” (nota 4 de la p. 59).

finalul expunerii sale istoriografice, mai mult la o formulare măcar provizorie a termenilor problemei abordate şi mai puţin la precizarea unei premise de interpretare.

Capitolul al doilea al lucrării (*Abordări teoretice ale contactelor culturale în antropologia americană*) reprezintă un element categoric de noutate în contextul abordărilor din arheologia sovietică şi post-sovietică a „problemei cimmeriene", şi anume prin apelarea la unele rezultate ale cercetărilor din antropologia culturală. O asemenea schimbare de optică este în principiu binevenită, mai ales prin posibilitatea de a găsi şi o altă cale de abordare, diferită de cea tradiţională în studiile cimmero-scitice, bazată în principal pe formularea unor premise de cercetare deduse din sursele literare. Autorul cărţii a apelat la teoria aculturaţiei, dezvoltată mai demult în antropologia culturală americană. Indiscutabil, pe parcursul perioadei finale a epocii câmpurilor de urne are loc în unele zone din Europa Centrală o evidentă transformare culturală. În antropologia culturală în general şi în arheologia ultimelor câtorva decenii există totuşi abordări ale schimbărilor culturale şi din alte perspective decât cea a aculturaţiei, motivele opţiunii autorului anume pentru aceasta din urmă nefiind prea clare. În orice caz, apelarea la teoria respectivă pentru explicarea transformărilor culturale presupune în acest context prezenţa unui „actor" extrem de activ (nomazii cimmerieni ajunşi în Europa Centrală), existenţa reală a căruia este însă, în realitate, departe de a fi în afara oricărei îndoieli. Ideea manifestării acestuia – servită ca o certitudine – constituie de fapt o premisă şi pentru aducerea în discuţie a teoriei aculturaţiei. Cu toate rezervele mele, acest capitol este unul extrem de important în structura cărţii, remarcându-se, între altele, printr-o destul de bună prezentare sintetică a teoriei aculturaţiei, la fel şi prin intenţia de precizare a cadrului teoretic al demersului. De asemenea, consecinţele lui s-au răsfrânt într-un mod determinant asupra capitolului final. De fapt, ultimul este cel dedicat interpretării informaţiei arheologice din perspectiva teoretică pentru care autorul lucrării a optat.

În următorul capitol (Cap. 3. *Perioada timpurie a epocii fierului în teritoriul nord-pontic şi Europa Centrală*), cititorului îi este oferită mai întâi o „*imagine privind istoria şi cultura cimmerienilor*" (subcapitolul 3.1.), iar apoi o descriere a situaţiei culturale din Europa Centrală la finele epocii bronzului şi începutul epocii fierului (subcapitolul 3.2.). Principalul argument pentru o „istorie şi cultură a cimmerienilor" la nord de Marea Neagră îl constituie menţionarea numelui *κιμμέριοι* în textele lui Homer, Herodot şi Strabo, acestea fiind puse în legătură cu informaţii din textele akkadiene. Printre cele dintâi, versiunea originii sciţilor pe care Herodot (IV.11-12) o consideră cea mai credibilă deţine locul central, valorizarea ei ştiinţifică fiind argumentată în felul următor: „*În astfel de <u>povestiri</u> se conţin <u>probabil</u> ecourile adevărului istoric despre stăpânitorii cimmerieni, despre cei care se puneau în fruntea detaşamentelor cimmeriene, efectuând campanii îndepărtate în <u>ţările vechiului Orient</u>. <u>Numele lor (Teušpa, Lygdamis, Sandakšatru)</u> sunt amintite atât în sursele literare antice, cât şi în textele cuneiforme <u>assiro-babiloniene</u>*" (p. 26). Între altele, este de remarcat în pasajul citat o preluare aproape cuvânt cu cuvânt a unei idei formulate cu decenii în urmă de către A.I. Terenožkin, din păcate omiţându-se trimiterea la sursă[2]. Întreaga prezentare care urmează, şi în care se împletesc consideraţii de ordin istoric cu unele arheologice, este de fapt o proiectare în trecut a credinţei ferme în existenţa reală a cimmerienilor în Europa Răsăriteană şi a unei culturi arheologice pe care aceştia au lăsat-o în urma lor. Se conturează astfel un tablou, care se doreşte cât mai obiectiv tocmai prin îmbinarea celor două categorii de surse, dintre care importanţa determinantă pare să revină totuşi surselor literare. Concluzia autorului este: „*Mărturiile analizate ale surselor scrise şi arheologice ne permit formularea concluziei*

[2] Cf. Terenožkin, *Kimmerijcy* (Kiev 1976), p. 91: „*…în astfel de <u>mituri</u> se conţin ecourile adevărului istoric despre stăpânitorii cimmerieni, despre cei care se puneau în fruntea detaşamentelor cimmeriene, efectuând campanii îndepărtate în <u>ţările Mediteranei Orientale</u>, <u>numele cărora</u> sunt menţionate atât în sursele literare antice, cât şi în textele cuneiforme <u>assiriene</u>*". Am subliniat în cele două pasaje citate diferenţele de exprimare ale celor doi autori.

privind existența reală a cimmerienilor, ca cel mai vechi popor din Europa Răsăriteană, care a lăsat o urmă vizibilă în evenimentele istoriei mondiale din mileniul I î.e.n.” (p. 30). Mă nedumereşte în această situație absența totală a luării în considerație a unor studii deja existente la vremea publicării cărții recenzate, privitoare la problema credibilității relative a menționării „cimmerienilor” în sursele greceşti şi, respectiv, akkadiene[3]. După cum surprinde şi ignorarea altor definiții culturale decât cea formulată de A.I. Terenožkin, pentru descoperirile din epoca timpurie a fierului din zona nord-pontică[4]. Eventualul dezacord cu aceste concepții, altfel perfect legitim, nu cred că se poate exprima prin ignorarea lor.

Următorul subcapitol se remarcă doar printr-o sumară enumerare a grupelor arheologice central-europene de la hotarul epocilor bronzului şi a fierului, din această cauză nefiind prea evidentă utilitatea şi relația lui cu restul cărții. O posibilă relație este doar eventual sugerată, prin accentuarea de pildă a „*caracterului staționar ca trăsătură caracteristică a structurilor social-economice şi de locuire ale culturii câmpurilor de urne*” (p. 30), văzut probabil în contrast cu caracterul mobil, nomad al lumii „cimmeriene”. Aici apare o problemă legată de argumentația lui S. Machortych, în sensul că ideea unei tranziții locale spre o lume şi ea destul de mobilă a fost formulată de către C. Metzner-Nebelsick exact pentru aceleaşi teritorii din Europa Centrală de la finele epocii câmpurilor de urne[5]. De altfel, lucrările respective sunt utilizate de către S. Machortych, dar pentru a face doar trimiteri la piese „cimmeriene” din Europa Centrală sau la grupul Mezöczát (pe care îl consideră indiscutabil intruziv) şi deloc pentru analiza contextului cultural şi social local în care au apărut inovațiile „cimmeriene”. Această analiză constituie totuşi nucleul lucrărilor semnate de C. Metzner-Nebelsick, şi care i-a servit autoarei citate de către S. Machortych să pună de fapt la îndoială o prezență „cimmeriană” în Europa Centrală.

Capitolul central al cărții (Cap. 4. *Obiecte de import în context arheologic şi cronologic*) este organizat în două subcapitole, fiind prezentate mai întâi elementele central-europene din stepele Răsăritului Europei (subcapitolul 4.1.) şi, apoi, cele „cimmeriene” din Europa Centrală (subcapitolul 4.2.). Deşi a atras atenția asupra lipsei unor studii speciale dedicate influenței central-europene asupra „cimmerienilor” (la p. 5, 13 şi 19), autorul expediază respectiva problematică în mai puțin de 8 pagini, câte cuprinde subcapitolul 4.1. Ca metodologie de lucru adoptată pentru acelaşi subcapitol remarc opțiunea pentru o formulă pe care o cred mai puțin fericită: în text se prezintă rând pe rând, într-o ordine a cărei logică este obscură, mai mult sau mai puțin complet, complexele luate în considerație şi, intercalate, discuții mai ales de ordin cronologic şi asupra analogiilor formale ale pieselor considerate importuri central-europene. Fără îndoială că o clasificare şi o analiză a răspândirii teritoriale şi a cronologiei respectivelor piese era cât se poate de necesară, dar nu spune în sine nimic despre raporturile culturale dintre populațiile Europei Centrale şi ale Europei Răsăritene. Despre acestea din urmă putem afla din cartea lui S. Machortych doar că ele au existat „*pe parcursul practic al întregii epoci pre-scitice*”, manifestându-se pe două paliere cronologice: al sec. 9-8 î.Hr. (cu o influență predominantă dinspre bazinele superior şi mijlociu al Dunării) şi al sec. 8-7 î.Hr. (cu

[3] A. Ju. Alekseev, N. K. Kačalova, S. R. Tohtas'ev, *Kimmerijcy: étnokul'turnaja prinadležnost'* (Sankt-Petersburg 1993); A.I. Ivančik, *Kimmerijcy i skify. Kul'turno-istoričeskie i hronologičeskie problemy arheologii vostočnoevropejskih stepej i Kavkaza pred- i ranneskifskogo vremeni*, în A. Ivantchik und H. Parzinger, „Steppenvölker Eurasiens. Stepnye narody Evrazii” II (Moskva 2001).

[4] O.R. Dubovskaja, *Ob étnokul'turnoj atribucii "Novočerkasskih" pogrebenij Severnogo Pričernomor'ja*, Arheologičeskij Al'manah (Doneck), 6, 1997, 181-218.

[5] C. Metzner-Nebelsick, *Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa*, Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie 1, 1994, p. 383-447; eadem, *Abschied von den "Thrako-Kimmeriern"? - Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine*, în B. Hänsel und J. Machnik (Hrsg.), „Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe”, Südosteuropa – Schriften 20, PAS 12, München-Rahden/Westf., 1998, p. 361-422.

influenţe manifestate dinspre bazinul inferior al Dunării). De asemenea, existenţa în aceleaşi complexe a unor materiale cu analogii atât în Europa Centrală, cât şi în zona caucaziană ar fi doar o mărturie a *„rolului de intermediar al cimmerienilor în legăturile lumii Carpato-Dunărene nu numai cu populaţia nord-pontică, ci şi cu cea sub-caucaziană*" (p. 40).

În subcapitolul dedicat pieselor „cimmeriene" din Europa Centrală este adoptată o metodologie de lucru întrucâtva diferită, acesta fiind structurat în funcţie de tipurile funcţionale şi formale ale pieselor discutate: pumnale şi spade, muştiuce de zăbală, psalii, piese de harnaşament de tracţiune, diverse aplici de harnaşament, piese „de paradă şi cultice", podoabe. Şi în cazul acestora discuţiile făcute de S. Machortych se limitează la precizarea analogiilor din stepele est-europene şi la datarea pieselor. Concluzia acestei expuneri este următoarea: *„Astfel, studierea pieselor de tip cimmerian din Europa Centrală a arătat că cea mai mare parte a lor este legată de harnaşament şi arme, adică reflectă setul caracteristic călăreţului războinic. O altă parte se leagă de sfera prestigiului şi reprezintă simboluri de putere. Cauzele apariţiei şi a răspândirii lor largi în regiunile carpato-dunărene cel mai probabil nu au fost unele şi aceleaşi*" (p. 53). Intenţia exprimată în pasajul citat de a deplasa accentul spre „sfera socialului" o consider binevenită. Totuşi, motivele pentru care anumite piese sunt practic rupte din contextul lor şi desemnate ca fiind „cimmeriene" nu-mi sunt prea clare, în afară de faptul că se sugerează – prin invitaţia implicită de a li se urmări analogiile – originea lor în Răsăritul Europei; iar acest teritoriu, aşa cum se „ştie" (credinţă ferm exprimată în capitolele anterioare ale cărţii), era populat de „cimmerieni". De aici, tranziţia spre ideea că şi unele obiecte pot avea o identitate cimmeriană se poate face foarte uşor, dar aceasta nu constituie un argument. Nu sunt deloc convins că elemente de cultură materială, indiferent din ce teritoriu, pot avea în sine vreo identitate etnică (sau orice alt tip de identitate de grup). Ele nu au, fireşte, nici capacitatea organismelor biologice de a se auto-reproduce, nici propria lor conştiinţă. Această conştiinţă este de fapt caracteristică oamenilor care le-au inventat, re-creat în decursul timpului şi manipulat, eventual şi în scopul de a construi şi pune în evidenţă anumite identităţi, dar rămâne de văzut de ce tip. Am impresia că este mai evidentă în cartea lui S. Machortych utilizarea de fapt de către acesta a respectivelor elemente pentru a construi o „etnie cimmeriană". Atunci de ce ar trebui să credem că oamenii astfel catalogaţi ar fi neapărat de acord – dacă ar putea să-şi spună părerea – cu identitatea ce li se atribuie? Întrebarea mea nu este retorică, ea ţine de obiectivitatea şi, într-un anumit sens, de etica demersului arheologic.

Acest capitol este cel de analiză a informaţiei arheologice. Autorul a înţeles prin aceasta strict tipologia formală a pieselor, precizarea analogiilor şi a datării. Trebuie remarcată ca un merit al cărţii relativa rigoare a acestei ordonări, dar nu poate fi trecută cu vederea absenţa analizei contextelor arheologice propriu-zise şi, plecând de aici, a contextului cultural şi social mai larg în care se manifestă în Europa Centrală anumite elemente de cultură materială, multe dintre care pot fi într-adevăr de origine est-europeană. Din această cauză este puţin convingătoare legătura, care se putea face mai bine prin intermediul acestui capitol, între partea în care se precizează perspectiva teoretică a lucrării (Cap. 2) şi ultimul capitol al cărţii, în care se interpretează (nu însă şi analizează) prezenţa pieselor „cimmeriene" în Europa Centrală.

Capitolul de încheiere al cărţii recenzate (Cap. 5. *Influenţe reciproce între teritoriul nord-pontic şi Europa Centrală: caracterul şi consecinţele contactelor*) îşi propune ca intenţie *„o analiză a caracterului, dinamicii şi consecinţelor contactelor cimmerienilor cu lumea Carpato-Dunăreană în epoca prescitică"*. Premiza de la care se pleacă în acest capitol este cea a *„apariţiei pe arena istorică a nomazilor timpurii, unii dintre cei mai străluciţi reprezentanţi ai acestora fiind cimmerienii"* (p. 54). Fenomenul este explicat printr-o schimbare dramatică a condiţiilor de climă, care ar fi determinat trecerea comunităţilor Belozerka şi Srubnaja târzii de la o *„economie complexă agrară şi pastorală*" la un tip de subzistenţă bazat pe un *„păstorit seminomad şi nomad*". S. Machortych remarcă şi complexitatea unor astfel de fenomene, petrecute *„la hotarul dintre*

epocile istorico-arheologice”: *„Aceste perioade, relativ scurte, dar efervescente, se remarcă printr-o căutare asiduă şi direcţionată a unor noi căi de adaptare socio-economică, prin decăderea unor culturi şi înflorirea tumultoasă a altora, prin activizarea proceselor migraţioniste, prin naşterea unor noi etnii şi aşa mai departe*” (p. 55). Aceste transformări autorul le vede prefigurate încă din cultura Belozerka, explicând, de pildă, biritualismul manifestat în practicile funerare prin *„caracterul tranzitoriu al economiei”*, ceea ce şi-ar fi *„pus amprenta pe reprezentările ideologice*” (p. 56). Această idee, altfel lipsită de o argumentare propriu-zisă, mi se pare direct determinată de o înțelegere dogmatică a marxismului (nu există însă nici o trimitere la vreo lucrare a lui Marx), care pune într-o legătură mecanică baza economică şi manifestarea ca epifenomen a sferei ideologice. Tabloul este dezvoltat prin ceea ce se poate considera, în realitate, ideea centrală a cărţii: criza prin care trecea o economie pastorală încă instabilă, din cauza accentuării aridităţii climei, ar fi *„determinat o importantă parte a populaţiei să părăsească raioanele de stepă nord-pontice, în căutarea unor locuri cu condiţii naturale mai prielnice, potrivite tipului ei de economie*” (p. 56). Răspândirea „cimmerienilor” este văzută în câteva direcţii şi anume spre zonele care ar fi suferit cel mai puţin de pe urma aridizării: silvostepa Niprului, Crimeea, Caucazul de Nord şi *„raioanele vestice ale Europei sud-estice, inclusiv Marea Câmpie Maghiară”*. După S. Machortych *„respectivele migraţii îşi găsesc confirmarea prin datele arheologice, obţinute în aceste teritorii*”(p. 56).

În această ordine de idei, S. Machortych distinge o *„clară demarcare între două centre ale influenţelor cimmeriene în Europa Centrală*”: 1. Marea Câmpie Maghiară şi 2. teritoriile de la Vest de Dunăre până în Alpii Răsăriteni. În aceste două zone s-ar fi manifestat concomitent patru *„modele de contacte culturale ale nomazilor timpurii cu locuitorii Europei Centrale*” sau *„de răspândire a tradiţiilor cimmeriene*” (p. 58).

Primul model, *„migraţionist*”, are în vedere *„pătrunderea complexului cultural nomad în Europa Centrală printr-o infiltrare directă a populaţiei est-europene*” (p. 58). Această pătrundere s-ar fi manifestat arheologic prin apariţia în Câmpia Maghiară a grupului Mezöcsát, caracterizat, în opinia autorului, de o *„tradiţie nomadă*” est-europeană, manifestată în *„ritualul funerar, cultura materială şi economie*” (p. 58). Dificultatea firească – din perspectiva adoptată de S. Machortych – de a se găsi o explicaţie prezenţei în mormintele grupului Mezöcsát a unei ceramici de tradiţie locală este rezolvată prin soluţia extrem de facilă că olăritul fiind o *„ocupaţie feminină, se poate admite că populaţia locală din arealul de răspândire a grupului Mezöcsát era reprezentată în principal de femei. Devenind grupul dominant politic, cimmerienii au impus populaţiei rămase propriile lor tradiţii culturale şi economice*” (p. 60). În primul rând, lipseşte o anchetă etnografică printre membrii aşa-zisului „grup Mezöcsát” care ar documenta practicarea olăritului doar de către femei şi, în al doilea rând, „tradiţiile culturale” la care face trimitere aici autorul par a fi reduse strict la sfera practicării războiului călare.

Al doilea model propus de S. Machortych – *„incursiuni militare episodice ale unor detaşamente de nomazi*” – este argumentat prin existenţa în teritoriile dintre bazinul mijlociu al Dunării şi Alpi a unor *„complexe funerare însoţite de bronzuri cimmeriene tipice*”, a unor aşezări cu urme de distrugere şi cu *„vârfuri de săgeţi de tip cimmerian*”, precum şi a unor aşezări întărite, toate explicate prin *„expansiunea cimmeriană*” (p. 60).

Al treilea model (*„schimburi comerciale şi de obiecte de prestigiu între elitele diferitelor societăţi*”) este considerat de către autor mai *„greu de identificat pe baza materialelor arheologice*”. Posibilitatea manifestării lui este argumentată doar prin câteva exemple etnografice, care sugerează un anumit rol al activităţilor comerciale la populaţiile de nomazi. În opinia lui S. Machortych, de la această situaţie nu făceau excepţie nici *„cimmerienii, care controlau în perioada pre-scitică raioanele de stepă din sudul Europei Răsăritene. Conducătorii nomazilor aveau posibilitatea de a exploata economic teritoriile dintre stepă şi centrele dezvoltate de sedentarism agricol. Obiectele de prestigiu şi comerţul cu cai constituiau probabil un element important al relaţiilor de schimb din primele secole ale mil. I î.e.n. Aceasta a fost perioada în care reprezentarea similară a statutului social a fost ridicată la rang de canon*” (p. 61). Ideea circulaţiei chiar a cailor ca daruri sau bunuri de schimb, preluată

de fapt de la G. Kossack[6], mi se pare interesantă şi cred că merita să fie dezvoltată, dar printr-o analiză comparativă detaliată a contextelor specifice din Europa Centrală şi, respectiv, Răsăriteană, în care s-au manifestat elemente doar formal identice de cultură materială. Această comparaţie cred că ar fi fost în măsură să nuanţeze mult fie ideea exprimată de S. Machortych a unui „canon" generalizat de reprezentare socială a elitelor, fie pe cea a existenţei unei „caste de războinici" cu un comportament similar între Terek şi Nipru (după G. Kossack)[7], fie pe cea a unei fascinaţii produse asupra central-europenilor de către elitele estice (după C. Metzner-Nebelsick)[8], toate trei fiind în fond viziuni cam prea generalizatoare.

Ultimul model formulat de S. Machortych are în vedere preluarea în mediul central-european, în urma contactelor directe îndelungate sau prin schimburi comerciale, a unor „tradiţii cimmeriene" şi constituirea pe această bază a unor noi forme, sincretice, cu dezvoltare locală. Categoria socială cea mai receptivă la această preluare este considerată elita, autorul vorbind chiar de *„apariţia în urma influenţelor răsăritene a unui nou strat social, reprezentat de călăreţii războinici"* (p. 62)[9].

În încheierea prezentării modelelor sale, S. Machortych accentuează importanţa contactelor culturale, a influenţelor reciproce şi a contopirii culturilor diferitelor popoare *„ca principali stimuli care pun în mişcare forţele ce determină progresul umanităţii"* (p. 62) şi constată existenţa contactelor permanente între populaţiile centrului şi estului Europei în întreaga „perioadă pre-scitică" (p. 63). De altfel, aici doar se repetă o concluzie din finalul capitolului 4 (despre „obiectele de import"). Oarecum surprinzător, dar, în aceeaşi parte de încheiere, autorul afirmă că *„este necesară studierea* ***contextului oricărui obiect sau element de noutate*** *apărute în societate şi încercarea de a înţelege* ***rolul jucat*** *de acesta şi* ***mesajul transmis*** *de el* [subl. D.S.]" (p. 63). Aşa cum am remarcat mai sus, anume acest tip de demers lipseşte din păcate din cartea recenzată. Altfel, categoric nu pot să contrazic această idee a lui S. Machortych, sugerată în final, dar neaplicată ca metodologie de lucru, a descifrării semnificaţiei obiectelor în funcţie de contextul lor. Aş adăuga la aceasta doar importanţa formulării unor întrebări cât mai flexibile adresate contextelor studiate, capabile de a fi corectate, în locul unor premise şi scheme de ordonare şi interpretare sau, de fapt, a unor chestionare. Cele din urmă au doar calitatea de a sugera mai curând răspunsurile (de ex.: cum se explică prezenţa în Europa Centrală a unor piese cu analogii în estul Europei, având în vedere că Herodot îi situează în cea din urmă zonă pe „cimmerieni"?), decât capacitatea de a le căuta (de ex.: cum se explică răspândirea pe arii vaste din Eurasia a unor obiecte formal identice sau asemănătoare şi care este relaţia oamenilor cu acestea de la caz la caz?).

Cu toată lipsa unei analize propriu-zise (şi deficienţele remarcate mai sus), autorul cărţii a reuşit totuşi să formuleze unele idei care merită toată atenţia şi să puncteze unele probleme. Printre acestea se numără şi cea a unor cauze de ordin climatic pentru explicarea realului contrast dintre perioada „culturii Belozerka" (caracterizată de aşezări şi necropole de durată) şi perioada imediat următoare (în care nu se mai cunosc deloc aşezări, iar mormintele apar grupate cel mult câte două-trei, în tumuli risipiţi în toată

---

6 G. Kossack, *Horse and Wagon During the Early Iron Age in Central Europe. Technical Considerations, Nature of Evidence and Conceptual Content*, în G. Kossack, „Towards Translating the Past. Selected Studies in Archaeology. Ten Essays written from the year 1974 to 1997" (Rahden/Westf. 1998), p. 103.

7 Idem, *Neufunde aus dem Novočerkassker Formenkreis und ihre Bedeutung für die Geschichte steppenbezogener Reitervölker der späten Bronzezeit*, Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia 1, 1994, pp. 19-54.

8 C. Metzner-Nebelsick, *Early Iron Age Pastoral Nomadism in the Great Hungarian Plains: Migration or Assimilation? The Thraco-Cimmerian Problem Revisited*, în J. Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, L. Koryakova, L.T. Yablonsky, „Kurgans, Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age", BAR International Series 2000, p. 165.

9 Ideea este destul de asemănătoare cu cea a adoptării în rândul elitei central-europene a unei mode de reprezentare ca „estic" sau „cimmerian", în urma unei fascinaţii răsăritene (Cf. Metzner-Nebelsick, *ibidem*).

stepa est-europeană). Explicarea prin evoluții de ordin climatic (poate de lungă durată) a acestei transformări în relația dintre oameni și spațiu, ultima interpretabilă în sensul adoptării unui mod de viață relativ mobil, de către comunități care sunt acum mai degrabă reduse numeric, constituie toate ipoteze destul de credibile. Aceasta deși nu dispunem de date paleobotanice și doar parțial dispunem de date arheozoologice (determinări ale oaselor de animale din morminte, făcute însă de cele mai multe ori de către autorii săpăturilor). Totuși, ideea constituirii pe această bază a unei ideologii a „nomazilor est-europeni”, la care se face referință ca la ceva unitar în întreaga stepă est-europeană, și care s-ar reflecta în descoperirile arheologice prin prezența oaselor de ovicaprină (= practicarea păstoritului ca sursă principală de subzistență) sau a armelor și pieselor de harnașament (tradusă în sensul existenței unui grup dominant, de „călăreți războinici”) mi se pare mai puțin evidentă. Aici trebuie ținut seama de faptul că întreaga informație arheologică disponibilă provine din contexte funerare. Or, consider cel puțin naivă credința că ideologia obiceiurilor funerare ar reflecta cu fidelitate economia și practicile sociale în întregul lor[10]. În plus, nu este deloc demonstrat că elementele de cultură materială pe care autorul cărții pune principalul accent – armele și piesele de harnașament – ar fi fost „dozate” în mod identic în complexele funerare din întreaga stepă a Răsăritului Europei, fie măcar și pe palierul social bănuit ca fiind cel din vârful piramidei, cel mai „activ”, al „elitei cimmeriene / nomade”. Există posibilitatea ca analiza comparativă a contextelor să pună totuși la îndoială existența unui „canon cimmerian” de reprezentare a elitelor și transportarea lui, prin intermediul unor migrații sau invazii, în diverse direcții, inclusiv în Europa Centrală. Altfel zis, chiar spațiul est-european s-ar putea să apară mult prea „fragmentat” și diversificat ca manifestare funerară a ideologiei, pentru a se putea găsi aici explicații pentru manifestări de aceeași natură din centrul Europei, altfel decât la nivelul generalităților și al banalităților (practicarea universal răspândită a inhumației, prezența de „ofrande de carne” în morminte, analogii formale de piese și altele asemenea). Mergând în continuare pe același raționament, s-ar deschide posibilitatea de a aborda chestiunea identităților asumate colectiv altfel decât prin optica lui Herodot și prin catalogarea „etnică”, în consecință, nici măcar a unor piese, ci a unor ordonări tipologice formale, deci a unor interpretări. Examinarea posibilității existenței unor ideologii funerare „fragmentate” ar deschide implicit problema contribuției acestora la prezumtive discursuri identitare diferite de la o zonă la alta și poate de la o perioadă la alta. Mă întreb atunci dacă problema „contactelor / relațiilor culturale” nu ar putea fi reformulată în termenii unor posibile „dialoguri” între varii discursuri, poate competitive, posibil să fie văzute astfel dacă ne-am limita prudent la zone mai restrânse, prin studii de caz. Aceste discursuri însă deloc nu le-aș vedea ca putând fi etichetate prin termeni deopotrivă reducționiști și generalizatori, așa cum sunt cei de „cimmerian”, „scitic” sau „tracic”.

Întrucât lucrarea lui S. Machortych abordează problematica unei arii geografice foarte largi și este publicată în limba rusă, rămâne regretabilă absența unui rezumat într-o altă limbă.

În concluzia recenziei la cartea lui S. Machortych, consider că aceasta reprezintă, fără intenția autorului însă, un foarte bun argument pentru respingerea ca metodă de lucru a examinării informației arheologice prin optica oferită de către autorii surselor scrise. Ultimei categorii de izvoare i s-a acordat un rol primordial ca importanță în elaborarea unui scenariu istoric și etnic, iar apelarea la o teorie convenabilă antropologică (în acest caz a aculturației) nu a făcut decât să confirme inevitabil ceea ce se „știa” deja. Nu sunt de acord cu o asemenea abordare, deoarece descoperirile arheologice și oamenii din trecut, astfel ordonate și, respectiv, ordonați, au doar un rol pur decorativ în această reconstituire a trecutului.

Dincolo de toate deficiențele sale, un merit incontestabil al cărții îl constituie capacitatea sa de a provoca discuții și reacții, îndeosebi din partea celor care nu adoptă perspectiva de interpretare a autorului ei. Consider că lectura ei

[10] Pentru argumentarea unei relații complexe dintre practicile funerare, societate și ideologie vezi de ex. cartea lui M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial* (Texas A&M University Press 2001), p. 94 și *passim*.

poate fi utilă, mai ales prin provocarea de a preciza mai bine un alt tip de demers, care ar căuta să evite aplicarea mecanică în interpretarea descoperirilor arheologice atât a unor scheme istorice, cât și a unor modele antropologice convenabile. Așa cum am încercat să sugerez în această recenzie, şi unele, şi celelalte, aplicate necritic, produc mai ales cadre extrem de rigide de interpretare.

Dorin Sârbu

FLORIN FODOREAN, *Drumurile din Dacia română*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2006, 448 p.

Spre deosebire de alte țări, unde studiul drumurilor romane constituie un domeniu foarte bine conturat, în cercetarea arheologică şi istorică românească lucrul acesta nu se întâmplă. Dacă în țări precum Anglia, Franța, Spania sau Italia problematica complexă a drumurilor romane se bucură deja de programe şi proiecte de cercetare bine articulate şi de publicații ale rezultatelor cercetărilor, numeroase şi pe măsură, la noi, dar şi în alte țări învecinate (de observat că sunt țări din SE Europei, din fostul bloc comunist!) acestea lipsesc. Literatura ştiinţifică europeană dedicată drumurilor romane cuprinde o serie de monografii privind căile de circulație, sistemul acestora din diferite provincii şi chiar monografii de drumuri.

Deşi la începutul secolului al XX-lea un început timid a fost făcut de Emil Panaitescu care publica, în 1938, *Le grandi strade romane in Romania*, într-o colecție – *Quaderni dell'Impero. Le grandi strade del mondo romano* – care încerca tratarea acestui subiect pentru fiecare provincie a Imperiului Roman, ulterior cercetarea căilor romane de comunicație a fost practic abandonată. În ultimii ani tema drumurilor apare disparat în articole de specialitate, fiind determinată, în cele mai multe cazuri, de unele descoperiri sau de unele cercetări de topografie istorică. Şi aceasta în condițiile în care, oricare ar fi aspectul studiat din istoria unei provincii, nu se poate fără a se face referire la drumurile romane.

Recent, Dacia a intrat în categoria provinciilor pentru care există lucrări monografice care tratează sistemul căilor de comunicație romane prin publicarea lucrării lui Florin Fodorean, *Drumurile din Dacia română*, la Editura Napoca Star, Cluj-Napoca în anul 2006. Această lucrare reprezintă varianta actualizată a lucrării de doctorat susținută de autor în cadrul Facultății de Istorie şi Filosofie a Universității „Babeş-Bolyai" în anul 2004. Pentru cei interesați de acest subiect numele autorului nu este cu totul nou, articolele sale, publicate anterior susținerii tezei demonstrând interesul deosebit pentru acest subiect, abordat din diferite perspective.

De la bun început trebuie să spunem că ne aflăm în fața unei lucrări de excepție, care acoperă toate aspectele ce sunt de avut în vedere atunci când se întreprinde analiza căilor de comunicație romane. Alcătuită ca „o monografie de largă respirație", aşa cum spune în introducere profesorul Mihai Bărbulescu, cartea lui Florin Fodorean abordează pe rând izvoarele antice, medievale şi moderne, traseele rutiere, transporturile, elementele constructive şi juridice, elementele de viață cotidiană etc. propunând totodată şi metodologia de cercetare a căilor de comunicație din provincia nord-dunăreană. Lucrarea este structurată după cum urmează: Prefață (p.11-12, prof. Mihai Bărbulescu), Introducere (p. 13-15). Cap. I Rețeaua rutieră din Imperiul Roman în epoca Principatului (p. 17-53), cap. II Izvoare privind drumurile din Dacia Romană (53-101), cap. III Rețeaua rutieră din Dacia romană (101-329), cap. IV Rolul strategic şi economic al drumurilor din Dacia romană (329-347), cap. V Transportul în Dacia romană (347-353), cap. VI Drumurile romane după părăsirea Daciei (353-363), cap. VII Concluzii. Metodologia cercetării drumurilor romane. Aplicarea metodelor şi perspective (363-389); tabele (p. 389-397) (1. Izvoarele epigrafice privind drumurile din provincia Dacia, 2. Infrastructura, suprastructura şi principalele caracteristici tehnice ale drumurilor romane din Dacia Porolissensis, 3. Infrastructura, suprastructura şi principalele caracteristici tehnice ale drumurilor romane din Dacia Superior), o hartă (drumurile din Dacia romană, p. 398), 15 planşe

poate fi utilă, mai ales prin provocarea de a preciza mai bine un alt tip de demers, care ar căuta să evite aplicarea mecanică în interpretarea descoperirilor arheologice atât a unor scheme istorice, cât și a unor modele antropologice convenabile. Așa cum am încercat să sugerez în această recenzie, şi unele, şi celelalte, aplicate necritic, produc mai ales cadre extrem de rigide de interpretare.

Dorin Sârbu

FLORIN FODOREAN, *Drumurile din Dacia romană*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2006, 448 p.

Spre deosebire de alte țări, unde studiul drumurilor romane constituie un domeniu foarte bine conturat, în cercetarea arheologică şi istorică românească lucrul acesta nu se întâmplă. Dacă în țări precum Anglia, Franța, Spania sau Italia problematica complexă a drumurilor romane se bucură deja de programe şi proiecte de cercetare bine articulate şi de publicații ale rezultatelor cercetărilor, numeroase şi pe măsură, la noi, dar şi în alte țări învecinate (de observat că sunt țări din SE Europei, din fostul bloc comunist!) acestea lipsesc. Literatura științifică europeană dedicată drumurilor romane cuprinde o serie de monografii privind căile de circulație, sistemul acestora din diferite provincii şi chiar monografii de drumuri.

Deşi la începutul secolului al XX-lea un început timid a fost făcut de Emil Panaitescu care publica, în 1938, *Le grandi strade romane in Romania*, într-o colecție – *Quaderni dell'Impero. Le grandi strade del mondo romano* – care încerca tratarea acestui subiect pentru fiecare provincie a Imperiului Roman, ulterior cercetarea căilor romane de comunicație a fost practic abandonată. În ultimii ani tema drumurilor apare disparat în articole de specialitate, fiind determinată, în cele mai multe cazuri, de unele descoperiri sau de unele cercetări de topografie istorică. Şi aceasta în condițiile în care, oricare ar fi aspectul studiat din istoria unei provincii, nu se poate fără a se face referire la drumurile romane.

Recent, Dacia a intrat în categoria provinciilor pentru care există lucrări monografice care tratează sistemul căilor de comunicație romane prin publicarea lucrării lui Florin Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, la Editura Napoca Star, Cluj-Napoca în anul 2006. Această lucrare reprezintă varianta actualizată a lucrării de doctorat susținută de autor în cadrul Facultății de Istorie şi Filosofie a Universității „Babeş-Bolyai" în anul 2004. Pentru cei interesați de acest subiect numele autorului nu este cu totul nou, articolele sale, publicate anterior susținerii tezei demonstrând interesul deosebit pentru acest subiect, abordat din diferite perspective.

De la bun început trebuie să spunem că ne aflăm în fața unei lucrări de excepție, care acoperă toate aspectele ce sunt de avut în vedere atunci când se întreprinde analiza căilor de comunicație romane. Alcătuită ca „o monografie de largă respirație", aşa cum spune în introducere profesorul Mihai Bărbulescu, cartea lui Florin Fodorean abordează pe rând izvoarele antice, medievale şi moderne, traseele rutiere, transporturile, elementele constructive şi juridice, elementele de viață cotidiană etc. propunând totodată şi metodologia de cercetare a căilor de comunicație din provincia nord-dunăreană. Lucrarea este structurată după cum urmează: Prefață (p.11-12, prof. Mihai Bărbulescu), Introducere (p. 13-15). Cap. I Rețeaua rutieră din Imperiul Roman în epoca Principatului (p. 17-53), cap. II Izvoare privind drumurile din Dacia Romană (53-101), cap. III Rețeaua rutieră din Dacia romană (101-329), cap. IV Rolul strategic şi economic al drumurilor din Dacia romană (329-347), cap. V Transportul în Dacia romană (347-353), cap. VI Drumurile romane după părăsirea Daciei (353-363), cap. VII Concluzii. Metodologia cercetării drumurilor romane. Aplicarea metodelor şi perspective (363-389); tabele (p. 389-397) (1. Izvoarele epigrafice privind drumurile din provincia Dacia, 2. Infrastructura, suprastructura şi principalele caracteristici tehnice ale drumurilor romane din Dacia Porolissensis, 3. Infrastructura, suprastructura şi principalele caracteristici tehnice ale drumurilor romane din Dacia Superior), o hartă (drumurile din Dacia romană, p. 398), 15 planşe

(p. 399-413); bibliografie (p. 416-432), rezumat în limba engleză (p. 433-448).

Din simpla enumerare a titlurilor capitolelor se poate observa că monografia de faţă acoperă toate faţetele unui subiect extrem de complex, fiind totodată bine structurată şi documentată. Cum era şi firesc, autorul porneşte de la prezentarea reţelei rutiere din Imperiul Roman în timpul Principatului (cap. I). Sunt prezentate pe rând izvoarele antice, terminologia, clasificarea, caracteristicile tehnice şi metodologia după care acestea sunt cercetate. Acest capitol îl familiarizează pe cititor cu problematica drumurilor romane, şi-l pregăteşte pentru capitolul următor, cel mai important şi consistent al lucrării, destinat drumurilor din Dacia romană: Cap. III Reţeaua rutieră din Dacia romană, cu următoarele subcapitole: 1. Premise. Drumurile în Dacia înainte de romani; 2. Evoluţia cercetărilor privind drumurile din Dacia romană; 3. Clasificarea drumurilor din Dacia romană; apoi autorul analizează fiecare provincie în parte şi la fiecare dintre ele se ocupă de: trasee; infrastructura, suprastructura şi principalele caracteristici tehnice ale drumurilor din provincia respectivă; mai departe, pentru Dacia romană analizează: materiale de construcţie, forţa de muncă, trama stradală a unor oraşe şi aşezări din Dacia (Porolissum, Napoca, Potaissa, Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Tibiscum, Drobeta, Romula, Alburnus Maior, Micia, Sucidava); drumurile din interiorul castrelor din Dacia, tehnica de construcţie (pentru fiecare provincie în parte); podurile din Dacia romană; transportul fluvial şi pe râurile interioare.

Lucrarea se încheie cu capitolele despre rolul strategic, transport, drumurile romane după părăsire, concluzii metodologice şi concluzii generale.

Cele câteva observaţii pe care le prezentăm mai jos cu privire la conţinutul şi structura lucrării nu-i ştirbesc cu nimic meritele, căci, aşa cum am spus deja, lucrarea este în opinia noastră una de excepţie. În categoria lucrărilor generale, ediţia a II-a a lucrării lui Raymond Chevallier, *Les voies romaines*, publicată în 1997, mult mai amplă decât prima, publicată în 1972, nu a fost inclusă. Credem, de asemenea, că analiza *cursus publicus* ar fi fost ceva mai nuanţată dacă autorul ar fi avut în vedere două lucrări importante despre serviciul de transport al mărfurilor şi persoanelor ca şi de transmitere a informaţiilor, elaborate de C. Corsi şi F. Crogiez.

Referindu-se la drumurile din Dacia Porolissensis, autorul începe prezentarea acestora cu *via militaris*: Potaissa-Napoca-Porolissum. Este adevărat că majoritatea drumurilor au fost construite cu prilejul operaţiunilor militare, cu aprobarea senatului. Aceasta este prima cauză pentru care, în timpul Republicii, dar şi mai târziu, se vorbeşte despre şi apare în izvoare denumirea de *viae militares*. La ce tip anume de drum, precum şi intervalul de timp în care a fost folosit acest termen nu ne este deloc clar. Termenul de *via militaris* este folosit de Cicero atunci când se referă la Via Egnatia, de-a lungul căreia se găseau tabere militare, o inscripţie de la Hadrian care se referă la un drum în Egipt, de-a lungul Mării Roşii, jalonat de staţii şi forturi, o inscripţie de la Nero, care menţionează construcţia în Thracia, din ordinul împăratului, de către guvernator, de *tabernae (*=hoteluri private, apropiate de *caupones)* şi *praetoria* (=staţii întreţinute de oraşe). Alte dovezi în sprijinul existenţei unei cartografii militare le avem din sursele scrise, spre exemplu Titus Livius, Pliniu cel Bătrân, Suetoniu etc. În plus, existenţa unei cartografii militare este atestată şi de inscripţii care menţionează chorografi, care nu numai ca făceau planurile dar le şi gravau pe plăci de bronz. Tacitus mai ales vorbeşte despre legătura între descoperirile geografice şi cuceririle militare. Acelaşi tip de menţiune apare şi în panegyricul lui Traian.

Menţiunile care fac referire la acest aspect sunt totuşi puţine din cauza modului în care era conceput tipul acesta de documente, dar şi ca urmare a faptului că ele nu erau la îndemână oricui (secretul de stat); cine la Roma poseda o hartă era bănuit că nutreşte ambiţii ce le depăşesc pe acelea ale unui simplu cetăţean; la Roma, mai mult ca oriunde, geografia are o semnificaţie politică. Având în vedere toate acestea, credem că se impunea o discuţie ceva mai nuanţată asupra termenului, mai ales că, aşa cum am arătat pe scurt, sursele istorice lasă loc la interpretări diferite ale termenului.

Referindu-se la istoricul cercetărilor privind drumurile romane din Dobrogea, autorul nu se referă în niciun fel la contribuţiile lui Vasile Pârvan, care sunt esenţiale. Nu se poate vorbi despre drumurile romane din Dobrogea fără a se face referire la *Ulmetum I*, publicat în *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiei Istorice*, unde autorul schiţează, în linii mari, reţeaua

drumurilor romane, care, cu mici modificări, este în continuare valabilă.

Prezentând *Tabula Peutingeriana*, una dintre sursele esenţiale pentru orice lucrare care tratează despre reţeaua de drumuri din Imperiul Roman, autorul nu se referă deloc la ipotezele discutate de diferiţi cercetători privind forma alungită a acesteia şi nici nu expune toate datările propuse pentru acest document.

În timpul cercetărilor sale, autorul a beneficiat de ajutorul unui topometru, ceea ce i-a uşurat mult misiunea, dar i-a şi asigurat, în egală măsură, acurateţea şi exactitatea înregistrărilor. Alte drumuri au fost cercetate personal de autor. În funcţie de informaţia disponibilă, unele trasee sunt mai bine prezentate decât altele, câteva reprezentând adevărate studii de caz.

Aşa după cum am meţionat, autorul şi-a susţinut lucrarea de doctorat în 2004; doi ani mai târziu lucrarea, revăzută şi actualizată, este publicată de Editura Napoca Star. Nu putem decât să apreciem rapiditatea cu care aceasta a fost pusă la îndemâna cercetătorilor, dar şi a publicului larg, şi nu putem decât să ne dorim ca aceasta să se întâmple pentru cât mai multe teze de doctorat susţinute.

Ne aflăm, aşadar, în faţa unei lucrări excepţionale şi nu putem, în finalul acestei prezentări, decât să repetăm ceea ce autorul însuşi menţionează în introducerea lucrării, şi anume: oricât de completă ni se pare, lucrarea nu reprezintă decât un început pentru astfel de analize. Cercetările asupra drumurilor romane acoperă domenii variate şi, ca urmare, nu pot fi realizate de către un singur cercetător. Ele se bazează pe lucrul în echipă, în care colaborează specialişti din diferite domenii. Lucrarea lui Florin Fodoran este o sinteză de la care se poate oricând porni pentru rafinarea şi nuanţarea cercetării ştiinţifice. Este, poate, momentul în care ne putem gândi la o direcţie specială de cercetare a reţelelor de drumuri antice şi în arheologia românească.

Adriana Panaite

VICTOR COJOCARU, VICTOR SPINEI (ed.), *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Iaşi, Editura Trinitas, 2004, 399 p.

În ultimii ani, asistăm în România, ca de altfel în întregul spaţiu est-european, la o avalanşă de *Omagii* şi de publicări de acte de simpozioane, colocvii şi congrese. Acest boom editorial, binevenit, de care beneficiază şi breasla arheologilor şi antichizanţilor, aduce cu el însă, din păcate, o mare vizibilitate a problemelor de care suferă durabil istoria antică (şi în general scrisul istoric) în România, cu atât mai surprinzătoare în condiţiile în care dezbaterea neangajată şi eliberată de presiuni politice şi ideologice ar trebui să primeze.

Uneia din temele în vogă, „cultura materială” din epoca materialismului dialectic – o farsă ideologică, dat fiind nivelul rudimentar de argumentare –, i s-a alăturat de mult un alt concept la fel de problematic, „viaţa spirituală”. Acest cuplu simplist a devenit de mai multe decenii o evidenţă a arheologiei româneşti. Mai recent, datele arheologice sînt radical reinterpretate, aproape orice manifestare fiind acum redusă la ritualuri, magie şi „aspecte spirituale”, investite cu o atractivitate remarcabilă.

Volumul de faţă publică actele unui colocviu ţinut la Iaşi, în octombrie 2004, la care au participat istorici din România, Republica Moldova şi Ucraina. Cele 24 de contribuţii (multe însoţite de ilustraţii), urmate de o listă de abrevieri, sunt redactate în engleză, franceză, germană şi rusă.

După o prefaţă de Victor Spinei, volumul debutează cu un „cuvânt de binecuvîntare” al Mitropolitului Moldovei şi Bucovinei, Daniel (actualul patriarh), intitulat „Worship – The Kernel of Culture”, destinat „servirii adevărului istoric şi a spiritualităţii sacre”, care nu şi-ar avea locul într-un colocviu patronat de Academie. Acestă conivenţă mutual încurajată între instituţii ştiinţifice şi BOR nu este deloc de bun augur. Înscrierea în tematica spirituală a acestei reuniuni nu ar fi trebuit pusă în legătură cu spiritul religios ortodox, pentru a evita ancorarea în prezent a unor dimensiuni diferite ale trecutului.

Observăm în destule dintre articole o schimbare doar de registru, suprapus de aceeaşi

drumurilor romane, care, cu mici modificări, este în continuare valabilă.

Prezentând *Tabula Peutingeriana*, una dintre sursele esenţiale pentru orice lucrare care tratează despre reţeaua de drumuri din Imperiul Roman, autorul nu se referă deloc la ipotezele discutate de diferiţi cercetători privind forma alungită a acesteia şi nici nu expune toate datările propuse pentru acest document.

În timpul cercetărilor sale, autorul a beneficiat de ajutorul unui topometru, ceea ce i-a uşurat mult misiunea, dar i-a şi asigurat, în egală măsură, acurateţea şi exactitatea înregistrărilor. Alte drumuri au fost cercetate personal de autor. În funcţie de informaţia disponibilă, unele trasee sunt mai bine prezentate decât altele, câteva reprezentând adevărate studii de caz.

Aşa după cum am meţionat, autorul şi-a susţinut lucrarea de doctorat în 2004; doi ani mai târziu lucrarea, revăzută şi actualizată, este publicată de Editura Napoca Star. Nu putem decât să apreciem rapiditatea cu care aceasta a fost pusă la îndemâna cercetătorilor, dar şi a publicului larg, şi nu putem decât să ne dorim ca aceasta să se întâmple pentru cât mai multe teze de doctorat susţinute.

Ne aflăm, aşadar, în faţa unei lucrări excepţionale şi nu putem, în finalul acestei prezentări, decât să repetăm ceea ce autorul însuşi menţionează în introducerea lucrării, şi anume: oricât de completă ni se pare, lucrarea nu reprezintă decât un început pentru astfel de analize. Cercetările asupra drumurilor romane acoperă domenii variate şi, ca urmare, nu pot fi realizate de către un singur cercetător. Ele se bazează pe lucrul în echipă, în care colaborează specialişti din diferite domenii. Lucrarea lui Florin Fodoran este o sinteză de la care se poate oricând porni pentru rafinarea şi nuanţarea cercetării ştiinţifice. Este, poate, momentul în care ne putem gândi la o direcţie specială de cercetare a reţelelor de drumuri antice şi în arheologia românească.

Adriana Panaite

VICTOR COJOCARU, VICTOR SPINEI (ed.), *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Iaşi, Editura Trinitas, 2004, 399 p.

În ultimii ani, asistăm în România, ca de altfel în întregul spaţiu est-european, la o avalanşă de *Omagii* şi de publicări de acte de simpozioane, colocvii şi congrese. Acest boom editorial, binevenit, de care beneficiază şi breasla arheologilor şi antichizanţilor, aduce cu el însă, din păcate, o mare vizibilitate a problemelor de care suferă durabil istoria antică (şi în general scrisul istoric) în România, cu atât mai surprinzătoare în condiţiile în care dezbaterea neangajată şi eliberată de presiuni politice şi ideologice ar trebui să primeze.

Uneia din temele în vogă, „cultura materială" din epoca materialismului dialectic – o farsă ideologică, dat fiind nivelul rudimentar de argumentare –, i s-a alăturat de mult un alt concept la fel de problematic, „viaţa spirituală". Acest cuplu simplist a devenit de mai multe decenii o evidenţă a arheologiei româneşti. Mai recent, datele arheologice sînt radical reinterpretate, aproape orice manifestare fiind acum redusă la ritualuri, magie şi „aspecte spirituale", investite cu o atractivitate remarcabilă.

Volumul de faţă publică actele unui colocviu ţinut la Iaşi, în octombrie 2004, la care au participat istorici din România, Republica Moldova şi Ucraina. Cele 24 de contribuţii (multe însoţite de ilustraţii), urmate de o listă de abrevieri, sunt redactate în engleză, franceză, germană şi rusă.

După o prefaţă de Victor Spinei, volumul debutează cu un „cuvânt de binecuvîntare" al Mitropolitului Moldovei şi Bucovinei, Daniel (actualul patriarh), intitulat „Worship – The Kernel of Culture", destinat „servirii adevărului istoric şi a spiritualităţii sacre", care nu şi-ar avea locul într-un colocviu patronat de Academie. Acestă conivenţă mutual încurajată între instituţii ştiinţifice şi BOR nu este deloc de bun augur. Înscrierea în tematica spirituală a acestei reuniuni nu ar fi trebuit pusă în legătură cu spiritul religios ortodox, pentru a evita ancorarea în prezent a unor dimensiuni diferite ale trecutului.

Observăm în destule dintre articole o schimbare doar de registru, suprapus de aceeaşi

viziune pozitivistă, nu şi de interpretare: dacă înainte se cita abundent din vulgata marxistă şi din tezele ceauşiste, autorul inconturnabil a devenit, şi încă de o bună bucată de vreme – timp în care ne-am fi aşteptat la apariţia unor poziţionări critice faţă de tezele lui – Mircea Eliade, pomenit cu evlavie, de data asta mai sinceră. Nivelul de argumentare rămîne pe ansamblu superficial, multe încercări nereuşite de teoretizare împănînd o prezentare seacă, urmată de concluzii în răspăr. De altfel, mai multe studii reiau invocarea devenită rituală a "cercetărilor viitoare" (p. 30, 119, 184, 299-300), ridicând semne de întrebare asupra utilităţii reale a propriei contribuţii.

Supărătoare este insistenţa etnicistă şi naţionalistă în analiza datelor arheologice, privilegiind strămoşii consacraţi, şi anume tracii, care-şi împart popularitatea cu aşa-numiţii „protoromâni" – în detrimentul „migratorilor" şi „nomazilor"[1]. Totul e subsumat unei prezentări teleologice a istoriei sud-estului european (de fapt naţional): apariţia şi dăinuirea poporului român, născut creştin, aureolat de spiritualitate. Din motive specifice, această interpretare este şi mai evidentă încă în cazul arheologilor din Republica Moldova: spaţiul ex-sovietic nu permite încă o abordare detaşată a unor asemenea subiecte „fierbinţi", iar renaşterea brutală a imperialismului rus va submina cu siguranţă orice încercare de a privi lucid asupra trecutului, devenit un spaţiu de confruntare şi de legitimare pentru aspiraţiile prezentului. Astfel, din articolul despre practici funerare la trecerea de la primul la al doilea mileniu în spaţiul dintre Prut şi Nistru (I. Tentiuc, p. 323-327), aflăm că necropola de la Moleşti aparţinea unei comunităţi româneşti creştine (p. 325).

Pentru că subiectul colocviului a fost „viaţa spirituală", am fi fost interesaţi de o raportare la teoriile actuale despre fenomenul religios. Or, cele mai multe articole pe această temă subscriu la (sau mai exact spus reiau într-o formă sumară) tezele lui Mircea Eliade. Savant mitizat în România, devenit referinţă infailibilă, Eliade este însă autorul unor teorii care în Occident nu mai au decât un interes istoriografic, din cauza abordării sale idealist-spiritualiste, cu un dispreţ afişat faţă de „Istorie". Aceasta cu atât mai mult cu cât dezbaterile actuale sînt atente la contexte, la abordarea fiecărui „palier" (în cazul nostru cel „religios") în relaţiile complexe cu celelalte, şi îndeosebi cu mediul social, economic şi politic. Viziunea antiistoricistă a lui Eliade este poate interesantă ca poziţie filozofică şi pentru aşteptările unei epoci revolute, dar lipsită de orice pertinenţă pentru un demers istoric sau antropologic. Conceptul său de *homo religiosus* este doar o proiecţie idealizată, fără nici o demonstraţie pertinentă în afara unor alegaţii generale şi extrem de repetitive, dar seducătoare prin conjugarea calculată dintre stil şi erudiţie. Or, majoritatea intelectualilor români rămân convinşi că preistoria şi antichitatea, ca şi Evul Mediu, erau *saturate de sacru*, care ar fi fost „realitatea" omniprezentă. La fel, recursul la Blaga (care prezintă interes, desigur, ca poet şi filozof) şi „l'auto-conscience magique-divine" (în care recunoaştem ecoul contemporan al faimoasei „gîndiri prelogice" a lui Lévy-Bruhl, criticată însă în Occident încă din momentul apariţiei) ţine de o concepţie folclorică şi identitară (V. Cojocaru, p. 119)[2]. Cum o face

[1] Vezi, în acest sens, analiza lui Gh.-Al. Niculescu, „Nationalism and the Representation of Society in Romanian Archaeology", în *Nation and National Ideology. Past, Present and Prospects. Proceedings of the International Symposium Held at the New Europe College, Bucharest, Avril 6-7 2001*, Bucureşti, 2002, p. 209-234; „Archaeology and Nationalism in „The History of the Romanians" (2001)", *Dacia* NS, 48-49, 2004-2005, p. 99-124.

[2] Citarea lui Blaga este un fenomen destul de răspîndit, nu numai în prezentul volum: de exemplu, S. Sanie consideră că „filosoful poet a surprins caracteristicile esenţiale" ale mitologiei daco-gete, „confirmate treptat de cercetările ultimelor decenii", fără a da însă nici un exemplu (în finalul cărţii sale *Din istoria culturii şi religiei geto-dacice*, Iaşi, 1999², p. 253). Şi mai neverosimil este cazul neoliticianului Gh. Lazarovici: „Unele ipoteze par îndrăzneţe, dar fără cunoaşterea luciferică (definirea ei la Blaga 1944) nu putem evolua pe tărâmul vieţii spirituale. Drumul Eliade – Gimbutas, criticat uneori, reprezintă singurul mijloc de investigare, acolo unde nu există o mitologie scrisă şi nici „izvoare literare" (ultimele deseori subiective, ca ***Istoria*** [*sic!*] ***Arcana*** a lui Procopius din Caesarea)" [„Despre construcţiile de cult neo-

deja, curentul care va parazita studiile de acest gen în România va fi tocmai acest „eliadism vulgar”, ersatz multiform care, sub paravanul noutății și al raportării la un “mare român”, maschează de cele mai multe ori comoditatea intelectuală. Eliade este dealtfel citat constant în studiile despre preistorie (N. Ursulescu, C. Enăchescu). Semnatarii acestor articole recurg frevent la anacronisme, proiectînd în preistorie modelele prezentului. Astfel, formula „Soborul zeițelor” referitoare la un complex neolitic, mostră de vocabular neaoș și bisericesc aplicat cu nonșalanță preistoriei, ridică legitime semne de întrebare (D. Monah, p. 11-24).

Unul dintre cele mai discutabile articole îi aparține lui N. Ursulescu: „*Les aspects spirituel* et *matériel dans la vie préhistorique et dans les conceptions de l'archéologie préhistorique*” (p. 25-30). Autorul acestei contribuții-eseu (comparabilă, pentru discrepanța dintre pretențiile teoretice clamate și evidenta superficialitate, cu producțiile tracologului bulgar Alexandăr Fol) invocă, pe urmele lui Eliade care se inspiră din Blaga, un *sens magico-religios* și operează o dihotomie confuză între „mentalitatea modernă” (analitică, în opinia sa) și cea „preistorică”. Aceasta din urmă ar fi incapabilă să disocieze între „material” și „spiritual”, ceea ce-i permite lui N. Ursulescu să avanseze o presupusă metodă de depășire a opoziției material/spiritual, pe urmele aceluiași Eliade, dar și ale unui adept iluminat al “Tradiției”, precum René Guénon, prezentat drept „mare filozof psihanalist” (*sic!*) (p. 26)[3].

Articolul lui V. Cojocaru despre numele grecești teofore în NV Pontului Euxin în secolele VI-I a.C. (p. 105-134), de altfel interesant ca temă, reflectă uneori o viziune învechită despre religia greacă și se încheie printr-o serie de interogări, la care am fi așteptat un răspuns mai concret. Unele corelații sunt discutabile: de exemplu, raportul dintre antroponimele teofore pornind de la numele zeiței Atena și orașul Atena, care ar atesta legături istorice cu Pontul Euxin (p. 111), nu se poate susține. Atena este o divinitate panelenică, printre altele protectoare a orașului Atena; însă familia onomastică pornind de la numele zeiței nu are nici o legătură cu cetatea din Attica[4]. Problematică rămâne și afirmația privind o „identification impropre et aberrante des noms théophores comme des *noms banaux* ou *noms banaux grecs*” (p. 105), în cazul unor antroponime dintre cele mai frecvente ca Apollōnios, Artemidōros, Dēmētrios, Diogenēs, Dionysios sau Theodōros. Or, aceste nume, extrem de frecvente, nici nu pot fi caracterizate altfel. În pofida analizei unui material considerabil, rezultat al unei treceri în reviste a numeroase corpora și publicații, suprinde absența din bibliografie a lucrării inconturnabile a lui Fr. Bechtel, sau, pentru paralele și statistici, repertoriul comod *Lexicon of Greek Personal Names* (cele trei tomuri apărute pînă la acea dată).

Pentru a reveni la sursele teoretice de inspirație, Alexandăr Fol – antichizant fantasc și înalt demnitar comunist bulgar –, inventatorul tracologiei, disciplină extrem de discutabilă prin ideologia ei identitară și prin extrema superficialitate metodologică, este prezentat de I. Niculiță-T. Arnăut ca arheolog (p. 76). Aceiași coautori mai afirmă, evident în urma unei lecturi în diagonală a literaturii din note, că tracii ar fi vorbit un dialect al „Linear B language” (p. 77), cu alte cuvinte un dialect grecesc! În ce privește lucrarea diletant-tracomană a inginerilor Șt. Bobancu, C. Samoilă și Em. Poenaru, citată în legătură cu pretinsul calendar dacic de la Sarmizegetusa (p. 73 n. 25), aceasta nu își are nicidecum locul într-un articol care se pretinde științific.

---

eneolitice din sud-estul Europei: tehnici de construire, organizare spațială, scurte interpretări. Partea I-a”, în N. Ursulescu (ed.), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatice*, Iași, 2006, p. 77].

[3] Chiar și filologul clasic C. Poghirc vorbea despre „l'anthropologie de Guénon” [în *Actes du Premier Symposium International de Thracologie (Rome, 14-16 novembre 1977)*, Milano, 1978, p. 118]; recent, C. Bălăceanu-Stolnici scria despre Eliade: „Zilele acestea s-au implinit 100 de ani de la nașterea lui Mircea Eliade, românul care a dominat antropologia culturală și istoria culturii din secolul XX” (în *Ziua*, nr. 3878, 13 martie 2007). Or, e manifest că antropologia culturală nu a afectat deloc teoria lui Eliade (și nici invers), deja constituită, savantul de origine română folosind scrierile antropologice doar ca baze de date.

[4] L. Robert remarca, dealtfel, raritatea unui nume ca *Athēnaiōn* tocmai la Atena, nume care apare foarte frecvent însă în coloniile megariene, inclusiv în Pont (în *Opera Minora Selecta*, VII, Amsterdam, 1990, p. 639).

O altă problemă de fond o constituie apropierile rapide între surse literare şi practici funerare depistate arheologic, privitoare la sacrificarea soţiei la moartea soţului la traci (T. Arnăut-A. Belotcaci, p. 159-171), un subiect abordat recent, de exemplu, de Z. Archibald, a cărei lucrare este ignorată[5]. În acest caz, ar fi fost util de studiat divergenţele între datele arheologice (care se grupează mai ales în nordul complexului tracic) şi cele literare (în speţă Herodot, toţi ceilalţi autori raportând ecouri deformate), al căror punct de plecare este un obicei al „celor care locuiesc mai sus de crestonieni" – adică undeva în nordul Peninsulei Calcidice. Printre altele, e de notat prezentarea naivă şi confuză a zeiţei Hecate (C. Stoian, p. 173-193), în care am fi preferat, în locul dicţionarului de simboluri J. Chevalier-A. Gheerbrant, trimiteri la *LIMC*, dat fiind subiectul iconografic abordat. Aceeaşi autoare ne surprinde prin afirmaţia „Bendis, une divinité thrace, tout comme Libera" (p. 184).

Câteva articole, care fac notă discordantă cu restul culegerii, abordează subiecte mai specializate: V. Cojocaru (discutat mai sus), Al. Rubel despre procesul lui Socrate, L. Mihăilescu-Bîrliba despre mentalitatea liberţilor în Illyricum, C. Ciongradi despre elemente decorative ale epitafurilor din Sarmizegetusa romană; altele sunt pur arheologice: R. Alaiba, C. Enăchescu, M. Ignat, I. Niculiţă-T. Arnăut, S. D. Kryžickij, A. Zanoci-S. Matveev, I. Tentiuc. Arheologul ucrainian S. D. Kryžickij prezintă din nou sanctuarele olbiene la sfârşitul epocii arhaice, în rusă (cu rezumat francez; p. 89-104), ocazie de a regla un diferend personal cu V. P. Jajlenko. Regăsim speculaţiile privind raportul între *Theos Hypsistos* şi diaspora iudaică; multe din numele prezentate ca fiind ebraice pot fi de fapt comune ariei siriene (*Barsimsus*, *Iacubus*) (I. Moga, p. 213-220, într-un articol conţinînd o bibliografie abundentă şi actualizată). În articolul general despre creştinarea sud-estului european reapare legenda pioasă – care continuă să fie cultivată de istoricii români în ciuda criticii pertinente a lui D. M. Pippidi – despre pretinsa origine apostolică a creştinismului românesc, prin Sf. Andrei (Em. Popescu, p. 227-248). Anumite interpretări, potrivite mai degrabă epocii romantice, intrigă: episcopul tesalian Ballachus prezent la Conciliul de la Niceea (325), ar avea un „nom incerte (*sic*!), mais qui pourrait désigner un *Vlaque*" pentru acelaşi Em. Popescu (p. 235).

Din datele prezentate de autorii articolului „Vestiges rupestres chrétiens dans les monts de Buzău" (D. Gh. Theodor-D. Ciobanu-E. M. Constantinescu, p. 303-322), regiune prezentată drept un „*Athos nord-danubien*" (p. 312), vestigiile din antichitatea târzie par foarte reduse, dacă nu chiar absente; în schimb, cele slavone şi medievale (mai ales târzii), sunt omniprezente. În ciuda acestor constatări, autorii le pun în legătură cu secta aufidienilor sau, total neverosimil, cu isihasmul (curent marginal, devenit însă central pentru intelectualii români). Finalul pare copiat dintr-un manual şcolar: „L'existence de ces complexes chrétiens le long de nombreux siècles et le soutien duquel ils ont joui de la part des princes regnants et des nobles ont conservé ce foyer de vie spirituelle extrêmement actif et ayant un rôle important dans la lutte contre des essais de conquête des Pays roumains par les Ottomans" (p. 312). Studiul despre monumentele creştine din Dobrogea din sec. X-XIV (A. Stănică, p. 329-246) seamănă prea mult, prin simpla lor înşiruire, cu un repertoriu sumar. În schimb, lungul articol, cu o bibliografie impresionantă (şi care acoperă întregul spaţiu european), al lui V. Spinei despre practici funerare în spaţiul carpato-danubian în a doua jumătate a mileniului I p. C. (p. 259-301), nu-şi duce până la capăt deschiderea de idei. De la început ni se prezintă imaginea unor valuri de triburi migratoare, invadând periodic spaţiul în chestiune şi primejduind „l'entité ethnique même de l'élément romanisé", populaţii care „ont instauré un durable état d'anormalité, perturbant tous les côtés de la vie matérielle et spirituelle" (p. 259).

Nu toate articolele depăşesc nivelul compilaţiei, unele fiind de altfel părţi remaniate din publicaţii anterioare, cu note succinte. Dacă izolarea bibliografică este o scuză, ea nu explică naivitatea argumentaţiei sau exprimarea elementară[6]. Pentru a încheia această trecere în

[5] Vezi Z. H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked*, Oxford, 1998, p. 151-176 (cap. „Princely Burials and Funerary Customs").

[6] Iată un singur exemplu: „Les diverses théories élaborées en archéologie ont elles-mêmes un support philosophique, en essayant l'application de quelques solutions modernes afin d'éclaircir les temps reculés" (N. Ursulescu, p. 25). Alăturarea

revistă, un alt aspect supărător este constituit de calitatea îndoielnică a traducerilor: ea nu ar fi gravă în sine, mai puțin atunci când deturnarea, chiar denaturarea sensului, devin extreme; în mai multe cazuri, este clar că s-a făcut apel la traduceri ale unor nespecialişti. Un astfel de exemplu este traducerea prin „tribus des esclaves" (!) a ceea ce ar fi trebuit să fie „tribus slaves" (sau „des Slaves") (T. Arnăut-A. Belotcaci, p. 163). Expresia „thrakisch-hethetisch-dakischen Milieus" şi „hethitischen Behältern" (A. Zanoci-S. Matveev, p. 151) nu are cum să se refere la hitiți, ci la *geți*: să fie aici de vină un intermediar slav involuntar (*g* = *h*)? Dintre incongruențele articolului Ceciliei Stoian, cităm doar câteva: "Caria" (*sic*, pentru "Carie") este regiune şi nu oraş (p. 173 n. 1: „noms théophores à Caria"); grafia hibridă „*trikefalos*" (p. 174); un dedicant cu nume de actor american „Val Mexi" (*sic!*) (p. 178), pentru "*Val(erius) Mexy*" (IDR II 144). Ar fi fost, desigur, mai profitabil ca editorii şi cei care au verificat traducerea textelor (cf. p. 8) să nu se fi grăbit cu trimiterea lor la tipar, deja în decembrie 2004, pentru un colocviu ținut în luna octombrie a aceluiaşi an.

Dan Dana

„particularités générales" (T. Arnăut-A. Belotcaci, p. 160) este surprinzătoare.

ABREVIERI

AAR	Analele Academiei Române
AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti
ActaMN	Acta Musei Musei Napocensis, Cluj
AIIAIaşi	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologiei, Iaşi
AIIACluj	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj
AnnCagliari	Annali della Facoltà di Scienze Politiche. Università di Cagliari
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
ArchAnz	Archäeologischer Anzeiger, Berlin
ArchErt	Archaeologiai Értesitö, Budapesta
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArhVestnik	Arheološki Vestnik, Ljubljana
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BMA	Bibliotheca Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CCDJ	Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti
D.J.A.N. Cluj	Direcţia Judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, Bucureşti
GSAD	Godisnik Serbskog Arheološkog Društva, Beograd
GZMB	Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosnie i Hercegovine, Sarajevo
IDR	*Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti, 1957-1988
IG	*Inscriptiones Graecae*, Berlin
IGBR II	Georgi Mihailov (ed.), *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, 2. *Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae*, Sofia 1958.
IGBR III/1	Georgi Mihailov, *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, III/1, Sofia, 1961
IGBR III/2	Georgi Mihailov. *Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae. Fasciculus prior: Territorium Philippopolis*, III/2, Sofia,1970.
IK	Inschriften Kleinasiens, Bonn
IK Prusa ad Olympum	Thomas Corsten, *Die Inschriften von Prusa ad Olympum*. 2 vol., Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 39-40, Bonn 1991-1993
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti
Istros	Anuarul Muzeului Brăilei, Brăila
IzvestijaSofia	Izvestija na Arheologičeski Institut, Sofia

S C I V A, tomurile 59–60, Bucureşti, 2008–2009, p. 333-334

JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen entralmuseums, Mainz
JahresschriftHalle	Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle
KSMoskva	Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moscova
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
NAC	Numismatica e Antichità Classiche Quaderni Ticinesi, Lugano
NotSc	Notizie degli scavi del antichità, Milanao-Roma
NSb	Numismaticky Sbornik, Praga
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
RendAccPont	Rendiconti Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Roma
RendBologna	Rendiconti della Reale Accademia di Scienze dell'Istituto di Bologna. Classe di scienze morali, Bologna
RAEstVest	Revue Archéologique de l´Est et du Centre Est, Dijon
RMM-M	Revista Muzeelor şi Monumentelor, Seria Muzee, Bucureşti
RSI	Rivista Storica Italiana, Roma, Torino, Firenze
SCIA	Studii şi cercetări de istoria artei, Bucureşti
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
SCȘ-Iaşi	Studii şi cercetări ştiințifice, Iaşi
SRIR	Studii şi referate privind Istoria României, Bucureşti
Suceava	Anuarul Complexului Muzeal Bucovina, Suceava
TD	Thraco-Dacica, Bucureşti
ZFF	Zbornik Filozofsko Fakulteta, Beograd
ZNMB	Zbornik Narodog Muzeja Beograd
ZSAK	Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Basel

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D.M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor** I, 1984, 544 p.

MIHAI SÂNPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane,** 1984, 198 p.

I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni,** 1984, 194 p.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava,** 1984, 182 p.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti,** 1984, 170 p.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană,** 1984, 188 p.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata,** 1986, 200 p.

EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii,** 1987, 198 p.

IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor** II, 1987, 436 p.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum,** 1988, 200 p.

MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea),** 1989, 222 p.

D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie,** 1990, 278 p.

GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-geografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina),** 1991, 128 p.

ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic,** 1993, 228 p.

M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia,** 1993, 214 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare,** 1993, 340 p.

EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României,** 1995, 224 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică,** 1999, 842 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.

EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica,** 2001, 254 p.

PETRE ALEXANDRESCU, **Histria VII. La zone sacrée,** 2005, 551 p., 124 pl., 75 fig., 15 pliante.

ADRIAN IONIŢĂ, **Spaţiul dintre Carpaţii Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII,** 2005, 228 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţii latine din Dacia (ILD),** 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomurile 59–60, Bucureşti, 2008–2009, p. 1–334